ІВАН ФРАНКО

АКАДЕМІЯ НАУК
УКРАЇНСЬКОЇ РСР

ІНСТИТУТ
ЛІТЕРАТУРИ
ім. Т. Г. ШЕВЧЕНКА

ІВАН ФРАНКО

ЗІБРАННЯ ТВОРІВ У П'ЯТДЕСЯТИ ТОМАХ

ХУДОЖНІ ТВОРИ
ТОМИ 1—25

ІВАН ФРАНКО

ТОМ 21

ОПОВІДАННЯ
(1898—1904)

ВИДАВНИЦТВО
«НАУКОВА ДУМКА»
КИЇВ — 1979

У1
Ф83

Редакційна колегія:

І. І. Басс
М. Д. Бернштейн
Г. Д. Вервес
А. Т. Гордієнко
О. І. Дей
Б. А. Деркач (заступник голови)
В. Ю. Євдокименко
О. Є. Засенко
Д. В. Затонський
С. Д. Зубков
Є. П. Кирилюк (голова)
П. Й. Колесник
Н. Є. Крутікова
В. Л. Микитась
Ф. П. Погребенник (відповідальний секретар)
Є. С. Шабліовський

Редактор тому

І. І. Басс

Упорядкування та коментарі

О. О. Білявської

Редакція художньої літератури

Ф $\frac{70303\text{-}159}{M221(04)\text{-}79}$ передплатне 4702590100

© Видавництво «Наукова думка», 1979

Іван Франко. Фото. 1910

ОПОВІДАННЯ

ПОЛУЙКА І ІНШІ БОРИСЛАВСЬКІ ОПОВІДАННЯ

ПОЛУЙКА

(ОПОВІДАННЯ СТАРОГО РІПНИКА)

І

То тепер наш Борислав зовсім на пси зійшов! І жиди нарікають, і пани нарікають, і робітники нарікають. Усім недобре. Роблять людиська, як ті коні в кираті, довбають святу земленьку, черпають кип'ячку, тягають віск. Сказав би хто: дар божий! Золото! Маєтки! А глядіть-но ви, десь усе те так пропадає, що й сліду нема. Так як би дідько всім тим давився. Чим більше божого дару видобувають із землі, тим більше всі бідніють. Не розумію, як-то воно так діється, а так є. І заробітків давніх нема, і веселості та гулятики нема, як колись бувало, а йде чоловік до того Борислава так, як тота худобина у різницю; ану ж сьогодні на мене черга головою наложити! А не пропаду, то й так не виграю багато, от, аби продихати. Про те, щоби запомогтися бідному чоловікові з того заробітку, придбати щось для господарства або й зовсім на ноги стати, з наймита зробитися господарем, як то давно бувало,— про те нині нема що й думати. Жебрацтво та й годі!

А за моїх молодих літ не те було! Отак тридцять літ тому було б вам зазирнути до Борислава, то було на що подивитися, було чого послухати! Того теперішнього ніби місточка оплаканого ще зовсім не було, тілько ями понад потоком, та й то неглибокі. Тих нинішніх зломиголов по сто та по півтораста метрів ніхто тоді і в сні не бачив. Прокоплеш було п'ять, шість сажнів, а як десять, дванадцять, то вже велике свято, і вже чуєш: сопух б'є, на дні ями проступають бульки, чути якийсь клекіт, шипіт — ого, то вже знак, що пора забивати яму! Заб'еш на одну ніч — другого дня відіб'еш, повна яма кип'ячки, лиш бери та черпай!

Там-то було надивитися, як жиди скакали коло такої ями, як цмокали, як припадали коло нас, робітників! Мало в руки не цілували, а все частували та припрошували:

— Івануню! Дай вам боже здоровля! Ну, та напийтеся! А як гадаєте, заб'ємо нині яму?

— Ні, ще треба покопати.

— Ни, а може би, нині забити?

— Та забивай, коли хочеш, але я тобі мовлю, що задармо буде!

І так було, як робітник мовив. Е, стояли тоді жиди о нашу ласку, поводилися з нами не так, як нині, бо самі ще були маленькі, ще, як то кажуть, тілько зачали куштувати шилом патоки!

А тодішні робітники! Що то за хлопці були! Не таке харлацтво, як нині до Бориславa лізе. Тоді йшли щонайліпші парубки, не раз господарські сини, але найчастіше бідарі, наймити, круглі сироти, що вік прожив у наймах, у тяжкій праці, не раз, відколи жив, то не мав у своїй кишені ринського при купі, не знав іншого смаку в роті, крім борщу, та росолянки, та горівки. А тут нараз ринський денно! І твоє все, нікому не давай рахунку, ні з ким не ділися, ні на кого не озирайся! Ніхто на тебе не дивиться, ніхто тебе не знає, ніхто тобі в руки не зазирає. Сам собі в компанії таких самих, як ти,— роби, що хочеш, жий, як знаєш! І жили хлопці! Робота роботою, але по роботі, вечером, як почнеться було гуляння, то було на що надивитися! Нині таких гулянок ніхто й думкою не збагне! Крики, співи, пиятики, бійки, ріжні збитки і жарти, аби грошам промити очі. Для правдивого ріпника встид було не пропити в неділю всего, що заробив у тижні. Поплатив чи не поплатив за харч, відложив чи не відложив що на чорну годину, але в шинку, між товаришами він був пан. Горілкú, пиво, вино, печені — все йому мусило бути.

— Напчихати мені на все! Завтра або позавтру, може, дідько вхопить мене! Гуляймо, хлопці, поки час, поки наше!

Неділя, а попри неї й понеділок, то був у Бориславі такий ярмарок, такий клекіт і гармидер, як би сто жидівських шкіл на одну купу зсипав. П'ємо, гуляємо, а потім, побравшися за руки, лавою сунемо по дорозі поміж бараки — бо то був тодішній Борислав: село оддалік, а тут, де нинішній Борислав, то була серединою дорога, а по обох боках бараки, де-де починали будувати хати — отже, сунемо по дорозі і ревемо нелюдськими голосами:

Ой не жалуй, моя мила,
Що я п'ю!
Тоді будеш жалувати
Як я вмру!

А най-но покажеся жид та заговорить:

— Івануню, час би до роботи!

Ну-ну! Мав би ся він! Зараз його обступлять, ніби добрі приятелі. Сей у бочку з кип'ячкою руку встромить та й на бекешу ззаду приліпить йому здоровенну п'ятку! Другий у бочку руку встромить і наперфумує йому нею всю бороду, третій такою ж рукою пейси йому підкрутить, четвертий обі долоні положить йому на плечі ще й приговорює:

— Мошку! Та чого тобі квапитися? Нас дідько візьме і тебе візьме. Ми погинемо ріпниками, ти здохнеш багачем. Не бійся, твоє не втече! Ходи, напийся з нами! Але ж бо ти файно виглядаєш! Ай-ай, твоя рідна Сура тебе не пізнає!

Жид ніби всміхається, а сам злий, мало не трісне! Але що має робити? Хлопи як медведі, ще до того п'яні. Поліції ніякої, ані жандармів тоді ще в Бориславі не було, не було при кім жидам брикати.

Але швидко вони навчилися!

II

Ага, що то я хотів оповісти вам? Про полуйку! Тепер уже про неї мало хто й тямить, а тоді то було для ріпників так, як для дитини калач, що мама привезе з міста.

Бачите, був такий звичай, що в котрій ямі показалася кип'ячка, то перша бочка йшла на робітників, що працювали при ній. Вони могли або взяти її і продати, кому хотіли, або властитель мусив викупити її у них. Невеликі то були гроші, десять, пізніше п'ятнадцять ринських, ну, але для тих чотирьох людей, що робили при ямі, то був ладний крейцар. То вже як пішла чутка, що в тій а тій ямі докопуються до кип'ячки, то йшов гамір по всіх кошарах:

— Ого, у Гершка чи там у Мошка позавтру полуйка буде.

Ну, а того вам не треба й казати, що то значило. То значило — пиятика така, що всі ті гроші там на місці мусять минутися. То вже ріпники бігли на полуйку, як свахи на весілля.

Не знаю вже, хто то встановив той звичай, та здається, що не жиди. Вони дуже криво дивилися на нього, але не могли нічого порадити. Вже як раз була така встанова, то

ріпники були б йому кошару рознесли і його самого з головою в ту бочку всадили, якби він не захотів дати їм полуйки. Зразу жиди, поки були бідніші, радо давали; потім, як розпаношіли троха, почали кривитися, далі приходило до сварок, а вкінці, після великого огню 1874 р., то й зовсім скасували сей звичай.

Отже то з тою полуйкою на моїх очах була сторія.

Робили ми — я, і Гриць Хомик — він тепер є війтом у Запалім, і Іван Карапуз, небіжчик уже — при одній ямі у Йойни. Якось він дивно прозивався, але ми називали його «Йойна з трьома бородами», бо мав бороду, розділену на три косми, та й то середній був чорний, а два крайні сиві. Зовсім так виглядав, як грива гуска. Давно його вже вирвало, таки через ту полуйку зо світа зійшов, що вам хочу за неї розповісти, а от синище му, Борух, скапцанів зовсім, фірманить тепер у Дрогобичі.

Той Йойна недавно прийшов був до Бориславa десь відкись з гір. Казали, що доробився маєтку, гендлюючи волами, а тепер хотів розбагатіти в Бориславі. Зараз у одної баби закупив частку поля — не скажу: запівдармо, бо таки би мусив їй щось дати, а так-таки за ні за що, за пару кварт солодкої горівки. Баба була сама, стара, мала хату та й той кавалок поля далеко від села, на мокляках. Решту її чоловік ще перед смертю пропив. От вона рада була, що позбулася тої решти, а випивши горівки і проспавшися, пошила собі торби, перехрестилася та й пішла по жебранім хлібу. А Йойна зараз зачав копати два закопи на тім куснику.

Якось йому не щастилося. Видно було по нім, що аж трясеся, щоби швидко розбагатіти, бігає, нюхає, підганяє робітників, зазирає до ями. А наші ріпники дуже того не любили. Дурили його. Візьмуть, принесуть відкись кибель ропи, вечером виллють у яму, а рано, коли видобувають глину з ями, наш Йойна аж підскакує:

— Ого, є вже, є! Є кипичка у мене! Івануню, а багато там її є? — кричить він униз до робітника.

— Тілько, що аж не видно.

— Як то? Як то? А от же на глині є.

— Та то, Йойно, слиниться земля! — відповідає той з ями.

— Як то слиниться? Я ще не чув, щоб земля слинилася.

— Та так, що кип'ячка є десь глубоко, а тут тілько така піна на глині виступає.

— Ну, а швидко буде, Івануню, швидко буде?

— Та переказувала, що буде, тілько почекайте! — нерадо відповідає робітник і щосили гепне дзюбаком у твердий леп.

— Ни-ни, ніврокиі — приговорює Йойна сам до себе і відходить, і не йде, а біжить до другої ями, щоб і там довідатися, що в ямі «слиниться, але кип'ячка казала зачекати».

Кілька разів так дурили хлопці Йойну, а самі сміються, аж рака лазять. Та ба, їм сміх, а Йойні починає вже терпцю не ставати. І не так терпцю, як дрібних. Грошей у нього в запасі було не дуже багато, а дві ями відразу копати і цямрувати, то день у день коштує. Доять його ті ями, так що доять, а пожитку нема. Далі одної п'ятниці він, видно, обрахувався з касою, прийшов пополудні до кошари, ходить, зазирає до ям, цмокає і в пальці тріскає та свої три бороди розгортає, а далі каже до мене — я власне одну шахту при млинку робив:

— Слухайте, Івануню, як вам здається, швидко буде у нас кип'ячка?

— А хто ж її у бога знає? — відповів я.

— А земля слиниться в ямі?

— Щось перестала.

— А сопух чути?

— Щось не чути.

— То, може, ми не на добрім місці почали копати?

— Га, може бути.

— Може би, зачати в іншім місці?

— Або я знаю.

— Я думаю, що он там, у тій долинці... Як ви думаєте, Івануню, була би там швидше кип'ячка?

— А хто її знає.

— А я думаю, що там була би як не на п'ятім, то на шестім сажні.

— А почім ви міркуєте?

— Бачите, Нута Грауберг он там за межою в тій самій долинці копле.

— Та що з того, що копле? Ще нічого не докопався.

— Ропа вже показалася.

— Га, як показалася ропа, то, певно, швидко буде й кип'ячка.

— То що, може, зачнемо й ми там одну яму копати?

— Як міркуєте.

— Але тут жаль покидати.
— Та жаль.
— Якби знати, що тут швидше буде.
— Е, якби знати!

Так радився зо мною Йойна. Ховай боже, не міг сказати, щоб я намовляв його на сей або той бік. Я так само не розумівся на тім, де копати, а де не копати, як і він.

Ще кілька день Йойна ходив, муркотів, метикував, радився з іншими жидами, а далі сказав:

— Годі, хлопці! Забивайте ті ями! Зачнемо нові, в іншім місці.

Нам то байдуже. Зачнемо, то зачнемо. Нам іще й ліпше, бо наверха легша робота.

III

Нута Грауберг — то був найближчий сусід і найтяжчий ворог нашого Йойни. Чи направду так було, чи тілько так здавалося Йойні, що Нута все робив йому наперекір. Наперекір йому купив частку зараз обік Йойни, і то так само запівдармо, як і сей. Наперекір йому він зачав так само копати дві ями, тілько що був осторожніший і один закіп зробив на горбику, там, де були Йойнині оба, а один на долинці, там, де тепер збирався копати Йойна. Оба сусіди ненавиділи один одного страшенно. Коли Йойна здибав рано Нуту, то плював услід за ним, а коли сам він перейшов Нуті дорогу, то сей ніколи не занедбав буркнути вслід йому сердечно:

— A Ruachn da'n Tat'n aran[1]!

Та коли Йойна був захланний, хапчивий, при тім облесливий і швидкий до гніву, то Нута був спокійний, любив жарти і кпини, а з робітниками поводився, як з добрими сусідами. Часом ставав він коло своєї кошари і, бачачи, як Йойна нипає коло своїх ям, та знаючи, як ріпники кепкують собі з него, починав і собі ж жартувати.

— Йойне,— мовив він.
— А що? — відмовляв Йойна по-жидівськи.
— А слиниться в твоїй ямі?
— А фрас на твої кишки! — відповідав Йойна і відходив до кошари. Покрутиться там, ніби забув щось, та й іде геть, а по хвилі вже чуємо оддалік, як Йойна говорить:

---

[1] Чорт твоєму батькові *(євр.)*. — *Ред.*

— Нуте!

— Ни?

— Накажи своїм людям, щоб не сипали мені леп на мій грунт.

— Обгороди собі свій грунт,— відповідає Нута.

— Я тобі насамперед загороджу зуби.

— Biste meschüge?[1] Чого чіпаєшся? — кричить Нута.

— Сам ти meschüge![2] Сам ти чіпаєшся мене.

Свари бували з кождим днем частіші, поки вкінці оба противники не згодилися на одно: спільним коштом розгородити свої частки високим парканом. Але спокою між ними, проте, не було. Йойна зависливим оком дивився на Нуту, щодня бажав, щоб його ями позавалювалися, щоби Нута «зламав кишки» і щоб він ніколи не бачив його на очі. Здається, що й Нута платив Йойні такою самою монетою. Коли ж у Нути в тій ямі, що була в долинці, показалася ропа, себто рідкий чорний плин з нафтовим запахом, але нездалий до фабрикації нафти, хіба тілько на смар для возів, Йойна не міг заснути, не міг знайти собі спокою, поки не забив обох своїх ям на горбику і не почав копати дві нові ями в долинці.

— Йойне,— кпив собі з-за паркана Нута,— а слинить-ся в твоїх ямах?

— Так само, як у твоїх.

— А коли буде полуйка?

— Оба одного дня справимо.

— А маєш уже бочки на кип'ячку?

— Як буде треба, то знайдуться.

— То, певно, твій бондар пішов сьогодні в ліс по обручі?

— Такий самий мій, як і твій.

— А я тобі мушу за одну річ подякувати, Йойне.

— За що?

— За те, що ти вступився мені з горбика.

— Я — тобі?

— Ну, так. Ти викопав десять сажень і я десять. Тепер я прокоплю ще два, і вся кип'ячка з твойого закопу зійде до мойого.

— Бери її собі! Дай, боже, щоб ти довіку лиш тілько мав, що є в моїм закопі!

---

[1] Чи ти збожеволів? *(євр.).— Ред.*

[2] Божевільний *(євр.).— Ред.*

Нута жартував, а Йойна з цілого серця бажав йому того, що говорив. А тим часом доля інакше зажартувала собі з них обох. Не минули два дні, коли в Нутовім закопі на горбі показалася кип'ячка. Нута перший справляв полуйку і нас запросив на гостину. Йойна мало не стікся зо злості.

— Ай-вай! Що я наробив! Пощо мені було кидати свої ями! — кричав він, рвучи на собі пейси.— Я був би тепер мав кип'ячку, а так сей трефняк вибере всю! Його яма глубша, то з мого грунту вся стече до него.

— Не бійтеся, Йойно, — мовив я,— коли у Нути показалася, то і у вас буде. Викопав він дванадцять сажень то ви викопліть чотирнадцять, то тоді з єго закопу буде течи до вашого.

— Правда ваша, Івануню, правда ваша! — скрикнув Йойна.— Ану, хлопці! Покидайте ті нові закопи, вертаймо до старих.

— Слухайте, Йойно,— мовив я до него.— Не так ви зробіть. Лишіть одну компанію тут, нехай коплють тут один закоп, а одні нехай ідуть там.

— Добре мовите, Івануню, добре мовите! — лебедів Йойна.— Лиш ви мені все так файно радьте, то вже як у нас кип'ячка покажеся, то я вам таку полуйку справлю, таку полуйку, що аж!..

— Та вже ми надіємося, що ви не будете такі... кривди нам не зробите. Адже ви бачили, яку Нута полуйку справляв.

— Що Нута? До чого Нута? Нута капцан, парх, паскідник! Що він розуміє! Я ще надіюся побачити, як він буде тікати відси з торбами!

А Нута тим часом черпає із своєї ями кип'ячку та й черпає, денно по двадцять бочок відвозить до дестилярні. А Йойна стоїть перед своєю кошарою, рахує бочки та аж дуситься, аж зубами скрегоче зі злості та з зависті. У Нути коло кошари гармидер, крик, повно жидів, фір з возами і кіньми, а у Йойни пусто та сумно, тілько чути скрип корби, що двигає кибель, повний сухого лепу, та писк млинка, що жене до ями свіже повітря.

— Йойне,— кричить із-за паркана Нута.

— Що є? — відгукує Йойна.

— Чи то правда, що ти завтра забиваєш свою яму?

— Дай, боже, щоб твоє слово було сказане в щасливий час!

— Бо я хотів тобі щось сказати.

— А що таке?

— Як завтра не заб'єш, то продай її мені.

— Дався своєю.

— Ни, чого гніваєшся? Я тобі зверну кошт і дам п'ять шісток відчіпного.

— Щоб тобі язик відчепився від твойого трефного рота!

— А знаєш що, Йойне?

— Не потребую знати.

— Я виджу, що ти добрий чоловік. Як закоплеш усі свої гроші, то приходи до мене за касієра.

— А ти як будеш жебраком, то приходи до мене два рази на тиждень, за кождим разом дістанеш феника.

— Добре, Йойно! Запам'ятаю собі те, ти запам'ятай собі те, що я сказав. І пам'ятай, як будеш продавати закопи, то вже по сусідству удайся до мене першого. Добре заплачу.

— Щоб ти не дочекав платити, а я брати від тебе! — кричав розлючений Йойна і тікав до своєї кошари.

IV

І сим разом Нутові жарти мали справдитися. Отся пересварка була в четвер, а в п'ятницю пополудні роблю я шахту в ямі, чую — сопух підходить, робиться чимраз густіший, сильніший, починає мені памороки забивати. Дзвоню я до того, що при млинку, щоби дув щосили.

— А що там, Івануню! — кричить згори Йойна.— Є сопух?

— Та є.

— А слиниться яма?

— Ні, не видно.

— А не булькоче нічого?

— Ні, не чути.

Тут йому говорю, а тут дивись! Що вдарю дзюбаком у глину, а з-під дзюбака: пшш! Сопух іде, мов із ковальського міха дує. А далі починає проступати таке, мов піна, мов бульки.

«Е,— думаю собі,— буде завтра полуйка! Або ні, ще сьогодні буде. Але не Йойна дасть нам її. Добре, що у него швидко шабас заходить! Зробимо ми собі полуйку самі, та таку, що буде що споминати».

Тут собі міркую, а тут прислухуюся. А підо мною немов щось живе в землі рушається, булькоче, клекоче, здаєть-

ся: ось-ось бухне і залле мене. А сопух дусить мене, хоч той при млинку працює з усієї сили.

Став я, міркую, що тут діяти, а Йойна вже кричить з гори:

— Ну,Івануню, чого ти стоїш?

— Бо змучився і сопух дусить.

— Може, слиниться?

— Та де там слиниться.

— А може, булькоче?

— Та булькоче, булькоче.

— Ой, чи направду? Ну, Івануню, кажи!

— Та булькоче, але мені в животі, бо пісно обідав сьогодні.

— А бодай ти жартував, а не хорував! Ну-ну, дзюбай, дзюбай, нехай кибель не чекає.

«Щоб ти там закаменів, жидюго!» — подумав я собі. А тут чую, що коли дзюбну ще раз порядно у дно ями, то готова відразу кип'ячка бухнути. Розуміється, жид побачить се, наробить гомону, поставить варту, і наша полуйка пропала, дістанемо те, що жидові з носа капне. А мені дуже сего не хотілося. От я взявся дзюбати землю, але не з дна, тілько з боків ями. Ба, та бо й тут усюди з-під дзюбака: пшш! та пшш! Що за диво! Відразу немов десь пудами пригнало ту кип'ячку, так і чути, що з усіх боків преться і тиснеться до ями. То вже я то сяк, то так нипаю та шолопаю, щоб дотягти до вечера, а все подаю до відра саму суху глину, без сліду кип'ячки. Далі почала й моя лампа пчихати. Сопуху в ямі занадто багато. У мене голова хоч і яка міцна, а також почала нестаткувати. Світ крутиться, поперед очима зачинають бігати колеса, зразу зелені, далі червоні, в горлі нудить, мовби там застромляв хто суху ложку — ні, довше не видержу! Дзвоню я, щоб тягли мене догори.

— Ни, Івануню,— кричить Йойна згори,— а що там?

— Тягніть догори, мені недобре! — кричу я. І, вхопивши обіруч дзюбак, я щосили затяв його в ослизлу вже від кип'ячки глину на дні ями, а до кінця ручки прив'язав тонкий, а міцний шнур, що був у мене за поясом про всяку пригоду.

— Тягніть! — кричу ще раз.

Потягли мене догори. Коли тягли, я помаленьку розпускав той шнур із-за пояса, а конець його прив'язав до сучка цямрини вже при самім краю ями. В ямі темно, їм згори сего не видно, а я собі своє знаю.

Витягли мене, і я відразу повалився на землю, мов неживий.

— Ой-ой,— скрикнув Йойна,— він замороченний! Івануню! Івануню! Що тобі є? Чи чуєш мене?

Я чую добре, але вдаю зовсім небіжчика. Надувся, посинів. Жид аж руками об поли вдарився.

— Ай-ай! Рятуйте! Відтирайте! Води!

— Горівки! — крикнув той, що був при млинку.

Йойна кинувся видобувати зі своєї торби горівку. Поки мене терли, та оживлювали, та покріпляли, то вже почало смеркатися. Мені тілько того треба.

— Ну, що, Івануню,— допитує мене Йойна, клячачи надо мною з горівкою,— є там що в ямі?

— А дідько є лабатий! Заморока та й годі.

— А кип'ячки нема?

— А най вона тобі вся скипить і ти сам з нею!

— Ни-ни, пощо то таке говорити? То преці дар божий.

— Дідьчий, не божий! Ще нічого нема, а я ледво душі не загубив.

— Ни, але як гадаєш, буде що?

— Та певно, що буде, але ще не знати коли. Сопух є, але кип'ячки не чути.

— Вона підійде, Івануню, вона підійде,— радісно говорив жид.

— Сама не підійде. Треба прокопати ще зо сажень, то, може, буде.

— Йой! — скрикнув Йойна, мов ужалений.— Ще зо сажень? А я гадав сьогодні на ніч забивати.

— Та можеш собі забивати, коли хочеш. Але з того такий буде пожиток, що в ямі набереся тілько сопуху, що завтра треба буде до полудня двома млинками добре працювати, поки там чоловік буде міг показати носа вдолину.

Йойна стояв ні в сих ні в тих. Ним аж теліпало щось, аж била лихорадка з великої нетерплячки, але, з другого боку, він знав добре, що я також не привик говорити на вітер. Ще хвильку він пробував змагатися.

— Ей, Івануню, а не дуриш ти мене?

— Ну, то лізь сам у яму та переконайся!

— Ни-ни, та я нічого! Хіба я що? Нехай буде так, як ви мовите! То, по-вашому, ще нині нема що забивати її?

— Власне треба лишити отворену, щоби виходив сопух. До кип'ячки ще не близько.

— Але ви тут ночуйте! Ану ж би вночі кип'ячка вибухла? А якби щось до чогось, чуєте, Івануню, дайте мені знати!

— Та вже ви, Йойно, не бійтеся,— мовлять ріпники.— Іван хоч би хотів піти, то не піде нікуди, бо слабий.

— Але ви не лишайте його самого.

— Що, і ми всі мали би тут ночувати коло вашої ями? А нехай вона западеться вам! А де ж то хто бачив таке, щоби ріпник, маючи гроші в кишені, не пішов погуляти собі? Чуєте, он у Мендльовім бараці вже грає музика. Давайте гроші!

— Ні,— мовить Йойна.— Знаєте що, любі мої, ночуйте ви тут нині! Я вам завтра виплачу, не буду питати, що шабас. А нині я вам не дам нічого, щоб вас не кортіло на гуляння. Принесіть собі тут хліба, горівки, ковбаси,— я зараз накажу Мендлеві, щоби прислав вам усього досить, а самі не ходіть нікуди. Прошу вас, уже сю ніч не відходіть нікуди. Припильнуйте мені сеї ями! Мені все здається, що сеї ночі тут буде щось. А якби, нівроки, що до чого, то, прошу вас, хоч би опівночі, зараз дайте мені знати.

Він говорив, дроботів, гладив нас попід бороди, відходив і знов вертав, і просив, і підлещувався. Видно було, що страх йому не хотілося відходити від ями. Що хвиля ставав над нею, вдивлявся в її темне гирло, нюхав важкий нафтовий сопух, що валив із неї клубами, а все прислухувався, чи не булькоче що в її нутрі. Аж трясся, щоб узяти лампу і при її світлі заглянути в нутро ями, але се була небезпечна забава, міг зробитися вибух. Я все ще лежав, нібито недужий, на околоті соломи, що, розпростертий у куті кошари, служив за постіль для того, хто ночував коло ями. Лежу і потерпаю: ану ж дідьча кип'ячка бухне в тій хвилі, засичить, заклекотить і забулькоче. Кілька разів мені навіть причувався той клекіт, але все те була мана. Врешті якось-не-якось Йойна пішов. На небі замиготіла перша зірниця, йому пора була засідати на шабас. Я встав із свойого околоту і проводив його очима аж геть долі вулицею. Він жив з жінкою і дітьми в селі, доброї чверть милі від ями.

Ну, пішов! Щез! Тепер уже, певно, не верне...

V

— Гей, хлопці! — скрикнув я до своїх ріпників.— Сюди! До мене!

— А що там?

— Буде полуйка.

— Коли?

— Зараз.

— Як то зараз? Хіба є кип'ячка?

— Нема ще, але як я захочу, то зараз буде. Біжіть котрий до Нути. Здається, він ще є в кошарі.

— Я чув його, ще там щось гаркотить із своїм касієром,— потвердив один ріпник.

— Біжіть до нього, кличте його сюди, а так, щоби ніхто не знав, пощо.

Поки там один скочив, перекинувся, мов собака, через паркан і побіг шукати Нути, я напомацки поліз до ями.

— Хлопці! Два вас до мене! Держіть мене за ноги! А міцно!

Вони, не говорячи ані слова, вхопили мене за ноги. Тоді я, звісившися головою вниз у яму, а за головою поповзши й цілим животом, налапав на сучку цямрини конець того шнура, що почепив там, коли мене витягали наверх. Сопух із ями дусив мене, але мені се байдуже. Обвивши собі той шнурок міцно довкола руки, я шепнув своїм хлопцям:

— Тягніть мене!

Потягли. Я міцно торгнув шнуром, підняв дзюбак, що був застромлений у землю на дні ями, його вістря — я чув се — відвалило там добрий кусень глини. І в тій хвилі в ямі засвистало, засичало, зашипіло, мов півкопи лютих гадюк, а далі забулькотіло, заклекотіло, мов окріп у великім казані. Мої товариші зрозуміли:

— Кип'ячка!

В тій хвилі вбіг Нута до кошари

— Ни, що тут чувати?

— Слухайте, Нуто!

Він недовго й надслухував.

— Ни, нівроку-нівроку! — сказав він якось так, мов раптом дістав велику оскомину.

— А чого ви мене кликали?

— Не знаєте чого? Адже се наша полуйка. Купіть собі її.

— А!

Він скрикнув се так радісно, немов знайшов на дорозі цілу сотку.

— Добре.

— Почому даєте?

— Як звичайно: десятка за бочку.

— Кілько маєте бочок порожніх?

— Ті, що на возах — усі двадцять порожні. Моя яма нині вичерпалася; я забив її.

— Добре. Ладьте гроші. А ми, хлопці, до роботи!

Зараз мої хлопці кинулися, розібрали одно перило паркана, прикотили віз з бочкою, вложили в відро тяжкий камінь і спустили його в яму. Недалеко й ішло вниз! За хвилю вернуло назад повне. Зараз ми від Нути принесли ще три відра, почепили всі чотири на один вал на дві линви і давай черпати. За півгодини бочка повна — назад з нею на Нутів грунт! Свіжу сюди! За півгодини і ся повна — назад з нею! Свіжу сюди!..

Попрацювали ми отак до самого рана. Нута не сидів при нас, але його касієр, відправивши свойого сторожа, сам сидів цілу ніч у своїй кошарі. Ще не світ не зоря, а всі двадцять бочок Нутових були повні. Тоді ми паркан назад поставили, сліди позагрібали, в своїй кошарі зробили порядок, а діставши кождий, як нас було вісім, по двадцять і п'ять ринських на руку, а надто ще десятку на почесне, полягали спати, мов і ніде нічого.

Ледво ми хвилечку полежали, не встигли і задрімати, аж біжить наш Йойна.

— Що тут чувати? — то були перші його слова. І, не чекаючи відповіді, він просто біжить до ями. Не потребував і заглядати до неї: корби, линви, всі цямрини, все було чорне, все так і капало від кип'ячки.

— Іване! Іване! — крикнув він не своїм голосом, торгаючи мене за плече.

— А що там? — буркнув я мов спросоння, хоч я не спав і чув усе добре.

— Ни, що тут сталося?

— Та самі бачите.

— Є кип'ячка?

— А є.

— А чого корба мокра? Чого цямрина мокра?

— Бо вибухла і все забризькала.

— Ой-ой! Вибухла! Так міцно вибухла!

— Адіть, нас усіх обляпала.

— Вас усіх? А то як?

— То як зачало в ямі щось шипіти та свистати, аж ми побудилися і скочили всі до ями. А в тій хвилі як не бухне кип'ячка, так нас усіх і обляпала.

— Ни, Івануню, то не може бути! Ви мене дурите!

— Та подивіться на мене, як я виглядаю!

Справді, я виглядав, як дідько, весь обмазаний кип'ячкою. Ми вночі про се й не подумали, а тепер мусив чоловік вибріхуватися. Але жид як учора був розгарячкований та сам не свій, так тепер, коли вже був певний свойого, був холодний, немовби обілляв його холодною водою.

— Ей, Івануню, якось то мені не віриться! Я ще не чув, щоби кип'ячка так бухала.

— А я чув і сам на свої очі бачив.

Тим часом у кошарі робилося чимраз видніше і видно було сліди свіжої розритої землі, перемішаної з кип'ячкою, і сліди коліс, що вели аж до Нутового паркана. Йойна мало не пожирав очима ті сліди.

— Івануню, а то що за сліди?

— Які сліди?

— Та от, так, як би вози заїздили і виїздили з кошари.

— Ще, може, й кінські копита побачите? Певно, дідько чвіркою заїздив і вам маєток у яму кинув.

— Ні, Івануню, не жартуй! Що то за сліди?

— Та то від наших тачок сліди. Ми ще вчора вечір вивозили леп із кошари.

— Ага! Ну, але ж бо тут усюди кип'ячки накапано!

— Та що вам, Йойно, привиджується? Чого ви чіпаєтеся? Накапано, бо з ями бухло та накапало. Адже ж ми вашу нафту не закрали. Візьміть її собі! Он там вам її, певно, повна яма.

— А може, ви й закрали, Івануню, га? Знаєте, я не хочу вам сказати злого слова, але мені здається, що ви вже троха черпали її.

— Ага! — скрикнули ріпники, що, лежачи в кошарі і досі, мовчки прислухувалися тій розмові.— Тепер ми вас розуміємо, Йойно! Ви заговорюєте так, щоби не дати нам полуйки.

— Певно, що не дам! — скрикнув нараз Йойна, аж підскочивши спересердя.— За що маю дати? Ви самі взяли собі. Ви не дали мені знати! Ви обікрали мене! Ви цілу ніч черпали мою кип'ячку. Гвалт! Злодії! Гвалт! Розбійники! Що я маю робити?

Йойна зачав кричати і скакати по кошарі, мов божевільний.

— Будьте тихо, Йойно,— промовили ми до нього помалу, але з притиском.— Будьте тихо, бо вам буде гірше. Де маєте хоч одного свідка на те, що говорите?

— Я знайду!

— Як знайдете, тоді говоріть. Скаржте нас до суду. А тепер будьте тихо! І заплатіть нам за роботу.

— Заплатити? За що я вам буду платити? Ви обікрали, обрабували мене, а я ще маю вам платити?

Сего було для нас забагато. Бачу, що мої хлопці зуби закусують, а се злий знак. Коли чоловік натще, а зуби закусує, то стережись його.

— Хлопці,— мовлю до них.— Будьте спокійні. Йойна жартує.

Але Йойні не до жартів. Його очі, мов миші, раз у раз бігають за слідами коліс із кошари до паркана і назад. Далі він не витримав, скочив з кошари, мов кіт, видряпався на паркан і зирнув на той бік.

— Ай-ай! А тут що! А тут що! — скрикнув він, і вхопив себе за пейси, і в тій хвилі як довгий гримнув із паркана.

— Та що там, Йойно?

— Я зараз біжу до Дрогобича! Даю знати до криміналу. Пішлю по шандарів. Се крадіж! Се розбій на гладкій дорозі. Таж там, як на долоні, видно цілий гостинець, куди мою кип'ячку возили. Цілі калюжі накапано.

— Не робіть із себе дурня, Йойно! Адже при вас учора Нута возив кип'ячку — свою, не вашу. Ще якраз під парканом одна бочка трісла. Ви самі бачили, самі сміялися! — Так говорили Йойні ріпники. Але Йойна не переставав йойкати і вайкати.

— Слухайте, Йойно,— мовив я до него, коли він увійшов до кошари,— не шукайте собі напасті на нас. Заплатіть нам за роботу, дайте нам за полуйку, що нам належиться, і розстанемося по-доброму.

— Розстанемося?

— Ну, та певно! — скрикнули ріпники.— Коли ви ні за що, ні про що позлодіяли нас, то ми у вас довше не будемо робити! Шукайте собі інших робітників.

— Овва! І знайду! — скрикнув Йойна.

З тяжким болем серця він виплатив нам наш заробіток, ще з півгодини ми мусили торгуватися з ним за полуйку

і ледво видерли її у него, мов собаці з зубів, і тоді попрощалися з ним.

— Бувайте здорові, Йойно! Дай вам, боже, щоб та яма була така щедра для вас, як ви для нас! — крикнув йому один на відхіднім.

— І щоб ви не дочекали більше нікому полуйки давати! — поправив другий.

А Йойна все ще стояв у кошарі, вайкотів потиху і з острахом та цікавістю вдивлявся в недобре затерті сліди, що вели з єго кошари до Нутового паркана.

VI

Чи не сміха́? Як йому закляли ріпники, так усе доразу з ним сталося!

Цілий той шабас нипав Йойна, муркотів, цмокав, йойкав, а далі зібрався і рушив до рабина. Заскаржив Нуту. А я у Нути став на роботу, то все знаю від него самого. Заскаржив Нуту у рабина, що сей обікрав його, а Нута собі байдуже. Сміється. Що йому рабин зробить? Він за нашу полуйку взяв чистих п'ять соток, і що йому біда зробить!

Почав Йойна на вулиці чіпатися Нути, почав кидатися на него зовсім без пам'яті. Видно було, що чоловік помалу з глузду зсувається. А все одно торочить: обікрали мене! обрабували мене!

Та бо й яма, в котрій показалася кип'ячка, зробила йому збитка. Йойна наняв нових робітників, почали черпати, начерпали щось п'ять бочок кип'ячки та й годі. Забив Йойна яму, переждав день — пусто, переждав другий — пусто. А у Нути, хоч яма плитша, кип'ячка йде та йде. Я, роблячи у Нути, бачу бувало, як Йойна ходить коло своєї кошари, розводить руками, муркоче щось, стає, і знов бігає, і заглядає до ями, і сам не знає, що з собою діяти. Не раз аж язик мене свербить, щоб закпити собі з него, але знов і жаль мені його стане. Ми справді троха скривдили його. Але хто ж знав, що яма так живо вичерпається?

— Йойно,— мовлю раз до него з-за паркана.

Він аж звергся, почувши мій голос, немовби хто наглим вистрілом пробудив єго зо сну.

— Не бійтеся! Се я, Іван.

— Ни, чого тобі треба?

— Послухайте ви мене, Йойно,— мовлю йому щиро,— покиньте ви тепер сю яму, копліть он там у долинці.

Він не відповів нічого, але справді послухав мене. Другого дня його робітники забили сю нещасну яму і взялися до тої, що була розпочата в долинці. Працювали коло неї кілька день. Здавалося, що Йойна успокоївся троха, тілько очі єго блищали якимсь несамовитим огнем, а на вулиці, коли йшов, то не пізнавав нікого.

Аж одного дня чуємо: крик коло Йойнової ями. Ріпники покинули роботу і кличуть Йойну. А він якраз тоді сидів чи, може, дрімав у тій самій кошарі, де ми зробили собі полуйку.

— Господару! Господару! — кричать ріпники з долини.— А ходіть-но сюди!

Було саме полудне. Ми спочивали, в ямі не було нікого, то ми, почувши крик, повибігали з кошари.

— Ого,— мовлю я,— у Йойни сьогодні полуйка буде!

Саме в тій хвилі вибіг Йойна з кошари і, мабуть, почув мої слова, бо, біжучи, крикнув у наш бік:

— Ага, чорта з'їсте, не полуйку!

Ми зареготалися, повилазили на паркан і дивимося, що буде. А Йойна ще не добіг до ями і кричить здалека:

— А що, є кип'ячка?

— Є.

— А не бухає?

— Ні.

— А багато?

— Та вже пів'ями.

І напівжартом-напіврадісно один додав:

— Але то полуйка буде!

В тій хвилі Йойна зовсім сказився. Він кинувся на бідного ріпника та й лус його в лице!

— Ось тобі полуйка! А, драби! А, розбійники! І ви хочете мене обікрасти? Не дам! Не дам! Нічого не дам!

І він у якійсь шаленій нетямі кинувся до ями і, розхрестивши руки, припав ниць, щоб закрити собою те джерело свойого багатства. Гирло ями було досить вузьке. Він, опершися колінами на одній цямрині і вхопивши розхрещеними руками обі суміжні, заслонював собою яму, немов хтось хотів відібрати її у него, і все кричав:

— Не дам! Нічого не дам! Гвалт! Рятуйте! Розбійники!

Почали збігатися люди з усіх боків, а побачивши Йойну над ямою і не розуміючи, чого він хоче, думали, що сталося якесь нещастя, що хтось упав до ями або задусився. А в мні аж серце застигло.

— Хлопці! — скрикнув я до ріпників, що стояли довкола ями.— Він здурів! Відтягніть його від ями! Живо!

— А нехай його дідько візьме! — буркнув, не рушаючися з місця, той, що дістав невинно ляпаса.

І в тій хвилі Йойна, отуманілий від замороки, що валила з ями, вхопився обома руками за груди, бо йому нестава́ло духу, а стративши підпору, тілько мигнув, замахав патинками і, мов галушка, булькнув у яму. Кип'ячка, що мала дати йому багатство, дала йому смерть. А полуйки своїм ріпникам таки вже не дав.

Його витягли аж за три дні, бо до ями через замороку не можна було доступити.

РІПНИК

[Друга редакція]

I

— Іване, Іваночку, соколе мій дорогий!

— Чого хочеш?

— Та-бо ти такий тепер острий, непривітний якийсь...

— Говори, чого потребуєш?

Осінній вітер шумів і свистів по вузьких вуличках Борислава і розмітував мокру глину, свіжо за дня видобуту з ям. Ніч була темна.

— Ну, доки тут буду чекати на твою бесіду? Говори, чого викликала мене сюди на вулицю в такий вітер?

— Я хотіла поговорити з тобою так... як давніше бувало... знаєш? — у селі.

— Ото! Знайшла час і місце! Говори швидше, чого тобі треба! Не бачиш, я весь продрог?

— Бачу, бачу! — Її голос дрижав, і вся вона продрогла далеко гірше від Івана.— Іване, ти, бачу, вже не любиш мене... бодай не так, як давніше.

— Га-га-га! По чім так міркуєш?

— А тота Ганка круглолиця... Ти з нею щовечір водишся...

— Цу на тебе ! Я з нею!.. Сама за мною бігає. Хіба ж їй забороню, коли сама тягаєся за мною?

— А мені пощо заборонюєш?

— Е, ти все себе сунеш наперед! Чого тобі треба? Хибує тобі чого? Скажи, ти знаєш, я ніколи не відмовляв тобі помочи в нужді.

Дівчина зітхнула.

— В нужді? Боже, якби ти бачив мою нужду!.. Та що там... Одного мені бракує, Іваночку.

— Чого?

— Тебе.

— Адже ось бачиш мене.

— Та що з того? Коли серце твоє до мене не горнеся! Коли ти забув мене, не любиш мене! З тобою я б ніякої нужди не боялася. Для тебе б усяке лихо перенесла...

— Ет, дурна ти, — перервав їй Іван,— дурна, та й годі. Гадаєш, що я за Ганкою гину, а мені Ганка й не в голові.

Потім, зблизившися до неї і пригортаючи її до себе, він додав м'якшим, тихішим голосом.

— Не бійся, Фрузю! Я тебе не забуду! Тямиш, як я присягався тобі — там, під липою? Пан біг се чув, і він мені свідок. Ще троха потерпімо обоє... Хіба ж я не знаю, що тобі важко? Але ж бо й мені не легко. Ще пару неділь... Але тепер успокійся. Час до хати. Ти вся трусишся, ти промерзла... Ходи зо мною сюди, до шинку. Ходи, обігрієшся. Адже тобі далеко до нічлігу.

— Та-бо я...

— Нічого не балакай, ходи!

І він майже силоміць затяг її до шинку, в котрім було повно народу, робітників і робітниць, повно гамору, задухи, сопуху від зароплених сорочок та полотнянок, голосного реготу і запаху горілки. Ніхто не звертав на них уваги. Обоє сіли коло стола, близько печі, а Фрузя цікаво поводила очима довкола, чи нема в шинку Ганки, її найтяжчого ворога, її супірниці в Івановім серці. Ганки не було, і вона відітхнула свобідніше. Випивши чарку вишнівки і обігрівшися, вона говорила весело, згадувала село і знайомих, а вкінці, прихиливши Іванову голову до себе, прошептала:

— А в мене новина.

— Яка новина?

— Надіюся гостя.

— Гостя? Якого?

— Ану, вгадай.

— Я? Відки я маю знати, хто до тебе в гості наладився?

— Повинен знати.

— Повинен? Тьфу, а се що за гість такий?

— Ах ти, недогадливий!

І вона поторгала його за вухо, всміхаючися.

— Се ж дитина! Твоя дитина, Іване!

Вона силкувалася вимовити ті слова свобідно, весело, але їй не стало духу, ані голосу. Серце забилося, затріпалося в грудях. Вона знала, що від того, як прийме Іван сю звістку, залежить дуже багато, може, навіть ціле життя її. І вона, відколи почула себе матір'ю, найдужче боялася сеї хвилі, коли їй доведеться сказати про се Іванові. Що то скаже він? А тепер, коли слово реклося, вона сиділа бліда, залякана, мов винувата якимсь тяжким гріхом, мов ждала від нього якогось страшного присуду.

А Іванові немов зовсім і зовсім байдуже. Він відвернув голову, підняв очі до стелі і почав потихеньку свистати, а потім, зирнувши на Фрузю, запитав її мов знехотя:

— Ну, що, вип'єш іще порційку?

— Ні, не хочу,— відповіла дівчина ледве чутно.

Іван замовив собі склянку пива і не говорив нічого. Вона сиділа мов нежива. «Все пропало! Все пропало! — вертілося в її голові.— Він не любить мене! Ось тут покине, в тім пеклі, в тій баюрі».

В шинку гуділо і клекотіло. Їй зробилося душно, немов щось стискало груди. Вона встала.

— Ідеш уже?

— Іду.

Він не рушився з місця, не просив її підождати, а все ще вдивлявся чогось у стелю. У Фрузі закрутилися сльози в очах, але вона силоміць проковтнула їх.

— Добраніч тобі.

— Добраніч.

На вулиці вітер ухопив її в свої холодні обійми, торгав поли її кафтана, сипав їй у лице грудками глини, але вона не чула нічого. В її серці було ще холодніше, ще темніше, як у бориславськім закавулку.

II

На самім кінці Борислава, на пустій голотечі, стояв великий магазин, де складували земний віск, видобутий із ям, власність жида Лінденбаума. Се будинок великий, дерев'яний. Довкола нього повно ям, а попід стінами навалено купи «лепу» — сірого ілу, видобутого з ям. Тільки вузькі стежки, попротирані тачками, снуються з усіх боків поміж тими горбами до брами магазина.

Взаді, напротив брами магазина, жив сторож у двох

добудованих цюпках. Ся добудова майже зовсім була схована між високими купами лепу, так що сонце рідко коли й заглядало крізь вузькі віконця досередини. Сторож був удівець, діти, які мав, пороздавав людям на виховок, а бажаючи заробити дещо більше понад те, що платив йому Лінденбаум, віднаймав одну цюпку на нічліг робітницям, а сам вдоволявся одною — і так він мало що й спав уночі, мусив вартувати, бо поліції в Бориславі тоді ще не було.

Вже пізно вночі. Тісна, брудна і душна цюпка наповнена робітницями. Стіни голі, ледве побілені вапном по дошках, на одній наліплено якийсь образок і кавалок дзеркала, в однім куті тапчан, збитий з трьох дощок і прикритий сінником та плахтою, а край вікна маленький столичок на трьох високих ногах — бо вікно високо. Ось і все, що можна було добачити в хаті. Ані печі, ані кухонної посуди, ані постелі, ані скрині. На тапчані не було нікого, та зате на помості набито, мов селедців у бочці, якихось людських істот, що голосно, важко дихають, але в сутінку, який стоїть у хаті, подібні до одної простеленої по долівці верстви брудного шмаття, свиток, хусток та чобіт. Се нічліг робітниць. Баби, дівчата, молодиці, котрих із далеких сторін приганяє сюди недоля, натомивши через день груди і руки при корбі або при вибиранні лепу з киблів та воску з-поміж глини, тепер лежать покотом на холодній, дерев'яній підлозі, кулак під головою, стулені одна до одної, раз задля недостачі місця, а по-друге — так буде тепліше.

Їх лиця пожовкли з нужди, їх руки немов обросли глиною і земним воском, їх одіж — то позшиване лахмання, що ледве-ледве держиться на тілі. Старі, недугами та грижею поорані лиця лежать обік молодих, що ще не стратили слідів красоти, хоча цвіт їх уже зв'ялила передчасна тяжка праця, і нужда, і розпуста. В хаті тихо, тільки десь-колись котра сонна скрикне і розмахне руками, інша пробуркоче якесь прокляття або крізь сон обійме сусідку — їй, певно, сниться, що обіймає коханка. Та найрухливіше спить ота стара бабуся — колись чільна господиня в селі, а нині мало що відмінна від жебрачки. За дня з неї роботи небагато, сили в старих костях нема й за дитину, от хіба сидить у куті кошари та перебирає леп, видобутий із ями. За те їй платять три шістки денно, вона й за се богу дякує. Але зате вночі вона немов оживає. Здається, що тоді воскресає в її душі ціле життя, проведене

в кращих відносинах. Вона захриплим голосом муркоче свої дівочі, давно забуті співанки, потім торгає на собі кумання, немов поправляє свої вбори перед дзеркалом; потім пишно похитує головою, немов бесідує з давніми сусідками, і хвалиться новими коралями; то знов поцмокує губами — смакує гріту з медом горілку. А там підуть якісь прокляття, важке хлипання, стогнання і знов відривки пісень — і так цілу ніч. Не раз її сусідка збудиться від тих її снів, заклене і штовхне стару в бік, щоби спала тихо, але се не помагає нічого. Стара, пробудившися, нічогісінько не тямить, що їй снилося, а тихо спати не може.

На маленькім столику під вікном палахкотить свічечка, уліплена з жовтого, нечищеного земного воску. Мигтить її світло і блимає нерівно, кидаючи непевні блиски на сонних робітниць. Край столика сидить похилена дівчина — одинока людина в цілім будинку, котрої не береться сон. Її сумне, тужливе око слідить за бистрими рухами ігли. Вона шиє сорочину — малесеньку-малесеньку,— шиє пильно по ночах, бо вдень інша робота.

«Мовив, що Ганка йому не в голові,— снує вона невеселі думки.— Може, се й правда. Ба, але ж того не мовив, чи любить мене, чи ні. Та й пощо мовити? Хіба я сама не бачу? Ні, не любить він мене, не думає про мене! Він забув свою присягу, хоч словами й згадує її. Що слова? Вітер та й годі. А пан біг з неба не злізе, палицею бити не буде. Так він думає собі і, певно, в кулак сміється з мене. Сміється з дурної, що задля него покинула батька, матір, хату, що віддала йому свою добру славу. Все, все я віддала йому, покинула задля него! А тепер, коли вже нема що більше взяти з мене, я йому непотрібна, ненависна!»

І в її очах знов закрутилися сльози, та тепер вона не зупиняла, не ковтала їх, і вони полилися рясними капками на її шитво.

«Боже-боже! За які гріхи ти так тяжко покарав мене?»— простогнало її змучене серце.

Ігла зупинилася. Фрузя, сама не знаючи чого, вдивлялася в полум'я нафтівки. Синій дим піднімався поверх полум'я і стояв густим туманом під стелею. У неї боліла голова. Надворі свистав вітер, віяв крізь шпари до хати і обдавав її холодом.

Фрузя виплакалася, і їй зробилося легше.

«Ні, він любить мене. Я би вмерла, якби він перестав мене любити. І що ж я йому зробила такого, щоби мав за-

бути мене? Та й що я зробила би без него з маленькою дитиною, котра незадовго прийде на світ, з тим непрошеним гостем, перед котрим не можна замкнути дверей?»

Правда, Фрузя не знала також, що буде робити з ним, з Іваном, коли появиться дитина. Адже ж бачила, як він сквасився і відвернувся, почувши, що вона надіється дитини. Знала, що грошей у нього нема, що він день у день на роботі і для неї самої не лишається ніщо, крім шпиталю. Вона бачила се все ясно ще перед годиною, коли, скулившись і цокочучи зубами, йшла з шинку до сеї хати. Але тепер вона не думала про се. Їй було страшно думати про се, і як той, що потопає, хапається за прутик, за стеблину, так вона вхопилася за ту думку: коби він любив мене! Коби він був при мені! З ним мені нічого не страшно; він на все знайде раду!

Вона самохіть дурила себе тою думкою, вмовляла її в себе і тепер була майже певна, що все воно так і буде. Мусить бути! Хіба би бога над ними не було! Адже ж вона недаром покинула задля нього батька й матір, недаром набідувалася так багато! Адже ж він недаром обіцював їй, що ще трохи побідують, а потім усе буде добре, все лихо минеться. Що він задумує зробити? Вона не могла догадатися, але чула, що їй на серці робиться весело, легко, мов тій травці, що на весну з-під снігу виколюється на світ.

Вона вдивлялася в нафтівку, що вже ось-ось догоряла і не світила, а димилася і наповнювала всю хатину чадом. Серце Фрузі билося живо-живо. Їй здавалося, що ігла в її руках літає швидко — корба крутиться легко, скоро. Втоми, холоду ані сліду. Музика грає, блищиться щось, мов довгий сонячний шлях посеред зеленого жита. Лоскоче щось, мов дотик м'яких, любих рук... Її голова похилилася на стіл, і вона заснула.

А здалека, від Бориславa, доносив вітер глухі окрики і співи. То кричали і співали ріпники, вийшовши з шинку. А між усіма голосами найсильніший голос Іванів виводив:

А я тебе, моя мила, не покину,
Положу тя на ліжечко, як дитину.

III

Вранці Фрузя прокинулася швидше від інших робітниць. У неї боліла голова, її кидало в дрож, млоїло внутрі, але вона й не думала про се. Умившися швиденько,

вона побігла до шинку, де мала заплачене на цілий тиждень наперед снідання — горнятко гарячого молока і кусник хліба. Але їда не йшла їй у горло. Насилу випивши молоко, вона взяла хліб за пазуху і побігла. Куди? Вона й сама не тямила гаразд. На роботу ще було завчасно. Їй хотілось побачити Івана, але вона знала, що ледве чи знайде його на вулиці, а де він ночував сими днями, сього не знала. І ось вона йшла навгад, чалапаючи по густім, липкім болоті, кулячись від вітру, бажаючи втомою і рухом заглушити неспокій, що бушував у її серці.

Борислав починав оживлюватися. Із темних нір, із затхлих, душних та тісних халабуд вилізали брудні, заспані люди. Вони починали день прокляттями і сваркою, не мившися і не хрестившися, тяглися до шинків, а відси, випивши по келишкові горілки, закусивши сухим хлібом і взявши за пазуху також сухого хліба, трохи ковбаси або головку часнику, ішли на роботу. В кошарах де-де теленькали дзвоники, кричали касіери, скрипіли корби. Серединою вулиці тяглися вози з дровами, з мішками бульби, з хлібом і іншою поживою. А понад усім тим сіре, насуплене небо думало якусь понуру думу, а здалека зеленів високий смерековий бір на склонах Ділу.

Чалапаючи вулицею, Фрузя бігала очима по всіх закутинах, заглядала в отворені двері шинків, у знайомі кошари, але Івана не було ніде. На закруті, недалеко гостиниці Кирницького, що була головним осередком робітницького життя і нічних гулянок, вона здибала Ганку. Се була дівчина з того самого села, що Фрузя й Іван. Здорова, червонолиця, з витріщеними очима і грубими губами, вона була правдивим силачем супроти худої, помарнілої Фрузі. Несучи на коромислі коновки з водою, вона твердо ступала по розмоклій глині босими, червоними ногами. Її чорні коси були обвиті довкола голови, а чорні, блискучі очі сміялися здоров'ям і силою, котрої, видно, ніколи не підгризав черв'як ніякої внутрішньої гризоти. Се була одна з тих грубих натур, у котрих душі не доколупаєшся. Хоч у бідності і в тяжкій праці, вони не знають властиво біди, не знають того горя, яке пливе з несповнених бажань, з незаспокоєного чуття, з незгоди між волею і силою. Вони, здається, сотворені для тяжкої праці, як віл до ярма; їх горе починається аж тоді, коли не стане їх звичайно залізного здоров'я.

Фрузя ще здавна не любила Ганки, а тепер, коли ба-

чила, як Іван при ній робиться веселим, жартує, танцює з нею, вона ненавиділа її з цілого серця. Вчорашні Іванові слова, що Ганка сама тягається за ним, мов окріп, заклекотіли в її серці.

— Слухай ти, Ганко,— сказала вона, не вітаючися і підходячи близько до неї.

— А чого тобі від мене треба?

— Ти у Кирницького на службі?

— А так, уже четвертий день.

— А був там мій Іван учора?

— Твій Іван? Який твій Іван? — з наругою промовила Ганка.

— Сама знаєш, який! — мовила Фрузя, душачи в собі злість.

— Такий він твій, як і мій. Навіть мій більше, бо тебе не хоче й на очі бачити, а зо мною йому весело.

— Брешеш, помийнице! — крикнула Фрузя.— Брешеш, брешеш! Не смій мені волочитися за ним! Він сам казав, що ти за ним волочишся. Слухай, коли я тебе ще раз побачу з ним, то тобі очі видру.

— Дрися по стінах, ти, опудало! Чого ти мене чіпаєшся?

— Не смій! Не смій! — кричала Фрузя, ледве дишучи.— Не смій мені баламутити його!

— Отже ж посмію, і що мені зробиш? І вчора я була з ним, і сьогодні буду, і коли мені схочеться, то буду. А ти хоч трісни зо злості, то мені байдуже.

Фрузя, не тямлячи сама себе, кинулася на Ганку з кулаками, але ся лиш раз замахнула коновкою і обілляла її цілим валом води.

Зареготалися ріпники, що купою стояли на вулиці і слухали сеї голосної розмови двох супірниць.

— Добре, Ганко! Скупай її! Нехай не буде така гаряча! — кричали одні.

— Ану, Фрузько, хап її за коси! Як вона тобі сміє парубка відбивати? — піддратовували другі.

Фрузя сама себе не тямила зо встиду і спересердя. Вона була вся мокра і тряслася з холоду, але, проте, пересердя взяло верх. Вона кинулася на Ганку і, вхопивши її за коси, почала торгати і бити. Ганка, все ще держачи коромисло з коновками на плечах, хвилю була безпомічна, не знала, чи держати коромисло, чи боронитися. Та швидко надумалася, пустила коромисло і вільною рукою вда-

рила Фрузю в груди так сильно, що ся відразу звалилася з ніг і пустила її коси.

— Га-га-га! — реготалися ріпники.— От дівка, як жовняр! Отак її!

— Іване,— кричали інші на Івана, що власне йшов із шинку.— А ходи-но сюди! Побачиш комедію.

— Та що там? — мовив Іван.

— Ходи, тут дві дівчині із-за тебе мало собі віку не вкоротять. Ходи, хоч подивися! Ото щасливий парубок, що дівки за него б'ються.

Іван наблизився і зараз порозумів, що діється.

— Ганко,— мовив він грізно,— що ти робиш?

— Ади,— закричала Ганка.— Отсе опудало чогось мене чіпається. На дорозі мене перейшла та й публіку з мене робить.

Фрузя, ледве дихаючи, піднялася з землі. У неї боліло в грудях, дух запирало.

— Іване,— промовила вона.

— А йди собі до дідька,— буркнув Іван.— Чого ти лізеш до мене, ще й на вулиці публіку виробляєш? От іди та переберися, ади, ти вся мокра.

— Се я її хлюпнула, щоб їй залляти оту широку хавку,— насміхалася Ганка.— Нехай на другий раз знає, як мене зачіпати.

І, вхопивши коновки на коромисло, вона побігла геть. Так само Іван, плюнувши спересердя, відвернувся і пішов разом з іншими ріпниками до своєї роботи. Фрузя лишилася сама. Вона вся тремтіла, чула себе безсильною, нещасною, самою на всім світі. Пощо їй жити? Адже тепер їй усе ясно, тепер нема ніякого сумніву, ніякої надії. Не знаючи, як і коли, вона зайшла до своєї кватири, скинула з себе мокру одіж, передяглася, але замість іти на роботу лягла на своїм тапчані і лежала, злегка стогнучи. В будинку не було нікого. Вона чула страшенний біль голови, страшенну втому в цілім тілі. Її палила спрага, вона ледво-неледво зволіклася з постелі, принесла собі води, напилася, обвила голову мокрим рушником. Лягла потім і заснула.

IV

Вечором того дня Іван вступив до Кирницького на склянку пива. Ганка поставила перед ним замовлене пиво і пішла, не кажучи й слова. Іван також не зважав на

неї і, п'ючи пиво, звільна сидів і не то дрімав, не то думав щось. Ганка кілька разів проходила позз нього, зиркала спідлоба, видно було, що хотіла би зачепити його, але не зачіпала. Аж коли Іван замовив другу склянку, вона, ставлячи її на столі, промовила їдко, знехотя:

— Ну, а де ж твоя тота?

— Яка тота?

— Ну, твоя наречена?

— Моя наречена? Не маю ніякої.

— Говори, бреши! А Фрузька що? Вона поводиться вже не як наречена, а як твоя жінка. «Не смій мені мойого Івана баламутити!»

— Ха-ха-ха! — засміявся Іван, але силувано, як то кажуть, на кутні зуби.

— Скажи їй,— говорила Ганка швидко і гнівно,— нехай мене не зачіпає. Я не її помийниця! Я не її підвладна. А як мене ще раз зачепить, то я не буду дивитися на її пісну фігуру, але розпосочу, зуби виб'ю, нехай знає! Розумієш?

— Та відчепися ти від мене! — мовив Іван.— Говори їй сама, що їй маєш сказати. Се між вами рахунок, а мені дайте чисту годину.

Ганка відійшла. Іван сидів і пив пиво. Та ось до шинку прийшла ціла ватага ріпників. Побачивши Івана, вони почали жартувати з нього:

— А! Іване! Чуємо, що покидаєш Борислав.

— Я? Ані мені сниться.

— Що женишся з Фрузею і йдеш на її отцезію.

— Чи ви подуріли?

— Та ти сам, видно, вдурів, коли хочеш вільне бориславське життя проміняти на життя вола в ярмі.

— Хлопці! — скрикнув Іван, роздратований сими словами, і гримнув склянкою до стола. — Гунцвот, хто мені се говорить!

— Та ми не від себе говоримо. Нам так оповідали ті дівки, що ночують з твоєю Фрузею. А їм вона говорила, буцімто все вже між вами умовлено.

— Чи стеклася дівка? Що між нами умовлено? То правда, що вона кілько разів товкла мені, щоб я покинув Борислав, а я, щоб спекатися її, сказав їй раз:«Та добре, добре, ще пару неділь заждімо, а потім якось-то буде». Та й тілько всеї розмови було.

— Га-га-га! — реготалися ріпники.— Добре ти сказав

їй! «Пару неділь заждімо, а потім якось-то буде». Отакто й але! А за пару неділь буде те саме свято, що й тепер є.

— Ну, та певно. Адже пан біг не прийде та не зробить чуда ані для мене, ані для неї. Адже знаєте, що у мене своїх статків-маєтків нема; що зароблю, те й маю.

— Ну, Іване, а було колись,— закинув хтось із купи, що ближче знав Іванові відносини.

— Е-е-е! Чи одно то було та й з водою поплило! — мовив Іван, махнувши рукою.— Що мені з того, що батько був багач на все село? Я з того нині що маю?

— Хіба оскомину! — крикнув хтось з гурту.

— Рація! Хіба оскомину. Але оскоминою ніхто ситий не буде. Ну, а Фрузя що має? Вона-то ніби говорить, що вона задля мене покинула батька і прийшла сюди, але я то знаю ліпше. Покинула, бо мусила, бо дома тісно, у батька ще дві дівки, треба їх замуж віддавати, а тут нема з-за чого. Всього маєтку — два прути поля та й тота хатчина. То ще з прутом поля дівку хто-будь візьме, у кого є свойого троха, та й ще коли дівка здорова і добра до роботи. А вже як на трьох ділити, то на таке ніхто й не подивиться. А ще коли дівка така, як гусяче повітря, ні до охоти, ні до роботи, як ота Фрузя. Ну, що з неї за робітниця? Десь при багатстві, якби тото вбрав, якби на тото хухав, як на дитину, то, може би, й було до людей подібне; а при бідності, на зарібні руки взяти та оженитися з таким, то ліпше прив'язати собі камінь до шиї та в вир з берега.

— Та то правда, правда,— говорили ріпники, вже не жартуючи.

В тій хвилі з-за великої печі, що стояла в куті шинкової комнати, висунулася бліда, скулена постать, що сиділа там уже кілька хвиль, всунувшися до шинку затильними дверми з сіней і не спостережена ніким серед гамору і пиятики. Се була Фрузя. Вона тряслася в лихорадці, її очі блищали, уста були майже зовсім білі і потріскані від гарячки. Непевним кроком вона, протискаючися поміж ріпників, вийшла на середину шинку і, зупинившися перед Іваном, поклонилася йому, досягаючи рукою землі. Всі затихли і ззиралися на неї.

— Дякую тобі, Іване,— промовила вона,— дякую за те, що ти хоч раз сказав щиро і по правді те, що думаєш. Тепер я знаю, яка передо мною дорога. Не бійся, я тобі більше не перейду дороги, не докучу тобі, ані не докорю. Жий собі, як сам знаєш, і нехай тобі бог помагає.

І вона ще раз поклонилася йому. Іван сидів за столом, мов на терні.

— А те, що ти клявся та присягався мені, що візьмеш мене, відкупиш свій грунт, будеш знов господарем,— нехай се бог забуде. Я тепер знаю, що ти брехав, але донині я вірила тобі. Тільки те ти неправду сказав, що мій тато сам нагнав мене до Бориславa. Се ти брешеш, небоже. Тато навіть не знав, де я поділася. Ніхто не знав. Тільки я знала та й бог, що подав мені сю думку, певно, за якісь тяжкі гріхи. Але коли я почула, що ти тут хорий, що лежиш у пустій, холодній буді, що через день нема тобі кому раз води подати,— тоді щось шибло мені в серце: «Адже ж ми любилися обоє. Адже ж то мій наречений перед богом, хоч не перед людьми». І я зібралася і пішла сюди. Бог, видно, потребував нащось моєї муки, бо відмірив мені її повну мірку. А ти нині досипав з чубком, пересипав через край. Дякую тобі ще раз. Бувай здоров!

І вона втретє поклонилася йому і вийшла.

Ріпники мовчали хвилю після сеї несподіваної пригоди. Але швидко отряслися від зворушення. Посипалися грубі, цинічні жарти.

— Ади, оса, як жалить!

— Та то холера, не дівка.

— В роботі чоловікові не поможе, а своїм язиком і своїми слезами серце злоточить.

— Ну, оженися з такою, то маєш готовий шпиталь дома.

Тільки Іван мовчав і сидів, понуривши голову.

V

Вийшовши від Кирницького, Фрузя, не зупиняючися, почалапкала вулицею, сама не знаючи, куди і пощо. Було холодно, темно, дрібний дощ сік їй просто в очі, вулиця, розмокла і розталапана, була радше одною великою баюрою, ніж вулицею. Фрузя йшла, насилу витягаючи чоботи з липкого болота, насилу переводячи дух. Її пекло щось у грудях, але на очах не було сліз, ані в голові думок. Тільки неясне та непереможне почуття: геть відси! тікати! сховатися! — гнало її наперед. Сховатися, але де? Перед ким? Вона не розуміла того, що їй хотілось сховатися перед самою собою, перед власним болем.

Не пройшла й сто кроків, коли обік неї де не взялася

Ганка. Відки вона взялася? Мабуть, чувши Фрузину бесіду і бачачи, як вона сама вийшла з шинку, Ганка зібралася незамітно і незамітно вибігла їй наздогін. Вона так несподівано вчинилася обік Фрузі, що ся, зирнувши вбік, аж злякалася, побачивши її, скрикнула і перехрестилася. Ганка засміялася стиха.

— Злякалася? — мовила вона.— Не бійся, се я, Ганка.

— Чого хочеш від мене? — ледве промовила Фрузя.

— Нічого. Іду собі вулицею. Хіба не вільно йти обік тебе?

— Але тобі сюди не дорога.

— І тобі ні. Адже до своєї кватири ти повинна була йти в противний бік.

— Мені все одно,— мовила Фрузя.

— Ну, а мені туди треба,— мовила Ганка. Хвилю обі йшли мовчки. Кругом було пусто, тільки з шинків чути було крики і співи та чорний велетень Діл шумів і стогнав під осінню негоду.

— А що, напштикав тобі під ніс твій Іван? — промовила злобно Ганка.

— А ти тому й рада!

— Я? Мені байдуже. Я се давно знала.

— Що знала?

— Те, що ти почула тепер. Що Іван не любить тебе. Що він дурить тебе і не думає женитися з тобою.

— Він сам тобі се говорив?

— Ну, а хто ж би інший?

— Значить, він любить тебе?

— Мене? Або я знаю. Мені байдуже.

— А пощо ж ти заскакуєш коло него, чіпляєшся його, як ріп'як кожуха?

— Ха-ха-ха! Ані мені сниться. Він сам підлещуєся до мене, говорить мені всячину, але я розумію се все дуже добре.

— Обоє розуміється, як лисі коні,— з погордою мовила Фрузя.

— Се й найліпше. Я знаю, що коли він підлещуєся до мене, то має в тім свій інтерес, а він знає, коли я до него зуби сушу, то се не з великої любові, а також задля якогось інтересу.

— Тьфу! — з обуренням сплюнула Фрузя.

— Плюй, не плюй, а я кажу, що так ліпше. Ти з великої любові дійшла до того, що тепер ідеш кудись на зла-

ману голову, а я собі сита, здорова і вдоволена. І йому також не зле з тим.

— Йому?

— Ну, певно. Адже ти сама бачиш, що зо мною він веселий, розмовляє, жартує, співає, а з тобою все кваситься і сердиться.

— Ти вчарувала його. Дала йому якесь дання.

— Ні, небого! Не я вчарувала його, але ти дурна та нерозумна. От що! Не вмієш обходитися з парубками. Ти причепилася до одного та й думаєш, що лиш тільки світа, що в вікні. Ха-ха-ха! Якби ти знала, як інші жиють! Як собі дають раду! Щоб я сохла та плакала за ним? О, не діждав би він сего! Нехай він сохне за мною!

— Коли ж бо я не можу.

— А не можеш, то сама на себе парікай, а не говори, що я вчарувала його. Нащо мені чарів? Він і без чарів сеї ночі буде ночувати у мене.

Фрузя при сих словах навіть не скрикнула, тільки вхопилася рукою за серце, захиталася і була би впала на землю, якби Ганка не була вхопила її в свої обійми.

— А тобі що? — скрикнула вона в першій хвилі.— Фрузю! Фрузю!

Але Фрузя не озивалася. Її голова звисала через Ганчину руку; вона була мов нежива.

— От тобі на! — пробуркотіла Ганка, держачи зомлілу дівчину на своїх руках, мов сніпок соломи.— Чи зомліла, чи зовсім по ній?

Вона прихилила голову вниз і слухала.

— Не дихає, бідочка! І що тут робити з нею? Чи кричати, може би, хто прийшов та поміг отверезити її?

І Ганка кинула оком довкола себе. Було темно, хоч око виколи. Вони зайшли були в якусь бокову вуличку. Довкола не було ні хати, ні шинку, ні навіть кошар, тільки високі горби лепу по обох боках. Витріщивши добре очі, Ганка пізнала, де вони. Се було місце, де колись почали були перший раз копати ями. Але, вичерпавши кип'ячку, позакидували ті ями; робота перенеслася в інший кут, а тут полишалися лише купи лепу і пусті ями, одні позабивані дошками, інші так-таки й полишені або наповнені водою.

— І який дідько почує мене тут при вітрі? — муркотіла Ганка, все ще держачи Фрузю на руках.— Та й що я, вдуріла, щоби тверезити її? Кину біду ось тут насеред дороги, нехай сама тверезиться! Ади, яка прудка! «Помий-

нице!» — каже до мене. За коси чіпає! Ах ти, гусяче повітря! Я тобі покажу, з ким ти заходиш собі!

Скажена злість закипіла в Ганчинім серці. Вона ще раз озирнулася, надставила вуха, а не бачачи нікого, нараз мов собака скочила з дороги, вилізла на купу глини, все ще несучи наперед себе зомлілу Фрузю, потім ще раз озирнулася, обережно злізла вниз, у лійкувату долинку, котрої осередком була яма. Мацаючи ногами, вона дійшла до цямрини. Яма була забита двома дошками, але одну хтось відломив. Ганка налапала руками отвір, шарпнула сильно другу, давно перегнилу дошку, прибиту до цямрини двома цвяхами, віддерла її, а потім, уставившися добре ногами на краю цямрини, похилилася, спустила легенько зомлілу Фрузю зі своєї руки і коміть головою впустила її в темну пащу ями. Яма була майже до самого верху повна води, так що Фрузя не дуже й бовтнулася і тихо, без голосу, мов грудка глини, пішла на дно.

VI

— І де ти, Ганко, волочишся стільки час? — гримала пані Кирницька, коли Ганка за якої півгодини, вся мокра, заталапана і бліда, як труп, прийшла до кухні.

— Та де волочуся? От ходила по воду.

— Та брешеш, бо коновки були в сінях.

Ганка не пробувала далі брехати, але вибігла з кухні, вхопила коновки і побігла по воду. Пані ще трохи поворкотіла та й перестала сердитися. Що їй там до того, куди волочиться Ганка? Вона знала, що сяк чи так, а служниця в Бориславі не витримає, щоб не волочитися.

Було вже геть по півночі, коли ріпники, п'яні і веселі, виходили від Кирницького. Вони йшли лавою посеред вулиці, регочучись, говорячи голосно, співаючи. Тільки Іван був якийсь не свій. Він мало пив сього вечора, все сидів, насовившись, ніби думав щось, а властиво туманів. У його серці піднімалося щось, мов жаль за змарнованими молодими літами, за страченою батьківщиною, котру він прогайнував, закуштувавши ледачого бориславського життя. Фрузині слова тремтіли в його серці важким докором і відібрали йому охоту до їди і до пиття, до жартів і до пісень.

— Іван стратив смак сьогодні,— жартували з нього товариші і відсторонилися від нього.

І тепер він сам, мов без тями, йшов позаду інших, коли нараз Ганка вхопила його за руку. Іван аж здригнувся,

тим більше, що в пітьмі не міг розпізнати, хто се присікався до нього.

— Агій! А се хто? — скрикнув він.

— Се я, Іване! — прошептала Ганка.

— Ти? А тобі чого треба?

— Ти гніваєшся на мене?

— Я на тебе? За що?

— Бігме, я нічого не винна,— швидко, з якимсь гарячковим поспіхом шептала Ганка, не випускаючи його руки зі своєї.— Та пощо би я зачіпала її? Вона сама зачепила мене, розпочала сварку, а далі кинулася на мене. Ну, кажи сам, що я мала робити?

— Та чи я тобі що говорю? — нерадо відповів Іван.

— Іваночку,— говорила далі Ганка скоро, задихавшись,— який ти добрий! Так ти не гніваєшся? А чого ж ти такий сумний? Такий у шинку сидів, як сам не свій? Ну, скажи мені?

Вона йшла обік нього, держачи його за руку, тулячися до нього, мов боялася самоти і пітьми.

— Ет, що там балакати! — відповів Іван і хотів відняти від неї руку.

— Ні-ні! Почекай! Куди йдеш? — мовила Ганка.

— Та йду до себе, спати.

— Ходи до мене. У мене тобі буде ліпше.

— Не хочу.

— Та ходи! Не бійся, у мене безпечно.

— Не хочу.

Іван раз уже ночував у Ганки. Вона спала окремо, в присінку комори, що служила Кирницькому за склад товарів. Там серед пак і міхів стояв широкий тапчан; Ганка мала пару своїх подушок і теплу дергу, і хоча в присінку не топилося, та все-таки там було тепліше, ніж у тій шопі, де ночував Іван з іншими ріпниками. Але тепер, сьогодні, йому чогось не хотілося йти до Ганки. Помарніле, бліде Фрузине обличчя немов стояло перед ним, її очі немов благали його, немов жалувалися на щось.

Але Ганка не випускала його руки, другою рукою обіймала його стан, тягла його, просила і благала, щоб ішов з нею.

— Іваночку! Голубчику! Зроби мені се! Лиш сьогодні! Не знаю, що мені, але боюся, страшенно боюся бути сама. Та ні, я не пущу тебе, не лишуся сама! Ходи, ходи!

Вона тремтіла, мов у пропасниці, при самій згадці про самоту.

— Цу на тебе! — мовив Іван.— Та що ти, дитина, чи що? Боїшся сама ночувати! Ото!

— Ой, боюся! Ой, боюся! Ні за що в світі сеї ночі не лишуся сама. Хоч бий мене, хоч ріж мене, а я не лишуся тебе. Коли не хочеш до мене, то я піду з тобою, там, де ти ночуєш.

— Чи ти здуріла? Там купа хлопів.

— А що мене то обходить! Я їх не боюся, тілько самоти боюся... пітьми боюся... тої боюся...

— Кого?

— Тої... твоєї... Як вона кланялася тобі! Ти бачив її лице, коли виходила з шинку?

Згадка про Фрузю в Ганчиних устах уразила Івана в саме серце, мов грубий дотик до наболілого місця.

— Дай спокій! Не згадуй мені про неї! — мовив він і, піддаючися її намовам, пішов з нею до її комірки. Ганка не то вела, не то тягла його, не випускаючи з рук, не перестаючи балакати і трястися.

— Та що тобі, дівко? — мовив нарешті Іван.— Чи ти промокла, чи простудилася? Чи тебе зимниця б'є, чи ти й зовсім хора? Трясешся, як риба, руки зимні, як лід, а голова гаряча, і говориш, як сама не своя.

— То нічого, Іваночку, нічого! Ходи лише, ляжемо спати, проспимося, то все мине.

Але воно не минулося, бодай не так швидко, як хотілося Ганці. Даремно вона тулилася до Івана. Скоро тільки він засипляв, їй робилося страшно, і вона будила його.

— Іванчику, не спи! Говори що до мене! — шептала вона, зажмурюючи очі, щоб не дивитися в грізну пітьму.

— Чи ти сказилася? — лаявся Іван.— Я втомлений, хочу спати. Що я буду говорити тобі?

— Що-будь! Що-будь! Тілько не спи! Мені так страшно.

— Чого тобі страшно?

— Не знаю чого. Боюсь... не знаю чого. Не можу заснути.

Вона розплакалась. Її хотілось усе сказати Іванові, але щось спиняло її, і вона закусувала зуби, до крові гризла свої уста і не сказала нічого. Аж над раном, коли надворі почало сіріти, вона заснула.

VII

Минуло кілька днів. Іван працював, пив, співав у шинку, ночував у Ганки, не думаючи про Фрузю. Ганка успокоїлася і не боялася вже вночі, але не відважувалася спати сама і для того щовечора всякими способами підлещувалась до Івана, щоби затягти його до себе на ніч. Іван, котрий давніше сам не раз напрошувався до неї, тепер ішов нерадо, почував якесь обридження до неї. Він злостився, коли вона тулилася до нього, кляв, коли вона починала дрочитися з ним або пеститися, і з відразою відсувався від неї, коли вона спала обік нього. Та швидко ті нічліги ще гірше остогидли йому. Ганка засипляла швидко, але вночі починала стогнати, йойкати або скрикувати так страшно, що Іван прокидався зо сну і починав почувати якусь глуху тривогу.

«Що їй таке сниться? Чого вона так кричить?» — думав він, прислухуючися до її важкого віддиху після такого окрику. Але вона далі спала тихо, аж коли Іван, перемучившися якої півгодини, знов починав дрімати, над ухом у нього знов розлягався страшний окрик і будив його наново.

— Ганко, що за дідько мучить тебе у сні, що ти так страшно кричиш?

— Я? — мовила, здригаючись, Ганка і закусувала зуби.— Я нічого не знаю.

— Ну, та нехай на другий раз пес у тебе ночує, не я! — бурчав він злісно.— Як крикнеш отак несвітським голосом, то зовсім вив'єш мене зі сну.

Ганка реготалася.

— Га-га-га! Несвітським голосом! Ну-ну, Івануню, ну, скажи, як я кричу?

— Так, як би тебе зо шкури дерли.

— Ну, і що говорю?

— А хіба можна щось розібрати? Ричиш, як худобина.

— Та то я так зроду.

— Ну, брешеш. Я давніше не чував у тебе такого крику.

— Та то так, часом находить таке на мене, а потім минає. Але ти не бійся, Іваночку, се мине.

— Нехай собі минає або не минає, але мене не завабиш більше на ніч до своєї проклятої комори.

— Ну, видиш, ти вже й гніваєшся. Фе, Іване! — говорила Ганка, а вечором знов підлещувалася до нього, про-

сила, купувала йому пива і горілки, доки оп'янілий Іван не згоджувавсь знов іти ночувати до неї. Коли був добре п'яний, він спав твердше і не будився при її окриках. Отимто Ганка взяла собі звичай щовечора обпоювати його добре і навіть із собою до комори брала фляшку горілки і клала її Іванові під подушку: коли збудиться, нехай тільки сягне під подушку, нап'ється і нічого, засне знов. Правда, після такого нічлігу Іван уставав блідий, майже зелений, з болем голови, але Ганці се було байдуже, та й він сам не мав часу дивитися в дзеркало, але, похнюпившись, ішов до своєї роботи. Тільки одно видно було по нім: він зробився сумний, його веселість пропала, йому відхотілося співів і жартів.

— Ов, Іване, ти щось сам не свій,— говорили товариші.

— Та щось так,— нерадо мовив Іван.

— Що тобі є? Чи не хорий ти?

— Здається, ні. Ранками голова болить, але то, мабуть, від горівки.

— Е, ні, від самої горівки не буде боліти. А от як ти пиво мішаєш з горівкою, то се зле. Від сего найборше біль голови береся.

— І справді, може, воно й від того. Віднині не буду мішати.

VIII

Одного дня в полудне, коли Івана витягли з ями і він, ледве живий від сопуху, лежав у кошарі на купі лепу, важко дихав і час від часу тверезився чаркою горілки, до кошари ввійшла баба Орина, та сама робітниця, що ночувала разом з Фрузею і за дня немов дрімала, а оживлювалася вночі, у сні. Вона знала Фрузину історію і знала Івана і для того, поздоровившися з робітниками, пішла просто до нього.

— Слухай, Іване,— мовила вона.— Ти не знаєш, де обертаєся твоя Фрузя?

— Моя? — буркнув Іван.— Яка вона моя?

— Та вже яка-не-яка. Певно, більше твоя, ніж моя. Але я хотіла запитати тебе, де вона є?

— Хіба я ходжу за нею назирцем?

— Е, який-бо ти! Я тебе питаю, як доброго чоловіка... Та ти повинен бабі гречно відповісти, ще й горівкою бабу потрактувати...

Іван, не мовлячи нічого, налляв чарку і подав бабі. Вона випила, скривила зів'ялі губи, обтерла їх брудним рукавом і, присідаючи ближче до Івана, мовила стиха:

— От за се то спасибі! Аж у саму душу пішло. Але що я хотіла сказати... Ага, про Фрузю. Знаєш, уже дві неділі, як вона не ночує у нас. То я гадала, може, ви вже спровадилися де разом, та й хотіла переказати їй, щоб забрала своє шмаття. Там у неї скринька зо шматтям — замкнена, не бійся. І ніхто їй нічого не рушив, ховай боже! То нехай прийде і забере собі.

Іван сидів, мов приголомшений. Чи то нафтовий сопух у ямі так заглушив його, чи ранішній біль голови, чи те, що він почув від баби, досить, він наразі немов не розумів і слухав бабиного балакання, мов якоїсь казки.

— Ага-ага! — буркнув він, хитаючи головою.— Та певно, нехай би забрала собі. Але де ж вона є?

— То ти не знаєш?

— Я не бачив її вже дві неділі.

— І не знаєш, куди вона пішла?

— Куди пішла? Чекайте! То було вечором... у Кирницького... ми троха перемовилися... вона пішла надвір, і я вже більше не бачив її.

— А котрого ж то дня було?

Іван не міг пригадати собі дня.

— Ну, коли ви перемовилися, то, може, вона вгнівалася і деінде стала на роботу, щоб тобі не показуватися на очі. І деінде ночує, щоб ти не знав, де вона. Але ти би, небоже, таки пошукав її, бо там сторож, що ми у него ночуємо, допоминається плати за неї. А ми преціньо за неї платити не будемо. То щоб він не схотів зафантувати її шмаття.

— Добре-добре, я буду питати... Навідаюся там до вас...

Баба пішла, а Іван довгу хвилю ще сидів, не то міркуючи щось, не то так собі туманіючи. Потім узявся їсти, бо швидко треба було лізти знов до ями.

Вечором він запитав у Ганки, чи не знає, де поділася Фрузя. Ганка видивилася на нього своїми вибалушеними очима, поблідла страшенно і, немов давлячися тим словом, промимрила:

— Ні, не знаю.

Іван не допитував у неї дальше, допити у інших ріпників не довели також ні до чого. Від того дня, коли Фрузя побилася з Ганкою на вулиці, ніхто більше не бачив Фрузі.

Ся згадка торкнула Івана. Справді, того самого дня вечором він «перемовився» з Фрузею в шинку. Він ще раз запитав Ганку.

— Чуєш, Ганко, ти сварилася з Фрузею на вулиці, тямиш?

— Ну, так. Вона перша чепилася мене.

— Вечером того дня вона була у Кирницького.

— Я не бачила її.

— Не бачила? Ей, скажи по правді.

Ганка знов поблідла, але живо перемогла себе.

— Чого ти чіпаєшся мене?

— Та-бо бачиш, десь дівчинисько щезла від того вечора.

— А ти без неї не можеш дихати?

— Та що мені до неї? Але...

— Ну, щезла, то й слава богу! Не бійся, дідько її не вхопив. Побачила, що тобі на шию не повіситься, та й пішла собі додому.

— Але всі свої річі полишила.

— Ну, та що? Кілько там тих річей? Усе варто півтори шістки.

— Е, ні, там її убрання є.

— Ну, то, певно, зголоситься по своє.

Іван успокоївся трохи. Справді, дуже можлива річ, що Фрузя, розжалувана, того-таки вечора, вийшовши від Кирницького, покинула Борислав і пішла додому. Він не допитував дальше за нею, а в неділю пішов до сторожа, де була її кватира, і, заплативши, що йому належалося, взяв Фрузині речі до себе. Він постановив собі на різдвяні свята піти до рідного села і віднести їй ті речі. Він не то щоб бажав бачити її або поєднатися з нею, але тих кілька день, коли розпитував про неї, почував якийсь жаль і неспокій, немовби справді був у чомусь винуватий. Бориславське життя швидко заглушило сей хвилевий порив. Ані Ганка, ані ніхто інший не згадував ніколи про Фрузю, і Іван також забув про неї. Але, проте, щось немов млоїло його. Він ходив якийсь сам не свій, стратив охоту до пиття, до гулятик, до пісень і — нечувана річ у ріпника — почав числитися з грішми. Зараз першого тижня він не видав лиш половину свойого заробітку; ціла п'ятка лишилася йому в кишені. Вона, мов якийсь хробак, почала мулити та лоточити його уяву. Носячи ту п'ятку при собі, зав'язану в шматині, він почав снувати плани. Бориславсь-

ке життя — правда, свобідне воно, але хіба ж се людське, господарське життя? Та й яке свобідне? Тільки твоєї свободи, що в неділю та в свято. А в будній день ти робучий віл — ні, гірше! Ти повний невольник жида, властителя ями, або його касієра. Під землею ти кождої хвилі небезпечний свойого життя, а верх землі кождої хвилі лайка, поштуркування, понукування. І вічно той смрід, той бруд, та духота, та пиятика, той одур! Невже таке мало б бути його життя до смерті, до старості? У нього пробігала холодна дрож поза плечима при такій думці. Йому пригадалися зелені ниви, цвітисті луги, сиві воли, чисто побілені хатки і розкішні садки його рідного села, почулося блеяння овець, фівкання гусенят, скрип журавля, і він мало не заплакав з наглого зворушення. Невже він міг так легкодушно проміняти такий рай на отсе пекло? І пішли в його уяві довгим рядом сцени з сільського життя: гейкають плугатарі, скриплять вози, навантажені снопами, блискають коси на сіножаті, і з легким шумом стелиться росиста трава в перекоси; сім'я засідає до вечері на святий вечір на пахучому сіні; чути стріляння, веселі голоси «Христос воскрес!», церковні співи... «Пасха красная, пасха господня» — се паски святять коло церкви, дітвора бавиться писанками, парубки скупчилися при тих, що стріляють з моздірів.

І безпосередньо від тих споминів душа його перескакувала до думки про Фрузю. Адже вона була також одною з принад і красот того його сільського життя. Коли скрип журавля над криницею так любо озивається тепер в його тямці, то се для того, що під тим журавлем він з нею стояв вечорами, зразу жартуючи та дрочачись, а потім тихо, любо розмовляючи. А в часі косовиці, носячи батькові полуденок, хіба ж вона не вишукувала собі найдальшої стежки, щоб тільки переходити через ту луку, де він косив, щоб сказати йому своїм любим голосом «Боже помагай!», щоб подати йому з сірого, глиняного збанка холодної води напитися! А в часі коляди... а в часі великодніх свят... а тоді... а тоді... Невгамовна уява пасувала йому сотки, тисячі хвилин, коли Фрузя була невідлучною частиною радощів його сільського життя, і в його серці щеміло щось, ворушився жаль, піднімалася туга. «Вона мала рацію! Я повинен якнайскорше покинути Борислав і вертати назад на село!» Правда, він у нещаснім засліпленні змарнував свою батьківщину, розтринькав свій тихий рай, відіпхнув від себе Фрузю. Але ж він молодий, сильний, здоров і все

ще може здобути назад. Ось тепер він за тиждень ощадив п'ятку. Адже міг ощадити вісім ринських! А се значить за рік цілі чотири сотки... А за чотири сотки можна купити чотири морги грунту! І він постановив собі, не кажучи нікому нічого, почати нове життя, не марнувати грошей, а складати зароблене докупи, а там — якось-то буде.

IX

В часі різдвяних свят Іван справді вибрався до рідного села. Він ніс у пазусі 50 ринських, зав'язаних у шматині, а в голові готовий план — відкупити хоч часть своєї батьківщини.

Зайшов просто до жида, котрому продав був батьківську хату з огородом, садом і трьома моргами примежного поля. Жид закупив се добро не на те, щоб господарювати, але мав думку завести в хаті шинок і попри тім занятися лихвою й іншим жидівським ремеслом. Але якось йому се не вдалося. В селі були вже чотири шинки і на п'ятий годі було дістати концесії. З лихвою також ішло кепсько, бо було вже кілька інших п'явок, що «псували інтерес». В додатку жида обікрали, так що він замість запомогтися зовсім скапцанів на тім обійсті. «Нещасливе місце!» — говорив він і носився з думкою відпродати се місце і перенестися на якесь інше. То й не диво, що Іван зі своїм планом відкупити батьківщину був йому дуже милим гостем, особливо коли прийшов не голіруч. Вони й згодилися, що Іван за ціле обійстя, продане жидові за 300 ринських, заплатить 400 ринських протягом найдалі півтора року і, доки не заплатить усього, жид буде сидіти на грунті. Іван другого дня поїхав з жидом до міста, зробили контракт у нотарія, і Іван дав жидові зараз першу рату, 50 ринських, і аж тоді відітхнув свобідніше. Він мав тепер ціль перед собою і чув у собі охоту до праці, почував якусь нову силу.

Про Фрузю він сими днями мало думав. Від жида він довідався, що її в селі нема і не було і що її батько, довідавшися недавно, що її нема і в Бориславі, ходив до жандармерії, щоб шукати за нею, але досі не має ніякої відповіді. Іванові було прикро, він не мав охоти стрічатися зі старим і, не вертаючи до свойого села, він таки з міста просто рушив назад до Борислава, передавши старому Фрузине шмаття.

X

Ішли дні за днями, тижні за тижнями. Жандарі розпитували про Фрузю і Івана, і Ганку, і інших робітників і робітниць, вивідали все, що було аж до пам'ятного вечора, але далі не могли дізнатися нічого, і по кількох днях усе затихло. Не знати, хто пустив поголоску, що Фрузя пішла десь на службу: одні бачили її у місті у якогось жида, інші чули, що вона десь у горах, у якійсь швабській колонії, ще інші говорили, що виїхала з якимсь панством до Стрия чи до Станіславова. На тім якось і успокоїлося.

З Ганкою Іван розійшовся ще перед різдвом. Не то, щоб посварилися, але так якось вона обридла, знелюбилася йому, і він не міг дивитися на неї. Вона зразу і байдуже собі. Овва, не хоче її Іван, невелике свято! «Менше клопоту на мою голову. Сама жила і заходилася досі, то й відтак потрафлю». Але по кількох тижнях вона поблідла, пожовкла, змарніла. Її знов учепилися страхи, вона не могла сама спати, зривалася вночі, кричала, розщибала собою. Вкінці одного разу вона попросила бабу Орину, ту саму, що жила разом з Фрузею, щоб віділляла їй перестрах. Стара славилась ворожкою і знахаркою. Вона згодилася зробити се і почала обережно випитувати Ганку, відколи у неї той перестрах, від чого, як? Ганка зразу призналася, що від покрови (в тім часі пропала Фрузя), але далі не хотіла сказати нічого. Стара почала шептати над водою, розтопила кавалок олова і вилляла його над Ганчиною головою в миску з водою, а потім, заглянувши в миску, скрикнула:

— Ой, дівонько! Нещаслива ти, сирото! Ніхто тобі не поможе!

Ганка одеревіла зо страху.

— Або що таке?

— Ади, небого! Олово розскочилося в воді на дрібний пісок.

— А що ж то значить?

— Ет, що то говорити! Най ся преч каже, не годиться й згадувати при хаті.

Ганка не допитувалася дальше, а стара не йшла, а все придивлялася мисці з водою із розприсканим оловом, похитувала головою та рушала зів'ялими губами, немов розмовляючи з кимсь без голосу. Дивлячись на неї, Ганка почула в серці холодний переляк; їй здавалося, що стара розмовляє з якоюсь марою, що зазирає їй у душу своїми

напівпогаслими очима і читає там її страшну тайну. Вона вхопила з-перед баби миску з водою і викинула її через вікно геть на смітник. Баба спокійно дивилася на неї і всміхалася так само без голосу.

— Недобре з тобою, дівонько, недобре! — мовила вона.— То в тебе не перестрах, небого, ой, ні.

— А що ж таке?

— Щось у тебе на серці лежить, дівонько, Ой, так, так. Я се знаю. І не буде тобі легше, поки не признаєшся.

Ганка спалахнула:

— Що ви, бабо, говорите? До чого мені признаватися? Що я, вбила кого, чи обікрала, чи що?

— Або я знаю?— мовила баба, здвигаючи плечима.— Не моя річ, сирото, не моя річ. Я тобі не з свого розуму говорю, а з того, що водиця свята показує. А ти собі як знаєш, так і роби.

Баба почала збиратися до відходу. Ганка чула, що тепер, після тої ворожби, її неспокій ще побільшав і що тепер вона нізащо не засне сама. І вона надумалася попросити бабу, щоб перебралася до неї (вона мала вже свою окрему комірку з піччю і тапчаном) і ночувала з нею разом. Стара почала дорожитися, але Ганка не попускалася її, і вкінці стара згодилась ще того самого дня перебратися до неї.

XI

Не інакше, як тільки чари хтось наслав на Івана. І не пізнати хлопа. Ні з нього мови, ні розмови. Жиє, як той медвідь у норі, до шинку не ходить, пити не п'є, все щось думає, щось муркоче, а скупий такий! Сам собі жалує. Жиє, як собака, не товаришує ні з ким, сам у собі засклепився, мов слимак у шкаралущі. Що був уперед охочий до гулянок, до пісень, до дівчат, то тепер ані знаку! Не інакше, тільки чари якісь!

Так гуторили не раз між собою ріпники. Вже вони всіляко підступали до Івана — і щирістю, і насміхами, і жартами, і направду, нічого не помагало.

— Ет, дайте мені спокій! Що ви знаєте? Вам своє в голові, а мені своє,— тільки й усеї було відповіді, яку чули вони від нього.

І відходили, здвигаючи плечима. Одні казали, що він задумав женитися, другі говорили, що записав був душу

нечистому, а тепер кається, але Йванові се все було байдуже.

Врешті відкись дізналися, що він задумав відкупити свою батьківщину. Сам Іван нікому не говорив про се, але хтось із його сторін приніс сю вість до Бориславa.

— Ага, ось на що він гроші складає! Чекай же ти! А перед нами ховається, мов не знати з яким секретом!

За кілька день з Іваном «пожартували»: у нього вночі вкрали гроші. Небагато там тих грошей було, щось з вісім ринських, а проте шкода. Іван наробив крику, але гроші пропали.

— Івануню, чую, що вас обікрали,— мовив до нього касієр.

— Ет,— буркнув Іван.

— Чую, що ви складаєте гроші, хочете купувати грунтець,— говорив касієр далі.

— Та хочу.

— То дуже добре! Най вам бог помагає. Я то виджу, що ви порядний чоловік. Гроші — то велика річ. Заробити їх тяжко, а пустити легко. А заробляти на те, щоби пускати на вітер,— то дуже дурна робота. То так, якби хто своє життя, свою силу пускав на вітер. Пощо то? Адже потім прийде старість, прийде слабість — гроші все придадуться.

Розумно говорив касієр, щирий був чоловік, хоч і жид, і Іван вкінці звірився йому зо своїх думок. Касієр хвалив його дуже, а далі мовив:

— Я вам щось скажу, Івануню. Нащо вам носити гроші при собі, щоб у вас п'яниці викрадали. Ви їх лишайте у мене. Зладьте собі книжочку. При кождій виплаті я вам дам, кілько вам треба, а решту лишайте в касі: я запишу у себе, а ви у себе, аби не було обмилки, а коли вам треба буде платити за грунт, скажіть мені, то я вам зараз дам. Маєте безпечно, ніхто вам не вкраде.

Іван трохи надумувався. Хоч то жид розумно говорить, але все жид жидом, вірити йому не можна. Але, з другого боку, нема іншої ради. Вкрали раз гроші, вкрадуть і другий раз. Ліпше зробити так, як радив касієр. І Іван пристав.

Ховай боже, не мав чого жалуватися. Скоро назбиралося 50 ринських, він зараз узяв їх, ще й касієр нарадив йому післати гроші поштовим переказом і не до жида, а на руки нотарія, у котрого робили контракт.

Іван був задоволений з себе і з касієра, був майже певний, що все піде йому добре. Адже ще тільки пущення, а він уже сплатив четверту часть ціни!

Він жив тепер думками виключно в своїм селі. Чи то крутячи корбою, чи копаючи землю в глибокій ямі або в темній штольні, він у думці купався в яснім сонячнім світлі, орав, косив, звозив снопи, молотив на тоці, чув себе господарем. Бориславське життя,— се було щось мов темні сіни, з котрих ось-ось вийдеться на широке ясне подвір'я, де зеленіє пахуча мурава, цвітуть яблінки, фівкають гусята і блеють ягнята.

XII

На першім тижні великого посту приїхав до Борислава Фрузин батько. Він довідався, де працює Іван, і пішов до нього.

— Іване, де є моя донька? — з такими словами він обернувся до нього. Він дуже подався від того часу, як Іван бачив його, змарнів, посивів. Іванові зробилося дуже жаль старого.

— Не знаю,— відповів він.

— Не знаєш? Мусиш знати. Ти підмовив її, щоб пішла за тобою до Борислава, ти мусиш знати, де вона є.

— Поки була в Бориславі, то я й знав, а відколи пішла, то не знаю.

— Куди пішла?

— Не знаю, куди пішла. Я гадав, що пішла до вас. А може, де стала на службу?

— Ніде не стала. Я вже розпитував. Жандарі шукали, таліграфували і до Стрия, і до Станіславова. У Дрогобичі я давав витрублювати. Ніде нема її. Тепер приходжу до тебе: віддай мені мою дитину.

— Я її не сховав,— відповів спокійно Іван.

— Не сховав, але поховав,— грізно крикнув батько.— Ти вбив її. Вона, кажуть, була при надії від тебе. Ти хотів її позбутися. Ти вбив її!

— Бог мені свідок, що ні,— мовив Іван і поблід, як стіна.

— Хоч ти й стома чортами свідчися, то я тобі не повірю.

— Га, то робіть, що хочете. Хоч мене й вішайте, а я вам усе одно скажу: не знаю, де вона поділася.

Старий помалу зм'як, почав плакати і торгати на собі волосся. Посходилися ріпники, касієри, почали вговорювати його.

Йому оповідали про той вечір у Кирницького, коли то остатній раз бачили Фрузю, про її розмову з Іваном, про те, як вона просто з шинку пішла кудись і як Іван довго ще, до самої півночі, сидів у шинку. Касієр хвалив Івана, як порядного робітника, що не п'є, не гайнує, і старий вкінці сам не знав, що має думати. Він у Дрогобичі домагався у жандарів, щоб зараз арештували Івана, але тепер почав міркувати інакше. Не штука арештувати парубка, але чи то буде по правді? Ану ж Фрузя, розсерджена, справді пішла десь у гори, стала на службу, не дає про себе чутки навмисно, бо встидається? Все се може бути, і самі жандарі говорили йому, щоб не тратив надії. Кидати на когось підозріння за вбійство — то не жарт. Інша річ, коли би знайшовся який найменший слід, що Фрузю справді вбито. Але такого сліду досі не було.

З тим Фрузин батько і поїхав додому, здаючи цілу справу на бога.

XIII

Минули великодні свята. Потепліло. На долах цвіла, і пахла, і пишалася весна, хоча з Ділу[1] ще подихало холодом. Борислав виглядав як одна бездонна баюра розмоклої глини, розталабованого болота, змішаного з ропою, як озеро бруду і смроду серед зеленого Підгір'я.

Була субота. Сонце сміялося серед чистого, безхмарого неба. По сухій, безлюдній толоці, що між Бориславом і Котівською Банею, ходили стежкою два касієри в шабасових бекешах і куницевих штрамеле на головах і балакали по-жидівськи.

— Клопіт маю, Мендель, такий клопіт, що аж мозок сохне в голові,— мовив один касієр.

— Із-за того гоя, що впав у яму?

— І се також. Дідько його поніс п'яного до кошари! Дідько йому велів сідати над ямою! І дідько його пхнув досередини!

— Була комісія?

---

[1] Ділом називають підгірські русини перше, найнижче пасмо Карпат, яке ділить «гори» від «низовини».

— Була.

— Ну, і що ж?

— Назначили мені 20 раниш кари.

— За що, Хаїм, за що?

— За неосторожність. Я неосторожний! Я не допильнував гоя! Чи чував ти таке? Я мав пильнувати його, як малу дитину. Та ще щастя, що так сталося. Щастя, що інші гої присвідчили, що він сам поліз до ями і сам упав. Якби не було свідків, готов би був ад'юнкт сказати, що то хтось навмисно кинув його до ями.

— Острий ад'юнкт?

— Там такий пурец острий, що крий боже! Вже мав охоту замикати яму і арештувати когось.

— Се той новий пурец?

— Новий. Я вже тремтів, Мендель, так тремтів! І богу молився, щоб відвернув від мене напасть!

— Ох-ох! Бог ласкав, Хаїм! За що мав би наводити таку напасть на невинного чоловіка?

— Ох, не кажи так, Мендель! Бога не зміркуєш. А за що наслав на мене таку шкоду? Ти чув? У мене в магазині — адже се 50 раниш щонайменше! А хто винен? Не знати. А хто мусить заплатити? Хаїм!

— Ні, я не чув нічого. Що сталося?

— А фрас на його бебехи, мойого балабусти! Купив дві нові линви і передав мені до магазину разом з іншими річами. Ну, я поклав їх на місце. І чорт його бачив, що там, на тій самій полиці, стояла бутля з вітріолем. Знаєш, він до дестилярні потребує вітріолю... То більшу часть із бутлі дав там, а решта була в магазині. Небагато його було, може, дві кватирки, а може, й то ні. Стоїть собі бутля, заткана скляною затичкою,— дідько її бачив. Колись-то треба було линви до ями. Я йду до магазину, беру линву з полиці і, якось не довидівши, зачепив рукавом ту бутлю. Вона й перевернулася. Ой, як я перелякався! Хопив бутлю голою рукою — ади, два пальці попік! Але поки я поставив її, затичка відскочила і дрібка того дідьчого квасу, може, дві-три краплини, бризнула на линву. Підняв я затичку, заткав бутлю і поставив у куті. Тут мене пальці печуть, мов огонь. Я зараз обложив їх мокрою глиною, завинув хусткою. Виношу линву надвір, дивлюся, а в тім місці, де бризнув квас, мою линву мов ножем перекроїв. Таки в пальцях мені цілий звій розламався на два кусні.

— Ай-ай! — скрикнув Мендель.

— Щоби я так жив! Уже нікому й не кажу нічого. Прийдеться самому заплатити за линву, та й по всьому.

Мендель цмокав і охав, показуючи Хаїмові своє співчуття. Коли зайшли до Борислава, він умисне пішов з Хаїмом до магазина, щоб оглянути перепалену вітріолем линву. Він довго придивлявся їй, цмокав і крутив головою, а коли Хаїм десь відвернувся, він у маленьку фляшечку взяв собі з бутлі пару крапель вітріолю — небагато, от так з наперсток. Хаїм не бачив сього. Вони вийшли з магазина. Хаїм замкнув двері на колодку, і оба приятелі, побажавши собі щасливого шабасу, розійшлися.

XIV

Минуло ще пару місяців. На світі довкола Борислава вже почалися жнива. Стояла літня спека. Іван жив весь час мов у гарячці. З кождим днем йому робилося тяжче в Бориславі. Земля горіла під ним. Його душило щось, перло, гнало геть із Борислава. Він ні про що не думав, тільки про те, щоб якнайшвидше вирватися відтам. Думка, що йому треба ще працювати в ямах до осені або й до зими, щоб виплатити жидові всі гроші, наповняла його якимсь диким страхом. «Ні, я не витримаю!» — повторяв він не раз і числив дні і години. У нього було вже зложених нових двісті ринських; вони лежали у касієра, і він думав на Іллі взяти їх і навідатися «додому» та віддати їх жидові. Але чим ближче було до Іллі, тим частіше він зупинявся на іншій думці, хапався за неї, мов потопаючий за колоду. «Сто ринських уже заплачено,— думав він.— Двісті заплачу тепер — і покину Борислав. Піду і не вернуся більше сюди. Четверту сотку на сплату жидові якнебудь зароблю або визичу, а тут не буду довше!» Ся думка, зразу далека мрія, приймала в його душі чимраз виразніші форми. Він закидав на різні боки: «Оженюся. Вже аби з якою бідною, то сотку віна буде мати. А може, ще й грунту дещо дістану». Іншим разом він думав купити пару коней і пуститися на фірманку, або наймитися в дворі, або йти до камерального лісу рубати дерево. Де-будь і як-будь, аби тільки заробити гроші, сплатити решту жидові і стати господарем — хоч бідним, хоч остатнім, а все-таки своїм господарем, у своїй хаті, на своїй п'яді землі! Іван нікому не звірювався зі своїми думками. Тільки за тиждень перед Іллею він вечором мовив касієрові:

— Слухайте, Мендель, будете могли мені за тиждень виплатити всі мої гроші?

— Чому ні? — мовив Мендель.— А що, хочете вислати?

— Ні, хочу на Іллі піти сам.

— Чого вам ходити самому? Можна вислати.

— Якось тягне побачити своє село. Не знаю, може й зовсім лишуся там.

— Як-то, хочете покинути нас?

— Хотів би, та не знаю... Якби там де трафився який заробок, щоби сплатити тамтому жидові...

— Ну, як собі знаєте,— мовив Мендель, перериваючи сю розмову.— Я вам гроші виплачу в п'ятницю. Коли вашого Іллі?

— В неділю.

— Ну, то й добре. В суботу можете собі йти по роботі.

На тім і стало. Більше розмови між Іваном і Мендлем про сю справу не було.

XV

В п'ятницю вечором Іван мав робити нічну шахту. Се мала бути його остатня гостина під землею, в царстві замороки. У нього було легко, радісно на душі, але один несподіваний випадок мусив попсувати його радість.

Він власне йшов до кошари, випивши кватирку горілки і закусуючи булкою, коли до нього наблизилася баба Орина, та сама, що колись перша принесла йому відомість про те, що нема Фрузі. Вона йшла якось немов скрадаючися, а коли Іван не пізнав її, вона ззаду простягла свою суху, чорну руку і вхопила його за плече.

— Агій, а то що! — стрепенувся Іван, що йшов у задумі і тепер прокинувся з неї, мов зо сну. Озирнувшися, він побачив проти себе страшне, жовте, поморщене бабине лице, що якось холодно всміхалося до нього, широко розтягнувши сині уста і вишкіривши беззубі ясна. Іван перехрестився. Його перша, мимовільна думка була: «Се смерть заглядає мені в очі». І його проняла холодна забобонна тривога.

— О, ти хрестишся! — обрушилася баба, і з її лиця щез усміх, а натомість на ньому завис якийсь понурий, гнівний вираз.— Що ж то, я мара яка, чи що? Нехрещена душа, чи що? Ну, дивіться на него! Хреститься, мов від злого! Немов ніколи й не бачив мене!

Іван пізнав бабу і почав перепрошати її.

— Та, вибачайте, бабо! Я не пізнав вас. Іду такий задуманий, а тут ви нараз... Та й аби-сте хоч слово сказали...

— Ага! А видиш! А щоб самому на бабу оком скинути, та вклонитися, та бабі порцію горівки купити,— де тобі! Най баба здихає, як сама не має за що купити собі.

— Ну-ну, та ще не здихаєте! — всміхнувшися, мовив Іван.— Ну, але ви, здається, мали якесь діло до мене?

— Та маю, небоже, маю! Та й не діло, а так... Або я знаю, як тобі се сказати. Але міркую собі, ти з одного села з нею, то, може, тобі буде найліпше знати се.

— З одного села з ким?

— Та з Ганкою. Знаєш, я у Ганки ночую. А тепер вона й зовсім розхорувалася, то вже й днюю, й ночую коло неї.

— Розхорувалася? Що ж їй таке?

— Або я знаю, синочку. Я гадала зразу, чи то не яка жіноча слабість, але ж бо ні. То щось інше. Я й сама не знаю, що то таке, якесь покаяніє.

— Що за покаяніє? Кричить по ночах?

— Е, тепер уже кричить не тільки по ночах, але і вдень. Скоро тільки троха засне, щось таке їй привиджується, як не верескне, аж крізь уха прохапується. І зараз зривається з постелі, десь-кудись біжить, утікає, аж по стінах дереться. Я вже гадала, що то нечистий — дух святий при нас — приступив до дівки.

— Ну, і не пробували ви дечим лічити її?

— Ще би не пробувала! Пробувала, синку! Все, що знаю, все я робила їй, коли-бо нічого не помагає. Ну, та й не могло помогти, бо у неї зовсім що інше на душі. Я то зараз спочатку догадувалася, тілько, по правді кажучи, я в інший бік стріляла. Гадаю собі: дівка — в Бориславі — найпростіша річ: мала дитину і стратила, а тепер їй дитяча душа на сон набиває, спокою не дає. Вона божилася, духтіло кляла, що ні. Ну, то я вже й не знала, що думати. Не раз я пробувала вночі прислухуватися, що вона таке кричить, коли ж бо годі розібрати. Отак одно-друге слово зрозумієш:«Он там у ямі! У воді! У калюжі! Лізе, лізе, лізе!» — а хто, де, відки — нічого не знати. Вже я допитувала її — затята душа! Не хоче нічого сказати. Зсохла, як скіпа, почорніла, як головня, тілько пушка духу в ній,— а яка дівка була ще взимі, як гармата! І видить сама, що їй недовго жити, що ніщо з неї не буде, а мовчить.

— То ви гадаєте, що у неї справді щось таке є на душі, що вона криється з чимось?

— Ну, гадаю! Тепер уже не потребую гадати. Тепер уже знаю напевно.

— Ну, що ж ви знаєте?

— Та що, небоже, то вона вбила твою Фрузю.

— Фрузю! Вона! Господи! Та коли? Як? За що?

— А говори, за що! Не що, лиш дідько до неї приступив. Уже він, бодай моці не мав, видно, давно на неї навострив зуби. Слухай же, як то було.

Стара йшла обік Івана вулицею, але тут уже не могла додержати йому кроку, і, вхопивши його рукою за полу, зупинила на місці.

— Та постій же! Видиш, що я задихалася. Не квапся до роботи! Небагато втратиш. Стань отут та й послухай.

— Коли ж бо мені час до роботи! Адіть, уже в кошарах дзвонять на нічну шахту.

— Наплюй на ту нічну шахту! Не йди сьогодні до роботи, а ходи зо мною до Ганки. Тут справа важніша.

Іван вагувався хвилину.

— Ні, бабо! Тепер уже пізній вечір. Чого мені до Ганки? А завтра я, скоро по роботі, прийду і поміркуємо, що робити далі. Ну, але скажіть, як і що ви дізналися від неї.

— Та що,— мовила баба,— вчорашньої ночі вона не могла заснути ані на волосок. Мучилася так, що не дай, господи. А нині рано дивлюся на неї, лежить, як із хреста знята, тілько очі світяться.

— Ганко,— говорю їй,— може, тобі покликати попа?

Вона аж підкинулася, мовби що вкусило її.

— Попа? Пощо?

— Та пощо, небого. Адже бачиш сама, що тобі недовго на світі гуляти. Треба душу очистити.

— Ні, не хочу,— мовила вона.— Мені буде ліпше, я вийду з того.

— Ей, дівонько, не жартуй з богом! Не говори так і не дури себе. Я бачу, що недовго вже твойого на світі. Піду покличу єгомостя.

— Ні, не треба,— відповіла вона.— Як буде треба, то я сама скажу. Не виходьте нікуди, я засну троха.

Тілько що вона задрімала — як не зверещить, як не кинеться!

— Ой, лізе, лізе! Ой, простягає руку! Ой, ловить мене! Держить! Не пускає! Ой-ой-ой! Рятуйте! Бабо, рятуйте!

І вискочила з постелі, причепилася до мене, вся тремтить, як трепетів лист, а все озирається поза себе і кричить, вищить, мов перепуджена дитина.

— Та дух святий з тобою!— кажу їй та й хрещу.— Та хто там лізе? Хто тебе держить?

— Та вона, вона! Хіба не бачите? Адіть, рука зовсім обігнила з м'яса, сама кість, а держить, мов у кліщах!

— Бог з тобою, Ганко! Що тобі? Кого ти бачиш?

— Та вона, вона! Фрузька!

— Що за Фрузька?

Але вона вже затялася. Тремтить уся, тулиться до мене, але слова більше з неї не видобудеш. Якось я вспокоїла її, положила на постіль, розговорюю, балакаю, а тут у мене в голові починають мов якісь нитки нав'язуватися, починає робитися ясно. Вже я їй і сюди й туди приговорюю. Зварила їй трохи м'яса, нагодувала. Лежить вона і не пускає мене від себе.

— Сидіть! Не покидайте мене! Говоріть, щоб я не заснула, бо боюся, що скоро засну, то знов вона тут буде.

— Та чим вона тобі така страшна? — питаю її.— Що вона може зробити тобі?

— Ой, бабочко! Ой, голубочко! Якби ви знали, яка вона страшна! Вся кров у мні ледом стинається! Не можу дивитися на неї, а мушу. Щось мов приковує мої очі до неї.

— Значить, ти її маєш на душі, Ганко?

Мовчить.

— Признайся, небого! — кажу остро.— Видиш, ти гадала, що утаїш усе. І що тобі з того, що утаїла перед людьми, коли ж бог усе знає. Бачиш, він діткнув тебе своїм пальцем, і що з тебе нині? Адже ж хоч би тебе були повісили на шибениці, то не було би й десятої часті тої муки, що ти перетерпіла досі.

Вона слухала-слухала і далі як не розплачеться! Як мала дитина ридала.

— Ой, бабонько, правда ваша! Ой, я окаянна! Ой, я проклята! Я її збавила віку. Вона ослабла, впала на мої руки, а я її, безпам'ятну, кинула в яму. Я думала, що ніхто не буде знати про се, що Іван візьме мене за жінку... Ой, бабусенько, радьте, що мені робити!

У Івана мороз пішов поза шкурою при сих бабиних словах. Він був мов розбитий. У його тямці живо ставали події того вечора, розстання з Фрузею, ніч, проведена з Ганкою в коморі, її тодішній неспокій. Він пригадав собі

навіть Ганчині слова, що вона «боїться її», і тільки тепер йому зробилося ясно. Пригноблений важкими почуттями, він зітхав і шептав раз по разу: «Еоже, боже!»

А баба оповідала далі Ганчині признання, в котрім місці вона вкинула Фрузю в яму, як потім щось гонило її на се місце затирати сліди і як при тім мало не доглянув її хтось із ріпників, як їй Фрузя почала на сон набиватися, як ти, Іване, зробився їй немилим і ненависним.

— Ну, і що ж вона робить тепер? — перервав Іван бабине оповідання.

— Виплакавшися, заснула. І вже не зірвалася зо сну, спить спокійно. Я посиділа коло неї, а тепер подумала, що добре буде сказати тобі се все. Порадь мене, небоже, що робити далі.

Іван слухав, мов остовпілий. У його нутрі перевертало щось, рвалося щось, кричало щось, мов жаль, мов тяжкі докори, мов почуття якоїсь вини.

— Або я знаю, що робити?— промовив він глухо.— Треба би комусь дати знати. Адже то страшна річ!

— То, може би, піти до війта?

— Підіть, підіть!— мовив Іван живо, хапаючися за бабині слова.

— Та, може би, ти пішов зо мною? Я чогось боюся.

— А чого ж мені з вами йти? Ще на мене підозріння кинуть. Ні, йдіть самі. Я там навідаюся завтра, скоро тільки вийду з роботи. Ідіть, ідіть!

Баба не мовила нічого більше, перехрестилася і пішла.

XVI

Наближаючися до кошари, в котрій робив, Іван здибав касієра Мендля. Сей ішов кудись, розмовляючи з якимсь ріпником із чужої кошари.

— Добрий вечір, Іване! — мовив Мендель.— Ідете до роботи?

— Іду,— мовив Іван, ледве тямлячи, хто і що говорить до нього.

— А завтра відходите?

— Відходжу.

— Ну-ну, як собі знаєте. Гроші маєте готові.

Іван, не мовлячи нічого більше, пішов до кошари. Мендель розмовляв далі з ріпником, що відзавтра мав стати до роботи в тій самій ямі замість Івана.

— Тут вам буде добре! — говорив Мендель — Я не такий жид, щоб хотів чийоїсь кривди. Спитайте от сього самого Івана. Він пару разів навіть грошей при виплатах не брав від мене, а складав, поки не набереться чи 50, чи 100 ринських, а потім брав разом. Ади, він завтра відходить. Знаєте куди? На своє власне господарство!

— На своє власне? — дивувався ріпник.— Та де у него господарство? Давно пропустив.

— Давно пропустив, а тепер відкупив. Власне вчора взяв сотку, щоб заплатити останню рату жидові, а завтра вертає до свойого села, покидає нас назавсігди. А хто його нарадив на се? Спитайте його самого! Мендель, не хто інший!

В тій хвилі з кошари почувся крик, потім гупання кроків. Робітник, що був при корбі, надбіг вуличкою і кричав задихавшись:

— Пане касієр! Пане касієр!

— Що там таке? — окликнувся Мендель.

— Ходіть до кошари! Борше! Борше!

— Та що там таке? — ледве промовив Мендель і, не чекаючи відповіді, почав бігти до кошари. Свіжонанятий ямар побіг за ним.

— Ну, що сталося? — не то шептом, не то захриплим голосом запитав Мендель робітника, коли порівнявся з ним.

— Якесь нещастя!

— Що за нещастя?

— Ой, сам не знаю! Ходіть до кошари, самі подивіться! Ой, господи, душі в мні нема! Ще такого не чував і не видав.

Не розпитуючи далі, всі три побігли до кошари. Там було зовсім темно, тільки одна дротяна лампа слабо освічувала нутро дощаної буди. Робітник від млинка стояв над ямою і торгав линву, що зовсім вільно звисала з валу.

— Ну, що таке сталося? Говори! — промовив Мендель, озираючися довкола, немов шукаючи того, що так перестрашило робітників.

— Линва урвалася.

— Що? Як то може бути?

— Або я знаю! Дивіть самі!

Робітник, що стояв над ямою, знов поторгав за линву, замахав нею і вона, мов батіг, билася о дощані стіни ями.

— Ну, а Іван? Де Іван?

— У ямі.

— Як то в ямі? Спустився на місце?

— Ну, та певно, що на місце, але неживий. Адіть, ледве десять метрів линви розкрутилося.

— Та як же то було? Що? Куди? Говори за порядком!— говорив Мендель, усе ще не можучи зрозуміти, що сталося.

— Ой господи! Та хіба ж я знаю і розумію, як се сталося? Іван прийшов, прив'язався, і я почав пускати його вдолину. Кручу, кручу, аж нараз на десятім метрі чую — отак, як би в пальці, тріс — і на корбі зробилося легко. І в тій самій хвилині в ямі тілько гур-гур-гур! І один страшний крик — і тихо. Ось і все. Урвалася линва, а Іван гримнув аж на дно, на 40 сажень.

Мендель, не мовлячи нічого, почав рвати на собі пейси і бігати по кошарі, мов божевільний.

— Ай-вай! Ай-вай! От клопіт! От нещастя! От цурес! Але ша! Може, він ще живий! Слухайте, Митруню,— він обернувся до новонанятого ріпника,— як гадаєте, може, він ще живий?

— Та то може бути. Адже ж на дні каменя нема?

— Ні, глина.

— Ну, коли не впав на дзюбак або не розбив собі голови по дорозі, то ще може бути живий.

— Але чути би було крик, стогнання,— закинув робітник від корби.

— Міг зомліти, заглушитися,— мовив Митро.

— Лізьте, Митруню! Бодай ви здорові були! Лізьте, може, ще вирятуєте його.

— Та я би поліз,— мовив Митро,— але що ж то за линва у вас, що урвалася під ним?

Він наблизився до ями, взяв за линву, котрої конець звисав на які два метри вниз у ямі, підняв його і почав оглядати при світлі лампи. Се був старий ріпник і розумівся на роботі, але тут він став, мов теля перед новими воротами. Такої штуки він ще не бачив! Він довго озирав линву в тім місці, де вона перервалася, мацав пальцями, призирався їй до світла і все хитав головою, немов не міг зрозуміти чогось. Мендель тривожними очима, весь блідий і з завмерлим серцем, слідив за кождим його рухом.

— Не розумію! Ніяк не розумію, що сталося тій линві. Як могла вона перерватися?

— Може, проржавіла? — несміло мовив Мендель.

— Та на се воно мусить вийти, бо, якби навмисно була протята, то було би видно, був би гладкий перекрій. Мусила проржавіти.

— Ай-вай! Стара линва. Треба було перемінити,— схвильовано підхопив Мендель.— Ой господи! Так мене щось нині рано мов за плече торкало:«Мендель, переміни сю линву!» Та потім я подумав собі: «Ну, в п'ятницю не буду переміняти. Прийде неділя, то перемінимо!» А тут на тобі! Ну, хто ж його знав, що вона не видержить?

Але Митро все ще оглядав линву і хитав головою.

— Слухайте, Мендель! То не може бути! Вона якось не спроста перержавіла. Дідько їй перержавіє. У мене в селі оборіг он уже п'ять літ на такій линві держиться. І дощ її мочить, і сніг на неї йде, і ржавіє не так, як тут, а проте держить досі. Та й то оборіг, не те, що один хлоп.

— Ну, Митруню, але там вона стоїть собі спокійно, а тут день і ніч то скручується, то розкручується. А від того дріт найборше тріскає.

— Та се правда,— мовив, подумавши, Митро.— Але була би тріскала потроха, один скрутець, другий, третій... А тут усі нараз. Не гладко, а так мовби — прости господи — миш перегризла. Агій! Ще чоловік, як жиє, не видав такого.

Тим часом Мендель приніс із магазина свіжу линву, її навинули на вал, і Митро, прилагодившися до спуску, пішов до ями. За якої півгодини витягли обох — Митра і Івана. Іван мав поламані обі ноги і голову, розбиту на цямрину. Він, мабуть, і не долетів живий на дно.

XVII

Другого дня до світа бориславський війт — тоді ще війтом був селянин — з присяжним і двома жандарями прийшли до тої комірки, де жила Ганка. Вона ще спала,— по довгих безсонних днях і ночах перший раз спала глибоким, майже мертвецьким сном. Баба відчинила двері, всі ввійшли, та, зирнувши на труп'яче, висохле Ганчине лице, зіссане страшною внутрішньою мукою, не мали серця будити її.

— Ну-ну, нехай спить,— мовив стиха війт.— Ми підождемо надворі.

— Ну, їй небагато належиться від людей,— мовив один жандар.

— Пан біг не ждав на людський суд. Сам осудив і сам покарав її,— додав другий.

Скоро вони вийшли, Ганка збудилася.

— Ви тут, бабо? — мовила вона.

— Тут, небого, тут.

— Чи мені снилося, чи тут був хтось?

— Та хто би мав бути?

— Мені здавалося, що якісь хлопи... шандарі...

— Та були, сирото.

— За мною? — мовила Ганка, піднімаючися.

— За тобою.

— Знають усе?

— Знають.

Ганка довгим поглядом зирнула на бабу, а потім простягла до неї свою суху руку.

— Дякую вам, бабо,— мовила вона.— Я вже сто раз, не раз, хотіла зібратися, піти й признатися до всього, та ніколи не могла здобутися на відвагу. А тепер уже по всьому. Тепер я спокійна.

І вона з тяжкою бідою зволіклася з постелі. Баба помогла їй убратися.

— Ну, а тепер покличте їх.

Ввійшов війт з присяжними, ввійшли жандарі.

— Ну, що ти небого? — мовив війт.— Хора?

— Хора.

— Маєш сказати нам щось?

— Маю.

І вона спокійно оповіла події того вечора. Один жандар записував. Потім її повели на місце злочину. При помочі гаків витяли з ями по куснику розгниле тіло нещасної Фрузі і перенесли його до трупарні, а Ганку посадили на віз і відвезли до Дрогобича, до судового арешту. Там вона не дождалася навіть першого протоколу.

А жандарі по тім однім випадку мали зараз другий. Їм донесли, що в недалекій кошарі урвалася линва під робітником, сей упав у яму і забився. Треба було оглянути місце, оглянути трупа, переслухати свідків...

— Щось мені не подобається сей випадок,— мовив один жандар,— молодий,— до старшого, постенфірера.

— Жидівська необережність. Линва перержавіла!

— Чи нема тут чогось гіршого? Се, що говорить Митро про ті гроші...

— То що ж, думаєш, що тут якийсь злочин? Що се навмисне хтось перервав линву?

— Дуже може бути. Ті гроші — се може бути причина. Касієр каже, що він узяв від нього гроші, а їх при нім нема.

— Пошукаємо в його помешканню.

Але в помешканні, тобто в тім шинку, де ночував Іван разом з кількома іншими ріпниками, ніхто про ніякі гроші не знав і не чув. З допитів дізналися жандарі, що раз давніше у Івана вкрадено гроші і відтоді він не носив їх при собі і ховав так, щоб ніхто не знав де. З другого боку, Мендлеві зізнання про те, що Іван посилав гроші за куплений грунт нотареві до Дрогобича, потвердив нотар телеграфічно, а друге зізнання, що остатніх 100 ринських Іван узяв ще день перед тим, потвердив Митро настільки, що чув, як Мендель мовив Іванові: «Гроші маєте готові», і Іван на се потакнув головою. Значить, узявши гроші, Іван мусив сховати їх десь, щоб забрати з собою. А коли так, то яку хто мав причину дибати на його життя?

На тім справу й закінчено, тільки Мендля за недогляд і уживання перержавілої линви покарано 20 гульденами грошової кари.

Івана поховали в одній ямі з останками тіла його Фрузі.

ВІВЧАР

Сто метрів під землею в глибині десятиметрової штольні, в духоті і нафтовім сопусі працює робітник. Раз за разом гатить він дзюбаком у ілувату опоку і відриває від неї кусні лепу. Але опока тверда, скупа і тільки по невеликому шматочку дає собі видирати частки свойого тіла. Вона глухо гуде і стогне під ударами дзюбака, мов плаче, мов грозить; вона пріє вонючим потом, але не подається, уперто держить заховані свої таємні скарби. Робітник, здоровий парубок, що недавно прибув із гір до Борислава на роботу, починає злитися.

— Г-ге! — приговорює він, гепаючи щосили в ямку, в котру гепав уже три рази, не можучи відлупити грудки лепу.— А, мать твоя скалічена! Та доки ти будеш стояти? Пускай!

І він щосили заважив дзюбаком у ямці, щоб відлупити

груду. Груда врешті подалася, і він узяв її обіруч і кинув у кибель.

— Отам до пса! Йди на світ! Покуштуй сонця! — приговорював він.— Го-го, небоже! Я не жартую! Зо мною не нагваряйся, бо я вмію дати раду й не такому, як ти! Ти не знаєш, що значить сімсот овець. То не те, що одна з другою грудка, а я й їм умів дати раду.

І він бере за ухо кибель, повен лепу, несе його до шахти, привішує до линви і дзвонить, щоб тягли, а сам з порожнім киблем вертає назад до штольні і береться далі дзюбати землю. Його думки бігають за вівцями по полонині, і він, щоб розбити самоту і темноту, любується тими думками, гуторить про них і з глиною, і з дзюбаком, і з порожнім киблем, і з сокирою,— бо тільки й усього його товариства тут у глибокій безодні.

— Ти гадаєш, небоже, що то мала робота сімсот овець? Адже то живе, адже то кожде свій розум має. Невеликий розумець — звичайно, німина,— а все-таки такий, як бог йому дав. Ади, в ліс зайде чи в полонину, то вже держиться купи. Не розбігається одно туди, друге сюди, так як рогата худоба. А все купкою. Г-ге!

А медвідь, злодій, тілько й чекає на те. О, він також має розум! Ще й який! Недаром вуйко, пан Кулаковський! Сидить за колодою і чекає, аж цілий гурт овець увійде між виверти, а тоді тілько скік, і має їх усі, як у стайні. І всі видусить до одної. А вони, біднятка, вже навіть не бегечуть, тілько зіб'ються в купку і чекають тихо своєї смерті. Г-ге!

Палиця в руці, цівка через плече, пищавка за поясом,— так я, небоже, щорана вирушав за вівцями. Три пси — цу-цу! Наперед турми один, а два по боках, а я ззаду. Іду та й постоюю. Овечки, як рій пчіл, розсипалися по зеленому. Чорна купка, біла купка, чорна купка, біла купка. Тут ущипне травку, там ущипне та й далі, та й далі. Не пасе так, як худобина, тілько щипле, як дитина, ніби бавиться, ніби поспішає десь-кудись. А передом барани, комендanти. Турми не треба завертати, тілько їх. А бир-бир! А дря-у!

Вівчарські окрики лунають по темній штольні, перемішуючися з глухим гепанням дзюбака.

— А гарно там у нас у горах, у полонині! Ой гарно! Делікатно! Не то, що тут у вас, бодай ви...

Він хотів закляти, але вдарив себе долонею по роті.

Його душа була тепер у атмосфері поезії, серед живої природи, чутливої та видючої, і він боявся образити її, бо був у її власті.

— Гарно там у нас! Ой господи! Досить чоловік наймитував, гірко бідив, на чужих робив, а проте не жаль згадати. Вийдеш у полонину — зелено довкола, тільки головатні[1] тулять до землі свої білі головки, мов цікаві очі визирають з-поміж трави та моху. Холодно. Вітер тягне. Дихаєш широко повними грудьми. Все довкола пахне, все так і дихає на тебе здоровлям і силою. Внизу ліс оперізує полонину чорною стіною, а над тобою піднімається круглий шпиль гори. Тихо довкола, тільки вівці шелестять у папороті, десь-колись пес гавкне, зелена жовна застукає в лісі або закричить вивірка. А я йду собі помалу, стану, сопівку з-за ремня, як не заграю, як не задрібочу, як не заведу думки, аж серце в грудях підскакує або сльози на очи навертаються! Г-ге! Пек тобі! Пускай! Г-ге!

Дзвінок згори. Прибув порожній кибель. Робітник бере свій повний кибель, виносить до шахти і виправляє вгору, а сам вертає з порожнім. Вертає в войовничім настрої, бо вже починає голодніти. Люто б'є дзюбаком, лупає глину великими куснями, в мріях бореться з медведем.

— Го-го! Вуйку-небоже! То так не йде! Одна вівця, то ніби нічого, але нині ти зарізав одну, завтра заріжеш дві, а позавтру передусиш мені півтурми. Ні, небоже! Такої згоди у нас нема! Ти гадаєш, що я цівку тільки на пострах ношу? Го-го! Вже я віджалую ночі, вже я засяду на тебе в тім виверті! Все мені одно, смерть або життя, а з тобою мушу зробити справу!

Він цюкнув пару разів і зупинився, відпочиває, опертий на держалні дзюбака.

— Злодій вуйко! Три ночі вимучив мене! Мабуть, занюхав письмо носом — не приходив. Але не мене здурити! Вже як я завзявся, то не попущу. На четверту таки прийшов. Темно, хоч око вийми. Вітер стогне у верхів'ях смерік. Потік шумить унизу, а я, скулившися серед коріння величезного виверту, цівку при оці, сиджу, чекаю, надслухую. Вже чую, що йде, знаю, що мусить надійти попри мене, і сиджу, дух у собі запираю. Хрусь-хрусь — уже близько. Витріщаю очі — суне мій вуйко, мов копиця сі-

[1] Гірський будяк, дуже низенький, так що його цвіт, завбільшки, як кулак, стирчить при самій землі.

на в темноті. Морду підняв догори, вітрить, суне звільна, обережно. У мене очи мало з голови не вискочать, так призираюся, щоб вицілити йому просто під ліву лопатку. Нараз він став, голову набік — фукнув. Занюхав порох. Обертається на місці, щоб дати драла,— і в тій хвилі бух-бух! З обох люф по льотці так і впакував. Навіть не зіпнув вуйко, мов від грому, гепнувся на землю. Але то лише хвиля була така. За хвилю він зірвався з землі, рикнув, звівся на задні ноги та й просто до мене. Видно, не дістав у саме серце. Я вже сиджу, не рушаюся. Втікати нікуди, набивати не час. «Ну,— думаю собі,— коли я кепсько трафив, тілько задряпнув його, то буде по мні. А втім — божа воля. Раз мати родила». Та поки що буде — маю ще сокиру за ременем. Сплюнув у жменю, вхопив сокиру, перехрестився, поправив ноги, що були сперті на двох коренях, плечима оперся о сплетене корінняччя виверта, що, мов стіна, стирчало догори, закусив зуби, похилив голову вниз, щоб бачити добре, та й жду вуйка. А він уже ось-ось. Хапаєся лабами за коріння, шохає і ричить, так ричить, мов розгніваний п'яниця, що не може сказати слова розумного, тілько чує, що лютий, і ричить, і пхаєся наперед. Ось він занюхав мою ногу та й досягає її лабою. Так, немовби опік мене кропивою, не гірше. І в тій хвилі вістря моєї сокири по сам обух утесалося у вуйкову голову, розчерепило її дотла. Він ще раз застогнав — так тяжко, так жалібно, мов грішна душа на муках,— і повалився додолу, щез у непрозорій пітьмі, в ямі під вивертом. Я й сокири не встиг виймити, таки з ним покотилася вниз. А тоді як не скочу з виверта, та хащами, та на плай, та лісом, та на поляну, та понад яр, ялівцями — одним духом опинився на полонині коло кошари. Стукаю. «То ти, Паньку?» — питає бац ізсередини. «Та я, отворіть». Устав він, засвітив ліхтарню, отворив. «Ну, що?» — «Та нічого»,— кажу. «Був вуйко?»—«Та був».— «І пішов?»—«Ні, не пішов».—«А де ж?»—«Лежить».—«Що ти...— Бац не договорив.— Ой любойки, а тобі що в нозі?» — скрикнув. «У нозі?» Я й сам не знав, що мені в нозі, і тілько тепер, поглянувши, я побачив, що весь ходак, і вся онуча, і вся волока — кровава, і кров заливає сліди. Раз, однісінький раз мацнув мене вуйко пазуром по нозі і відразу продер і ходак, і онучу, і ногу аж до самої кості. Коли розвинули ногу, то я зомлів — крові багато витекло. Але бац, спасибі йому, вмів примовити, спинив кров, приложив якоїсь масті, і за тиж-

день я був уже здоров. А вуйка на другий день знайшли нежившого з моєю сокирою в головищу.

Знов дзвінок, знов робітник двигає повний кибель лепу до шахти і приносить новий і знов, копаючи, розмовляє сам із собою, наповнює глухе підземелля не тільки стуком свойого дзюбака, але також гомоном своїх слів, поезією своїх лісів і полонин. В міру того, як він голодніє і слабне від утоми і задухи, його думки робляться сумніші. Він згадує про важке життя вівчаря взимі, про вівсяний ощипок, бульбу і пісний чир, що бувають узимі всею його стравою, про нудну молотьбу і ще нуднішу бездіяльність у великім пості, про важкі переднівки, хороби та сварки із-за кусника хліба або недопеченої бульбиці. Він згадує про те, як то тепер переводиться вівчарство через те, що полонини позакуповували жиди, а тим більше виплачується випасати воли, ніж вівці. А при волах уже не та служба, що при вівцях. О, тут тяжка, погана служба! Тут уже не покушаєш ані жентиці, ані будза, ані бринзи, ані бануша. Жий, як пес, і вартуй, як пес! І він швидко покинув сю службу, послухав одного товариша, що нараяв йому йти до Борислава, заробити грошей, пристати на грунт (з грішми тепер усюди приймуть!) і господарювати. І він пригадав собі навіть співанку, якої навчив його той товариш:

Ой піду я в Буриславку
Грошей заробляти,—
Повернуся з Буриславки,
Буду газдувати.

Він попробував вивести сю співанку своїм здоровим, вівчарським голосом, але ні, якось не йшло. Що як що, а співанка у штольні, сто метрів під землею, не йшла.

І він з якимсь пересердям дзюбає далі землю. Він починає ненавидіти її, оту темну, важку, немилосердно тверду землю, що так уперто не дається його дзюбакові.

— Та й тверда ж бо ти, святенька! — говорить він.— І бог тебе знає, чи святенька ти, чи ні?

Він зупиняється, випростовується і починає міркувати над сим питанням, немов воно не знати яке важне.

— Та й справді, чи свята вона тут? Там, наверха, то вже певна річ. І воду святять, і кроплять, і боже слово на ній читають. Але тут? Адже ж відколи світ настав, сюди, певно, ані краплина свяченої води не доходила, ані голос божого слова. Недаром тут такий сопух. Певно, що се не

від святого, а від проклятого. Адже ж із сего воску не вільно робити свічок до церкви, видно, що то нечисть, погань! Відпусти, господи, гріха! Чоловік і в таке місце пхаєся, забирає нечисте добро. І се має вийти йому на добре? Ой ні, любойки, ні! Не на добро воно виходить! А той товариш, що мене справив сюди, хіба не згиб у такій самій штольні? Засипало його, задусило, навіть тіла не видобули. Вдавився ним нечистий! Ой господи!

І він хреститься і починає ще завзятіше дзюбати. По бурчанню в животі він чує, що вже швидко мусить бути полудне, і жде потрійного дзвінка, хвилі, коли йому звелять вилізати наверх. А тим часом його уява працює невгамовно, розвертає перед ним усе нові образи, а найрадніше чудові, тихі, ясні образи полонини, лісів, овечої турми і всіх нехитрих пригод вівчарського життя. Кинений долею в глибоку підземну штольню, він чує сам по собі, що ті давні дні минули без повороту, що його шлях звернув у інший бік, що він із давнього, патріархального життя перейшов у нове, незвісне його дідам і прадідам, зразу страшне і дивоглядне, та не в одному ліпше, вільніше, ширше від старого. Але се старе живе в його споминах; із нього лишилося ще стільки, щоб поетичним чаром заповнити і оживити пітьму і самоту нового життя. Так не раз сонце зайде за хмару і з усеї пишноти літнього дня, з усього багатства світла і кольорів лишиться лише стільки, щоби золотим сяєвом обілляти крайчики важких хмар, що нависли над заходом.

ЩУКА

В похиленім у воду корчі при березі, обслонена крутими лозовими гілляками, лежить здорова щука. Вона спить. Помаленьку вона розпімає свою пащеку і випускає воду зівами. Лежачи животом на м'якім намулі, вона легесенько грає в воді червонуватими крилами і хвостом. Її відкриті очі не бачать нічого. Вона спить як добре поліно, а в її риб'ячім мізку, мов легенькі хмарки, пролітають невиразні мрії.

Ось в її уяві мигнув учорашній клень. Бестія собача! Як добре вона засіла була на нього в шуварі! Цілком укрилася. І він не бачив її. Риючись своїм тупим ротом у намулі, він наблизився до неї зовсім, зовсім... І вона раптом кинулася на нього, та що з того! В однім перечислилася. Клень був крихітку завеликий для її пащеки. Вона на хвилину почула його голову між своїми зубами. Але в тій хвилі клень махнув хвостом, крепко вдарив ним воду і, торкнувши її головою в живіт, шмигнув у корч. От бестія! От поганець! Щука крізь сон гнівно замахала підчеревними крилами і посунулася півцаля наперед. При тім вона торкнулася носом до гіллячки і прокинулась.

Риб'ячий мозок не вдержує вражень так, як наш. Прокинувшися, щука вже не тямила того, що їй снилося. Не рушаючися з місця, вона повела тим оком, що гляділо до плеса. Що то там чувати? Чи не воює проклята видра?

При згадці про видру у щуки затремтіло хребетне крило. Там на хребті у неї ще болів шрам від видриних зубів. Щука вже не тямить докладно, коли се було,— її пам'ять не сягає дальше вчорашнього дня,— але страх перед видрою — се у неї не нинішнє або вчорашнє враження, а відвічна, родова традиція, що разом з нею викльовується на світ із матірньої ікри. В тім страсі щука родиться й вихо-

вується. Той страх гонить її весь вік, не покидає ні вдень, ні вночі. Правда, вдень сей ворог не такий страшний, удень він і сам звичайно мусить ховатися перед іншими, сильнішими ворогами, то й щука вдень у воді пан. Але вночі! Вночі щука спить, а видра гуляє. І ось від тисячних поколінь у неї набирається мудрість, як хоронити себе вночі від видри. Хоч яка приятелька широкого плеса, глибоких вирів, вільного водяного простору, щука на ніч з нужди та з мусу ховається попід береги, в шувар або в ломаччя та гілляччя, шукає таких криївок, де б видра не могла добачити її або, навіть добачивши, не могла б несподівано дістати її в лапи, мусила б продиратися до неї, бовтатися — і збудити свою жертву та нагнати її до втеки.

Недвижно лежить щука на своїй м'якій постелі, ослонена крутими лозовими гілляками. В плесі тихо. Сонце недавно зійшло і скісним промінням золотить саму середину плеса, лишаючи в тіні саме той берег, під котрим лежить щука. З холодної води підіймається проти сонця легесенька сива пара. Тихо-тихо сковзається вода в плесі, гладка, мов дзеркало. Не чути нічогісінько. Ні один найменший рух не ворушить водяного спокою. Дрібнесенькі рибки, що вдень тисячами снуються під поверхнею води і що хвиля витикають свої ротики на повітря, тепер ще сплять по криївках. Он тут, безпосередньо під щукою, на гладкому глинястому дні дрімає ціла череда товстопузих ковблів. Вони лежать один коло другого, грубенькі і красенькі, мов курята на сідалі. Щука ширше рознімає рот, побачивши їх. Смачні, бестіони, нема що казати! Але їй ще не пора снідати. Ще вода холодна, в жолудку ще чує решту вчорашньої плотиці, а в холодній воді вона не травиться так швидко. А проте сам вид тих невинних, товстеньких та повільних ковблів розрадував щучине серце. Що за приємні сотворіння! Щуці робиться сентиментально на душі. Вона любить ковбликів — не менше щиро, не менше ніжно, як пани своїх підданих, як пастухи своїх овець. Тепер, поки ще не голодна, вона готова б притиснути до свойого серця першого-ліпшого з них або і всіх. Коли б тільки далися! Та ба! Ті дурники бояться її, не вірять їй, і вона мусить хитрощами наближатися, підкрадатися до них, мусить силою задержувати їх, щоб не тікали. А що рук у неї нема, тільки зуби в роті, то дуже часто ті бідні добряки замість на її закоханому серці опиняються в її голодному животі. Ай, як се сумно! Але що ж, вона сьому

не винна. Вона так любить тих бідних, добрих, грубеньких ковбликів, а любов, коли раз опанує щучине серце, робиться непереможною. Нічого проти неї не вдієш.

Та гов! Щось хлюпнулося в воді. Пішла легенька хвиля і полоскотала щуку по боках. Що се таке?Щука не рушається з місця, але надслухує. Сонна лінивість ще держить у обіймах її тіло. Що се таке хлюпається в воді? Се не видра. О, видрине хлюпання вона знає! Видра чалапкає по воді так грубо, голосно, а потім дає нурця і щезає зовсім, бігаючи по дні,— а тут щось інше. Щука лежить на своїм місці, обернена мордою против води, і не бачить нічого. Надслухує, ліниво рушаючи крилами, але не бачить нічого. Плюскіт затих, тільки поверхня плеса все морщиться; легесенькі гребені хвиль набігають один за одним і тихенько лоскочуть щуку по боках, по м'якім, лускатім животі. Лоскочуть, пестять її, і вона немов засипляє наново. Вона чує себе безпечною в своїй схованці з поплутаних, крутих гілляк, пеньків і коріння. Який ворог побачить її тут? Хто може досягти її? Хто буде надіятися, що вона тут? А ось коло неї хіба не лежить груба вербова гілляка, так само сіра, так само слизька, бо обросла водяним мохом, так само проста і острокінчаста, як щука? Кілька разів се поліно, занесене сюди повінню, було найліпшим захистом для щуки! Здалека дивлячися — два поліна лежать під берегом. Навіть старий рибак Сарабрин пару разів спіймався на сю хитрість. Раз навіть, утомлений довгим і даремним лаженням по річці, він, ідучи повз отсього корча і побачивши ті два поліна, гнівно торкнув їх бовтом і пробуркотів:

— От іще помана не поліно, зовсім подібне до щуки!

І яка ж була його гризота, коли та «помана не поліно» при дотику його бовта щосили вдарила хвостом і, зігнувшися в півколесо, кинулася стрілою навпростець, гупнула його в живіт, мов добрий цуцик, і, вдаривши ще раз хвостом по воді, скрутилася і щезла в глибокім плесі.

— Тьфу та пек на тебе!— бурчав Сарабрин.— Ото! А се й справді щука була, бог би її побив! Ото! А я, дурень, ще й торкаю її бовтом під ніс, а сак на плечах держу. Ну, чи видів хто такого дурня, як я, га? Таку здоровенну щуку самохіть із рук пустити!

Старий Сарабрин міг легко потішитися. Таких дурнів, як він, було і є далеко більше на світі, ніж йому здавалсся в хвилі пересердя.

От хоч би взяти Антошка, Сарабринового сина. Хлопчище вже здоровий, другий рік пастушить. Здавалось би, що й глузди в голові має. А з отсею самою щукою яку мав пригоду! Адже перед тижнем узяв його батько з собою на рибу.

— Ходи, Антошку,— мовив він, прикликавши його до себе з другого кінця величезного громадського пасовища.— Ось тут, в Горбачовім плесі, здоровенна щука є. Я колись-то мало не вчепив її в сак, але боявся, щоб не продерла.— Старий збрехав. Йому стидно було признатися, що самохіть сполошив щуку, принявши її за поліно. —Так от я виніс волочок. Ходи, роздягнися! Затягнемо пару разів, то певно буде наша!

Антошко не дуже радо послухав батька.

— Вода холодна! — мовив він.

— Та де тобі холодна! Ади, як пече сонце! Вода як літепло.

— Глубоко там.

— Не бійся! Ти підеш плитшим берегом, а я глубшим.

Врешті хлопець роздягся. Полізли в воду, затягли волочок раз — нема щуки; затягли другий раз — нема. Ідуть чимраз у глибшу воду, а батько, знай,шепче та напучує сина:

— Обережно, хлопче! Пильнуйся! Ось тут, під сей корч заставимо. Тут вона мусить бути. Скоро тілько торкнеться в сіті, зараз підіймай своє крило!

— Добре, татку, — мовить хлопець, а сам аж зубами січе та тремтить — не то від холоду, а не то від нервового напруження ожиданки і зо страху, щоб як-небудь не випустити таку велику щуку.

Обставили корч.

— Уважно, хлопче! — крикнув батько і гуркнув бовтом між гілляки. А щука власне сиділа в тім корчі. Вона бачила рибаків, бачила, як вони затягали сіть, але що якраз була по добрім обіді, вловивши порядного кленя, то й не квапилася втікати. Аж булькіт води від бовта перелякав її, мов удар, і вона щосили вдарила головою в сіть.

— Підіймай! Підіймай! — скрикнув старий батько.— Щука є!

Еге, є! Хлопчище зо страху і з холоду стратив притомність, і замість підняти спідній кінець у правий бік він підняв його в лівий — отворив щуці широкі ворота. Вона тільки раз булькнула, показала Сарабринові хвіст та й

шмигнула, куди очі бачать. А старий став мов осуджений.

— Ну, Антошку,— промовив він.— Я думав, що як я вмру, то найбільшого дурня на світі не стане. А тепер бачу, що ще більшого лишу по собі.

— Або я вам не казав? — добродушно і жалібно промовив Антошко. І оба, тремтячи з холоду і зворушення, вилізли з води.

Щука недобре й розуміла всю вагу сеї пригоди. Її риб'ячий мозок, під впливом довговікової традиції, далеко більше боявся видри, ніж чоловіка, і, звичайно, втікши з-перед рук рибаків, вона й не міркувала гаразд, як близько була смерті.

І в отсій хвилі вона не міркувала того. Вода була ще холодна, травлення в її животі йшло ліниво, і вона, не дбаючи на легенький плюскіт, що доходив до неї з дальших закрутів річки, лежала собі, не то дрімаючи, не то колишучись у мріях. Про що марила вона? Певно, про те, як то вона на снідання проковтне пару отих ковбликів, що в такім ідилічнім настрої лежали на дні вирка, он там перед її очима. А на обід, коли сонце пригріє, вода потепліє і їсти дуже захочеться, вона мусить зловити кленя, одного з тих грубих, тупорилих та лінивих водяних джигунів, що, нажершися всякого хробацтва, в полудне випливають наверх і, горді на свої пишні червоні крила, шпацірують собі до сонця, тягаючи за собою цілі рої тої глупої дітвори, дрібних плотичок та соняшниць. Хоч би там не знати що, а вона мусить одному з них сьогодні зробити капут! Та вже сьогодні і вона не буде така дурна, як була вчора, не кинеться на найбільшого, того череватого, завбільшки з підсвинка. Цур йому, старому валилові! Нехай дожидається Сарабрина. Вона вибере собі котрогось меншого. І так їх у отсьому плесі є з півкопи. Правда, тепер їх не видно, драбугів! Вони сплять у печерах, під колодами та в глибоких норах у опоці на самім дні.Там вони безпечні і від видри, і від щуки. Але нехай тільки пригріє, вже вони, як непишні, повилазять із своїх нор, а тоді побачимо!..

Гай-гай! Щучині мрії! Чим ви певніші, ближчі здійснення від людських?

В тій хвилі, коли щука отак укладала собі денний порядок нинішньої днини, ми побачили її. З одним товаришем ми вибралися рано на рибу. На Горбачово плесо ми мали свій план, бачивши вчора, як здоровенна щука бовтнулася

в шуварі, ловлячи кленя. От ми й вийшли рано, знаючи, що в ту пору — була сьома година — щуки ще сплять при березі, і міркуючи, що застанемо її десь на гнізді. Правда, вода була ще холодна, але нам се було байдуже. Тихесенько розвинувши волочок, ми наближалися до найглибшої часті плеса, держачися близько берегів, оброслих густими лозовими корчами, і силкуючися робити якнайменше шуму і плюскоту.

Наша праця була не даремна. Майже під кождим корчем ми захапували то кленя, то окуня, то плотицю, що, плюснувшися два-три рази в волочку, мандрували до нашої рибацької торби. Але великої щуки не було.

Вода в плесі була чим далі, тим глибша. Ми знали, що там, де береги стіснилися і творять неначе гирло, обставлене з обох боків грубими коренастими вербами, вода була глибока майже на два метри. Там нам не зайти, і коли наша знайома щука там ночує, то ми не зробимо їй нічого. Але проте ми йшли обережно далі, доки позволяла водяна глибінь.

— Ось вона! Ось вона! — прошептав мій товариш, зупиняючися непорушно на місці і моргаючи очима в той бік, де лежала щука.

Я побачив її майже рівночасно.

— Заходи під берег! Під самий берег! — шепнув я товаришеві.

За кілька секунд наш волочок вигненим луком обхапував той корч, під котрим сиділа щука. Правда, задля гілляк, що стирчали в різні боки в воді, годі було добре заставити, і, затягнувши волочок, ми ще з минуту поправляли його, щоб добре було підняти. Рівночасно я не зводив очей із щуки. Вона також побачила мене, бо, не рушаючися з місця, нараз живо замахала черевними крилами, немов збираючися скочити.

— Добре стоїш? — запитав я товариша.

— Добре. Бовтай!

Та щука не чекала бовтання. Почувши наш голос, вона, як стріла, рушила просто на мене. Між мною і берегом було ще досить вільного місця, котрого задля водяної течії годі було обставити сіттю. Сюди вона міркувала прошмигнути, так, як, певно, не раз уже прошмигнула іншим рибакам. Та я був приготований на сю хитрість. Сильним ударом бовта я перегородив їй дорогу і змусив щуку викрутитися півколесом наліво. Вона тільки моргнула пере-

до мною своїм широким, як праник, хвостом і щезла в глибині. Та я був спокійний. Я знав, що тут вона не втече від нас. Ще один удар бовта, і щука щосили гопнулася в волочок.

— Догори!

Спід волочка підлетів догори, середина утворила глибоку зачеревину, а в ній, мов у довгій та вузькій клітї, шибала собою щука.

— Взад! Взад! На мілку воду! — крикнув я товаришеві, і звільна, обережно, держачи краї волока понад водою, ми вийшли на плитше плесо.

— Гов! Чи не втекла вона? — з острахом запитав товариш.— Якось не чути її в волоці.

Ми приперли волочок до берега і живо підняли його весь над воду. Крізь очка забілілося широке, товсте щучине черево.

— А, здорові, кумо! — крикнули ми радісно.— Просимо ближче!

Щука почала кидатися в сіті, але се вже була даремна праця. Я вхопив її обіруч, щоб не продерла сіті, товариш зібрав крила волочка, і за хвилю оба ми разом зі щукою були на березі.

— А, добрий день вам, кумасю! Ось де ми з вами здибалися!

Щука кидалася завзято в траві, поки ми передягалися в сухе шмаття.

ODI PROFANUM VULGUS[1]

I

Почалося від того, що у старої Василихи здохла корова. Три дні вона плакала за нею, як за рідною матір'ю. І Петрусь плакав. Бо хоча ціле літо він мучився, водячи її на воловоді пасти попри дороги і по межах, а проте знав уже — йому було 11 літ — що вона, так сказати, держала їх обоє на світі, і його і бабу Василиху. А тепер, коли корова, зірвавшися вночі з посторонка, вискочила з подвір'я, вскочила у панську конюшину, напаслася її з росою і рано здохла, Петрусь чув своїм дитячим серцем, що надходить якесь лихо, хоч і не знав, яке воно буде і на чиїй голові окошиться.

Четвертого дня, коли корову вже давно обдерли зо шкіри і закопали і коли Василиха продала шкіру, вона трохи заспокоїлася. Її очі були ще червоні, лице пожовкло і поморщилося, як порожній мішок, і, прикликавши Петруся, що, сумний, без діла нипав по подвір'ю, вона мовила до нього:

— Петрусю!

— Га!

— Збирайся дитино, поїдемо до Львова.

— А то чого до Львова?

— Заведу тебе до твойого тата.

— До мойого...

— Так, небоже! Я не можу тебе довше держати. Доки була корова...— Вона обтерла собі запаскою сухі очі.— А тепер що ти будеш робити у мене? І чим нам жити? Зима недалеко. У мене нема ні поля, ні ріллі, нема збіжжя, ані бульби. Є оборіжчя сіна, що було зладжене для корови, ну, але що мені тепер з нього? Спродам, хату замкну і пі-

[1] Ненавиджу низьку юрбу *(лат.).— Ред.*

ду в комірне. А з тобою що буду робити? Тих п'ять ринських, що дає твій тато на твоє удержання, на нас обоє невистарчить. Поки була корова, я продавала молоко, то було за що жити, а тепер...

Стара корова — то була та «чортова дірочка», в котру пішли всі надії, всі радощі, всі помисли бідної Василихи.

Петрусь стояв перед нею, мов облитий зимною водою. Його губенята поблідли, очі витріщилися. Він довго надумувався, поки вкінці промовив:

— А як тато не прийме мене?

— То нехай собі робить з тобою, що хоче! — з серцем промовила Василиха.— Не хочу його грошей і тебе далі тримати не можу! Що ж то, я невільниця яка? Не досить, що одинадцять літ промучилася з тобою?

Петрусь похилив голову і заплакав. Баба відвернулася — їй самій серце краялось, а ся дитина, чужа, «панська» дитина, за одинадцять літ успіла прирости їй до серця. Але що було робити? Треба було відірвати її. Нужда не тітка, а зима не мати.

— Ну-ну, не плач, дурний! — мовила вона.— Твій тато також не звір. Хоч досі він не хотів бачити тебе, але тепер, як побачить, то, певно, прийме. Ади, який ти виріс у мене! — І вона ласкаво погладила його кучеряву головку.— Не бійся! Тато дасть тебе до ремесла, навчишся чогось у Львові, будеш чоловіком. А тут на селі що з тебе буде? Пастух, наймит, попихач і більше нічого.

Петрусь обтер сльози з лиця. Його очі світилися, як дві іскорки. В них горіла цікавість. Він досі ніколи ще не бачив Львова, не бачив свойого тата — гарного, молодого пана, що платить бабі по 5 ринських місячно за його удержання. І в його головці під впливом бабиних слів почали вже роєм тиснутися картини високих-високих домів, великих вікон, блискучих вистав, освітлених ніччю вулиць, про які так часто розповідала йому баба Василиха. Весело він почав збиратися в дорогу до Львова.

Другого дня раненько обоє з бабою пішли пішки до найближчої стації залізниці, щоби відси дістатися до Львова. Баба мала за пазухою півхліба, головку часнику і крихту солі, а в окремій шматині завинене посвідчення від пароха і від начальника громади, що хлопчик Петро Гарасимів, illegitimi thori[1], вроджений і охрещений у тім

[1] Народжений поза шлюбом *(лат.)*.— *Ред.*

селі, пробува́в досі на вихованні у Олени Василихи. Окремо посвідчувала учителька, що Петро Гарасимів учащав три роки до сільської школи і скінчив її з дуже добрим поступом.

Се була вся амуніція, з якою Петрусь під проводом баби Василихи одного гарного осіннього дня вирушив здобувати світ.

II

В редакції одного поступового і демократичного львівського дневника власне скінчилася робуча пора. Хлопець із друкарні сказав, що «скриптів» на нині досить. Шеф редакції зараз кинув перо, надів пальто і пішов до друкарні, щоб роздивити весь даний і наскладаний матеріал і зложити з нього цілість нумеру. Співробітники при своїх бюрках мовчки кінчать кождий свою роботу. Чути скрип пер, шелест паперу, брязк ножиць. Дехто, скінчивши писання, кидає перо і віддихає. Інший клене під носом, не можучи вбгати в одно речення те, що йому хочеться.

Тишу перервав заграничний політик, що, дописавши своє пензум, зірвався з місця, мов опарений, і перевернув крісло, на якім сидів досі.

З а г р а н и ч н и й п о л і т и к. А, чорт! Сказіться ви зі своїми Бісмарками, Гладстонами, Конгами та Булянжерами! Аж голова тріскає від усіх тих дурниць. І пощо все те перемелювати? Чи тото хто читає? А як читає, то що йому з того прийде? Адже найрозумніший може здуріти від сього. Се конденсована блага, екстракт глупоти і дурисвітства.

К р и т и к (*не підводячи голови від роботи*). Хоч раз пан Вінкентій оцінив свою працю, так як вона того варта.

З а г р а н и ч н и й п о л і т и к. Скажіть докладніше: працю всіх нас, газетярів.

В н у т р і ш н і й п о л і т и к. Перепрашаю, я не давав уповажнення говорити в моїм імені. Ми демократи: кождий відповідає за себе.

К р и т и к. І пише дурниці на власну руку.

Р е п о р т е р. Er ist ein Narr auf seine eigne Hand[1].

З а г р а н и ч н и й п о л і т и к. Розуміється, репортери всюди мають першенство.

---

[1] Він дурень на свою власну руку *(нім.).— Ред.*

Репортер. Тільки не перед дипломатами.

Внутрішній політик (*скінчивши роботу, встає*). Панове, тільки без зайвих компліментів! Займімся якоюсь реальнішою роботою. Устроюємо снідання?

Всі. Добре, добре!

Внутрішній політик. Складка!

Всі складають по шістці.

Критик. А я забавлюся в пророка і провозвіщу, що зараз сюди прибудуть професор Бомба і артист Битва.

Почувши се пророцтво, всі з реготом обернулися до вікон і побачили на тротуарі обох згаданих панів, що серед живої розмови йшли до редакції на звичайне балакання. Коли ввійшли, внутрішній політик, не давши їм ані привітатися, ані сісти, здер із них по шістці складки, а потім вийшов до адміністраційного локалю, щоб наказати слузі, скільки горілки, булок, шинки і т. ін. має принести.

Професор (*високий, грубий, рудий, з апоплектичним лицем, громовим голосом*). Kreuzbombenelement![1] Не люблю того!

Критик (*флегматично*). А пощо професор дав шістку?

Професор. Не про шістку мова. Тут ось сей пан — пане малий, як пана ваблять?..

Артист. Артист маляр Парафіянський, званий також Битва під Грунвальдом, do usług pana profesora dobrodzieja[2].

Професор (*усміхається добродушно*). Но-но, того dobrodzieja дарую вам. Отже, як сказано, не люблю тої вашої нової штуки, що нібито обертається до вибранців з тонким смаком, а направду дурить сама себе і хоче дурити нас або вимагає від нас якихось інших нервів, ніж ті, якими наділила нас природа

Артист. Ścielę się do stópek jaśnie wielmożnego pana[3]. Я також не люблю цибулі, ані її запаху.

Професор. Як то? Як то? При чім тут цибуля?

Артист. Вона не вимагає ніяких інших нервів, ані ніякого смаку.

---

[1] Хрест-бомби-елемент — гумористичне німецьке прокляття.— *Ред.*

[2] До послуг пана професора добродія *(польськ.).— Ред.*

[3] Падаю до ніг ясновельможного пана *(польськ.).— Ред.*

Професор. То ніби виходить?..

Критик. Ніби нічого не виходить. Я мушу стати в обороні цибулі. Люблю штуку, але й цибулі не дам плювати в лице.

Заграничний політик. Ну, певно, се ж часть твоєї національної традиції, твої святощі.

Репортер. Пане Парафіянський, à propos![1]. Сьогодні я бачив вашого мецената, того графика, що ви мали з ним битву під Грунвальдом.

Артист. Ого! А він чого тут шукає?

Репортер. Стоїть в Європейськім готелю, нумер 10, приїхав з якоюсь молодою дамою.

Заграничний політик (*стає перед професором, беручися за боки*). Пане професор! І пощо вам того на старі літа? Я би, бувши вислуженим і пенсіонованим...

Професор (*з гідністю*). Перепрашаю, невислуженим і суспендованим.

Заграничний політик. Невислуженим і суспендованим ц[ісарсько]-к[оролівським] професором будівництва і копання фундаментів, не компромітувався би таким круглим нерозумінням штуки. Адже у вас на техніці повинен дехто розуміти, що се не все одно: збудувати локомотив до порушування корабля і збудувати апарат, котрий може перервати ток електричний — ну, візьмім, міліард разів на секунду. Правда, для такого майстра, що будує локомотив, збудування такого апарата може видаватися чимось таким, що вимагає зовсім інших нервів, ніж наші...

Критик. Браво, поет від заграничної політики! Бий техніка технічними аргументами!

Професор. О, даруйте! Я й не знав, що пан Вінкентій поет.

Критик. Не друкований досі, але тим не менше вітхненний.

Заграничний політик. І не швидко буде друкований.

Професор. А то чому?

Заграничний політик. З двох важних причин. Одна та: де є та публіка, що могла б читати і відчути мої поезії?

Професор. Ну, коли напишете зрозуміло, то...

---

[1] До речі *(франц.).— Ред.*

З а г р а н и ч н и й п о л і т и к. Зрозуміло! От іще шаблон! Фраза! Ви, професори, пишіть свої книги і трактати зрозуміло, бо ви промовляєте до розуму. Ми, поети, виливаємо своє чуття і промовляємо до чуття, то пощо нам зрозумілість? Або, коли хочете, нам треба зовсім іншої зрозумілості, ніж ваша. Ваша логіка, ваше аргументування, ваші дефініції і дистинкції — се наша смерть. А найгірше те, що ви своєю науковою папляниною попсували нам мову, зробили її нездатною для поезії. Наші слова зробилися символами ідей, абстрактів, логічних процесів, а не чуття. І се друга причина моєї абстиненції. Хіба ж я можу вилити чуття мойого серця тою самою мовою, котрою висловляється «два рази два є чотири»?

П р о ф е с о р. А я думав, що чим серце повне, те устами ллється. Думав, що ясні ідеї і сильні чуття можна висловити ясними словами. Думав, що ясність і простота...

А р т и с т. Całuję rączki, uniżony sługa wielmożnego pana dobrodzieja[1]. Питання про ясність доторкає потроха мойого фаху, і тут я смію сказати, що шановний професор є на дерев'яній дорозі, чи, як каже німець, auf dem Holzwege[2]. Ясність є один із окликів пережитого натуралізму, котрий голосив: природа! природа! не розуміючи в своїй наївності, що в практиці він на кождім кроці завдавав брехню своїм окликам. Як то се так гарно висловив Ніцше, пане критику?

К р и т и к *(декламує)*

«Treu die Natur und ganz!» — Wie fängt er's an?
Wann wäre je Natur im Bilde a b g e t h a n?
Unendlich ist das kleinste Stück der Welt!
Er malt zuletzt daran, was ihm g e f ä l l t.
Und was gefällt ihm? Was er malen k a n n![3]

А р т и с т. Ото-то-то! Вся брехня, вся внутрішня суперечність так званого об'єктивізму. Я, мовляв, не виду-

---

[1] Цілую ручки, низький слуга вельможного пана добродія *(польськ.)*.— *Ред.*

[2] На манівцях (помиляється) *(нім.)*.— *Ред.*

[3] «Треба відтворювати природу в її цілості!».— Як йому до цього взятися?

Коли ж то була б вся природа в і д т в о р е н а в образі?
Безконечною є найменша частина світу!
Він малює вкінці те, що йому п о д о б а є т ь с я.
А що йому подобається? Те, що він м о ж е малювати! *(нім.)*.— *Ред.*

Див. Gedichte und Sprüche von F r i e d r i c h N i e t z s c h e. Leipzig, 1898, стор. 73 [Вірші та сентенції Фрідріха Ніцше. Лейпциг].

мую, а малюю дійсність, те, що є, і таке, як є! А направду що виходить? Він малює те, що йому подобається; малює так, як уміє, як його навчили, після старих шаблонів. Ось вам і правда, і природа, і ясність! І що таке ясність? Природа не знає ясності. Вона знає кольори і відтіни, і більш нічого. Ясність — се пуста фраза зарівно в поезії, як і в малярстві. Ми хочемо бути щирі і говоримо: малюємо так, як бачимо. Не віримо в ніяку об'єктивну правду, в ніяку безоглядну ясність, а віримо тілько в свої нерви і в свою фантазію.

Професор. І в зелені коні, червоні дерева, помаранчову траву і кармінове небо.

Артист. У все те! Передаємо вам наші суб'єктивні враження та й годі. Більше не годен вам дати ніхто; всі інші тілько оббріхують вас.

Професор. Ціла штука — брехня, але, як мовив Пушкін, «нас возвышающий обман».

Заграничний політик. Нашій штуці байдуже до того, чи ви через неї підвищитесь, чи ні. Вона — сама собі мета. Вона — скарбниця найвищого, найсубтельнішого чуття, а не підойма до підношення вгору стофунтових кльоців. Треба вже високо стояти, щоб могти розкошуватися нею.

Професор. Значить, штука для вибранців?

Заграничний політик. Так.

Професор. А народ? А маси, що також жиють, і працюють, і мають право до розкошів життя?

Заграничний політик. Хіба я бороню їм жити і розкошуватися? Тілько ж коли вони не можуть розкошуватися моєю поезією, то значить — жити спільним зі мною життям чуття, то що я винен тому? Чи задля того маю зректися своєї вищості, що вони не доросли до мене?

Професор. Дійсна вищість почуває себе до обов'язків супроти нижчих. Noblesse oblige[1].

Заграничний політик. Як кого. Мене ні. Які обов'язки сповняє цвіт? Цвіте і пахне. Мотилем не орють, цвітами в печі не топлять. Найвища функція, найвищий обов'язок артиста — бути артистом, творцем, бути самим собою. Він незалежний ні від кого, він пан, він цар, він бог. Не він обов'язаний до вдячності суспільності, що видала і виплекала його, а суспільність повинна чтити,

[1] Шляхетність зобов'язує *(франц.)*.— *Ред.*

шанувати, обожати його за те одно, що він є. Бо він цвіт її, сума її найкращих сил, найпіднеслішого чуття, екстракт її мізку і квінтесенція її нервів.

Професор. І за ту честь, за той пошановок, за те обожання чим він має платити суспільності?

Заграничний політик. Odi profanum vulgus et arceo![1]

Професор. Он як!

Заграничний політик. А так! Його діяльність — се золотий міст від теперішності до будущини. Він пророк. Він видить те, що буде, жиє з тими, що прийдуть колись, розмовляє з ненародженими.

Професор. Пророків колись побивали камінням.

Критик. А нині вони пишуть заграничну політику в демократичних або й антидемократичних газетах. Поступ!

Внутрішній політик (*входить з провіантами*). Панове! К чорту естетика! Горілка і закуска на столі!

III

Снідання кінчилося, коли адміністраційний слуга підійшов до заграничного політика і з звичним своїм не то стурбованим, не то заляканим видом, ніби шепчучи, але так, що чули всі, промовив:

— Прошу пана, там до пана якась баба допитується.

— Баба? Що за баба? — скрикнув заграничний політик, котрому горілка і розмова про штуку для штуки трохи підступила до голови.

— Та... тота... що... пан знають.

Заграничний політик зрозумів.

— А чорти б її мучили! — крикнув він гнівно і вибіг до адміністраційного локалю.

Лице слуги прояснилося по його відході. Всміхаючися добродушно, він нахилився до критика і шепнув, але знов так, що всі чули.

— Привела йому наступника престола.

Всі зареготалися.

Всім була звісна трагікомічна історія, як заграничний політик прийшов до наступника престолу. Одинадцять літ тому з ним склалася досить незвичайна притичина.

---

[1] Ненавиджу низьку юрбу і погорджую нею (*лат.*).— *Ред.*

Забавившися до пізньої ночі у веселій компанії, він вернув десь о дванадцятій домів. Він займав тоді кавалерську квартиру, зложену з одного покою і одного передпокою на другім поверсі в офіцині одної великої камениці. Побіч нього жили якісь панство і мали служницю, сільську дівчину, зовсім непоказну з лиця. Отже, доля хотіла, що тої самої ночі панство були на балу, а дівчина ночувала сама в кухні. Заграничний політик, вернувши опівночі додому, напотемки, а притім у нетверезім стані, помилився дверми і замість до свойого передпокою заблудив до кухні. Чи так воно було справді, чи тільки він так a posteriori[1] уложив собі сю історію — не знати, досить, що пізніше, коли проявилися наслідки його нічного блукання, він ніяк не міг докладно пригадати собі нічогісінько про ту ніч, і про свою пригоду, і про саму дівчину. Але історія обернулася неприємним кінцем для нього; дівчина вдалася до поліції, і бідний кавалер мусив платити аліментацію. Дитину віддано на село до мамки, мати, виздоровівши, пішла знов у службу і отсе перед двома роками вмерла в шпиталі, а заграничний політик кождого першого почував гризоту сумління і посилав п'ятку бабі Василисі.

Від року його положення зробилося ще неприємніше. Він оженився. Правда, він був настільки чесний, що упередив свою жінку про обов'язок, який тяжить на нім, і вона не противилася висиланню п'ятки. Але у нього була вже своя дитина, пенсія була досить скупа, посторонні заробітки ще скупіші, то не диво, що той хлопчик там на селі стояв перед його душею, як мара. Що з ним буде? Куди подіти його? Він не бачив його ніколи, не цікавився ним, ненавидів його, як гріх, як помилку, як пригадку чогось страшного, глупого і безглуздого. Але щось треба ж було зробити з ним. Прийде час, коли баба не захоче держати його далі,— і що тоді? Заграничний політик злостився, кляв, але не міг додуматися ні до чого. А коли минув перший, він з легкомисністю, властивою поетам, забував про свою турботу, спихав її з денного порядку якоюсь фразою вроді: «Якось-то буде», «Ще світ не валиться», «Дам його до ремесла»,— і був спокійний, марив та диспутував про штуку, декламував Верлена і писав заграничну політику.

---

[1] Потім, на підставі досвіду *(лат.)*.— *Ред.*

IV

Заграничний політик живо підійшов до баби Василихи. Його лице було червоне, очі палали гнівом.

— Що ж се таке, бабо? Ще першого нема! Чого ви напастуєте мене?

— Та я, паночку, нічого. Я тілько от...

І вона обернулася і, взявши за плече Петруся, що тулився до неї, посунула його трохи наперед себе.

— Що ж се таке?

— Та се ваш хлопчик, Петрусь. Петрусю, дитино моя, се твій тато. Поцілуй його в руку.

— Ні-ні, не треба! — сквапно крикнув заграничний політик, піднявши вгору руку, мов боявся дотику якої обридливої жаби. Він зирнув на хлопчика, але зараз же відвернувся і говорив до баби:

— Ну, чого ж ви хочете від мене?

— Та я, паночку, привела вам його. Не можу довше держати його.

— Не можете? Чому?

— Корова здохла. Ні з чого жити. Мушу кидати хату і йти в комірне.

— Але я також не можу взяти його до себе! Подержіть його ще пару неділь, нехай вишукаю для нього тут яке місце.

— Пан давно вже обіцяли вишукати. А я мушу завдалегідь шукати собі теплого кутика на зиму.

— Обіцяв-обіцяв. І шукав. Але не було досі. І мені обіцяно... за тиждень, за два тижні...

Заграничний політик брехав. Він нічого не шукав, ніхто нічого не обіцював йому. Але баба вхопилася за се слово.

— Так знаєте що, паночку? Я лишу його тут, у Львові. Тут у мене є кума, на Новім світі. Вона ходить до служби, а хлопець може пробути у неї тиждень або й два, поки ви знайдете що для нього. Погляньте лишень, який гарний. Зовсім до вас подібний. Я певно не робила йому кривди, держала його, як свойого рідного. Школу скінчив у селі. А покажи-но, Петрусю, своє свідоцтво!

— Не треба, не треба! — скрикнув заграничний політик, і винявши срібного гульдена, дав його Петрусеві, а бабі дав п'ятку.

— Нате, заплатіть своїй кумі, нехай подержить його зо два тижні. Я вже тут постараюся примістити його. Ну, йдіть, ідіть, бо я не маю часу.

Баба взяла Петруся за руку і пішла, а заграничний політик вернув до свойого товариства. Там зустріли його голосними криками:

— А, гратулюємо! гратулюємо! Гарний хлопчик, гарний! Ну що? Чутлива була стріча батька з сином?

Заграничний політик увесь запаленів. Сцена, котру він тільки що перебув он там, у тім брудпім адміністраційнім передпокої, пекла огнем його чутливу душу. Він чув, що се була одна нова сторінка ганьби, сорому і погорди для себе самого в його душі і що він до смерті не забуде її, не забуде особливо того несмілого, заляканого, благального, покірного і докірливого погляду великих ясних дитинячих оченят Петруся, свого сина. Досі не раз він сумнівався, чи то був справді його син, і не раз був майже певний, що служниця причепилася до нього з доброго дива. Але тепер, побачивши Петруся, він не міг сумніватися. Се його син! А проте він поводився з ним, як з ворогом, як з чимось чужим, ненависним. Не міг інакше! Може, з часом привикне, полюбить його, але тепер він не міг, не міг дивитися на нього, не міг знести дотику його дитинячої руки, його рожевих уст! Не міг та й годі!

— Гм... Гарний хлопець, правда? Еге! Ну, що ж... Дам його десь до ремесла... Нехай працює... Авжеж-авжеж! Не відречусь його!

Заграничний політик говорив ніби до товариства, а властиво для заспокоєння свойого сумління. А що сумління не заспокоювалось, то він виняв ще корону, післав по більше горілки і закусок. При веселій розмові снідання протяглося до першої години. Заграничний політик ішов додому з гарячою головою, ступав твердо, давно вже забув про Петруся, а в душі його бриніли тільки мелодійні вірші Верленові:

O poète, faux pauvre et faux riche, homme vrai,
Jusqu'en l'exterieur riche et pauvre, pas vrai,
(Dès lors, comment veux-tu, qu'on soit sûr de ton coeur?)
Tour à tour souple drôle et monsieur somptueux,
Du vert clair plein d'«espéré» au noir componctueux,
Ton habit a toujours quelque détail blaguer[1].

[1] О поете, фальшивий бідахо і фальшивий багачу, правдивий чоловіче, аж до зверхнього вигляду не направду багатий і не на-

V

Минув тиждень, минули два тижні. Заграничний політик не знайшов місця для свойого Петруся, а Петрусь не зголошувався. Минув перший — не приходила вже ані баба Василиха, ані жадна інша баба, ані Петрусь. Заграничний політик був трохи неспокійний того дня; він так привик, що хтось мусить прийти «доїти його», що не міг всидіти на місці і аж здивувався, коли не приходив ніхто. Другого дня він уже не думав ані про Василиху, ані про Петруся.

Минув ще тиждень — було тихо.

Аж ось одного дня до редакції навідалася стара, згорблена бабуся і забажала бачитися з паном Вінкентієм.

— Що за дідько? — скрикнув сей, коли слуга повідомив його про візит.

Бабуся, низько кланяючися і кашляючи, прошамкала:

— Перепрашаю, я від Юзефової — знають пан?

— Що за Юзефова? Не знаю жадної Юзефової.

— На Новім світі. Вона до послуги ходить, знають пан?

— Ні, не знаю.

— Та вона сама хотіла йти до пана, але захорувала, лежить... гарячку має, небога...

— Але що ж мене то обходить? Я її не знаю.

— Та вона каже мені: «Підіть, Антоньова, до того пана, що при газеті» — не знаю, чи я добре трафила — вона дала мені отсю карточку, прошу, нехай пан поглянуть.

На карточці паперу, взятого, мабуть, із тютюнової обвертки, написано було безграмотно жіночою рукою титул часописі і його хресне ім'я.

— Ну, добре. Але скажіть же, що се за Юзефова і чого хоче від мене?

— Та вона не хоче нічого, тільки просила запитати пана, чи був у пана той хлопчик, що його лишила у неї якась баба з села?

— А!

Заграничний політик догадався.

правду бідний (і супроти того як же ти хочеш, щоб хтось був певний твойого серця?); раз ти щедрий до смішності і пишний пан, перескакуєш від ясної зелені, повної надії, до скорботної пітьми: твоя поведінка все має в собі дещо з благера (P. V a r l a i n e, Choix de poésies, Paris, 1898, стор. 399). (П. Верлен, Вибрані поезії, Париж, 1898, стор. 399).

— Той хлопчик? Ні, не був у мене. Або що з ним?

— Та не знати, прошу пана. Каже Юзефова, що вже тиждень тому, саме як вона захорувала, він забрався і пішов кудись і досі не вернув. Вона думала, що він пішов до пана,— каже, що пан мали знайти йому якесь місце.

— А так-так. Ну, і що ж з ним?

— Та не знати. Як пішов перед тижнем, так і досі не вертав. То Юзефова неспокійна. Хотіла сама піти до пана, але не може встати. То мене просила: «Ідіть,— каже,— Антоньова, і запитайте того пана»...

— Ні, він не був у мене. Може, вернув назад у село до... своєї баби?

Те «своєї» якось не хотіло вийти заграничному політикові з горла.

— Та може. Але Юзефова боїться, щоб його не потягли з собою ті хлопчиська...

— Які хлопчиська?

— Та лямпарти, прошу пана. Там їх у нас на Новім світі цілі купи волочаться. Батяри такі. Вдень волочаться по полю, ніби бавляться, а вночі крадуть з огородів, із садів, із подвір'я, що тілько захоплять. Один є між ними старший, якийсь термінатор, прогнаний від майстра, і той комендерує ними. Але мусять мати й інших спільників, що переховують крадене, бо ось сими днями вже почали бушувати по стріхах, красти білизну...

— Але що мене те все обходить, жінко добра? — скрикнув заграничний політик, котрий від репортера в редакції чув уже не раз про ту злодійську шайку, що розтривожила весь Новий світ.

— Та тото клопіт, прошу пана, що той хлопчик від Юзефової, заким пішов від неї, дуже був стоваришувався з тими лямпартами. То Юзефова боїться, чи він не пристав до їх спілки.

— Але то не може бути! — скрикнув заграничний політик з таким святим переконанням, немов знав се напевно.— Він, певно, затужив за селом і втік на село.

— Га, може бути. Коли пан так кажуть... А може би, пан написали там до кого в селі і запитали, чи є він там?

— Добре-добре! Дякую вам за відомість. Зараз нині напишу.

І бабуся, кахикаючи, пішла.

«Треба написати до тамошнього попа»,— подумав заграничний політик. Але що в тій хвилі прийшла інша ро-

бота для газети, потім треба було йти додому на обід, потім до друкарні по коректи, потім до кав'ярні на нові газети, потім десь до касина, то день минув і листа він не написав. А другого дня й зовсім забув про Антоньову, про Юзефову, про Новий світ і про писання листа.

VI

Третьої ночі його обікрали.

Злодії підстерегли, коли він з жінкою був на якійсь гостині, а служниця з малою дитиною спала в остатнім покої. Видушивши одну шибу в вікні, вони всадили нею одного із своїх, очевидно, дуже малого хлопця, досередини, сей відчинив їм вікно, і вони чисто забрали гардероб пана і пані, дещо з постелі і з інших речей, що могли винести без стуку. Все те, як показували сліди, занесли в сад, що притикав до подвір'я, а відси, пересадивши частями через паркан, вибралися в темну, безлюдну вуличку. Тут дальші сліди пропадали.

Але знайшовся ще один важний слід. Під канапою, що стояла при стіні просто того вікна, через яке вліз перший злодій, заграничний політик знайшов загублений котримось із злодіїв зім'ятий і вдесятеро зложений піваркуш сірого паперу зі штемплем на 15 крейцарів. Се було свідоцтво, підписане учителькою села Н., Бобрецького повіту, а в нім потверджувано, що Петро Гарасимів, 11 літ, скінчив однокласову школу в тім селі і проявив дуже добру пам'ять, цікавість, пильність і взірцеву обичайність.

Заграничний політик передав се свідоцтво комісарові, що провадив досліди в справі сеї і кількох інших, зовсім подібних крадежей.

— Се, правдоподібно, той самий пташок, котрого вони всаджують першого крізь видушену шибу до покоїв і котрий відчиняє їм вікна,— мовив комісар.— Є надія, що швидко будемо мати їх усіх у руках.

Заграничний політик хотів ще щось сказати комісарові. В його серці щось пекло, щось бунтувалося і кричало, але уста мовчали.

За кілька день йому дали знати, що всю шайку арештовано, віднайдено її криївку і забрано покрадені речі. Він пішов до поліції з жінкою. Там уже була ціла купа пошкодованих. З прокляттями на устах вони перебирали крадені речі, віднаходячи свою власність. Жінка заграничного

політика також подалася до сеї роботи, над котрою провадив догляд один поліційний ревізор. Заграничний політик тим часом розмовляв з комісаром.

— А що, є й той малий? — питав він.

— Є. О, то небезпечний пташок! Подумайте: виняв ніж і почав боронитися, коли його хотіли арештувати. А само таке мале — хрущ!

Серце заграничного політика тріпалося сильно, але уста були заціплені.

— Що ж буде з ним? Невже дасте його до криміналу?

— Е, ні! Відставимо його цюпасом на місце вродження і накажемо громадській власті, щоб дала його десь на службу і мала над ним пильний догляд.

Заграничному політикові зробилося легше на серці. «Зараз там напишу, щоб подержали його пару день і дали мені знати. Сам поїду, візьму його і приміщу десь»,— подумав він і заспокоївся на тій думці.

Розуміється, що листа того дня не написав, другого дня подумав, що ще пора, а третього дня забув.

VII

Петруся продержали три тижні в поліційнім арешті. Тут він пройшов другий курс злодійської науки. Потім його відвели під конвоєм у рідне село, а з ним разом пішло й письмо, де розповідано його історію і наказано громаді, щоб держала його у себе під дозором.

— От тобі й на! — мовив війт.— Маємо свіжого злодія. Пішла дитина з села, як дитина, а тепер нам привозять злодія. І що нам з ним робити?

Ніхто не вмів відповісти на се питання.

— Візьміть його, куме Йване,— мовив війт до одного радного.

— Я? А нащо мені його? Роботи з нього ніякої, а ще до того — злодій! У Львові практикований! Ні, дякую красненько!

Те саме говорили й усі інші.

— Га, нема що робити,— мовив війт,— візьму його сам. Нехай живе у мене. А від баби Василихи вивідаємося про його батька, може, він схоче відібрати собі його.

Радні аж тепер поміркували, що се потроху пахне інтересом, але вже було запізно. Стало на тім, що Петрусь має лишитися у війта.

— Слухай, хлопче,— мовив до нього війт, коли його привели до громадської канцелярії.— Громада присудила, щоб ти жив у мене. Я тобі кривди не зроблю, але справуйся добре! Пам'ятай собі, у нас не Львів. У нас по чужих хатах і коморах лазити не можна, бо, як зловлять, буде біда. Справуйся добре, кажу тобі. Будеш добрий, буде і тобі добре, а ні, то краще було тобі й не родитися на світ.

Коли б Петрусь ще перед трьома місяцями був почув таку мову, звернену до себе, був би розплакався зо стиду. Тепер він вислухав тих слів спокійно, мов закаменілий, не тільки без сліз, але й без тіні рум'янців на лиці.

Тиждень він пробув у війта. Його держали остро, давали мало їсти, гнали до роботи, поштуркували і лаяли. Одної ночі він забрав своє манаття, прихопив дещо й з війтовського і щез. Другого дня прийшов зі Львова лист без підпису до начальника громади, щоб був ласкав донести на адрес «Певний», poste restante[1] у Львові, чи є там у селі такий і такий Петрусь Гарасимів і у кого він пробуває. Прочитавши сей лист, війт плюнув гнівно, подер його на шматочки і пробуркотів:

— Щезай, маро! Зломи голову без мене!

VIII

Минули два місяці. Після незвичайно довгої і лагідної осені настала відразу люта, морозна зима. Снігу насипало в коліно, вітри ревли понад Львовом, щоночі приходили відомості про великі заметі, про спізнення залізниць, про перерви на телеграфічних дротах. А разом з тими відомостями почали приходити й інші — про голод в краї, про брак паші, про дорожнечу, про мордування коней по селах. Зима відразу страшним упирем налягла на галицьку землю.

Було се в половині січня. Минула дванадцята година. В редакції відомої нам демократичної газети пусто вже, співробітники порозходилися всі, крім заграничного політика, що, забалакавшися перед тим, кінчить ще якусь статтю.

А втім, дзінь-дзінь-дзінь! — задзвонив телефон. Заграничний політик покинув писання, підійшов до телефону, віддзвонив і притулив слухавки до вух.

---

[1] До запитання *(франц.)*.— *Ред.*

— Хто там? — запитав він.
— Чи редакція?
— Так.
— Я поліційний комісар. Прошу прислати репортера. Власне їде комісія на Янівське.
— В якій справі?
— В справі тої пожежі, про яку донесено нині рано.
— Дякую! Зараз буду там!

В ранішнім нумері газети було коротко донесено про загадкову пожежу: горів військовий магазин з сіном. Огнева сторожа від самої півночі працювала над злокалізуванням і погашенням огню. Треба було конче користати з нагоди і їхати на місце. Репортера не було, а в редакції було таке правило, що в разі потреби кождий співробітник має обняти репортерську службу, щоб обслужити газету. Прийшлось заграничному політикові їхати на сю пожежу. Він узяв дорожку і погнав на Янівське.

Магазин — се була величезна шопа: дах, опертий на стовпах, без стін, тільки між стовпами повбивано поперечні дрючки у відступах одного метра. Сей магазин стояв на кінці просторої площі, за стайнями, досить далеко від вулиці і відгороджений від неї високим парканом. Тепер ще сіна з нього не брали, він був повний аж під самий дах, містив кілька тисяч сотнарів сіна. Яким способом міг він запалитися?

Хоча огонь побачено ще недовго по півночі, то й досі не вдалося вгасити його цілком; діставшися вглиб збитої маси сіна, він бушував у нутрі величезного стога і наповняв усю площу, ба, всю околицю густим, душним димом. Від ночі вояки в спілці з огневою сторожею лили воду на сю купу сіна, і хоча зверху вона стояла зовсім чорна і мокра, та клуби диму, що раз у раз ішли з нутра, свідчили, що там огонь не згас. І справді, досить було в однім місці якийсь час перестати лити воду, а з того місця від внутрішнього огню підіймалися клуби пари, а за кілька хвиль показувалися огняні язики. У гасильщиків опадали руки з утоми.

— Ще відколи жию, не бачив такого! — мовив начальник огневої сторожі до комісара, що власне в товаристві кількох газетярів прибув на місце нещастя.— Сотки стирт гасив я вже, але все огонь держався верха, а тут він усередині. Виглядає зовсім так, як коли би зсередини почало горіти.

— Може, сіно було гниле і загорілося? — мовив комісар.

— Ні, пане комісарю,— мовив фірер, що мав команду над компанією вояків, призначених до помочі огневій сторожі.— Сіно було сухе. Під моїм оком його складали, я на тім розуміюся.

— Чи не ночував тут хто?

— Ночував? Хто ж би тут міг ночувати?

— А ви обдивляли добре щодня магазин?

— Ні. Не було пощо.

— А, так!

І, не розмовляючи довше, комісар закурив сигаро і пішов попід паркан, що відділював касарню від вулиці. Під парканом росли корчі, будяки, всякі хащі. Все те тепер було сухе, поламане, завіяне снігом, а проте легко було в тім снігу відкрити вузеньку стежку, злегка завіяну вчорашньою метелицею; вона вела від горючого магазину в один кут до паркана. Приклякши на землю і розгорнувши недавно наметений сніг, бадилля і сіно, напхане на купу, комісар відкрив під парканом досить простору яму, котрою можна було з вулиці пролізти сюди.

Газетярі пильно слідили за кождим його рухом і повітали його відкриття голосними окриками.

— От бачите! Секрет потроха вияснюється! Тут бували гості.

— Певно, крали сіно.

— Або крали — се би ще байка,— мовив комісар, і його лице нараз поблідло, немов від якоїсь страшної думки.— Або...

Він не договорив і поспішив до горючого магазина.

— Або що? Або що? — допитувалися цікаві газетярі.

Комісар не відповів на се питання. Обходячи довкола горючої купи сіна так близько, як тільки позволяв на се докучливий дим, він пильно вдивлявся в чорну, обгорілу стіну збитого сіна. Нараз в однім місці він зупинився і, махаючи руками, покликав до себе газетярів.

— Що там? Що там?

Комісар не говорив нічого. В тім місці, де він стояв, було горячо, бухав дим, змішаний з парою, запирало дух і гризло очі. Але комісар не вступався з місця, стояв мов причарований чимось страшним.

Газетярі звільна наближалися.

— Що там? Що там?

Комісар, не мовлячи нічого, показав пальцем у одне місце.

З обгорілого сіна вистирчувало щось чорне, грубе; придивляючися ближче, можна було розпізнати пару ніг у чоботях.

В тій хвилі повіяло димом і жарою просто в очі влазливим свідкам, немов пожежа була гнівна на тих людей, що підгляділи її секрет. Усі повідскакували.

— Тут хтось є! Тут хтось є! Тут чоловік у сіні! — закричали газетярі.

— Дай боже, аби тілько один,— лаконічно мовив комісар.

— Як то? Як то? Мало би бути більше?

— Боюсь, що так. Бачите, панове, підкопано паркан, стежка втоптана,— значить, не один ходив сюди ночувати. Скажу вам по секрету: ми давно вже шукаємо за одним таким масовим нічлігом. Маємо певні сліди, що ціла купа підозрених волоцюг ховається кудись на ніч, западається мов під землю. Вдень раз сього, раз того видно в місті; робили ми облави, перешукували всі лазні, всі цегольні, всі відомі злодійські скритки. Багато пташків наловили, багато страшенної нужди і горя набачились, але деяких найнебезпечніших фацетів ніяк не могли запопасти. Боюся, щоб отсе не було їх гніздо.

— Ну, в такім разі ви могли б дякувати богу,— жартував заграничний політик.— Хто тут ночував сеї ночі, той уже безпечний навіки.

Відомість про те, що в скарбовім сіні видно труп якогось чоловіка, донеслася зараз до коменди. За хвилю прибув на місце капітан у товаристві кількох офіцерів, далі генерал зі своєю свитою, прикомандировано ще кілька компаній війська і велено їм систематично розбирати шопу і поміщене в ній сіно. Робота була небезпечна; де тільки рушити, всюди бухав огонь. Аж по кількох годинах важкої праці опановано його, розкидавши весь верх і привалив-ши сіно грубою верствою снігу. Тоді почалися пошукування з боків. При ненастанній праці сикавок, звернених у те місце, де видно було ноги, розгорнено там вигоріле сіно і витягнено ті ноги. На диво всіх, се були самі ноги — решта тіла згоріла на вуголь. Але, йдучи далі за тим слідом, стражники побачили сліди глибокої нори, викопаної в сіні, і в тій норі зараз на вході знайшли другого трупа. Він лежав головою до отвору, а цілим тілом вкопаний у

сіно; тепер голови не було, згоріла на попіл, а решту тіла витягли з сіна. А за сим одним знайшли другого, третього, десятого... Цілий ряд страшно обгорілих, повикривлюваних голяків. Тут були зів'ялі старці і молоді парубки, дівчата і старші жінки, ціла збиранина великоміської нужди, зіпсуття і розпуки. Комісар ходив, мов отруєний. Адже се відкриття — страшенний удар для репутації столиці краю і її власті безпеченства!

Вже вечоріло. Вояки з правдивою лютістю, з якимось шаленим гнівом кидалися на ту страшенну стирту, що пожерла стільки живих людей, розривали її, тлумили снігом і водою решти огню, шукали нових, ще нових жертв. І знаходили. Показалося, що в стирті була не одна така нора; швидко відкрили другу і третю, а в кождій повно трупів. До вечора відкопано їх сорок, не числячи кількох рук, ніг та голов, що лишилися окремо і не можна було знати, до якого трупа приложити їх. Усі свідки сих страшних розкопок стояли, мов осуджені, немов усіх їх прилапано на співучасті в страшнім, нелюдськім злочині. Комісар спокійний, хоч блідий, пояснював свою думку.

— Видно, котрийсь із них вернув пізно вночі п'яний з сигаром у зубах і так заснув. Огонь заскочив їх усіх у сні.

В тій хвилі вояки, що розпорпували решту сіна, підняли крик. Віднайшли ще одного трупа. Сього, видно, огонь заскочив не сонного, бо він мав настільки притомності, що руками і головою вкопався вниз, до подення, на котрім накладене було сіно. Знав, що полум'я і дим ідуть угору, і думав вирятуватися низом, пролазячи попід подення. Але помилився, бідний. Верства сіна була занадто груба, він не встиг докопатися до самого подення. Дим задушив його, ноги обгоріли зовсім, але верхня часть тіла була ціла, бо сіно, в котрім вона була закопана, лишилося неспалене. Витягли його з нори. Се був малий хлопчик, несповна дванадцяти літ. Його положили лицем на сніг. При світлі заходового сонця комісар зараз пізнав його і, обертаючися до пана Вінкентія, промовив:

— А, пане, се ваш знайомий!

Пан Вінкентій зирнув і затрясся, мов у лихорадці.

— Мій... зна... йомий?

— А так, той, що помагав обікрасти вас. Знаєте, що ви знайшли його свідоцтво! Петро... Петро... як то він?... Гарасимів.

Пан Вінкентій стояв, як труп, і не смів глянути на те маленьке, до половини перепалене тіло, на те пожовкле і посиніле личко, на ті широко розняті уста, на ті витріщені в передсмертній тривозі очі, на ті рученята, що, судорожно зациплені, держали ще по жмутові сіна.

— Відки він міг тут узятися? — ледве переводячи дух, промовив пан Вінкентій, бачачи, що всіх очі обернені на нього і всі немов ждуть від нього якогось слова.

— О, ми давно слідимо за ним, але все висковзувався нам із рук, як в'юн. Знаєте, його відвели були в село. Побув там тиждень у війта і втік. Блукав десь зо дві неділі, потім появився у Львові. Кілька разів уже ось-ось мали його арештувати, і все висмикувався з наших рук. Раз знайшли його були на нічлігу в жидівській лазні під лавкою; поліціянт не знав його і пустив, коли зачав проситися. Потім ночував по цегольнях. Раз мало не замерз у якійсь загаті, а отсе тепер тут знайшов своє місце.

IX

Того вечора пан Вінкентій не вернув додому на вечерю. Стривожена жінка вже зібралася, щоб іти шукати його, коли два якісь панове заїхали дорожкою перед дім і майже на руках винесли його догори сходами і ввели до покою.

— Боже! Що се? — скрикнула перелякана пані.

— Нічого, нічого,— шептом мовили панове.— Видно, пан добродій трошечка тее... Прошу, де його положити?

І, не чекаючи відповіді, вони положили його на софі, поклонилися пані і пішли.

А пан Вінкентій, п'яний, як ніч, плакав і балакав-балакав.

— Гунцвот не моє ім'я, коли не дам його до ремесла! Буде чоловіком. Ніжки згоріли, животик згорів, кишечки видно... Лист, лист, зараз треба лист написати!

Les sanglots longs
Des violons
De l'automne
Blessent mon cœur
D'une langueur
Monotone[1].

Жінка стояла над ним з заламаними руками і не знала, чи плакати, чи гніватися, чи посилати по лікаря.

[1] Протяжний плач осінніх скрипок крає моє серце одноманітним сумом *(франц.)*.— *Ред.*

ІСТОРІЯ ОДНОЇ КОНФІСКАТИ

Його ексцеленція був дуже точний. Скоро тільки вдарила дев'ята година, був він уже в урядовім будинку, приняв ласкаво низенькі поклони портьєра, обійшов усі довжезні коридори будинку, зайшов, тут і там не стукаючи, до канцелярії, щоб від урядуючого там достойника одержати інформації про хід діл. При тім йому не так дуже ходило о інформації, як о те, щоб переконатися, чи всі урядники точно присутні в канцеляріях. Його ексцеленція страх не любив занедбувань і мав величезну приємність покласти недбалому урядникові свою візитову карточку на бюровім столі: він знав уже, що бідачисько буде весь день ходити, мов отруєний, бо фатальна візитова карточка буде обтяжувати його кваліфікацію, як Бреннів меч.

Тільки по такім обході прийшов його ексцеленція до своєї власної канцелярії. Він був дуже задоволений, усміхнувся, коли його обслугував канцелярійний возний, і кинув перший погляд на стіл з новими газетами. Він прочитував щодня всі газети, видавані в Галичині, щоб поінформуватися про настрій у краї; особливо пильно читав львівські газети, а найпильніше, розуміється, опозиційні.

— Є вже газети? — запитав він канцелярійного возного.

— До послуг, ваша ексцеленціє! — була відповідь.

Його ексцеленція приступив до стола з газетами і окинув бистрим поглядом усе видане вчора ввечір і сьогодні рано. Ось і лежали вони в найкращім ладі і згоді на одній дощці: урядова «Бабуся львівська» зі своїм руським прихвоснем «Народним часопесиком» — твором, яким його ексцеленція гордився немало. Обік них лежав усе охочий

до послуг «Перегляд масляний», далі люта колись, а тепер беззуба «Шмата народова», а наліво обі опозиційні газети — «Фуражер львівський» і ...

Ов, а се що таке? Другого опозиційника, «Сінника польського», ні видом видати ні слихом слихати! А де ж то він? Чи йому що сталося?

— А де «Сінник польський»? — запитав його ексцеленція канцелярійного возного.

— Ще не принесли.

— Там до чорта! А то чому?

Його ексцеленція розсердився. На сьогоднішній нумер «Сінника польського» він був особливо цікавий. Се мав бути маленький архитвір дневникарства, тріумф його урядової політики. Адже ж перед двома днями станула умова між ним і редактором. Страшний опозиційник прийшов був до нього і висловляв дуже розумні, дуже оригінальні погляди про характер незалежної журналістики, якої потребує польська національність у Галичині. «Ексцеленціє,— мовив він,— я ваш противник. Я демократ, щирий демократ, яким тілько може бути поляк. Я, може, одинокий консеквентний польський демократ у Галичині. І для того приходжу до вас. Наш спільний приятель, пан з великою бородою, просив мене зробити се. Я розвинув перед ним свої погляди на характер незалежної національної журналістики, і він сказав: «Се мусите особисто виложити його ексцеленції. Він дуже втішиться, вислухавши вас». І ось я тут. А мій погляд? Він простий, як усе велике. Польська журналістика в Галичині находиться у важкім положенню в боротьбі з найрізнішими ворожими елементами, і для того першим її старанням мусить бути — зробитися незалежною. Незалежність — се мій поклик! Незалежність не тілько вгору, але і вниз. Незалежність від тиранства чужих потентатів, але також незалежність від далеко гіршого тиранства мас, партійності, окликів дня, так званих політичних принципів і доктрин. Польський журналіст мусить мати змогу виступати против закорінених пересудів своїх співгорожан, навіть своїх передплатників. Він мусить бути не слугою, але вчителем своєї нації. Він мусить мати змогу кермувати човен прилюдної опінії раз направо, то знов наліво, як власне потрібно для національних інтересів. На се треба поперед усього відваги — і ся є в мене. Потім потрібне для сього також матеріальне забезпечення, незалежне від журналістики. Рептильних фон-

дів я не можу брати, але ж на адміністраційнім та автономічнім полі найдеться немало гарних посад, де праці мало, а плата нічого собі. Одну з таких посад я власне угледів для себе. Пан з великою бородою обіцяв мені свою вже протекцію. Та коли б ваша ексцеленція захотіли кинути на вагу й своє важке слово... Зрештою, запевняю вашу ексцеленцію, що так чи сяк я переміню свою журналістичну тактику відповідно до виложених отсе мною поглядів, і післязавтра у вступній статті зроблений буде перший крок у тім напрямі. Більше не кажу нічого, але надіюсь, що ваша ексцеленція будуть задоволені».

Ніколи ще його ексцеленція не сміявся так сердечно, як по відході сього лютого опозиційника і одинокого польського демократа в Галичині. Та бо й справді се не був жарт! Його знання людської душі збагатилося при тім значно, а який же чоловік міг би при такім збагаченні здержатися від сердечної радості.

Отже й не диво, що його ексцеленція був дуже зацікавлений сьогоднішнім нумером «Сінника польського». Не диво також, що розсердився дуже, не знайшовши на своїм столі так дуже дожиданого нумеру. Він живо побіг до телефону.

Дзінь-дзілінь.

— Прошу сполучити мене з дирекцією поліції.

Дзінь-дзілінь.

— Чи пан директор поліції при телефоні?

— До послуг ексцеленції.

— Чи сьогоднішній нумер «Сінника польського» сконфіскований?

— Не знаю, ексцеленціє! Зараз запитаю.

— Ви, пане надворний совітнику, ніколи нічого не знаєте. Се в вас характеристична прикмета. Прошу, розпитайте зараз, я дожидаю відповіді.

*

Пан директор поліції відійшов від телефону блідий, як труп, подзвонив і велів покликати поліційного комісара, що завідував прасовим відділом.

— Чи сьогоднішній нумер «Сінника польського» сконфіскований?

— Ні, пане надворний совітнику.

— Нещасливий чоловіче! Як ви читаєте газети? Там мусить бути щось страшенне! Його ексцеленція сердиться дуже. Їдьте зараз до редакції і сконфіскуйте газету.

— Може, прокураторія знайшла там дещо,— закинув несміло поліційний комісар,— я не міг знайти нічого.

— Поспішайте лише і сконфіскуйте живо, я зараз порозуміюся з прокураторією.

Комісар пішов, а пан директор поліції побіг до телефону.

Дзінь-дзілінь.

— Чи ваша ексцеленція при телефоні?

— Я, пане надворний совітнику. Ну, що ж там з тим «Сінником польським»?

— В тій хвилі його сконфісковано.

— А, так! Спасибі, пане надворний совітнику.

— Лайдаки ті газетярі! — буркотів його ексцеленція, повен обурення, відходячи від телефону.— Тут обіцяє мені зовсім недвозначно, що поверне оглоблі, і я вже промовив за ним своє слово, а тепер, бестія, пише конфісковані статті! Се підлота! Мушу про се поговорити серйозно з паном із великою бородою.

Тим часом пан директор поліції все ще був при телефоні.

Дзінь-дзілінь!

— Прошу сполучити мене з державною прокураторією.

Дзінь-дзілінь!

— Чи пан прокуратор при телефоні?

— Так. З ким маю честь?

— Я директор поліції.

— Ах, добрий день, пане надворний совітнику! Чим можу служити?

— Чи сьогоднішнє число «Сінника польського» сконфіскване?

— Ні. Я нічого не знайшов у ньому.

— Але ж там мусить бути щось. Його ексцеленція сердився дуже. Я післав уже мойого комісаря, щоб доконав конфіскати. Тож прошу пана прокуратора прочитати число ще раз. Його ексцеленція бажає виразно, щоб се число було сконфісковане.

— А, так! Пошукаю. Покірний слуга.

— До побачення.

*

Пан прокуратор при телефоні обіллявся таким густим рум'янцем, яким, певно, не обіллявся був навіть тоді, коли батько прилапав був його на перших сходинах із дівчиною.

— Там до біса! В сьому числі мало б бути щось незаконного, а я не добачив би сього! Його ексцеленція сердився дуже! Чи тебе тристенний! Се пахне кепською приміткою в кваліфікаційному аркушику! Ну-ко візьмемося ще раз до сього проклятого числа!

І, сквашений, він заглибився в поновне, мікроскопно-уважне читання, таке мікроскопне і уважне, як уміють читати тільки австрійські прокуратори.

— Бог мене побий! — бурчав він, перериваючи собі сю працю і закурюючи сигаро.— Коли серед тої пустої січки можу знайти хоч одно зерно нелегальності! Навпаки, мені здається, що редакція зовсім недвозначно робить звороть від фразеологічної демократії до потаємного урядового жолоба. Де ж тут має бути який злочин? Правда, коли б мені на одну хвилину вільно було бути тілько чоловіком, а не урядником, то я б не тілько сконфіскував, але попросту заборонив сю шмату. Ба, та се не йде! Ну-ко, во ім'я господнє, попробуймо шукати ще раз!

Він шукав і шукав і все ще не знайшов нічого, коли двері відчинилися і ввійшов поліційний комісар від прасових справ, а за ним три чи чотири поліціянти, двигаючи паки свіжо надрукованих і простісінько з машини сконфіскованих чисел «Сінника польського». Вони поскладали ті паки в куті урядової канцелярії.

— Число запізнилося, і тілько тепер можна було забрати його з друкарні. Ані одного примірника ще не розіслано, ані не розпродано,— відрапортував поліційний комісар.

— Дуже добре,— мовив прокуратор,— але, може, будете такі добрі сказати мені, за що властиво сконфісковано се число?

— Я думав, що пан прокуратор ліпше знають...

— Я? Ані мені сниться. Отсе шукаю вже півгодини і не можу в сьому числі знайти нічого, гідного конфіскати.

— А все-таки щось таке мусить там бути,— мовив затурбований поліційний комісар.— Пан надворний совіт-

ник наказав мені остро сконфіскувати його заразісько і при тім був блідий та затривожений.

— Боже праведний! — скрикнув прокуратор з розпукою.— Адже ж тут одур хапає чоловіка! Чи, може, нарешті, мене засліпило та затуманило? Прошу вас, пане комісарю, сідайте ось тут і поможіть мені шукати. Може, ви будете щасливіші.

Комісар поклонився, сів на кріслі, взяв до рук одно сконфісковане число, і в канцелярії залягла глибока, святочна тиша. Оба панове заглибилися в читання «Сінника польського», що конче мусив бути протизаконним.

*

В редакції «Сінника польського» настав настрій такий, як у хаті, з якої власне винесли мерця. В тій хвилі впадає начальний редактор.

— До сто чортів! Що се за порядок! Уже майже десята година, а в місті ніде не видно ані однісінького числа «Сінника». Чи друкарня згоріла? Чи всі машини показилися?

— Ні, сьогоднішнє число сконфісковане.

— Я-а-а-ак?

Начальний редактор витріщив очі, у нього сперло дух, і він не міг вимовити ані слова більше.

— Власне був тут поліційний комісар. Весь наклад простісінько з друкарні поволік до прокураторії.

— Але ж се неможливо! — скрикнув редактор із глибини своєї розпуки.

— А проте щира правда.

— І яка була причина конфіскати?

— Комісар не хотів сказати. Нехай пан редактор прийдуть до прокураторії, там довідаються всього.

— Мій боже! Мій боже! Сьогоднішнє число сконфіскованє! Я б і не подумав ніколи, щоб се було можливе. Чи, може, котрий з панів у остатній хвилі вложив там яке зозулине яйце?

Жаден співробітник не почувався ні до якого злочину.

— Ну, вже я дізнаюся всеї правди.

І він полетів до державної прокураторії.

Стук! стук! стук!

— Прошу.

— Добрий день, пане прокураторе!

— А, добрий день, пане редакторе! Чим можу служити?

— Прошу, сьогоднішне число «Сінника польського» сконфісковано мені. Чи міг би я довідатися, з якої причини?

— Дуже радо. Прошу, погляньте.

І він показав йому число, в якому деякі місця були позачеркувані червоним олівцем. Страховище! Се була його власна вступна стаття, по якій він обіцював собі так багато у його ексцеленції! Він не міг читати позачеркуваних уступів, бо перед очима в нього почало мерещитися та туманіти.

— Але... але... пане прокураторе,— пробулькотав він.

— Прошу, сідайте,— мовив гуманний урядник і присунув йому крісло, потім узяв число в руку і почав відчитувати голосно:

«Австрія завдала польській нації так багато ран, так довго визискувала Галичину, так довго гнобила і поганила польське національне почуття» — прошу вас, хіба ж се не виразне підбурювання до ненависті і погорди против Австрії?

— Вибачайте, пане прокураторе, але се тілько перша половина речення, а в другій половині написано виразнісінько: «що мусимо вважати актом простої історичної справедливості, коли тепер, завдяки витривалій і жертволюбній праці наших політиків, доходимо до становища, гідного нашої нації, і рішучого впливу в Австрії». Хіба ж се підбурювання!?

— Ах, пане! Ваші речення довгі. Хто читає початок, може й не дочекає дочитати до кінця. Або гляньте на отсе дальше речення.

«Драконське переслідування нашої народності в Пруссії, огидна екстермінаційна війна, яку там против поляків не тільки проповідують безмізкі філософи, вроді Гартмана, але переводить в діло з нечуваною брутальністю юнкерське правительство» — прошу поміркувати, се ж явна зневага правительства, щиро заприязненого з нашою монархією. І ви хочете, щоб я пропустив вам се?

— Але ж прошу дочитати те речення до кінця! — благав редактор.— Адже ж там сказано: «мусить бути для нас

іще одною причиною, щоб ми всіми силами держались Австрії».

— Розуміється, розуміється! Сих слів я й не сконфіскував. Але скажіть самі: перша половина речення має все-таки своє значіння, і ся половина підпадає під закон. Або візьмім іще третій приклад:

«Наші політичні і автономічні власті виявили так богато оспалості, недбальства і навіть кари достойної легкодушності» — ну, пане докторе, такої лайки на наше урядництво я прецінь не можу допустити.

— Але, пане прокураторе! — скрикнув редактор, доведений до розпуки.— Чом же ви все читаєте тілько першу половину речення? Адже в другій половині того самого речення написано виразно: «що треба було аж надлюдської сили нашого найбільшого політика, щоб рівень нашої адміністрації піднести так високо, як його бачимо тепер,— з подивом, але ще без достаточної вдячності». Хіба се лайка? Хіба се паплюження? Хіба се злочин?

— Ваш погляд — се ваш погляд, а я стою при своїм. Нехай суд рішає, хто з нас має рацію. Зрештою, внесок на конфіскату вийшов не від мене, але від дирекції поліції. Оберніться до пана директора поліції. Коли протягом години він візьме назад свій внесок, то я не матиму нічого против того. А коли ні, то я мушу сю справу передати судові.

*

Стук! стук! стук!

— Прошу!

— Найнижчий слуга пана надворного совітника.

— Ах! Пан редактор! Прошу сідати. Що вас приводить до мене?

— Приходжу в справі тої конфіскати.

Пан директор поліції здвигнув раменами.

— Що ж я можу вам тут порадити?

— Прокуратор заявив, що коли б пан надворний совітник хотіли взяти назад свій внесок, то він готов випустити число.

— Взяти назад? Мій внесок? Але ж я не ставив ніякого внеску, значить, не маю що й брати назад.

— Але прокуратор мовив...

— Але ні, ні! Ви помиляєтесь, і він помиляється також.

— А притім, пане надворний совітнику, конфіската не має ніякої підстави.

— Ну, що ви? Ніякої підстави? Гляньте лише сюди!

І він показав остовпілому редакторові червоно зачеркнену нотатку в місцевій хроніці:

«Пан Лев Зам'ятальський заручився вчора з панною Ольгою Помпінською. Сей семейний празник відсвятковано в найтіснішім приятельськім кружку, та проте дуже весело та сердечно».

— Так се була причина конфіскати? — скрикнув безмірно зачудований редактор.— Вибачайте, пане надворний совітнику, але се ніяк не може поміститися мені в голові. Зрештою сю відомість приніс мені дотичний пан сам особисто.

— Дотичний пан? — запитав директор поліції.— А знаєте ви того дотичного пана?

— Так, власне вчора я познайомився з ним. Дуже благородний молодий пан.

— Чи він вилегітимувався вам, що він Зам'ятальський?

— Вилегітимувався?.. Се ні, але представився.

— Я так і думав. В такім разі знайте, що ви впали жертвою негідної містифікації. Добродій Лев Зам'ятальський — то не жаден молодий панок, але старший, поважний, давно жонатий пан, а панна Ольга Помпінська — се покоївка у жінки його ексцеленції. І треба вам знати,— говорю вам се довірочно,— що внесок на конфіскування вашого сьогоднішнього числа вийшов не від кого іншого, як власне від його ексцеленції. Можете, чей же, представити собі, як розсердився його ексцеленція при виді сеї нікчемної записки.

Редактор стояв, мов поражений громом, і добрих кілька хвиль не міг опам'ятатися.

*

Була дванадцята година. Фатальне число «Сінника польського» вийшло нарешті по тригодинному спізненні і з пропущенням усіх інкримінованих уступів. Змучений і до дна душі знеохочений, увійшов редактор сеї часописі до розкішно обставленої робітні свойого вельможного протектора, пана з великою бородою.

— А, добрий день, докторе! — скрикнув прихильно пан з великою бородою і, не встаючи з крісла, простяг при-

хожому свою руку на привітання.— Ай-ай-ай, господи змилуйся! Як же ж ви виглядаєте? Бліді, оголомшені! Чи вам притрапилось яке нещастя?

— Недалеко від того,— мовив сумно редактор, оповів усе, що сталося, і положив перед своїм протектором червоно помазюкане число. Сей перебіг очима позачеркувані уступи і гримнув кулаком до стола:

— Але ж я не бачу тут, хоч мене ріж, ніякісінької причини до конфіскати.

— Я також ні. Вступна стаття...

— Препишна! Написана зовсім у такім дусі, як ви викладали мені.

— А нотатка...

— Неприємна, се правда, але се наскрізь приватна справа.

— Найсумніше в усій тій історії се, що внесок на конфіскату вийшов від самого його ексцеленції...

Пан з великою бородою зірвався з місця, немов його вшпигнула гадюка.

— Се неможливо! Хто вам се сказав?

— Сам пан директор поліції.

— До сто чортів! Тут щось та не так. В такім зв'язку, як ви говорите мені, се попросту неможливе. Я мушу дійти правди і дійду її. Прощавайте, голубчику! Не потребуєте брати собі сього дуже до серця. Лишіть мені се перісте число. Завтра або позавтру я буду бачитися з його ексцеленцією і поговорю з ним про се. А ви самі, прошу вас, нехай сьогоднішня конфіската не знеохочує вас. Ідіть лише далі в тім напрямі, який започали ось тут. Даю вам слово, що все ще буде добре.

*

Пан з великою бородою — се була впливова, великоможна, многотруджена і многозанята особа. Минули цілі три дні, поки у нього знайшовся час завітати до його ексцеленції. Коли оба панове перебалакали про се й про те, закинув пан з великою бородою:

— Прошу, ексцеленціє, як то властиво було з тою конфіскатою передучорашнього «Сінника польського?»

— Хіба ж я знаю? Я такий був цікавий на те число, аж тут мені говорять, що воно сконфісковане.

— Як то? То се не від вашої ексцеленції вийшов внесок на його конфіскату?

— Від мене? А я відки приходжу до того? Чи то я прокуратор?

— А, се пишне! — зареготався пан з великою бородою.— А директор поліції сказав редакторові, що ваша ексцеленція виразнісінько наказали сконфіскувати те число.

— Я ж його й на очі на бачив!

— Ось воно. Сконфісковані уступи зачеркнені червоним олівцем, і мушу сказати, що, по моїй думці, в тих уступах нема нічого такого, що надавалось би до конфіскати.

— Навпаки,— мовив його ексцеленція, прочитавши вступну статтю,— стаття дуже гарна і була б, певно, зробила враження.

— Думаю, що суд не потвердить конфіскати.

— Певно ні! Певно ні! А втім, не зашкодить, коли звелю дати президентові суду маленьке вияснення.

І його ексцеленція побіг до телефону.

Дзінь-дзілінь!

— Прошу злучити мене з дирекцією поліції.

Дзінь-дзілінь!

— Чи пан директор поліції при телефоні?

— До послуг, ексцеленціє.

— Кепсько мені служите, пане надворний совітнику. Як ви могли сказати, буцімто я велів вам сконфіскувати «Сінник польський»?

— Я так се зрозумів, ексцеленціє.

— Коли ви все так розумієте, пане надворний совітнику, то заслугуєте, щоб вас як стій відшупасувати до палати панів. Чи ви й президентові суду представили се в такім світлі?

— Так, ексцеленціє.

— Так будьте ж ласкаві, зателефонуйте йому зараз, що се зовсім невірно, що я нічого подібного не наказував, ані не бажав, і щоб суд не затверджував конфіскати. Мені дуже залежить на тім, щоб стаття в первіснім виді якнайшвидше була знов передрукована.

Дзінь-дзілінь!

— Чи се ви, пане надворний совітнику?

— До послуг, ексцеленціе.

— Ну, що ж там чувати?

— Власне одержав я телефоном відповідь від пана президента суду.

— Що ж він каже?

— Суд краєвий отсе перед півгодиною вповні потвердив конфіскату.

СТАРОРУСЬКІ ОПОВІДАННЯ

ПЕРЕДНЄ СЛОВО

В книжечці про «Соті роковини народного письменства Русі-України» (1898, часть 221—222) було коротенько згадано про наше староруське письменство, занесене до нас первісно з Болгарії. Було там сказано, як староболгарська мова в тих писаннях помалу наламлювалася на подобу тої, якою говорили тоді русини і як із неї звільна вироблялася теперішня церковна мова, що є дуже далека від тої мови, на яку колись перекладали святе письмо і богослужебні книги просвітителі слов'ян св[яті] Кирило і Мефодій.

Але в тій книжечці згадано про наше староруське письменство дуже коротко, бо, щоб оглянути цілу майже 900-літню історію розвою нашого слова, годі було зупинятися довше при одній добі. Тут ми хотіли би сказати про те старе письменство дещо більше, а головно хотіли би подати вам із нього дещо в руки нашою теперішньою мовою. Бо то прецінь певна річ, що ніяке оповідання про сяку чи таку книжку не дасть про неї такого поняття, як коли чоловік візьме і прочитає її сам. А нам усім, і письменним, і неписьменним, годиться знати нашу бувальщину, знать те, що думали, як боролися і як дивилися на світ наші прадіди. Годиться нам знати й те, що ми не вчорашні, що наше слово було колись у честі і повазі і служило до виявлювання високих думок, мудрих законів і щирого, глибокого чуття.

Не треба собі так думати, що християнство принесло нам із Болгарії і з Царгорода самі богослужебні книги і ті оповідання, що були заборонювані церквою та тільки потаємно переписувались. Передивляючись старі рукописи, які лишились нам із тих давніх часів, із XI,

XII і XIII віків, ми переконуємось, що швидко по заведенні християнства русини не тільки щиро перейнялися новою вірою, але досить зацікавилися грецьким письменством. На Русі здавна були люди, що, торгуючи з греками, вміли грецьку мову. І от ми бачимо, що такі люди, не вдовольняючися книжками, перейнятими з Болгарії, беруться й самі перекладати дещо з грецького на мову не то церковну, не то руську. А що се були звичайно люди світські, купці або вояки, то їх цікавлять уже не самі строго церковні книжки; вони хапають грецькі житія святих, грецькі патерики, тобто оповідання про подвиги і пригоди святих пустинників, а далі й зовсім світські повісті та пісні, як ось про премудрого Акіра, про Девгенія і таке інше. Згодом на взір грецьких вони силкуються писати й самі подібні повістки, звичайно якісь чуда, про які вони чували або яких були свідками. Такі оповідання дуже цікавили старих русинів. Їх радо переписувано (друку тоді ще не було), часом навіть украшувано малюнками. Із монастирів або з княжих дворів, де вони складалися, відписи їх переходили до менших міст, до духовних по селах; духовні при церковних науках оповідали їх простому народові, а з часом також письменні міщани і селяни переписували їх собі і відчитували собі і своїм сусідам у неділі й свята. Таким робом дійшло до того, що ті старі оповідання, занесені до нас перед сотками літ із Царгорода, а до Царгорода ще перед тим занесені не раз із Далекого Сходу, з Арабії, Персії та Індії, нині оповідаються у нас простими людьми як наші власні народні вигадки або зберігаються в старих, від диму почорнілих писаних книжечках і з насолодою відчитуються при вільній годині. Наші письменні люди довгий час не звертали уваги на ті старі «басні» та «забобони», хоча в них було не раз більше глибокої думки і життєвої правди, ніж у писаннях тих новіших мудреців. Тільки в остатніх роках, придивлюючися ближче народному життю, вчені люди зрозуміли також вартість тих старих повістей і приповідок і почали пильно збирати та виучувати їх.

От із тих-то староруських оповідань хочемо подати вам невеличкий вибір, щоб ви самі переконалися, як виглядало те наше старе письменство, що читали і чим любувалися наші предки перед сотками літ. Вибираємо на перший раз пару оповідань, перекладених із грець-

кого, а пару таких, що були зложені самими русинами ще перед великим монгольським нападом, в часі, коли наша країна жила своїм державним життям, боролася і мирилася з сусідами, але не потребувала, як то кажуть, нікому дивитися в руки, так, як нині.

І. ОПОВІДАННЯ ПРО СМЕРТНУ ТРУБУ І ЧОТИРИ СКРИНЬКИ[1]

Був один цар, дуже сильний і великий. Раз якось він їхав на позолоченій колісниці, а довкола нього узброєні бояри, як подоба царям. І здибав двох мужів у подертім і поганім шматті, з висушеними і дуже блідими лицями. Цар пізнав, що се пустинники, висушені невигодами, працею і важким постом та потом, і, скоро побачив їх, зіскочив з колісниці, припав до землі і поклонився їм, а потім, уставши, обняв їх ласкаво і поцілував їх.

Вельможі і князі, що їхали з царем, обурилися тим і почали воркотіти, що цар робить щось таке негідне царської слави. Та проте жаден із них не вмів чи не смів у очі зробити йому за се докір, але підмовили його рідного брата, щоб сказав цареві, нехай він не чинить зневаги блискові царської корони. І справді, царський брат переказав се цареві і висловив йому й своє обурення. Та цар дав йому на се відповідь, якої брат його не порозумів відразу.

Був такий звичай у того царя, що коли засудив кого на смерть, то посилав перед його двері трубача і велів затрубити, щоб засуджений по голосі труби пізнав, що того дня жде його смерть. І коли перед чиїм домом озвалася та труба, то вже всі знали, що той чоловік заслужив на смерть. І ось, коли настав вечір, післав цар трубача зі смертною трубою, щоб затрубив при дверях дому його брата. Сей, почувши смертну трубу, відразу подумав: «Ну, тепер прийшла моя смерть!» І всю ніч він передумував своє життя; а коли настало рано, убрався в жебрацьку, жалібну одежу і разом з жінкою і дітьми пішов до царської палати і станув край дверей, плачучи і голосячи.

Цар вийшов із палати, впровадив його до себе і, бачачи, що він плаче, промовив до нього:

— О нерозумний і недогадливий! Як же ти міг так пе-

[1] Се оповідання винято із більшої, в старій Русі дуже улюбленої повісті про Варлаама і Йоасафа. Про сю повість надіюсь поговорити в окремій книжечці.

релякатися того трубача? Адже ж ти знав, що його вислав твій брат, роджений від тої самої матері, що й ти, близький тобі, прихильний до тебе! Адже ж ти не почуваєшся до ніякого гріха супроти мене!

Царський брат не міг нічого відповісти, тільки з плачем цілував царські руки. А цар так мовив далі:

— Бачиш тепер? Ти докоряв мене, що я унижив себе, кланяючися тим жебракам, тим трубачам божим, що самим своїм видом, мов смертною трубою, проповідували мені смерть і стрічу з найвищим володарем, супроти котрого я почуваю себе до багатьох і тяжких гріхів. А ти ж знаєш, що сей володар не брат нам, ані свояк, що перед його лицем цар рівний жебракові. Але ви, не розумівши сего, докорили мене зневагою царської корони!

Отак успокоївши брата і навчивши його, цар відпустив його додому, а своїх гордих панів задумав повчити іншим способом.

Він велів зробити чотири дерев'яні скриньки: дві окувати золотом, вложити в них смердючі труп'ячі кості і потім забити їх золотими гвоздями; а інші дві обмазати смолою і дьогтем і насипати в них дорогого каміння та наповнити їх найкращими пахощами, а потім обв'язати їх волосяними гужевками. Тоді скликав усіх тих панів, що сердилися на нього за покірну стрічу з тими нужденними жебраками, і, поставивши перед ними ті чотири скриньки, велів їм оцінювати, що варті позолочені скриньки, а що осмолені. Як і слід було ждати, панове сказали, що озолочені скриньки варті дуже багато, бо думали, що там у них, певно, лежать царські корони та пояси. А ті скриньки, що були помазані смолою і дьогтем,— то, кажуть, дуже погані і маловарті. Тоді цар промовив до них:

— Знав я, що ви таке скажете! Але не так треба поступати, не зверхнім оглядом треба міряти вартість усякої річі, але треба заглядати всередину, чи там сховано щось вартне, чи погане.

І тоді наказав відчинити позолочені скриньки. А коли їх отворено, з їх нутра бухнув поганий сопух, так що нікому не хотілося вже й глядіти на їх гарну окову. І мовив цар:

— Бачите, се ваше вельможне панство! Зверху ви поприбирані багатими і блискучими шатами, пишаєтесь своєю красою і славою, а внутрі ви — гнилі трупи, скрині, повні сопуху, і злих учинків, і людської кривди.

Тоді велів цар отворити ті скриньки, помазані смолою і дьогтем, і коли їх отворено, всіх очі зрадувалися, бачачи накладені в них дорогоцінності, і всі почули розкіш, вдихаючи ті пахощі, які йшли з них. Тоді цар промовив до них:

— А знаєте, до кого подібні ті скриньки? Подібні до тих жебраків, мужиків та працівників, одягнених у вбогі, латані одежі. Бачачи їх зверхній вигляд, ви крутите носом, і відвертаєтеся, і сердитеся на мене, коли я кланяюсь їм. Але я розумними очима зміркував їх внутрішню красоту і чесність і поклав собі їх дотик за більшу честь і славу, ніж царська корона і царський маєстат.

І так присоромив тих панів і навчив їх не ошукувати себе зверхнім виглядом, але розумом доходити до внутрішнього змісту.

Чи помогла що та наука потомкам тих вельможних панів?

II. ОПОВІДАННЯ ПРО ОДНОРІЧНИХ ЦАРІВ[1]

Чув я про одно велике місто, що його горожани мали здавен-давна ось який звичай: вони вибирали собі будь-якого зайшлого, чужого чоловіка, що не знав законів того міста і не був свідім їх звичаїв, і ставили його у себе за царя. Такий чоловік, узявши в руки всю власть і роблячи все без перепони, як йому сподобалося, панував отак, поки не скінчився один рік. Усі йшли йому під лад, усього він мав доволі, і йому здавалося, що буде панувати довіку. Але, коли вийшов рік, нараз одної ночі міщани нападали на царську палату, здіймали з царя всю його пишну одіж, з насміхами і наругами проводили його голого по місту, а потім вивозили його на далекий пустий острів, де той бідолаха, не маючи що їсти, ані пити, не маючи ніякої можності, ані надії повороту, мусив гинути марно.

Але трафилося раз, що таким самим робом вибраний був на царя в тім місті один подорожній, чоловік розумний і бувалий. Діставши до рук царську власть, він не кинувся так, як його попередники, гуляти та бенкетувати, але почав помаленьку, обережно розвідуватися, які тут у міс-

[1] Із тої самої повісті про Варлаама і Йоасафа.

ті звичаї, які були його попередники і що сталося з ними. Всі міщани були в змові, і ніхто — ані міністри, ані урядники, ані слуги — ніхто не хотів цареві оповісти всієї правди. Се ще дужче зацікавило царя, і він нарешті таки знайшов одного вірного дорадника, що потайно оповів йому про всі звичаї сього міста і про те, яка доля чекає його самого.

Сильно задумався і затужив цар, почувши таку новину. Але що був чоловік розумний і знав, що журбою стіни не проломиш, то постановив собі зарадити своєму лиху. Змовившися зі своїм вірним дорадником, він вивідав у нього, де лежить той пустий острів, куди його мали вивезти по році. От він узяв із царської скарбниці, що тепер іще була в його власті, велику суму грошей, золота, і срібла, і дорогого каміння і, пославши свого довіреного зі слугами на той острів, велів збудувати там для себе гарну палату, обробити поле, засадити сад, одним словом, прилагодити все потрібне для вигідного життя. Коли ж закінчився рік його панування і міщани скинули його і вивезли на той острів, він застав там усе, чого міг бажати, і жив собі щасливо, не так, як його недбайливі попередники.

Се оповідання дає нам образ сього і посмертного життя. Тільки того можна вважати розумним чоловіком, хто добрими ділами, працею і чесним поступуванням здобуває собі вічну надгороду і добру пам'ять у людей по смерті.

III. ОПОВІДАННЯ ПРО ЦАРЯ АГГЕЯ

У місті Филеємі був цар, дуже славний і багатий, на прозвище Аггей. Був се монарх ще молодий і дуже вродливий, жив щасливо зі своєю жінкою, і весь світ усміхався йому. Одного разу, стоячи в церкві під час служби божої, він почув, як священик читав у євангелії слова: «Богатыи обнищаша, убозїи же обогатѣша». Він почав розважати сі слова і міркував собі так:

«Не може бути, щоб се були божі слова! Адже бог дає одним багатство, а другим бідність, то як же би він хотів відбирати одним те, що їм сам дав перед тим, а давати другим те, чого їм не дав уперед? Се, певно, мусить бути якийсь бунтівницький додаток. Бо з тих слів виходило би, що й я можу колись зубожіти і замість мене може бог зна який пройдисвіт зробитися царем. Ні-ні, се не можуть бути

божі слова, ані божа воля. Се явний бунт проти державного порядку, а той священик, очевидно, у змові з бунтівниками».

І, розміркувавши собі так, цар Аггей дуже розсердився, вийшов із церкви і велів зараз по службі божій узяти священика, закувати в кайдани і вкинути до темниці, а з євангелія велів видерти картку, де стояли ті бунтівницькі слова. Видавши такі накази і переконавшися, що їх сповнено, цар Аггей пішов до своєї палати, де вже був заставлений пишний обід, і почав зі своїми дворянами їсти, пити і веселитися.

Якраз закінчився царський обід, коли до їдальні ввійшов молодий парубок, не то слуга, не то лісничий, і, низенько поклонившися цареві, завідомив його, що в поблизькім лісі появився олень, незвичайно великий і красний. Цар Аггей дуже любив полювання, і з нього був дуже добрий стрілець. Тож не диво, що, почувши сю вість, він як стій схопився з місця, взяв свій лук і сагайдак зо стрілами, велів подати собі свого улюбленого коня, а решті дворянам велів незабаром поспішати за ним. Сам він хотів бути перший на місці і надіявся застрілити оленя, ще заким надоспіють інші. Сівши на коня, він велів молодому парубкові, щоб провадив його на місце, де бачив оленя.

Прибули на місце. І справді, на одній поляні цар побачив такого чудового оленя, якого ще не бачив у своїм житті. Його мисливське серце аж зомліло з радості, і він, не тямлячи нічого довкола себе, кинувся за оленем. Сполошений стуком кінських копит, олень кинувся навтікача, заким іще цар міг прицілитися до нього; не лишалося цареві нічого, як гнати за ним на коні все далі і далі.

Довгий час біг олень лісом, а за ним на коні цар Аггей. Далі натрафили на глибоку ріку. Олень кинувся у воду, переплив ріку і зупинився на другім березі, немов там почув себе безпечним від погоні. Цар Аггей, не много думаючи, зіскочив з коня, розібрався догола, взяв на себе лук і стріли і пустився вплав через ріку. Та поки він плив, на березі показався незнайомий парубок, той сам, що вивабив його на се полювання, убрав на себе царське убрання, сів на царського коня і поїхав назад там, відки чути вже було труби і накликування царських дворян. Цар Аггей не бачив сього нічого. Перепливши ріку і видобувшися на берег, він надарма оглядався за оленем; оленя не було ані сліду. Йому не лишалося нічого іншого, як тільки плисти

назад на те місце, де покинув свого коня і свою одежу. Але яке ж було його зачудування, коли, перепливши назад через ріку, він не знайшов нічогісінько і переконався, що він отсе голий і сам-саміський опинився далеко в лісі.

Що його робити? Цар подумав собі, що, певно, якийсь злодій закрався, вхопив його одежу і коня і втік. Він постановив собі іти лісом у напрямі до міста Филеєма, чей, здибле кого і попросить підмоги, щоб відшукати згубу.

Недалеко йшов цар Аггей, коли на одній поляні побачив пастуха, що пас воли. Він запитав його:

— Добрий чоловіче, скажи мені, чи не бачив ти тут кого, що забрав мою одежу і мого коня?

— А хто ж ти такий? — запитав його пастух.

— Як то, не знаєш мене? Я цар Аггей.

Пастух видивився на сього голого чоловіка, а далі кинувся на нього з батогом та давай його періщити.

— Ти, негіднику! Ти, волоцюго! — кричав він.— Як ти смієш називати себе царем? Я перед хвилею бачив нашого царя Аггея, як, окружений своїми дворянами, їхав на своїм коні з ліса до міста.

Розплакався цар Аггей і пригадав собі, як то ще нині рано він сердився в церкві на євангельські слова.

— Горе мені, окаянному,— говорив він.— Прогнівав я господа, не вірив його словам і накликав на себе тяжку кару. Що я тепер? Перед хвилею цар, а тепер голий, безпомічний хробак, котрого кождий може розтоптати. Але попробую ще одного способу: піду до міста, може, хоч там пізнають мене.

І, як був голий, він пішов до міста Филеєма. Вийшовши з лісу, він здибав кількох людей, що, побачивши його, почали питатися:

— Слухай, чоловіче! Куди ти йдеш голий? Де твоя одіж?

Аггей побачив, що ніхто з них не признає в ньому царя, а по стрічі з пастухом боявся признаватись до того сам і для того сказав:

— Лишенько моє! Розбійники напали мене, обдерли зовсім і ще й побили.

Змилувалися над ним ті люди, дали йому якусь дрантиву сорочку і не менше дрантиву одежину, і, отак пристроївшися, він пішов до міста. Та марна була його надія, ніхто в місті не пізнав його. Проходивши по місту до

вечора, він, утомлений і голодний, попросився на ніч до одної вдовиці. Вечором він почав питати її:

— Скажіть мені, матусю, хто у вас цар у місті?

— То ви, певно, не тутешні,— мовила вдова,— коли сього не знаєте. У нас царює славний цар Аггей.

— А давно він царює у вас?

— Уже п'ять літ.

— А не знаєте, є він сьогодні дома?

— Авжеж що є. Отсе недавно їхали обоє з царицею по місті.

Аггеєві зробилося дуже маркітно, коли се почув. Він попросив у вдови паперу, пера і чорнила і написав ось який лист до цариці:

«Моя дорога жінко! Не розумію, що́ сталося і хто посмів перед тобою видати себе за мене. Але знай те, що той, хто вдає твойого чоловіка, царя Аггея, не є ним, а твій правдивий чоловік і правдивий цар — се я, що ночую у тої а тої вдови».

Запечатавши сей лист, він попросив удову, щоби занесла його до цариці і віддала їй його у власні руки. Прочитавши сей лист, цариця страшенно перелякалася. Вона бачила на власні очі, що її муж, цар Аггей, був дома, і вона навіть у думці собі не покладала, щоб се міг бути хтось інший.

«Ой мені лишенько! — думала вона.— Се, певно, або якийсь божевільний, або ошуканець чіпається мене і хоче вдати з себе царя і мойого мужа! І що мені робити? Скажу цареві — готов розсердитися і покарати його смертю. Найліпше буде розмовитися з ним самій».

І цариця післала своїх слуг до вдовиної хати і веліла привести до себе незнайомого чоловіка. Побачивши його в жебрацькій одежі, вона не пізнала свойого мужа і запитала:

— Хто ти, чоловіче, і чого хочеш від мене?

— Як то,— промовив Аггей,— моя люба жінко, чи не пізнаєш мене? Адже я твій муж, цар сего краю.

— Схаменися, чоловіче! — мовила цариця.— Цар сего краю спить у сій палаті, а тебе я перший раз бачу.

Цар Аггей онімів з диву. Але коли він не перестав обставати при своїм, цариця віддала його в руки слугам, веліла набити його без милосердя і вигнати геть із міста. Слугам не треба було сього два рази казати. Вони кинулися на нещасного Аггея, набили його палицями так, що ледве лишився живий, і, випровадивши його геть за місто,

наказали остро, щоб ішов собі і ніколи більше не вертав до Филеєма, коли йому миле життя.

Тяжко плачучи і стогнучи, ішов нещасний цар у світ за очі. Тепер він споминав євангельські слова, тепер жалував своїх гордощів, тепер плакав, каючись, що велів видирати картки з євангелія і саджати в темницю священика. Він бачив, як швидко і страшно справдилося на нім євангельське слово, і нікого не винуватив у тім, тільки себе самого.

Отак плачучи та нарікаючи, цар Аггей вандрував усю ніч, поки над ранок ледве живий не заволікся до хати одного селянина.

— Прийміть мене, ради бога, бо вмираю з голоду і з утоми! — благав він господаря. Сей запровадив його до хати, нагодував і дав спочити, а потім почав розпитувати, хто він і куди йде.

— Я бідний чоловік,— мовив Аггей.— Досі жив я в достатках, але, стративши все, йду в світ, сам не знаю, куди і на яке. Прошу вас, господарю, прийміть мене до себе, дайте яку-будь роботу, щоб я міг жити. Я не хочу їсти хліба дармо.

— Що ж ти вмієш роботи? — запитав його селянин.

Цар Аггей при найліпшій волі не міг нагадати нічого.

— Що ж, братчику,— мовив селянин.— Такого слуги, що не вміє нічого робити, я не потребую, а дармо годувати тебе, поки навчишся якої роботи, не можу. Іди собі з богом дальше.

Ще дужче засумував Аггей, виходячи з села. Давніше йому здавалося, що нема нижчого і підлішого стану, як хлопський стан, а тепер він мусив переконатися, що скоро не стало на ньому царської одежі, то він і для того стану був нездалий.

Коли отак вандрував дорогою, прибитий і похилений до землі важкими думками, здибала його компанія жебраків, що йшли десь на якийсь відпуст.

— Хто ти, чоловіче, і куди йдеш? — мовили вони до нього, бачачи його в поганій і подертій одежі.

— Я бідний чоловік, бідніший від вас,— мовив цар Аггей.— Робити нічо не вмію, а жебрати стидаюся. Прийміть мене до себе, буду вам служити, чим можу, щоб тілько не вмерти з голоду.

Жебраки згодилися.

— Добре. Будеш їсти й пити разом з нами. Будь у нас за міхоношу, а на нічлігах маєш нам стелити, шматтяпрати, води принести і услужити, в чім буде треба.

Що мав робити нещасний цар? Мусив пристати й на таке і пішов із жебраками. Цілими днями прів він, двигаючи їх торби, а на нічлігах носячи воду, стелячи постелі та перучи жебрацькі лахи, гірко плакав, споминаючи своє давніше життя.

— Горе мені грішному! — зітхав він не раз.— Тяжко прогнівив я бога і накликав на себе кару. Сам бувши царем, я стратив усе, царство й царицю, впав на саме дно нужди і стратив надію на кращу будущину. Боже-боже, скороти мої муки або відбери мені пам'ять, щоб я не згадував, чим я був уперед і за що терплю так тяжко.

В такому житті минали йому дні за днями, місяці за місяцями, ба вже минув рік, ба вже й другий. Тим часом у місті Филеємі цариця, Аггеєва жінка, жила зі своїм ніби мужем у великім здивуванні. Він сторонив від неї, не зближався до неї ні вдень, ні вночі, хоч і не показував ніякого гніву або невдоволення.

— Пане мій і господарю,— мовила раз до нього цариця.— Що се таке, що ти отсе вже два роки жиєш зо мною як брат із сестрою, а не як чоловік із жінкою?

— Я поклав богу обіцянку жити так три роки,—мовив цар.

Коли минули три роки, велів цар оголосити по всім царстві, що того й того дня справляє великий обід для всіх бідних і щоб усі жебраки, каліки та волоцюги з цілого царства сходилися на царську гостину. Почули се ті жебраки, що в них цар Аггей був за міхоношу, і разом з ним подалися до Филеєма.

Коли настав призначений день, царський двір заповнився жебручим народом. Заставлено довжезні столи на подвір'ї, та, поки жебраки засіли до обіду, вийшов цар з палати, велів усім стати рядами і почав обходити ряд за рядом, придивляючися кождому жебракові. Так він дійшов аж до міхоноші і, не питаючи нічого його, промовив:

— Ходи зо мною до палати! А ви всі сідайте і поживайте з богом.

Поки жебраки обідали, цар завів міхоношу до свого покою і, приступивши до нього, промовив:

— Ну, що, царю Аггею? Пізнав ти, що євангельські слова про бідних і богатих не попівська видумка, а справді боже слово?

— Пізнав,— глухо промовив Аггей.

— І позбувся своїх гордощів?

— Здається — мав час,— промовив Аггей ледве чутно.

— І віриш, що бог, давши щось нині, може завтра знов відібрати по своїй волі?

Аггей не відповів на се нічого, але, пригадавши собі все те горе, якого зазнав через три роки, заллявся гіркими сльозами.

— Твоя проба скінчилася,— мовив цар.— Бог хотів не тільки покарати тебе за твої гордощі, але дати тобі науку доброго царювання. Бо тільки той може розуміти і влегшувати горе інших, хто сам зазнав його. І ти знаєш тепер, що значить горе, і будеш знати, на що вживати свою власть. Ось тобі твоя царська одежа, і твоя корона, і твоє берло. Твоїй цариці не потребуєш нічого згадувати про свою пригоду,— вона досі й не догадується нічого. Бувай здоров!

І, промовивши се, той ніби цар щез, і Аггей опинився сам у покої. Подякувавши щиро богу за чудову переміну своєї долі, він перебрався знов у свої царські шати і обняв панування. Ані його жінка, ані ніхто з прислуги не знав, що сталося і куди подівся міхоноша. Цар Аггей жив довгі літа і був царем добрим і милосердним. Тільки на смертній постелі він оповів усім про ту дивну пригоду, яка була з ним за життя.

IV. ОПОВІДАННЯ ПРО ЛАКОМОГО ОПІКУНА[1]

Були в Києві два міщани, Іван і Сергій, люди заможні і великі приятелі. Одного разу Іван занедужав тяжко, а чуючи, що йому вже не видужати, попросив до себе свого сусіду Сергія і віддав йому в опіку свого малолітнього сина Захарію і свій маєток, тисячу гривень срібла і сто гривень золота, просячи, аби сей маєток передав його синові, коли доросте літ. Зробив се потиху, без свідків, надіючися на Сергієву довголітню приязнь, і швидко потім умер.

Коли молодому Захарії минуло вісімнадцять літ, він захотів обняти своє добро у свій заряд і попросив Сергія, щоб віддав йому батьківську спадщину. Але Сергій, забувши приятельську вірність і полакомившися на великий сирітський маєток, відповів:

[1] Із книги житій черців Печерського монастиря в Києві, так званого «Печерського патерика».

— Не знаю, сину, чого ти хочеш від мене. Твій батько не лишив тобі нічого.

Даремно просив і благав Захарія, знаючи, що батько його мав великі гроші; даремно заклинав Сергія пам'яттю небіжчика: опікун як уперся, так і стояв на своїм.

— Що ж, — мовив Захарія,— коли так мовите, то мушу вам вірити. Але я чув, що мій батько, умираючи, передав вам для мене тисячу гривень срібла і сто гривень золота.

— Неправда сьому, сину! — мовив Сергій.

— І присягнете, що неправда?

— Присягну хоч зараз,— мовив засліплений опікун.

І як стій оба пішли до Печерської церкви, і Захарія попросив ігумена провести Сергієві присягу перед образом печерської богородиці. Сергій присяг, але, коли потім хотів приступити до образа, щоби поцілувати його, ніяким способом не міг приступити до нього. Він почув якийсь страх у душі і почав відступати до дверей; але ледве вийшов за церковний поріг, упав на землю і почав бити собою в нападі страшної хвороби. Прийшовши до себе, він признався, що взяв гроші у свого покійного приятеля, вказав, де вони лежать заховані, і швидко потім умер.

А Захарія, бачивши се, постановив весь вік служити богу, вступив до монастиря, а за ті гроші вибудував при Печерській церкві притвор св. Івана Хрестителя, що стоїть і досі.

V. ОПОВІДАННЯ ПРО ПОЛОВЧИНА[1]

В місті Києві був один чесний чоловік, що дуже шанував пам'ять святого Миколая. Се було тоді, коли руські князі рік-річно воювали з половцями, степовим народом, що кочував по широких степах між Дніпром і Доном. Отже, трафилося так, що у того киевлянина опинився якимсь робом один половецький невольник. Киевлянин держав його цілий рік у кайданах, чекаючи, аж рідня половчина зголоситься з викупом, але ніхто не зголошувався. Одного дня мовив русин до половчина:

[1] Се оповідання написане, очевидно, якимсь русином перед половиною XIII в., бо від р. 1240 половців уже не стало; виймаємо його із збірки «Чудеса св[ятого] Миколая», багато разів переписуваної і друкованої.

— Доки будеш сидіти у мене? Дай мені викуп, і пущу тебе до твого краю.

Половчин відповів:

— Пусти мене, то піду додому і принесу тобі викуп. А коли будеш держати мене, то відки ж возьму тобі викуп?

Мовив русин:

— Дай запоруку, то пущу тебе до твого краю.

На се відповів половчин:

— Знаєш, пане, що не маю тут нікого, хто поручився б за мене.

Тоді сказав йому русин:

— Хочеш, щоб я дав тебе на запоруку святому Миколаєві?

На се відповів половчин:

— Пане, скажи мені, хто се такий Миколай, бо я не знаю його.

Тоді пан завів його до церкви святого Миколая, показав йому образ святого і сказав:

— Хочеш, щоб я дав тебе на запоруку отсьому святому?

— О, дуже радо хочу,— мовив половчин,— і обіцююся сповнити все, чого жадаєш від мене.

А в душі подумав собі:

«От дурний русин, дає мене на запоруку мальованому святому».

А тим часом русин, держачися свого слова і вірячи запевненням половчина, зараз познімав із нього кайдани, дав йому коня і все, чого було треба для далекої дороги по степах, і проводив його аж за місто.

— Слухай же, брате-половчине,— мовив він, прощаючися зі своїм невольником,— не зламай же запоруки, зложеної святому Миколаєві, і не загайся принести мені окуп. Бо коли ошукаєш мене, то знай, що ніде на світі не схоронишся від руки сего святого Миколая.

— Але ж, паночку,— мовив половчин,— пощо би я мав ошукувати тебе? Скоро тілько прибуду додому, зараз розстараю окуп і привезу тобі все, що винен.

З тим вони й роз'їхались. А їдучи степами, половчин тішився і похвалявся сам собі:

— Ні, справді не має розуму сей русин! Дати мене на запоруку якогось образа, названого Миколою! Що ж він може зробити мені? Ще там, як я бачив його в церкві, було мені якось страшно. А тут я не бачу його і він не може

бачити мене, то й не боюся його і не привезу викупу сьому християнинові.

Отак надумавши, він приїхав до свого краю і розповів своїй рідні, як то його пан пустив його на волю, здавши його на запоруку якомусь мальованому Миколаєві. Там-то було реготу серед половців!

— Отсе пан! Справді якийсь дурнуватий пан, що пустив тебе за запорукою мальовила! Ну, що воно може зробити тобі? Адже ти вже дома і не бачиш його, ані воно не бачить тебе!

І так жив собі той половчин без страху і не віз викупу тому простодушному чоловікові, а повторяв разом зі своїми близькими:

— Дурень той русин, що дав мене на запоруку мальованого святого. Адже ж малюнок не дійде сюди до мене. Якби був дав мене на запоруку будь-якому чоловікові, то сей приїхав би сюди і здер би з мене весь окуп, ще з лихвою.

І так жив собі, радуючися і гадки не маючи дотримати даного слова.

Та ось по кількох тижнях, коли був сам у шатрі, явився йому святий Миколай, такий самісінький, як був намальований на образі, і промовив до нього:

— Приятелю, знаєш мене?

— Не знаю, хто ти і відки, —відповів половчин.

— Приятелю,— мовив святий,— а не тямиш, що я заручився за тебе там, у Києві? Пам'ятай, що ти обіцявся повезти викуп тому християнинові, у котрого ти сидів у залізах. Чом же тепер отягаєшся і не везеш викупу? Слухай, небоже: відвези за себе викуп тому християнинові, бо як не повезеш, то нароблю тобі клопоту.

Сказавши се, святий Миколай зробився невидимим. А половчинові зробилося моторошно.

«Ов! — подумав собі.— Я був певний, що той образ не може дійти до мене, а се, бач, являється мені чоловік у такій самій подобі, як був намальований на тім образі, що заручився за мене. Що воно за диво? Чи то образ перемінився в чоловіка, чи чоловік був у тім образі? І що за клопіт такий зробить мені ся поява, коли не повезу окупу?»

Міркував половчин сюди й туди, але нікому не говорив про появу, а по кількох днях і сам почав забувати про неї, помагаючи ще собі напитками, щоб якнайменше думати про своє зобов'язання. Та ось раз він сів на коня і поїхав

у поле, коли нараз явився йому вдруге святий Миколай. Він приступив до нього, сторгнув з коня і, потермосивши ним здорово, мовив:

— Ти, недобра дитино! Так ти повіз за себе викуп тому християнинові, що випустив тебе за моєю запорукою? Ти ж обіцявся зараз відвезти йому все, що винен, а тепер уже забув? Ще раз говорю тобі: змилуйся сам над собою і відвези викуп русинові! Бо коли не зробиш сего швидко, за другою моєю появою, то при третім разі буде тобі біда.

Се промовивши, святий Миколай щез. А половчин, бачачи, що се не пустий привид, а справдішній його запоручник, сів на коня і поїхав додому, міркуючи собі в голові:

«Треба справді відвезти викуп тому русинові. Адже ж сей святий як потермосив мене, то ще й досі кості болять».

Але, приїхавши додому, він і сим разом не повідав нікому про появу, почав запивати спомини про неї і по кількох днях упевнився, що все те був привид, що нема чого боятися і нічого йому не буде.

Так минуло кілька неділь. Та ось трафилося таке, що половці з'їхалися на нараду: поприїжджали старі начальники їх орд, і молоді войовники, і всі богатирі; поїхав на ту нараду і той половчин, що був у неволі в Києві. І коли всі поставали на конях і мала початися нарада, тому половчинові показався втретє святий Миколай, зіпхнув його з коня і почав термосити ним, приговорюючи:

— А не мовив я тобі, негіднику: відвези викуп тому русинові? Він поклався на мою запоруку і, вірячи мені, не тілько випустив тебе, а ще й свого добра дав тобі на дорогу; а ти, поганий половчине, ошукав його добру віру, і тепер той чоловік плаче і зітхає перед моїм образом, і я не можу дивитися на його сльози. Так ось же тобі за се!

Ані появи святого Миколая не бачили присутні, ані тих слів не чули, але по них пішов страх, коли побачили, що діялося перед їх очима. Половчином почало кидати об землю, тут голова його стукнеться до каменя, то знов усього його щось піднесе догори і гримне до землі, то скривить його так, що голова опиниться між колінами, а ззаду тільки луп-цуп, луп-цуп, чути, немовби молотило щось незриме у три ціпи. Так се тривало добру хвилю, і всі, хто бачив се, були переняті таким страхом, що розбіглися, хто куди бачив, а бідного половчина лишили на землі, мов мертвого. Дехто побіг і доповів його рідні всю його пригоду. Приїхали свояки, знайшли його на землі безтямного

і ледве живого і завезли додому. Лежав бідолаха кілька день мов сам не свій і тільки потім отямився настільки, що міг говорити.

— Що сталося з тобою? — питали свояки; і він почав оповідати їм про три появи святого і про ту страшну кару, яку витерпів за третьою появою. Вислухали його оповідання свояки і дуже перелякалися.

— О нещасливий! — сказали до нього.— Чом же ж ти не говорив нам зараз про першу появу? Ми сміялися з дурного русина, а так ми були би знали, що то сам руський бог поклав за тебе запоруку.

— Ні,— мовив половчин,— се не руський бог! Я ж вам говорив виразно, що се святий Миколай, намальований на образі. В такій самій подобі він і являвся мені тричі і мучив мене.

— Нема що діяти,— мовили свояки,— видно, що се великий і могутній святий. Бери ж зараз викуп і вези його тому русинові, а то сей святий доразу загубить тебе і ще й нас усіх з тобою.

Послухав половчин ради свояків, покликав своїх слуг і велів їм із табуна спіймати дванадцять щонайкращих коней, а крім того ще одного сніжно-білого, досі не сідланого: ті дванадцять на викуп для його колишнього пана, а того білого для святого Миколая за поручне. Тоді половчин з кількома слугами і тими кіньми зібрався в дорогу до Києва. Прибувши до Києва, він не йшов насамперед до свого вірителя, але подався до церкви святого Миколая, де дав себе в запоруку. Там упав навколішки перед образом святого і промовив:

— О, паночку Миколаєчку! Не муч мене за те, що я пробрехався перед тобою. Ось я сьогодні привіз викуп так, як ти наказував мені в моїм домі, являючися три рази. А отсе для тебе, паночку Миколаєчку, привів я сего білого коника. Се тобі, паночку, поручне від мене, та ще й за те, що я хотів ошукати тебе, але се мені дуже на зле вийшло.

І, полишивши білого коня коло церкви, половчин пішов до дому свого колишнього пана і мовив до нього:

— Отсе тобі, паночку, приводжу викуп за себе. А у свого запоручника я вже був і дав йому поручне, щоб не мучив мене.

Русин, що вже стратив був надію на поворот половчина, здивувався, почувши його слова. Але ще дужче здивувався, коли половчин оповів йому про триразову появу святого

Миколая і про тяжку кару, яку він витерпів за своє віроломство. Тоді русин скликав свою рідню, оповів усім сю дивну подію, а погостивши їх і половчина, як належало, відпустив його в його рідні степи.

VI. ОПОВІДАННЯ ПРО ЧОЛОВІКА, ЩО ПОЗИЧАВ БОГУ

Коли в Греції боролося християнство з поганством, трафилося так, що один чоловік, прихильник грецької віри, взяв собі жінку християнку. Хоч обоє любилися, але жінка не могла його наклонити на християнство. Одно тільки виєднала у нього. Коли прийшов бідний і просив милостині, то той чоловік давніше не давав ніколи. Отже, жінка почала намовляти його, щоб давав милостиню кождому бідному.

— За що буду йому давати? — відповідав чоловік.

— Наш бог так наказав. Хто дасть бідному, той позичає самому богу, і бог в потребі відплатить йому вдесятеро.

«Вдесятеро,— подумав собі чоловік.— Ну, се добрий процент».

І від того часу почав давати милостиню всім бідним, а жінці все повторяв:

— Гляди, позичаю твому богові. Побачу, чи він віддасть мені в потребі.

Минуло так немало літ. Дійшло до того, що той чоловік збіднів так, що нікуди було далі.

— Ну, жінко,— мовив він,— пора тепер заправити у твого бога довжок. Де його шукати?

— Піди до церкви, там його знайдеш, —мовила жінка.

Пішов чоловік до церкви, але не застав там нікого. Розираючися довкола, він побачив на долівці маленьку монету, п'ятачок. Піднявши ту монету, мовив:

— Ов, слабий платник християнський бог! Але, може, се лиш завдаток. В усякім разі возьму, що дає.

І, вернувши додому, почав нарікати на жінку:

— Що ти говорила мені про свого бога? Чи бач, я кілько свого добра напозичав йому, а він мені от що дав! — І показав їй той п'ятачок, що знайшов у церкві.

— Га, за все богу дякувати,— відповіла жінка.— Возьми сей п'ятачок, іди на торговицю і купи рибу, то будемо мати обід.

Пішов чоловік, купив гарну рибу і приніс додому. Коли жінка зарізала і випотрошила її, знайшла в її нутрі блискучий дорогий камінь.

— Ось бач, чоловіче, що я знайшла в рибі! Возьми сей камінець і неси його до купця,— може, дістанеш за нього щось більше, як п'ятачок.

Взяв той чоловік камінець і поніс його до багатого купця, що був у тім місті.

— Ось поглянь, пане,— мовив він.— Отсей камінець я знайшов у нутрі риби. Подивись на нього і скажи мені, кілько він може бути варт.

Купець поглянув, і його очі розгорілися.

— О чоловіче,— мовив він,— сей камінець має дуже велику вартість. Коли б я дав за нього весь свій маєток, то й сего ще було би замало. Але, коли хочеш продати його мені, я дам тобі за нього стілько добра, що ти зі своєю жінкою будеш мав із чого жити в достатку до самої своєї смерті.

Чоловік радо згодився на се і пішов оповісти жінці про те щастя, яке трафилось їм. Але, коли по дорозі почав роздумувати над сим ділом, його проняв страх.

«Адже се, очевидно, християнський бог подав мені се добро! — думав він.— Значить, він сильний і добрий. А я так часто сміявся з нього, дорікав своїй жінці, що вірить у якісь забобони і кланяється злочинцеві, розп'ятому на хресті!»

Отак собі міркуючи, сей чоловік дійшов до сильної постанови навернутися й самому на віру своєї жінки. Він і сповнив сю постанову, а з добра, яке дав йому купець за дорогий камінь, знайдений у рибі, постановив собі не брати нічого для власної користі, але все доразу обертати на запомогу бідним.

І не раз потім, міркуючи про своє дивне навернення, він говорив:

— Має бог тисячі способів, щоб достукатися до людського серця і отворити його на добро і милосердя. Одному отворить серце ударами горя і нещастя, а другому несподіваним і незаслуженим добродійством.

VII. ОПОВІДАННЯ ПРО РОЗБІЙНИКА ФЛАВІАНА

В єгипетськім краї була раз шайка розбійників, а старшим над нею був грізний і сильний отаман Флавіан. Довго розбивали вони по краю, а вкінці задумали

зробити одно сміле діло. Далеко від міста на високій скалі стояв багатий жіночий монастир. Се був колишній римський замок, збудований там для оборони і ще й тепер майже недоступний. Дуже бажалося розбійникам здобути його, і вони кілька день ходили довкола гори, нишпорили та міркували, як би напасти на нього ночею, але вкінці побачили, що не вдіють нічого: монастир стояв на високій стрімкій скалі, а ще до того обведений був високим старим муром. Тільки одна викувана в скалі дорога вела до одинокого входу, що раз у раз був замкнений міцною залізною брамою.

Дуже злився Флавіан, що не може поставити на своїм, і нарешті постановив узятися на хитрощі.

— Знаєте що,— мовив він до своїх товаришів.— Я одягнуся в чернечу рясу і в клобук і піду вдень до монастиря. Черниці дурні, приймуть мене. А вночі я встану і відчиню браму. Ви прийдіть, і я впущу вас. Тоді виріжемо черниць і не лише захопимо все їх добро, але той монастир буде для нас дуже доброю криївкою: там будемо безпечні від усякого нападу.

Сподобалася розбійникам Флавіанова рада, і вони прирекли бути вночі коло брами. А Флавіан, перебравшися за монаха та не забувши під рясою заховати свого меча, подався до монастиря.

Прийшовши перед браму, він застукав. По якімось часі виглянули у віконце над брамою дві чернички, а побачивши довгобородого черця, отворили браму. Флавіан, дібравши пісного, побожного голосу, повітав їх Христовим іменем, а чернички, що вже бог зна відколи не бачили мужеського лиця, приклякли перед ним і почали цілувати його руки, просячи благословенства.

— Бог вас благослови, сестри мої, бог вас благослови!— мовив Флавіан, а в душі сміється, мало не трісне.

Швидко віддалилися чернички і пустили голос по всім монастирі, що прийшов якийсь дуже побожний і святий чернець, певно, якийсь пустинник із Тебаїди, і просить, щоб міг переночувати в тій келії, що коло брами. Зараз вийшла начальниця і всі старші сестрички, щоб побачити незвичайного гостя. Коли зійшли на подвір'я, застали Флавіана, як клячав перед дверима монастирської каплиці і ніби молився. Мусили ждати добру хвилю, поки він скінчив свою побожну мовчанку. По привітаннях і благословенствах начальниця запитала побожного черця, відки він, чи справді з Тебаїди?

— Так,— відповів Флавіан не надумуючись.

— А хто там тепер кіновіархом?

Флавіан навіть не знав, що воно таке кіновіарх, глипнув на неї спідлоба і мовчав.

— Ах, ви, певно, еремiт? Жили самі в пустині?

— Так,— відповів Флавіан.

— Ах, се святе життя! Висока заслуга перед богом! — зітхала начальниця.— Я так бажала піти й собі ж на сю дорогу, поревнувати за приміром Марії Єгипетської! Але що ж, божа воля на те, щоб я лишилася. Бог вложив на мене інше ярмо, і я покорилася йому.

І вона почала широко пояснювати євангельські слова: «Иго моє сладко і бремя моє легко», силкуючись вивести з них таке розуміння, що коли бог того хоче, то чоловік повинен зректися радощів блаженного пустельницького життя при корінцях, саранчі і воді і жити начальницею багатого монастиря. Балакаючи широко і звільна цідячи слова, вона від часу до часу побожно завертала очі до неба, а потім, звертаючися до побожного черця, запитувала: «Чи так, святий отче?» — і, не чекаючи його відповіді, говорила далі.

«Чи дідько надав мені сю погану бабу!» — думав собі Флавіан, котрому вже давно почало було бурчати в животі; яко отаман розбійницької шайки, він привик був до чого хочете більше, ніж до корінців, саранчі і голої води.

Але інші чернички, більше догадливі і чоловіколюбні, вже давно поралися в кухні і, ледве ігуменя скінчила своє балакання, прийшли на подвір'я і попросили святого отця до їдальні.

«Отсе розумне слово!» — подумав собі Флавіан, але не переставав грати комедії: хрестився, зітхав і при всіх запитаннях та розмовах старався якнайбільше мовчати, щоб не виявити, як мало він тямить у святім письмі, в чернецтві і в самій християнській вірі. Але для простих, щирих жіночих серць усі ті признаки були нічим. Кожде слово, кождий рух Флавіана зміцнювали в них ту думку, що се дуже святий муж, великий подвижник і угодник божий.

Засів Флавіан до стола — чернички вже перед тим були по обіді — і, поки ігуменя балакала далі, пояснюючи якесь інше місце з письма святого, він принявся сердечно уплітати рибу, смажену на оливі, і закусувати сушеним сиром з цибулею, покраяною на тонкі тарілці,— улюблена закуска в Єгипті й досі. Ще він не скінчив їсти, коли одна

з наймолодших сестричок принесла відро теплої води і почала набожно обмивати ноги Флавіанові. Інша сестричка вже ждала з чистим рушником, щоб обтерти вимиті ноги, а третя держала гарно плетені з лика пантофлі.

Нараз між сестричками зробився шепіт і рух. Остро глянула на них ігуменя, і вони замовкли; але по хвилі знов почали шептати про щось.

— Що там у вас, сестри? — остро, але з повагою спитала ігуменя.

— Мати ігумене,— сказала одна черниця,— ми думали, чи не поміг би сей святий отець нашій бідній Митродорі?

— Що се за Митродора і що їй хибує? — запитав Флавіан.

— Се нещасна сирота, найнещасливіша людина на божім світі. Вона сліпа, і глуха, і німа відроду, посудина, самим богом замкнена з усіх боків. Її мати, бідна селянка, хотіла викинути її в пустиню на страту; але ми взяли її і держимо у себе. Може бути, що бог недаром поклав на ній свою руку, пускаючи її у світ. Може, й її нещастя є тілько недовідомим для нас проявом ласки божої, так, як того сліпородженого в євангелію — тямите, святий отче? — що то про нього сказав Ісус: «Ані він согрішив, ані його родичі, а тілько щоб проявилася слава божа на нім».

— Що ж, усе може бути! — мовив Флавіан.— Але я від себе можу тілько се сказати вам, що я зовсім не доктор і негідний, мабуть, того, щоб через мене проявлялася слава божа.

— «Щасливі смирні,— мовила ігуменя все з письма святого,— вони наслідять землю». А хто нехтує своєю душею, той власне знайде її.

І, обертаючись до сестричок, вона веліла їм привести нещасну Митродору.

«От тобі й на! — міркував сам собі Флавіан.— Самі, дуріпи, зробили мене святим і тепер домагаються, щоб я робив їм чуда! Ну, що його діяти? Треба грати комедію, доки можна. А не вдасться, то, звісно, скажу: не вдостоївся та й годі».

Ось привели нещасну дівчину. Вона виглядала зовсім як дикий звірик; її личко, смагляве і досить гарне, мало той вираз тупості і перестраху, який звичайно замічаємо у сліпих. Її поставили перед Флавіаном. Сей простер руки, благословив її, шептав щось, ніби молився, але Митродора стояла нерухомо, не розуміючи, де вона і що з нею діється.

— Ні, я тому не доктор,— мовив Флавіан, відвертаючися від бідної дівчини. Ігуменя моргнула сестричкам, щоб відвели її геть. Та в тій хвилі сестричка, що мила ноги Флавіанові, впала на думку обмити тою водою лице Митродори. Вона, яко єгиптянка, виросла в тій вірі, що вода, котрою обмито святу річ, найліпший лік на всякі хороби. І вона не тільки обмила сею водою лице бідної каліки, але ще вдодатку дала їй напитися тої води. І в тій хвилі сталося чудо: дівчинка побачила, почула і заговорила і, мов вітхненна вищою силою, кинулася до Флавіанових ніг, почала плакати і цілувати їх, благословляючи його, як свого чудесного помічника.

І в тій же хвилі сталося друге, ще більше чудо. З черничок жадна не здивувалася тим, що сталося перед їх очима. Вони так твердо вірили у святість свого гостя, що чудо, заподіяне ним, видалось їм чимсь зовсім натуральним, таким, що й не могло бути інакше. Але не те Флавіан. Несподіване чудо було для нього мов удар грому. Переляканий до глибини душі, він затремтів і заслонив долонями свої очі, щоб не дивитися на Митродору. Здавалося, що перед ним нараз відкрилася глибочезна безодня, і він з несвітським криком кинувся сам на коліна перед чудесно уздоровленою дівчиною, підняв її вгору і, тяжко ридаючи, не міг сказати нічого, як тільки:

— Негідний я! Негідний!

А потім, обертаючися до ігумені і черниць, він, усе ще на колінах, промовив:

— Слухайте, сестри! Я не чернець, не пустинник. Я розбійник, ватажок розбійників Флавіан, і прийшов сюди з наміром отворити сеї ночі вашу браму і видати вас усіх на заріз своїм товаришам.

Черга переляку прийшла тепер на черничок. Вони скрикнули голосно своїми тонкими голосами так, немовби запищало стадо дрібних пташок, накрите відразу мисливською сіткою. Тільки одна наймолодша, та власне, що мила Флавіанові ноги, а потім лице Митродори, сказала сміло:

— Се не може бути правда.

— Не віриш мені? — обернувся до неї Флавіан.— Так ось тобі один доказ!

І він виняв із-під своєї чернечої ряси свій здоровенний меч і поклав його на столі. А потім, обертаючися до черничок, мовив далі:

— Та тепер не бійтеся, сестри. Те, що тут сталося з божого допусту, зломило мою злу волю. Я почув божий голос, що кличе мене на іншу дорогу. Сеї ночі я дам вам другий доказ, хто я такий, чим був досі і чим хочу бути відтепер.

Коли настала ніч і стемнілося зовсім, начальниця монастиря і ще три найстарші сестри разом з Флавіаном стояли коло замкненої брами, дожидаючи, щó то буде. Недовго довелось їм чекати. Знадвору залунали кроки і почулося важке стукання до брами.

— Хто стукає? — запитав Флавіан.

— Се ми, Флавіане, твої товариші,— відповіли голоси.

— Чого вам треба?

— Відчиняй, Флавіане. Ми прийшли, сповняючи твій наказ.

— Нема вже вашого Флавіана, братчики,— відповів сей.— Бог подав йому свій знак і зломив його постанову.

— Що плетеш дурниці, Флавіане,— гукнув один розбійник.— Відчиняй браму! За півгодинки виріжемо тих баб, і буде спокій.

— Ні, брати мої, не буде сього,— відповів їм Флавіан.— Віднині я не розбійник Флавіан, а сторож отсього монастиря. І вам раджу: покиньте своє ремесло і вдайтеся на покуту!

Та розбійники не слухали його довше.

— Одурів чоловік! — бурчали вони.— Попався між баб і сам збабів відразу! Ходімо геть! — І, спльовуючи, регочучись та проклинаючи, вони пішли геть від брами і не показувалися більше.

А Флавіан дав із свойого меча викувати залізний хрест і, жиючи при монастирській брамі яко сторож і слуга, весь вільний час проводив перед тим хрестом на молитві, каючись своїх давніших злочинів аж до своєї смерті.

VIII. ОПОВІДАННЯ ПРО КАМЕНЯРА ЕВЛОГІЯ

А ось вам іще одно єгипетське оповідання, яких сотки були нагромаджені в так званім єгипетсько-скитськім патерику, себто у збірці житій єгипетських скитників та пустинників. Наші прадіди дуже любувалися тими єгипетськими оповіданнями і радо переписували та переробляли їх, хоча більша їх часть виглядає як дуже немудрі байки. Тільки деякі, а між ними й отсе оповідання про

Евлогія, визначаються живим малюнком дійсного життя і глибшою, людяною думкою.

Вечоріло. Рікою Нілом плив із Александрії горі водою здоровий човен, а на ньому, крім гребців, були два черці з Тебаїди: старець Данило, 80-літній дід, сухий, як скіпа, але випростуваний і з виразом того спокою, який дає праведна старість, і один його ученик, молодий іще чернець з чорними, блискучими очима і з виразом упертої, нічим не погамованої волі. В іншім часі з нього був би, може, славний вояка або страшний розбійник; але в ту пору була мода на пустельництво, то й він пішов до Тебаїди спасати душу.

Сонце в кривавім блиску хилилося над піскову пустиню, коли на лівім березі Нілу показалося невелике єгипетське село. Воно, мов обідрана сирота, тулилося своїми вбогими хатками до розвалин стародавніх палат і храмів; де-де ревли корови та блеяли вівці, з тростинових стріх вився вгору дим; селяни вертали з поля, несучи на головах важкі пшеничні снопи. Коло самого берега Нілу видно було купку дерев і дві чи три сикомори хилилися гілками у воду, мов наші верби. Старець Данило довго стояв у човні і придивлявся сьому гарному образкові; його очі немов шукали чогось. Далі він наблизився до керманича і промовив:

— Сюди кермуй, до тих дерев. Там переночуємо.— Керманич послухав наказу, і за кілька хвиль човен пристав до берега під самими сикоморами, а один із гребців, вискочивши на берег, прив'язав човна ужевкою до пня сикомори. Старець при помочі свойого ученика вийшов на берег.

— Ось тут переночуємо,— мовив він, озираючись довкола.

— Як то? Тут? На березі? На пустім майдані серед села? — мовив невдоволений ученик.

— Так, тут, — спокійно повторив старець.

— Але ж то не може бути! Тут уночі холодно, від ріки тягне. Звір може надійти...

— Нічого, синку; тут переночуємо,—повторяв старець.

— Ходімо бодай он там між руїни храма. Там є кам'яний поміст, зверха склепіння, там вигідніше і безпечніше.

— Ні, синку, перебудемо тут.

— Але ж се не випадає! — скрикнув нетерпеливо ученик.— Спати нам серед майдану, як жебракам або волоцюгам!

— Нічого, синку, переспимо,— повторяв усе своє старець, уперто, мов дитина. Але й учень також був упертий; старців супокій дражнив його. Сонце вже зайшло, надворі потемніло, і він стояв на березі, сам не знаючи, що почати з собою. З великої досади він аж заплакав і скрикнув:

— А волів би я не жити на світі, ніж отак поневірятися!

В тій хвилі здалека показалося світло, що, мов блудний огник, миготіло по полю в напрямі від села і наближалося до них. Оба черці покинули свою неприємну розмову і дивилися на світло. За якої півгодини воно наблизилося до них зовсім, і вони побачили при блиску смолоскипів старезного діда, що в супроводі кількох людей ішов понад берегом Нілу. Побачивши їх, старець наблизився, впав на коліна перед старцем Данилом, а принявши його благословенство, почав цілувати його ноги і руки, а далі так само й ученика, просячи їх обох, щоб не погордували його вбогою хатою і вечерею і приняли у нього нічліг.

— Підемо,— мовив коротко старець Данило, і всі разом при блиску смолоскипів подалися до села. По дорозі дідусь знайшов ще кількох прохожих та беззахисних жебраків і просив усіх до себе. Коли прийшли до його хати, дідусь вітав їх усіх радісно, нагрів води і повмивав їм ноги, а потім заставив їм скромну, але ситу вечерю і сам, їдячи дуже небагато, не переставав раз у раз припрошувати своїх гостей. Коли всі наситилися, дідусь зібрав усі дрібки і недоїдки і виніс перед хату, де вже чекала на них ціла ватага сільських псів; вони, очевидно, звикли вже були на сю гостину, бо чекали перед хатою спокійно, а тепер, одержавши кождий свій шматочок, розбіглися геть.

Зробивши таким способом порядок і вичерпавши всі свої засоби, так що в його хаті не лишилося на завтра ані шматочка хліба, ані крапельки оливи, дідусь постелив своїм гостям і дбайливо, мов добра мати, поукладав їх усіх до сну. Тільки старець Данило не лягав спати. Він велів своєму ученикові спати, а сам, узявши господаря з собою до сусідньої малої комнатки, де звичайно спав сам господар, довго вночі говорив з ним про щось. Ученик виразно чув, як старець Данило розповідав щось довго, господар скрикував кілька разів, мов зачудований, а далі почав плакати і хлипати, мов мала дитина. Знов чути було голос

старця Данила і потім голос господаря; але тут ученика зломив сон, і він заснув, не дослухавши, чи довго розмовляли оба старці і на чім скінчилася їх розмова.

Другого дня старець Данило збудив ученика. Старенький господар горячо, з слізьми на очах цілував руки й ноги пустинникові, прощаючися з ним; він цілував також ученика, по чім оба рушили далі у свою дорогу. Поки плили далі горі Нілом, ученик кілька разів знімав розмову про дивного дідуся в селі; його палила цікавість дізнатися, хто се такий і про що говорив з ним уночі старець Данило. Але Данило мов не чув або не розумів його натяків, а на виразні питання відповідав якось нерадо.

«Певно, не хоче говорити при чужих людях, при веслярах»,— подумав собі ученик і постановив відложити допити аж до тої хвилі, коли прибудуть до Тебаїди і знов замешкають у своїх тихих, відлюдних келіях. Та ось вони вже в Тебаїді, у своїх скитах; ученик одного дня, другого дня, третього дня запитує старця про дивного селянина, але старець ані руш.

— Ні, синку, не будемо про се говорити.— Ось і вся його відповідь, а потім він звертає розмову на щось інше. Ученик чим далі, тим дужче горить з нетерплячки, а далі дійшов до того, що одного дня ані вранці, ані вполудне не заходив до скита, в котрому жив старець, не приносив йому ані води, ані хліба, ані тої жміньки вареного бобу, що була одинокою його теплою стравою. Вже вечоріло, коли старець сам прийшов до ученикової келії.

— Що се таке, сину? — питав він своїм звичайним спокійним і ласкавим тоном.— Забув ти сьогодні свойого батька і дав йому весь день мліти з голоду.

— Нема в мене батька! — понуро мовив ученик. — Батько любить свойого сина і довіряє йому, а ти не хочеш сказати мені того, що було між тобою і тим старим у селі.

Почувши сі слова, старець Данило не мовив ані слова більше, лише спокійно обернувся, щоб іти геть. Та ученик не видержав. З голосним плачем він кинувся до ніг старцеві і, обхопивши їх, лебедів:

— Ні, не пущу тебе, отче, поки не скажеш мені всього! Благаю тебе, не доводи мою душу до затуманення і скажи мені, хто сей дід і про що говорили ви тої ночі?

Старець Данило, бачачи таку силу волі у свого ученика, сказав йому ласкаво:

— Добре, сину! Скажу тобі все; але поперед усього дай мені дещо троха перекусити, бо голод не позволить мені скінчити свойого оповідання.

Заспокоївши трохи свій голод, старець ось як промовив до ученика:

— Прикрий ти, синку. Не вмієш панувати над собою, а се головна перешкода до праведного життя. За твій упір, який ти виявив там над берегом, я не хотів сказати тобі сеї історії. Та й тепер ти мусиш дати мені слово, що, доки я жию, не виявиш сего нікому.

Ученик радо сповнив се жадання, по чім старець Данило розповів йому ось що:

— Той дід, у котрого ми ночували, називається Евлогій. Старий він дуже, значно старший від мене. А по ремеслу він каменяр. Я пізнав його вже старим мужем якраз тому сорок літ. Я був тоді пустинником і займався рукоділлям: плів кошики. Ото, вийшовши раз до міста, щоб продати свої вироби, я вертав через те село і зупинився було ночувати на майдані над рікою під тими самими деревами, що й тоді з тобою. Але отсей самий Евлогій і тоді знайшов мене, запросив до свойого дому, дав повечеряти, а решту вечері, що не з'їв він сам і його нічліжани, викинув псам, не лишивши на другий день ані окрушини хліба. Коли я висловив своє зачудування на його поступки, він так сказав мені: «Старче божий, від молодих літ веду таке життя. Працюю при каменярстві весь день, не їдячи нічого. За свою працю дістаю за день золотого. За ті гроші накуповую хліба і страви і маю кождого дня стілько, що вистане не тілько на вечерю для мене, але також на угощення бідних та подорожніх і навіть на накормлення голодних псів. Отак заробляючи кождого дня, того ж дня пускаю все зароблене, не дбаючи про завтра і вповаючи на бога, що продержить мене в силі і здоров'ю так, як держав досі».

Можеш подумати, синку, як глибоко зворушило мене оповідання сього простого, а так праведного каменяра. Прийшовши до своєї келії, я вдався на молитву і піст, благаючи бога, щоб дав сьому чоловікові великий маєток, щоб він міг робити далеко більше добра, ніж може робити тепер при своїй бідності. Я дав собі заповіт не доторкнутися до страви, поки бог не сповнить моєї просьби. Я постив цілі три тижні і ще пів четвертого; я лежав насеред келії ледво живий. Аж ось мені привиділося, що до моєї келії вхо-

дить якийсь поважний чоловік з дивно ясним, блискучим лицем і питає мене:

— Що тобі, отче Даниле?

— Пане,— відповів я йому.— Я постановив собі не доторкнутися до хліба, поки бог не вислухає моєї просьби за каменяра Евлогія і не поблагословить його великими достатками, щоб міг робити більше добра, ніж тепер.

— А хіба ж не добре й те, що він робить тепер? — запитав сей чоловік.

— Добре, пане,— відповів я,— але того мало. Дай йому стілько, щоб він міг простягти свою руку на всіх бідних у краю, а я певний, що тоді тисячі і міліони благословитимуть бога за нього.

— Добре,— мовив мій бесідник,— коли так просиш, я дам йому великі достатки. Але лише під умовою, коли ти даси мені запоруку, що його душа не стратить своєї праведності від великого багатства.

— О, за се я готов ручити! — скрикнув я.— Душа в нього чиста, як золото. Коли б їй сталася яка шкода, я відповідаю за се.

В тій хвилі все змінилося перед моїми очима, бо я лежав голодний, у гарячці. Мені здалося, що я лежу десь на широкій площі, а довкола непереглядні ряди світлих вояків, а насередині камінь блискучий, мов сонце, а на тім камені сидить дитина з лицем дивно мені знайомим і любим, а праворуч її стоїть отсей самий Евлогій. І посилає до мене дитина одного вояка з запитанням: «Чи ти даєш запоруку за Евлогія?» А всі довкола сказали: «Так, се він». Промовила дитина: «Пам'ятай, на тобі пошукаю запорученого». І я відповів: «Так, господи, тілько дай йому великі достатки». Тоді два вояки приступили до Евлогія, поклали його горілиць на землю, розтворили його груди і почали класти в них і сипати золото. Висипали одну купу, далі другу, третю, і все те вмістилося в його груді. Мене зняв перестрах, і я прокинувся.

Минули два місяці. Одної неділі, молячись до вечора, я заснув у келії і бачив у сні знов ту саму площу, ті самі ясні сили, і той сам камінь, і дитину на ньому. «Але де ж Евлогій?» — міркую сам собі. Коли гляну, а якісь два мурини тягнуть Евлогія геть у якісь дебрі, а дитина на камені дармо кличе за ним: «Евлогіє! Евлогіє!» Мене проняв ще дужчий переляк, ніж першого разу, і я прокинувся. В моїй голові засіла тривожна думка: що сталося з Евлогієм?

Маючи наготовлений запас своїх виробів, я взяв їх на човен, поплив до Александрії, попродав, а вертаючи, вступив знов до того села, де жив Евлогій. Але вечером даремно ждав я на нього під сикоморами. Не можучи діждатись його, я пішов сам до села, просто до його хати. Але хата стояла пуста. Ледво-не-ледво віднайшов я якусь сусідку, що дала мені шматок хліба і, поки я їв, оповіла мені, що́ сталося з Евлогієм.

— О, сей був добрий чоловік! — мовила вона.— За те й дав бог йому щастя: викопав великі гроші, забрався відси і тепер у Константинополі. Кажуть, що підкупив міністра і навіть самому імператорові позичає гроші. Величезним паном зробився, живе в препишній палаті — так і називають її єгипетською палатою. Від нас деякі їздили до нього, думали, що запоможе їм чим при їх бідності,— так де тобі! Навіть не допустив їх перед себе, велів геть вигнати. Загордів страшенно. А шкода, добрий чоловік був.

Почувши се, я весь задеревів зо страху. І тілько одно було мені ясне: не смію тратити ані хвилини, але мушу рятувати Евлогієву душу, бо ж його загибель — се й моя загибель. Не думаючи довго, я вернув до Александрії, сів на корабель і поплив до Константинополя. Там мені зараз показали «єгипетську палату». Я пішов до неї і, ставши коло дверей, ждав, поки не вийде Евлогій. Ось він показався в пишній одежі, окружений слугами. Побачивши його, я крикнув здалека:

— Пане, послухай мене! Хочу поговорити з тобою.— Але він навіть не обертався в той бік; а коли я не переставав кричати, гукнули мені слуги:

— Мовчи, діду! Чого тобі треба?

— Хочу поговорити з вашим паном.

— Бачиш, що пан не має часу.

— Але у мене важне діло до нього.

Та дарма, Евлогій не хотів говорити зо мною. Коли ж я не переставав кричати і бігти за ним, він кивнув на своїх слуг, ті кинулись на мене і давай періщити мене канчуками. Та я завзявся. День у день я пересиджував перед дверми «єгипетської палати», день у день переслідував Евлогія своїм криком, і день у день його слуги покривали моє тіло синцями. От так минуло три тижні. Я був увесь покритий ранами і ледво міг лазити; я не переставав молитися богу, щоб змягшив Евлогієве серце, але майже щоночі я бачив у сні дитину на камені і чув її грізний голос:

— Віддай мені Евлогієву душу! Ти запоручився за неї.

Вкінці я, знеможений, почав благати бога, щоб зняв із мене запоруку, яку я у своїм нерозумі взяв на себе, але знов у сні я чув голос дитини:

— Роби, що хочеш, а віддай мені Евлогієву душу!

Я постановив собі ще раз спробувати щастя і розмовитися з Евлогієм, але сим разом його слуги збили мене так, що я, облитий кров'ю, зомлів. Прийшовши до себе, я поволікся до пристані і постановив собі покинути зовсім пустельницьке життя і йти в світ за очі, бо й так моя душа пропаща. Я заплатив за перевіз до Александрії і, війшовши на корабель, хорий та нещасний, кинувся на поміст і заснув. Тут я знов побачив у сні дивну дитину, та сим разом її голос не був такий грізний і страшний, як досі.

— А що́, Даниле,— промовила вона,— бачиш тепер, як нерозумно ти поручився за Евлогія?

— Бачу, господи, і гірко оплакую свій нерозум.

— О так і знай: не бери ніколи на себе діла понад свої сили.

— Не зроблю сего ніколи більше,— промовив я.

— Ну, то йди ж тепер назад у свою келію і будь спокійний. Здіймаю з тебе твою запоруку. А за Евлогія не бійся, я поверну його так, як сам знаю.

Я прокинувся зо сну дивно покріплений і веселий, вернув сюди і жив у своїй келії безвихідно сорок літ. Аж сими днями я перший раз знов завітав до Александрії, а вертаючи відтам, коли побачив звісні сикомори над Нілом, я пригадав собі Евлогія. Знаєш сам, що́ сталося потім, як ми здибалися з ним, як він приняв і гостив нас. А тепер послухай, що́ було потім між нами. Коли всі гості полягали спати, я пішов з Евлогієм до його комірки і промовив до нього:

— Друже Евлогіє, чи пригадуєш собі мене? Перед сорок роками я так само гостив тут у тебе і бачив твої добрі діла.

Але він не міг пригадати собі.

— А чи пригадуєш собі того черця, що переслідував тебе своїм криком у Константинополі і котрого ти велів своїм слугам день у день бити?

Почувши се, Евлогій дуже перелякався, зачав трястися всім тілом і пробував сказати, що не пригадує собі, але йому не стало голосу. Тоді я розповів йому все, що було з ним і чого він не знав, а він, почувши се страшне боже

діло, розплакався і кинувся мені в ноги. Довго ми плакали оба і потішали один одного, поки вкінці Евлогій настільки не прийшов до себе, що зміг оповісти мені конець своєї пригоди: «Знайшовши великі гроші, я зробився великим паном і міністром у імператора Юстина. Я не думав ні про що, як тільки про те, щоб нагарбати чимраз більше скарбів. Не диво, що швидко всі люди зненавиділи мене за здирства. Та ось умер нагло Юстин; його наслідник, щоб здобути собі прихильність народу, поперед усього велів трьох Юстинових міністрів, в тім числі й мене, замордувати, а наші маєтки заграбити. Двох моїх товаришів зарізано; мені вдалось утекти. Перебраний за жебрака, я довго ховався по селах, потім переплив до Єгипту і якраз по цілорічній неприсутності вернув сюди, до свого села. Яко засуджений на смерть у Константинополі, я боявся признатися, що я той сам Евлогій, і, грішний чоловік, брехав усім своїм знайомим, що я ніколи й не був у Константинополі, але прожив той час у Єрусалимі. Я взявся знов до своєї давньої роботи, хоч як мені се прикро було зразу. Та звільна вернула моя сила і охота, і я знов розпочав давнє життя і, як бачиш, отче, веду його й досі. Вся історія з моїм скарбом і константинопольським панством видається мені іноді якимсь поганим сном, і тільки тепер, по твоїм оповіданню, я бачу, яку страшну покусу наводить бог на мене».

Так оповідав старець Данило своєму ученикові, що глибоко зворушений слухав сього оповідання. Сповняючи старцеву волю, він не говорив про се нікому до Данилової смерті. Аж на його похороні він розповів усе зібраним на похорон пустинникам, а потім списав сю історію на пам'ять потомним.

ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ І ВОРОЖБИТ

Коли Хмельницький, засуджений гетьманом Потоцьким на смерть, утік із в'язниці і прямував на Січ, трапилося, що одного вечора проїжджав попри великий ліс. Боячись попастися потемки в руки гетьманській погоні, він завернув конем у ліс, думаючи переночувати дебудь під дубом.

Доки була стежка вигідна, він їхав на коні. Та далі пішла гущавина, сумерки хапали за очі, і пан чигиринський сотник мусив злізти з коня, взяти його за поводи і вести далі, ногами мацаючи стежку під собою.

Коли, по його думці, вже був досить далеко від краю лісу, серед непролазної гущави, почав озиратися, де би знайти місце, відповідне для нічлігу. Роздивляючись пильно довкола, він побачив, як не дуже далеко від нього блиснуло світло.

«Що се таке? — подумав Хмельницький.— Погоня? Та ні, чого б погоні затісуватись у таку непролазну гущавину? Лісові сторожі? Але ж тут їм нічого пильнувати. Панське полювання? Але ж не чути грання рогів, ані дзявкоту псів. А може, втікачі, що прямують на Січ, як і я? В такім разі вітайте до компанії!»

І він, оглянувши підсипку на своїх пістолях та попробувавши вістря татарського ятагана у себе за поясом, перехрестився і почав разом з конем звільна пробиратися крізь гущавину в напрямі до світла.

Коли наблизився до нього на яких п'ятдесят кроків, опинився на невеличкій поляні, серед якої під віковічним дубом стояла малесенька хатка, покрита зеленим дерном замість стріхи і майже вся вросла в землю. Крізь одно-однісіньке віконце блимало світло. Зрештою на поляні було пусто і тихо.

Переконавшися, що засідки ніякої нема, Хмельницький спутав свойого коня і пустив його пастися на полянці, не здіймаючи з нього сідла, а сам, з рукою на рукоятці ятагана, пішов до хати і застукав у двері.

— Ввійди,— почувся знутра глибокий голос, мов з-під землі.

Хмельницький торкнув ногою дубові дверцята і, згинаючися глибоко, ввійшов до хатчини. В ній при огнищі сидів старий-престарий дід з білою, як молоко, до пояса, бородою і сушив при огні нашпиляну на рожнах рибу.

— Здоров, діду! — мовив Богдан, ледве можучи випростуватись у низенькій землянці.

— Здоров, гетьмане! — мовив дід, не озираючись.

— Гетьмане? Який я тобі гетьман? — з зачудуванням мовив Хмельницький.— Я бідний утікач, простую на Січ і прошу в тебе нічлігу на сю ніч.

— Сідай, гетьмане, гостем будеш! — мовив старий, усе ще не змигаючи оком і вдивляючися в червоне полум'я огню.

Хмельницький сів на дубовім ослінці край вікна, пильнуючи заслонити своїми широкими плечима віконце так, щоб світло не блимало надвір.

— Не турбуйся, гетьмане,— мовив дід, неначе вгадуючи його думки,— тут ти безпечний. Зрештою, що тобі суджено, того не минеш.

— А, так ти такий! — мовив усміхаючись Богдан.— Умієш читати в тій темній книзі, де записана наша судьба? І там стоїть про моє гетьманство?

— Стоїть.

— Спасибі, діду, за звістку! Тепер я безпечний. А більше й знати мені не потрібно. Може, даси що перекусити, чи маю лягати натще?

— Перекуси, а потім ляжеш натще,— мовив дід і подав йому одну свіжо всушену рибу зі свого рожна. Хмельницький підійшов до огнища, відірвав рибі голову і кинув у полум'я, а потім, як чоловік голодний, не розщипуючи і не тереблячи її, вкусив.

Та в тій хвилі почув у руці і в устах щось холодне і слизьке. Зирнув, а се величезна гадюка без голови вилася в його руці. Виплюнув те, що вкусив,— і се також був шмат гадюки. З жахом і обридженням він кинув огидливу страву геть від себе. Дід за той час не переставав вдивлятися в полум'я огню.

— Діду, що се таке? — запитав Хмельницький, отямившися від хвилевого перестраху.

— Йди спати, гетьмане,— мовив дід.— Іншої страви для тебе не маю, а що значить те, що ти бачив, про се не пора тепер говорити. Завтра дізнаєшся.

Хмельницький вийшов із хати, постелив свою бурку під дубом і ліг. Хоч і як був утомлений цілоденною дорогою, він не міг заснути. В його тілі тремтів іще перестрах, очі недвижно вдивлялися в темний простір. На небі горіли зорі, і їх світло видавалось йому з сього місця якимсь дивним, незвичайним. По листю і гілляках старого дуба ходило якесь тужливе зітхання і торкало якісь глибокі, таємні струни в Богдановім серці. Дивні думи миготіли в його голові, мов тихі, далекі блискавки, що віщують наближення бурі.

Він пізно заснув, та вчасним ранком збудив його вірний кінь, сіпнувши його зубами за рукав. Богдан схопився, вмився в поблизькій криниці і, відмовляючи ранішню молитву, наблизивсь до дідової хати. Дід уже не спав і вийшов йому назустріч.

— Проспався, гетьмане? Ну, ходи, поснідаємо.

Ввійшли до хати. Невеличкий ослінчик був застелений пишним турецьким килимом. На середині землянки стояв круглий столик, вирізаний із дубового пня і застелений парчею. На столику на срібній тарілці лежала сушена риба.

— Ні, діду, не хочу твоєї риби! — з обридженням мовив Богдан, пригадуючи вчорашнє.

— Не бійся, гетьмане! Вчора була віща година, а сьогодні ні. Сідай лише і покріпись. Ось бач, і я їстиму.

Богдан сів. Голод переміг обридження, а дідова риба оказалась дуже смачною. Їли мовчки. Потім дід, зирнувши на Богдана, здвигнув густими бровами і, немов продовжуючи пасмо таємних думок, промовив:

— А добре ти зробив, гетьмане, що вчора відірвав їй голову.

Богдан при тих словах підвів також очі і вдивився в діда.

— Коли б ти був укусив її, не відірвавши голови, вона була б заїла тебе.

— Чи се значить, що й ворожій силі, яка напосілась на Україну, я відірву голову і вона не заїсть мене?

Дід кивнув головою. Мовчав довгу хвилю. Потім знов промовив, мов із глибокого дна задуми:

— А то недобре, що ти кинув її геть, а не кинув у огонь. Я бачив, де вона впала, але коли потім поглянув, то вже не міг знайти її.

— Значить, ожила! Значить, житиме й без голови? Значить, я не поборю її до кінця? — скрикнув Богдан.

Дід понуро звісив голову. Довго мовчали оба.

— Але одно скажи мені, діду,— промовив нарешті Богдан.— Адже ж ти вчора дав мені був рибу?

— Так.

— Чом же ж вона в моїх руках перемінилася в гадюку?

— Кажу тобі: віща година була.

— Але що ж воно віщує, що якраз у гадюку, в таку нечисть?

Дід задумався.

— Ти, певно, чув, гетьмане, а може й читав десь, оповідання про святого Петра. Кажуть, що святий Петро, ходячи по світі, зайшов був десь у пустиню і три дні не міг знайти людського житла. Зголоднів дуже і почав молитися богу, щоб дав йому чим занестися. Коли гляне, а з-під каменя, на якім він клячав, вилізає гадюка. А з неба чути голос: «Петре, бери і їдж!» Але Петро зжахнувся і мовить: «Господи, се ж нечисть!» А голос відповідає: «Не бійся, чистому все чисте!» І святий Петро простягнув руку, взяв гадину, аж бач, із неї зробилася сушена риба.

— Ну, діду, але ж се якраз навпаки того, що було зо мною,— скрикнув Богдан.

— Так, гетьмане, але ж бо й ти не святий Петро, а те діло, яке ти маєш зробити на Вкраїні...

— Досить, діду, досить! — мовив Богдан, устаючи з місця, і, попрощавшися з дідом, вийшов із землянки і подався в свою дорогу.

ІЗ ГАЛИЦЬКОЇ «КНИГИ БИТІЯ»

Відома приповідка говорить: «Коли два скажуть тобі, що ти п'яний, то лягай спати». Два шляхетні польські графи, Бадені і Пінінський, доказали мені дуже досадно, що я не належу на політичну арену. Отже, я поклався на історію літератури, етнографію та інші подібні подушки і «слухаю чмелів», як говориться у нас.

На жаль, і тут доходять до мене дуже дивовижні бриніння. Серед приповідок, казок та придибашок, які доводиться записувати з уст народу, попадаються іноді такі чудернацькі мотиви, що чоловік у голову заходить, не знаючи, що з ними почати. До паризьких Κρυπτάδια[1] трохи мені занадто далеко, то нехай же хоч дещо з них появиться хоч на сторінках вашої часописі. Ось зараз перший уступець. Він має титул: «Галицька історія від початку світу» і виглядає ось як:

На початку була горілка.

Зразу вона була хаотична. Кождий міг її курити, продавати або й пити самолично.

Та потім прийшло до краю венгерське вино. І було дороге. І розділив бог винопийців від горілкопийців і дав тим, першим, власть над другими. І сталося так, що ті, другі, могли лише курити і пити горілку — але курити для інших, а пити за свої кровавi гроші,— а ті, перші, діставали готову горілку і продавали її на свій рахунок, а самі напивалися венгерським вином до скотячої подоби.

---

[1] Під титулом «Κρυπτάδια» виходить у Парижі, у книгаря Вельтера, збірка сороміцьких оповідань та переказів усіх народів, в тім числі опубліковано вже дещо й українських.

Се був другий день і називався пропінація.

То був довгий день. Тоді латинську приказку: «Cujus regio, ejus religio»[1] перекладено на галицьке: «Чиє село, того й пропінація». Людність поділено на дві верстви: одні, для яких пиття горілки було обов'язковим, і ті звалися хлопи, або бидло, і другі, що в горілці, випиваній хлопами, бачили головне джерело свого добробуту, і ті називалися шляхтичі, а іноді також герої свободи, спасителі вітчини, мученики національної справи, або загально «нація».

Та ось почало в краї щось метушитися та ворушитися. «Національні святощі» почали топтати ногами, старі палки виривано, різні, віками усвячені, стовпи розхитувано. Защитники старовини тратили позицію за позицією. Нарешті згромадили всю свою силу на остатнім заборолі, а се була пропінація. Тоді її оголошено святою. На жаль, ті, що окружали її німбом святості, забули, сараки, що святим зробити можна лише небіжчика. Аж по невчасі пізнали свій блуд і почали нараджуватися, що його зробити з тим святим заборолом шляхетської нації. Відповідно до преславної національної традиції ухвалено ті святощі продати.

Се був третій день і називався він викуп пропінації.

І ось піднявся один муж, великий у совітах фарисейських, і сказав:

— Не будьмо як дві тисячі Юд Іскаріотських. Не продаваймо своїх національних святощів за тридцять срібняків. Коли вже так мусить бути, то продаймо їх дорожче. Зажадаймо щонайменше два рази стільки міліонів золотих за них!

Уся зібрана рада пристала на се і закричала в захваті:

— Браво! Браво! Нижче шістдесятьох міліонів золотих не попустимо їх ні за що[2].

Тоді піднявся другий муж, іще більший у совітах фарисейських, і сказав:

— Не будьмо як дві тисячі Юд Іскаріотських! Не продаваймо своїх національних святощів in natura![3] Коли вже так мусить бути, то продаймо їх, in effigie[4], в теорії,

---

[1] Чия влада, того й віра *(лат.)*.— *Ред.*

[2] Направду виторгувано більше, бо звиш 66 мільйонів.

[3] Натурою *(лат.)*.— *Ред.*

[4] Копією *(лат.)*.— *Ред.*

так, щоб титулярно вони були продані, відчужені і як мертві похоронені, але направду щоб були живі й здорові, і лишилися в наших руках, і жили собі ще довгі літа нам на радість і послугу.

Буря оплесків зірвалася серед зібраних на раді. Коли затихла, запищав один голосок з виразом заклопотання:

— Ба, але як се зробити?

— Зовсім попросту,— промовив владно другий бесідник.— Продаємо лише голе, теоретичне п р а в о на куреня і продавання горівки. Гуральні і коршми лишаються, як і досі, нашою власністю. А хто потім захоче робити нам конкуренцію, нехай попробує, коли його свербить шкіра.

— Браво! Браво! — закричав однодушно увесь совіт фарисейський.

Та ось піднявся ще третій муж, найбільший у совітах нечестивих, і сказав:

— По тім, що сказали мої шановні передбесідники, що вони пропонували і з чим ми з радою душею згодилися, почуваю я, почуваємо ми всі себе чистими від закиду іскаріотства. Се чуття дуже високе і приємне і дає нам змогу держати голову високо догори. Розкошуймося тим чуттям і сміло глядімо в очі всій Європі! Сеї приємності не відбере нам ніхто. Але час нам від приємності перейти до інтересу. Те, що мій шановний передбесідник натякнув на можність посторонньої конкуренції з нами в пропінаційнім фаху, може не одного з нас проняти деяким побоюванням, а навіть нагнати йому порядного страху. Ні, так воно не сміє бути! Продавати наші святощі так, щоб потім перший-ліпший по своїй уподобі міг доторкатися до них та поратися з ними,— ні! Коли вже мусимо продати їх, то продаймо їх с а м и м с о б і! Так, щоб ми вправді дістали гроші, але зате не лише полишили собі всі реаліа, але надто ще й право вживання задержали виключно в своїх руках. Аж такий викуп буде вповні відповідати нашим традиціям, нашим усвяченим інтересам і нашому почуттю справедливості.

Величезна буря оплесків зірвалася в совіті нечестивих. Бесідника обносили на руках по залі. Коли знов поставили його на власні його ноги, запищав удруге той сам голосок із виразом заклопотання і мовив:

— Ба, але як се зробити?

— Дуже просто! — промовив владно третій бесідник.— Продаємо своє пропінаційне право ц і л о м у к р а є в і.

— Так, але...—посмів ще раз запискотіти наївно заклопотаний опозиційний голосок.

— Ніякого «але»! Край купує і платить, а заряд обіймає хто? Очевидно, репрезентація краю. А репрезентація, одинока, дідична, природна репрезентація краю, хто?

— Ми! Ми! — заревло одноголосно з усього совіту нечестивих.

— Розуміється, — кінчив третій бесідник. — Пропінація в новій формі лишиться такою, як була здавен-давна, лише що буде тепер не приватна власність, а крайова. Ми дістанемо гроші, задержимо гуральні і коршми і задержимо нарешті й адміністрацію того нового крайового маєтку в своїх руках. Можемо виарендовувати його між собою, можемо нікого нелюбого нам не допускати до аренди, а нарешті можемо гроші, що плистимуть із арендових оплат...

Буря оплесків і окриків закрила, заглушила остатні слова могутнього бесідника. Всі внески принято і виконано якнайточніше.

А на четвертий день у Галичині ще й досі не світає.

В ТЮРЕМНІМ ШПИТАЛІ

І

Тюремний шпиталь! Кожде з тих двох слів містить у собі пекло, а злучені разом, вони — куточок раю, тиха пристань, до якої тужать сотки душ, натомлених та зболілих. Тут вони знаходять пільгу в своїх болях або бодай хвильову переміну своєї сірої, нестерпної вже через саму монотонність недолі.

Шпиталь у львівськім карнім закладі — се невеличке крило просторого будинку, відділене тісним і темним коридором від головного комплексу тюремних келій. Шпитальні келії трохи більші від звичайних арештантських, кожда з двома вікнами. Їх усіх чотири: для тифусових, шкірних, хірургічних та очних слабостей. Інших хороб — жартують арештанти — в закладі по припису не сміє бути; коли ж трафиться, що хтось захорує на якусь іншу слабість, то його містять у одній із сих чотирьох келій відповідно до того, до якої з сих чотирьох груп ближча його хороба.

Тюремний шпиталь — се лише тінь, карикатура звичайного шпиталю. Се та ж тюрма з дверима, замиканими день і ніч, з закратованими тісними вікнами, з голими стінами і неминучою «катериною» в куті. Шпиталем вона називається лише тому, що щодня рано сюди заходить лікар та оглядає хорих, а у випадку якоїсь наглої, тяжкої хороби за дві-три години лікар може прибути й другий раз того самого дня. Надто пожива для всіх хорих дається окрема, т[ак] зв[ана] шпиталька: хліб житній з пшеничним, рано молоко, тричі на тиждень, а для тяжче хорих і щодень, росіл та м'ясо, деколи вино. Отся шпиталька, та супокій у шпитальних келіях, та лагідніше поводження шпитальних дозорців з хорими й є головною приманою, що заставляє многих в'язнів тужити за шпиталем і уявляти собі побут

у ньому як відпочинок та радісну переміну в своїм нуждennім житті.

Скільки ті понурі стіни чули розпучливих проклять, тихих зітхань, окриків болю та шептів гіркого жалю за безповоротним минулим! Скільки тут промайнуло образів важкого конання, скільки покапало сліз даремного каяття! А довгими ночами, при блиску одинокої, на чорнім гаку серед стелі завішеної лампи, скільки тут прогомоніло важких оповідань, що відслонювали не раз найглибші тайники людської душі, жасні безодні дикої пристрасті, пориви розуму й божевілля, вияви глибокого, ніжного чуття або вибрики дикості та жорстокості, що, мов звір у темнім лісі, ховається в серці не одного чоловіка.

В моїй пам'яті засіла одна така сценка, один епізод, про який оповідав мені один із тих, що були суджені в перших львівських соціалістичних процесах в пору, коли тут засуджували за саме визнавання соціалістичної віри, коли один із старших радників львівського суду з властивим йому цинічним гумором говорив:

— Що таке соціалізм, я, бігме, не знаю, те лише знаю, що се щось гідне кари.

Подія, про яку говориться далі, сталася при кінці 70-х років минулого віку. Того, хто мені оповідав її, не називаю,— байдуже про його назву. Його оповідання списую з пам'яті — може, не так колоритно, як він оповідав сам, та у всьому головному вірно.

II

Мене завезли сюди зі слідчого арешту в непритомнім стані. Я занедужав на тиф, кілька день раз по раз зголошувався до лікаря, але лікар не задавав собі праці навіть посмотрити в мене пульс, лише відправляв мене одним словом:

— Здоров! Нічого йому не хибує!

Я йшов назад до келії, і лежав, і мучився гарячкою, поки не дійшов до того, що вже не міг рушитися. Тоді мене, пізно вночі, взяли в халабуду і перевезли до тюремного шпиталю в Бригідках.

Як довго я там лежав у непритомнім стані, не знаю. Мов крізь сито, пригадую собі, що мені страшенно докучало якесь скрипіння, немовби попри моє ліжко ненастанно

їздив дерев'яний, ніколи не мазаний бойківський віз або немовби хто з великою силою тупим сверлом-лопатнем вертів діру в сухій ялиці. Коли я трохи прийшов до себе, я пізнав, що се був дихавичний хрипіт і сухий кашель мойого сусіда, якогось хорого, що лежав на ліжку, сусіднім зо мною, відділенім від мойого лише вузьким проходом.

Найперший ясний спомин: я лежу горілиць, випростуваний, безвладний. У висках іще стукає, аж голова болить. Крізь зажмурені очі чую ледве замітне світло одинокої лампи, що висить на стелі насеред казні. Недалеко мене хрипить, ледве дишучи, мій сусід. А втім, із кута, десь, як мені здається, з далекої далечини, чути грубий, різкий голос:

— Діду Гарасиме!

— А що? — озивається мій сусід і на довгу хвилю заходиться страшним кашлем, що хрипить, грає, свище та клекоче в його грудях.

— Але то в вас уже не скрипка в грудях, а цілі органи.

— Христос грає! — каже дід.

— А що ваш сусід? Ще не прийшов до себе?

— Спить.

— Ну, мало-мало бракувало йому.

— Молоде, перемогло. А тобі як?

— Е, що мені. Дідько не візьме.

— Дурний ти! Чи то годиться самому себе калічити?

— Ви дурні, діду! Що вам, старому! Не нині, то завтра. А мені тридцять і два роки. Жити би хотілося. А коли погадаю, що я засуджений на вічність... розумієте, діду, на вічність і ще й на чотири роки... Га, то, по-вашому, нічого? Ну, вічність, то ще б наплювати. Але ті чотири роки, що місяць у казні та в кайданах, а місяць у казенці та на цегляних ребрах спати,— тут, діду, чоловік вовком завиє. Хоч би який, а подумає собі: раз мати родила, ліпше раз умерти, ніж отак каратися.

— А я ще раз кажу: дурний ти! Терпи, коли заслужив! Давніше не таке терпіли!

Дід знов закашлявся. По хвилі, відхлипавшися, додав:

— Ади, мене дванадцять літ у слідстві мучили. Очей збавили і ще на двадцять літ засудили. Не треба й твоєї вічності, бо я їх певно не дожию. А накладати на себе руку — борони мене боже. Що завинив, то буду терпіти. І ти так.

— Та я не відпираюся терпіти,— мовив якось м'якше далекий голос.— Тільки ті чотири роки і ті цегляні ребра... І знаєте, щоночі на тих цеглах таке сниться... таке сниться... Ой діду! А вам чи снилися коли ваші жиди, що ви їх вирізали?

— Старі ні, лиш малі жиденята та одна жидівка. Така розкішна була... І все мені сниться вся в білім, коса розпущена аж до пояса... і все ніби йде до церкви хреститися... і всміхається, і моргає на мене. За інших мене карають люди, а за неї ще бог каратиме...

III

Друге ясне враження. Холодна, суха рука шолопає у мене по лиці, потім по шиї й по грудях. Чую її повзання в полусні, мов повзання якоїсь обридливої животини, рапавки або гусільниці. Моє тіло стрепенулося, і я відкриваю очі. І бачу: надо мною похилене стареч лице — жовте, поморщене, як сушене яблуко, до половини обросле довгою білою, як молоко, бородою. Та проте нема в тім лиці нічого того, що чинить старечі лиця гарними та симпатичними. Широкий рот і грубі, посинілі губи страшні, та ще страшніші очі — зовсім білі, мертві.

Я ще раз стрепенувся при виді сього лиця, освіченого наполовину жовтавим промінням лампи.

— Живий! — буркнув дід, поклавши долоню на моїй груді в околиці серця.

Я хочу крикнути, але не можу: з моїх уст іде лише якесь ледве чутне стогнання.

— Спите, паничу? — питає дід.

Я дивлюся на нього, не змигаючи. Далі з великим зусиллям ледве чутно промовляю:

— Ні.

— Ну, богу дякувати, що ви живі! Я вже думав, що по вас буде.

І він, увесь тремтячи, знов лягає на своє ліжко і заходиться кашлем.

— Довго я спав? — питаю я.

— Спали! Місяць уже... Між життям і смертю. Вчора доктор уже рукою махнув... Як вам тепер?

— Або я знаю. Здається, нічого не чую.

— Лежіть тихо, не рушайтесь. Дасть бог, подужаєте.

Він знов кашляє, та в перестанках щось бубонить. Чи молитву, чи до мене щось говорить, не можу розуміти. Сон мене ломить, і я засипаю.

Від тої ночі я почав приходити до себе. Щоправда, помалу. Голова боліла ще, тіло було зовсім ослаблене, мене мучили сонні привиди, а особливо слухові галюцинації. Ві сні дідове кашляння видавалось мені то сотні раз повторюваними вистрілами з карабіна тут же над моїми вухами, то журчанням та хрупостінням жорен, уставлених коло моєї голови, то скрипом дуплавої верби серед осіннього вітру. Так само й інші згуки, що десь-колись чути було в нашій келії, приймали для мойого хорого слуху страшну, в сто разів прибільшену силу і мучили мене. Та звільна все те улягалося, і я почав видимо набирати сили. Тільки лице діда Гарасима лишилося для мене страшним і відразливим; не додавали йому принади ані глибокі зморшки, якими було пооране його чоло, ані дрібно сфалдована темно-жовта шкіра довкола сліпих очей, ані великі фалди терпіння, що з-під очей крутою річкою бігли до кінців його уст і губилися в пралісі його білої бороди. До його лиця з тими страшними сліпими очима і з тим страшним, немов гнилим, ротом, ротом казкового людожерця, я не міг ніяк привикнути. Борше вже привик до його голосу, старечого, розбитого голосу, який іноді, коли його дихавичний кашель давав йому на пару годин трохи спокою, вмів оповідати багато дечого цікавого.

Дід Гарасим ждав смерті. Він терпів на дихавицю, на безсонницю, на старече вичерпання сил; його вже не лічили і не оглядали лікарі, раз рішивши, що «з нього нічого не буде». Кождий сильніший напад кашлю міг закінчитися розривом його звапнілої аорти; кождий хвилевий сон міг бути його остатнім моментом. А проте він жив, мов упертий реп'ях, держався того нужденного життя. Іноді, лежачи тихо, без руху, я цілими годинами глядів на нього, і мені здавалося, що кілька разів я зловив діда Гарасима на якійсь дивній тривозі. Він цікаво вслухувався десь у щось, неспокійно рушався на своїй постелі, буркотав щось і крадькома наставляв вухо в мій бік, немов шпіонив мене, немов ждав чогось. Чим більше я приходив до здоров'я, тим частіше я завважував тривожний, неспокійний вираз на дідовім лиці.

— Що вам, діду Гарасиме? — запитав я його раз.— Ви ніби ждете чогось або боїтеся чогось?

— Смерті, паничу. І жду, й боюся.

— Ну, смерті всі ми ждемо, та й боятися її нема що,— мовив я.

— Я не того... Що там буде, ніби? То вже божа воля!— бубонів дід.

— Ну, а що ж вам таке? Видно по вас, що вас щось ніби гризе.

— Видно по мні? — простогнав дід, кашляючи.— Може й гризе, та що робити?

— Може би, ліпше сказати кому? Чей, би полегшало,— мовив я.

— Ет! — відповів дід і замовк. Я не допитував його більше.

IV

Одного дня недовершений самовбійця, що був засуджений на вічність і ще й на чотири роки, опустив нашу келію: його рани загоїлись настільки, що його помістили знов у його звичайній казні. Ми лишилися в келії лиш оба з дідом Гарасимом, якого стан тим часом значно погіршився.

— А що, лиш ми два тут? — важко дишучи, поквапно, ледве чутно зі зворушення промовив дід.

— Лиш ми два.

— Господи, тобі слава. Насилу діждався! Господи...— муркотів дід, зітхаючи, то кашляючи.

— Хіба що? Хіба той вічняк заваджав вам?

— А що мені?..

Дід, не договорюючи, махнув рукою, а відкашлявшись, додав:

— Не хотілося при ньому... Поганий він... Звір.

— Се ви через те, що він себе хотів зарізати?

— Зарізати? — проскрипів якось сердито дід.— Се його не мине! Се нечистий простягає до нього свої лаби. Він його не випустить.

— А за що його засудили?

— То-то, бачите! П'ять душ зарізав. Та й не в тім річ. Не один тут такий, а ще має бога в серці. Гріх по людях ходить. Згрішить чоловік та й покутує. Але бувають гріхи... Хоч би отсей... Пана й паню, панича й служницю... А служниця його коханка була, впустила його вночі, не знаючи, чого він хоче. Гадала, що до неї. А там іще панна була: як побачила, почала проситися: «Все, що хочеш,

зроблю для тебе, піду з тобою, слугою тобі буду, лиш даруй життя!» А він при трупах батька й матері з нею... знаєте... а потім устав та й угородив їй ніж у саме серце. Ну, має такий чоловік бога в серці? І то, вважайте, ще хлопцем бувши, дев'ятнадцять літ! Тому його й не повісили, а засудили на вічність.

Дід лежав майже без духу, вишептавши поквапом, уривано отсе оповідання. Кашель носив його грудьми. Його лице посиніло, корчилося з болю. Я гадав, що сим разом уже буде по ньому, але ні, віддихався.

— А що ж то ще за чотири роки, що йому додали до вічності?

Дід махнув рукою.

— Дурниця. Се вже тут заробив. Дозорцю заколов.

На коридорі чути було стук кроків, гомін, якісь далекі крики та брязкання ключів.

— Знов когось сюди ведуть! — з переляком мовив дід, надслухуючи.

Кроки й голоси прогомоніли. До нашої казні не дали нікого. Дід важко дихав.

— Слухайте, пане,— мовив він, з трудом підводячись до половини на ліжку і обертаючи до мене своє страшне лице.— Я би хотів... я би хотів сказати вам щось...

Але тут його захопив кашель. Він ослаб, упав горілиць на ліжко. Пароксизм був сильний. Видно було, що дід усім зусиллям своєї волі боровся з хоробою, судорожно жмучи в жменях простирадло, яким був накритий.

— Успокійтеся, діду,— мовив я.— Ви тепер дуже ослаблені. Не говоріть. Пробуйте переспатися, може, вам полегшає, то тоді скажете.

— Боюсь... синку... боюсь, що не дочекаю завтрішнього дня... а хотів би... ще перед смертю... конче...

Але його зусилля були даремні. Його почало душити, і він простягся на ліжку без руху. Лише харчання свідчило, що життя ще не втекло зі старого тіла. Я довго прислухувався тому харчанню. По якімось часі воно полегшало, віддих зробився повільніший. Дід, очевидно, спав.

V

Була північ. Мене збудив знов холодний дотик дідової руки, простягненої з сусіднього ліжка.

— Спите, пане?

— Ні, не сплю.

— Слухайте. Я хотів вам... хотів вас...

Він зап'явся, немов не знаючи, з якого боку підійти до речі.

— Я знаю, пане... ви за правду тут... ви против людської кривди повстаєте... за то вас мучать... Поки ви тут лежали в непам'яті, то доктор із ключником не раз говорили... А я то слухав, та й у мене у серці... знаєте, так, як весною лід тає... легко так, весело... І я пригадав собі... давно-давно... знаєте, я вже тридцять літ кримінали витираю... Дванадцять літ у самім слідстві... по Росії тягали, дідько знає куди. Вже далі забув, як там виглядає на вольнім світі... А як зачали говорити за вас... як то ви хочете людям полегкість зробити... кривду зменшити.. то в мене раптом...

Він урвав, закашлявся. Він говорив се все безладно, уривано, раз голосніше, то знов тихіше, немов борючися з невидимою якоюсь силою за кожду жміньку повітря, за кождий хоч трохи свобідніший віддих. Для мене сей оборот в думках старого розбійника був зовсім несподіваний, я слухав мовчки. По добрих десятьох минутах дід Гарасим зачав знов.

— Слухаєте, пане?

— Слухаю.

— Не думайте, що в мене душа з каменя... я також... Ну, кождий по-свойому... А тота жидівочка — раз у раз мені привиджається, так-таки виразно: хреста просить. Я вже пару разів з попом говорив... признався, що в мене є гроші закопані. Каже: дай на церкву. Та мене щось мов за руку тримало. Не надія на те, що вийду на волю і сам покористуюся... Я давно стратив ту надію, ще коли осліп. Аж тепер бачу, що то був якийсь добрий дух. Що церкві з тих грошей? А ви обернете їх на добро для бідних... Бо то не церковні гроші, а з бідних людей зідрані... лихварські... то нехай ідуть на підмогу... як ви запорядите...

Знов настала перерва. Знов дід, віддихавшись, почав мацати мене рукою, чи я не сплю.

— Говоріть-говоріть! — озвався я.

— Ви щось кажете? — запитав він.

Я сказав голосніше.

— Здається, недочуваю. Сам своїх слів не чую. Вуха заступає... Се, мабуть, смерть моя вже надходить. Слухайте ж. У мене гроші великі — сорок тисяч самими дукатами... залізна скринька... безпечно... закопані... Я знаю,

ви швидко вийдете на свободу... то зараз, не гаючись.. не кажіть нікому нічого... зовсім, зовсім у ваші руки... я вже знаю, що ви не пустите марно... і моїй душі буде легше, ніж коли б десять церквів...

Страшенний пароксизм кашлю перервав його мову.

— Де ж вони сховані? — осмілився я запитати його. Та він, мабуть, не чув сього питання, бо знов його холодна рука доторкнулася мойого чола.

— Слухаєте?.. Зараз за селом... лісок, соснина... кожде вам покаже... через лісок річка тече... над річкою великий камінь... один-одніський... Відтам річка скручує на північ... А ви від каменя ступайте сто кроків на схід, надиблете старий дубовий пень насеред поляни... вважайте, дубовий! І під тим пнем...

— Але де се? В котрім селі, в якім повіті?

— Що ви кажете? Не чую! Кажіть голосніше! — мовив він. У його грудях хрипіло страшенно. Його рука судорожно вхопила мою руку і почала тягти її до себе. Я звівся з ліжка й наблизився до нього, похилив лице над його головою і крикнув йому над самим вухом:

— У якім селі?

— Селі? Селі? — повторив він, ледве дишучи.— Слух...

І обома руками він прихилив мою голову до свойого лиця. Його великі, тепер зовсім білі, безкровні уста ще порушувалися, немов говорили щось, але голосу не чути було ніякого, ані найменшого шепту. Раптом глибоке зітхання видерлося з його груді, руки скорчилися і пустили мою голову, тіло випружилося, уста відразу посиніли й заціпилися.

Дід Гарасим сконав, не сказавши ані слова більше. Лихварські дукати десь і досі спочивають у своїй безпечній схованці. Мені, мабуть, не було суджено повернути їх на діло, яке заповняло душу та мрії старого розбійника в остатніх днях його важкого конання. Та проте вони таки зробили своє, дали й о м у пільгу в його безпросвітнім горі.

Львів, у вересні 1902.

У КУЗНІ

(із моїх споминів)

На дні моїх споминів, десь там у найглибшій глибині горить огонь. Невеличке огнище неблискучого, але міцного огню освічує перші контури, що виринають із темряви дитячої душі. Се огонь у кузні мойого батька.

І досі бачу ту залізну лопатку, якою батько набирає вугля з дощаної скрині,— те вугля він сам випалював за хатами в ямі, що й досі називається вугляркою, хоча тепер уже й сліду її нема,— кидає його в паленище на жміньку розжареного вугля, принесеного в черепку з хати, а потім своїм звичайним поквапним способом обзивається до слуги:

— Ти-ти-ти, Андрусю, ану димай, а поволі, поволі, поки розгориться.

Андрусь, той сам, що з хати приніс мене на коркошах і посадив на вугляній скрині близько огнища, тепер хапає за жердку від міха і починає дути. У міха зразу якийсь короткий дух, він іще не набрався повітря, не вложився до праці; він розфукує вугля, а вогню не скріплює.

— Помалу, Андрусю! Ти-ти-ти, хло, помалу!

— Це дика баба фукає! — говорить жартуючи Андрусь і щосили налягає на жердку, щоб набрати в міх якмога більше повітря.

Його згадка про дику бабу проймає мене дрожжю.

— Де тота дика баба? — питаю я.

Андрусь сміється.

— В місі. Хіба не чуєш, як фукає?

Я прислухаюся — справді фукає.

— Чекай, як я її добре надушу,— говорить Андрусь,— то вона буде стогнати.

— Я не хочу! Не дуси! — скрикую я.

Мені збирається на плач. Я не розумію Андрусевого жарту. Моя уява залюднена марами, упирями, страчуками, про які я щовечора слухаю оповідання наших двох служниць, великої Остини й малої Остини, при куделі. Вони згадували не раз і про дику бабу, що сидить у Ділу та курить відтам димами; Андрусь перший помістив її в ковальськім місі, і відтоді той міх наповняє мене жахом.

— Но-но-но, ти, хло! Не говори дитині дурниць. Не слухай, Івасю, не слухай, у місі нема ніякої дикої баби.

— А що ж там так сопе?

— То вітер, синку. Видиш, міх набирається вітру, а як його здусити, то дує. Ади, й я так дую!

І батько пару разів дмухає в огонь.

Я вспокоююся. Огонь розгоряється. Зразу він немов боязко виховзується з-поміж вугля синявими язичками. Та дика баба починає дути дужче; синяв язички в корінні червоніють і вискакують прожогом із глибини вугляної купи. Звільна чорне вугля й собі ж набирає червоної краски, полум'я сичить і простується, робиться немов в'язка блискучих ножів або стріл. Але дика баба вже надула свій шкіряний живіт майже аж до стелі. Андрусь напирає обома руками, грудьми й животом, щоб здушувати жердку вниз. Огняні ножі внизу робляться білими; вугля з червоного робиться золотим, немов прозірчастим, немов топиться. Я не можу відірвати очей від того маленького огнища, що не чваниться світлом і ледве розганяє сутінок невеличкої дерев'яної кузні, та зате плює здоровими іскрами аж під коритовидний, глиною виліплений та сажею навислий стріп і криє в собі велике тепло, велику робучу енергію.

А батько стоїть при ковалі, взяв свій невеличкий, «спряточний» молоток у руку і кільканадцять разів ударив по ковалі, швидко, раз за разом, мов вербель на барабані. Пішов голос по всьому присілку — знак, що в кузні починається робота.

Тепер він витягає з-під міха різні скриньки з усяким залізззям. Тут повизублювані сокири, які треба насталити; ось одна виглядає, мов очайдуша, з розчерепленою головою — у неї розбитий обух, її прийдеться зовсім «пересипати», як каже батько своїм образовим язиком. А онде коло дверей чересло — треба нанадити. Під кузнею в невеличкім піддашку обік точила стоїть пара возових коліс,

які принесено до кування,— там же лежать і нові залізні рафи на обручі.

Батько був славний коваль на всі околишні села, особливо його сокири мали велику славу. Ще тридцять літ по його смерті один чоловік на другім селі, старий уже, розговорившися зо мнсю та згадавши про батька, мовив:

— Ні, нема вже такого коваля. У мене ще й досі його роботи сокира є. То душа, не сокира.

Коли батьків вербель, вигранний молотом по ковалі, залунав по слободі, починали звичайно сходитися сусіди. Робота в кузні йшла понайбільше взимі — літом були лише два короткі сезони: плуговий та серповий — поза те батько відмикав кузню вліті хіба тоді, коли хтось нагодився з якоюсь більшою та пильною роботою.

А взимі господарської роботи мало. Де-де в стодолі лопотять ціпи, в сінях хрупотять пили або фуркочуть коливороти, крутячи мотуззя. Робота не квапна. А в кузні весело. Хто приходив з більшою роботою — чи то воза кувати, чи то сокиру зробити, то не забував узяти за пазуху фляшку горілки. Йшлося до коваля, як у гості, як до сусіди, а не як до ремісника, щоб зробив те, що треба, та й бувай здоров, я тебе не знаю, ти мене не знаєш. Батько такси ніякої за роботу не мав, «що людьом, то й мені», а нема готових, то й підожде. Але любив, щоб у кузні було весело, гамірно. При більшій компанії, при веселих розмовах та чарці горілки йому робилося найліпше. Та й не раз і потрібно більше помічників. Ось хоч би обручі натягати на колеса: три-чотири хлопи хапають за здорові дрючки з залізними гаками; два інші та батько третій довгими кліщами несуть розпечений обруч, кладуть його на обода, а ті з дрючками хапають гаками за рафу, опирають кінець дрючка о обід і починають щосили тиснути вниз. Батько хапає великий молот і побиває рафу, де треба. Дерево обода за дотиком гарячого заліза де-де пускає полум'я та воно швидко гасне.

— Ну, ну! Ти-ти-ти! — чути батькове приговорювання, перемішуване ударами молота то о рафу, то об обід та клацанням гаків, що тягнуть обруч у різні боки. Потім три-чотири чоловіки хапають такі самі великі молоти і починають в такт молотильників набивати затягнений обруч на обід. Луп-цуп-цуп! Луп-цуп-цуп! — лунає на всю слободу, поки обруч не стане зовсім на своїм місці. Старші господарі очима знавців оглядають колесо, придивляються,

чи добре стягнув обруч дзвони, чи ввійшла на своє місце кожда спиця, чи міцно стоїть маточина; сей та той підійме здоровецькою рукою колесо вгору, пустить його легко до землі і прислухається до його стуку.

— Колесо, як дзвін,— повторяє один за одним. Найвища похвала ковалеві.

А в кузні дика баба стогне та стогне, огонь у паленищі вже весь білий, а в глибині його щось жевріє, ясніє, як золото, і пускає подовгасті, розгалужені іскри, так звані зиндри. Се «вариться» будуща сокира. Батько кинув у огнище добрі дві пригорщі гонталів, тих старомодних, ручної роботи гонталів із кованого заліза, приложив їх вуглям і поставив ще одного чоловіка, крім Андруся, димати. В батьковій кузні така вже встанова: хто прийде — сиди, говори, дійде до почастунку — й його не минуть, але як треба щось допомогти, то батько без церемонії обертається до нього: «Ти-ти-ти, хло!» (коли се хтось молодший) або «Кумé-кумé! Ану-но, за молот!» Або до міха! Або до чого там треба було. І моя дрібна особа бувала предметом його дбайливості в таких разах. Коли треба було брати на ковало якесь більше, сильно розпалене залізо, з якого скакали сильні іскри або сарахкотіли біло-зеленкуваті зиндри, батько все просив когось із присутніх:

— А заступіть-но там дитину!

Я дуже боявся тих іскор, та проте страх любив дивитися, як вони, мов рій огнистих чмелів, вилітали з-під батькового молота і прискали на всі боки. Особливо в таких разах, коли треба було зварювати два окремі кусні заліза в одно. І так, коли батько з розтоплених у паленищі гонталів збив одну груду, сю груду по кількаразовім випаленні викував на подовжну, плескату штабку, довгу на півтора п'яді і широку на три пальці, потім на круглім розі ковала загнув, а кінці склепав докупи, наставала найважніша пора в виробі сокири: зробити добрий, міцний обух і зварити, викувати та насталити лезо. Зігнена груба штаба йшла наново в огонь, а коли була розігріта до білого, в нефоремну діру треба було вбити обушницю — залізний прилад, на якому мав формуватися отвір у обусі сокири. На тій обушниці батько виковував обух дуже старанно; його обухи ніколи не тріскали й не розвалювались, а се у господарської сокири, що часто служить і за довбню, дуже велика чеснота. Разом з обушницею йшла сокира знов у огонь, але в якім виді! Місце, де оба кінці штаби

сходилися разом і де мало повстати лезо, було геть обліплене рідко розведеною глиною — се мало причинятися до зварення заліза. Покладену в огонь сокиру батько старанно, як дитину, прикривав горючим, а потім іще свіжим углям, а те вугля скроплював іще водою, в якій також була рідко розведена глина — се на те, щоб давало ліпший «гиц». І дика баба починала стогнати щосили. Доти, доки з огнища зі звичайними вуглевими іскрами не починали вириватися ярко-білі зиндри. Ні, ще не доти! Аж коли ті зиндри починали густими роями «сарахтіти» з огнища, тоді був знак, що залізо зварене досить. Батько звільна брав кліщами розпалене залізо, обгрібав його молотком із вугля й розтопленої глини, клав на ковалі і робив кілька легких ударів своїм молотком. Сі удари все мали для мене якийсь чар таємничості: хоч які були легкі, а проте за кождим ударом сарахтіли та розскакувались на цілу кузню великі рої зиндр. І хоч я звичайно в таких хвилях сидів на своїм підвищенім місці, заслоненнї від ковала плечима якогось дужого «нанашка», то проте мої очі з безпечного сховку бігали всюди по кузні, слідили за кождою зиндрою, а рівночасно не змигали й з того заліза, що під ударами батькового молотка прибирало чимраз виразнішу форму. А надавши м'якому залізу таку форму, як йому було треба, батько моргав на присутніх, особливо молодших, і приговорював:

— Ти-ти, хло! Ану, за молоти! Ану, живо!

Два чоловіки хапали здоровенні молоти і били в такт по залізу. Луп-цуп-цуп! Луп-цуп-цуп!—лунали удари трьох молотів. Малий батьків тоненько, а два інші грубо, загарливо, мов сердито.

Лезо було зварене; та тепер починалася батькова детальна робота; знов над обухом, поки не дійшло до того, що можна було виняти обушницю, а потім над лезом та над вістрям. Батько кував та перековував кожду часть по кілька разів, дбаючи не лише про форму, але особливо про те, щоб залізо було рівно та туго вироблене, щоб ніде не було скази, ані задирки, щоб сокира виглядала «мов вилита».

В кузні йдуть розмови. Сусіди розповідають сільські новини: хто що чув у громадськім уряді, що бачив на торзі в Дрогобичі, що розповідав мандрований жебручий дід. Найбільше розмови про Борислав, про ями та закопи: в ту пору розпочиналося видобування нафти і воску на більший розмір. Тисячі жидів ішли до Борислава, видурювали за що-будь шматочки грунту від селян і починали рити

«дучки». В сусідніх селах почав зароджуватися тип «ріпника»: звичайно парубки, не лише бідні, а й заможніші, «ворохобилися на чорну сорочку й білий хліб»,— так характеризувала селянська поговірка життя ріпника — перший прояв промислово-капіталістичних порядків у тім тихім досі, патріархальнім закутку.

До нашої кузні доходили лише деякі, сказати б, каламутні бульки того нового явища. Сього тижня в ямах загибло п'ять хлопа, а оноді в одній ямі задушило трьох, а сей або той упав з кибля і роздерся на городженій кішниці, що служила замість цямбрини в тих крайнє примітивно будованих ямах. Се була одна постійна тема оповідань. А друга тема: сей бориславець пішов з торбами, той розпився, того, кажуть, жиди підпоїли та п'яного пхнули до ями. І далі йшли безкінечні, уривані оповідання про шахрайства жидів, про пиятики ріпників, про їх добрі зарібки і марнування зароблепого гроша, про вибухи кип'ячки в закопах на п'ятім, десятім, дванадцятім сажні.

Я слухав тих оповідань, як фантастичних казок про далекі, зачаровані краї. Борислав з його страховищами, дикими жартами та дикими скоками фортуни, з його дивним промислом, дивним способом праці та дивним народом заповнював мою фантазію. Наша слобода лежала далеко від гостинця; від нас ніхто не ходив, ані не їздив до Борислава, але, наслухавшися взимі в кузні оповідань про нього, я постановив собі зараз навесні не пожалувати ніг, побігти на гостинець і визирати там доти, доки не побачу ріпників, що з дальших, бідніших сіл ішли тим гостинцем до Борислава або вертали відтам у суботу додому. Та моя цікавість була заспокоєна швидше: ще взимі батько взяв мене одного понеділка до Дрогобича, і тут я побачив цілі юрби ріпників і цілі купи жидів, що кождого селянина, який їм по одязі видавався бориславцем, запитували:

— Газдо, газдо! Ви з Борислава? А маєте закопи на продаж?

Батько нерадо слухав тих оповідань про Борислав. Він так зжився зі старими порядками сільського життя, що в тім новім бориславськім розгардіяші чув щось нове, вороже дотеперішньому життю. Він не давав по собі пізнати того, не осуджував і не обурювався, як дехто з завзятих прихильників старосвітщини, але, коли вичерпався запас новин, радо звертав розмову на інші, переважно моральні теми. Батько, пильний і тямучий робітник, любив кпити

собі з дармоїдів та фушерів, з роззяв та галапасів. На потвердження своїх загальних уваг він любив наводити коротенькі оповідання та притчі, звичайно на тлі ковальського ремесла. Тут у кузні я чув уперве такі оповідання, як оте про хлопця, що його батько привів до коваля на науку та, боячись, щоб «дитина не попеклась або щоб іскра не випекла їй ока», просив коваля, щоб умістив його сина в коші, прибитім на стіну. «Воно, мовляв, буде придивлятися до всього та й так навчиться». Хлопець «учився» таким робом сім літ, а, вернувши до батька, замість лемеша зробив пшик.

Раз зведена на дорогу загальних тем та оповідань розмова йшла живо. Охочих слухати було багато, та були між нашими сусідами й незвичайні майстри-оповідачі. Сипались анекдоти, спомини з давніших літ, про кошутську війну, про тісні роки, про мандрівки наших селян на Поділля в службу або на Покуття та на Буковину за кукурудзою. Особисті пригоди перепліталися з короткими та меткими характеристиками людей — подолян, гуцулів, бойків — та місцевостей: Коломиї, Городенки, Садогори, Черновець.

Та ось сокира готова. Ще раз розпікає її батько, але лиш до червоного, і потім застромлює вістрям на два пальці в холодну воду,— вона гартується. А потім на шрубстак із нею та підпильник, щоб обгладити, а нарешті на точило, щоб наострити,— і готова невідлучна товаришка селянина чи то в лісі, чи при плузі, чи при фірманці, всюди, де треба «скріпи рукам». Коваль радісно глядить на своє діло, любується ним кілька хвилин, а потім дає в руку сусідам. І мандрує нова сокира з рук до рук. Кождий обзирає обух, пальцем пробує, чи остре вістря, обзирає лезо, чи гаразд виклепане, все обзирає, немовби се була його власна сокира.

— Ну, тота подовжить! — каже один.

— Мені би тоті дубики тепер, що вона їх вирубає! — зітхає другий.

Щасливий властитель нової сокири дивиться на неї з гордощами, з любов'ю. Він бачив, як її робили від самої першої хвилі, відколи вона була ще пригорщею старих гонталів. Він помагав дути міхом, бити молотом при її робленні,— вона, значить, почасти й його власне діло. Він весело дякує ковалеві, добуває з торби плескату півквартівку з горілкою. Батько велить із хати принести чарку, бохонець хліба, півплесканки сиру на дерев'яній тарілці — і починається частування, «обливання» нової сокири.

Батько випиває чарку горілки, закусує і береться до нової роботи; решта товариства частується, гуторить, жартує. Сей марить наяві: якби мені дві-три сотки, то я би те й те зробив та показав! Другий числить, кілько грошей у остатнім році перейшло через його руки.

— Дванадцять десяток — бігме, кумочку, дванадцять десяток, як один крейцар! Яка би то пара воликів була! А так що? Як в пальці тріс. Ні чоловік в'їв, ні впив, ні красно входив, лиш дідьчій матері годив.

— А вам, куме Марку,— обертається один до нашого простодушного сусіди,— якби вам так дванадцять десяточок тепер, що би ви зробили?

— Я-я-я,— заїкається Марко,— вже би-би-би я знана-нав, де їх сховати.

— Певно, завинули би в шматину та запхали де під стріху! — жартує дехто. Марко не силкується реплікувати, тільки хитає головою, мовляв: жартуйте здорові, а я своє знаю!

Інші радяться про свої хатні справи: у того корова положилася, там дитина кашляє; інший хвалиться, що вчора з полукіпка пшениці намолотив п'ять чверток. Обмови, осуджування неприсутніх батько не терпів і коли кому заганявся язик у той бік, умів зручним зворотом або притинком збити його з дороги, а молодшого, бувало, й попросту покартає: «Не пхай носа до чужого проса!» Так само не любив батько нічого сороміцького в розмові: сам він і при ньому вся компанія все держалася в межах приличності, звісно, такої, яку можуть допустити собі чесні, статочні господарі. З жінок деколи жартовано, а батько любив оповідати звісну притчу про дівку-скуску на доказ, що «жіноча натура й невинного веде до гріха».

— Бо то раз жив один отець зі своїм сином у лісі двадцять літ. Хлопець так і виріс у лісі, не видівши живого духа, крім свойого вітця. А як минуло двадцять літ, каже отець:

— Ну, сину, підемо троха в світ подивитися, як там люди жиють.

А син каже:

— Добре, тату!

Пішли. Приходять до села, а на краю села кузня. Вступили вони до кузні, посідали, син дивиться на ковалеву роботу, а далі каже татові:

— Тату, може би, й я поробив троха?

— Добре, синку, пороби.

Парубок приступає до огню, де власне грілося залізо, але не бере кліщів, тілько хапає розпечене залізо просто в руку, кладе на ковало та й кує, а залізо не пече його ані дрібки.

Коваль витріщив очі на такого челядника, а батько нічого, лише каже синові:

— Ну, що, сину, добре робота йде?

— Добре, тату.

— Як схочеш, то можеш тут лишитися. Але перед тим ходімо ще троха далі, бо ми ще дуже мало світа виділи.

Добре. Пішли далі селом, а на вулиці пострічалася їм дівка. Син став, дивиться — що то, ще не видів такого, а далі питає:

— Тату, а то що таке?

— То, синоньку, скуска,— каже старий.

А у сина аж очі розгоряються.

— Ей, тату, якби-то ми в лісі мали таку скуску!

Пізнав старий, що в хлопцеві кров заговорила, та й каже:

— Ну, годі, сину! Будемо вертати додому.

Вертають. Прийшли знов до кузні, а старий каже до сина:

— А що, сину, може, хочеш іще троха покувати?

— Добре, тату, — каже син.

Та й знов по-свойому: йде до огню, а там залізо розпечене. Він хап рукою за залізо. Ей, як не крикне, як не хопить руку назад! А долоня вся міхуром стала. Обпік дочиста. А старий каже:

— Видиш, сину, то за те, що ти тої скуски захотів.

Та й забрались оба і пішли назад до лісу.

Батько оповідав сю притчу жартом. Аскетизм, що лежить у її основі, був зовсім чужий його вдачі. Навпаки, все і всюди він був чоловік товариський, громадський. «З людьми і для людей» — се був девіз його життя. І досі тямлю, яке велике враження зробило на мене його оповідання про того святого, що просив бога, щоб його увільнив від людської любові.

— То ще за давніх часів було, як жив один славний доктор. Він багато помагав людям, а бог дав йому таку ласку, що всі люде любили його. Ну, так до нього липли, як мухи до меду. Куди обернувся, куди поступився, всюди в нього були приятелі, а з ким лиш раз заговорив, той

був би за нього і в огонь скочив. Аж раз, ідучи лісом, здибав діда, зовсім голого, оброслого волоссям від ніг до голови, як молився в якійсь печері.

— Що тут робиш, діду? — питає лікар.

— Богу служу,— каже дід.

— Як же ж ти йому служиш?

— А бачиш: я відкинув усьо світове, відцурався всього і молюся та оплакую свої гріхи.

— А не ліпше би ти служив богу, якби був лишився в світі та працював для людей?

— Не можна разом служити богу й мамоні,— відповів дід.— Люде й їх усі гризоти, турботи та заходи — то мамона. Хто кому служить, від того нехай і платні жде. Я служу богу, і бог мені відплатить, а хто служить людям, то чим йому відплатять люде в день страшного суду?

На тім вони розійшлися: старий лишився в лісі, а лікар пішов до свойого діла. Але відтоді як зачав міркувати над дідовими словами, як зачав думати, то нарешті дійшов до того, що зненавидів людей і захотів і собі ж відчужитися від них. Утік у ліс, але люди знайшли його, а коли він не хотів вертати до міста, то вони захотіли жити з ним у лісі. Він знов утік від них, і знов його знайшли. Він сховався в якусь недоступну нетру — і там його знайшли; поплив на море і велів себе покинути на якійсь пустій скалі серед води,— і там люде віднайшли його і липли до нього по-давньому. Тоді він почав молитися богу:

— Господи, дай мені таку слабість, аби мене всі люди боялися, аби перестали липнути до мене!

Як зачав молитися, як зачав бога просити, так нарешті пан біг зіслав на нього таку слабість, що зачав собою бити до землі, розщибати, піну точити, ричати не своїм ґолосом, так що всі люде його пуджалися і втікали від нього. А він при кождім такім нападі все бачив чортів, що його торгають розпеченими кліщами, тягнуть до себе залізними гаками, б'ють залізними палицями а все кричать:

— Ходи до нас! Ходи до нас!

Так він мучився цілих дванадцять літ, але вже не тікав у ліси та в дебрі. Тепер його душа тягла до людей, але люди тікали від нього. Він ходив по містах та селах, просив притулку, але тота хороба зробила його таким страшним, що ніхто не хотів його приймити під свою стріху. Як де війшов межи купу людей, то всі розбігалися; навіть до церкви не міг ввійти, бо всі втікали відтам, де він появився, то його

потім не пускали. Нарешті го дванадцятьох роках чує голос:

— Валентий! Валентий!

Він обзивається:

— Хто мене кличе?

А голос каже:

— А що, солодко жити чоловікові без людської любові?

А він каже:

— Господи, я согрішив. Дай мені смерть, най довше не караюся.

А голос каже:

— А видиш! Хто людям служить, той мені служить. Я сотворив чоловіка для людей, і тілько з людьми і через людей він може бути щасливий. Якби я був хотів, щоб він сам собі через себе був щасливий, я був би зробив його каменем. Якби я був хотів, щоб він тілько мені самому служив, я був би зробив його ангелом. А так я дав чоловікові найбільший дар — любов до людей, і тілько тою дорогою він може дійти до мене. А ти хотів бути мудрійший і йти навправці та й зайшов у дебру, де сидять тоті з кліщами та з залізними палицями. Ну, та тепер досить твоєї покути. За те, що ти вперед служив людям і рятував їх, я беру тебе до себе, а твою слабість лишу людям на пам'ятку: най перемагають свій страх і відразу і вчаться любити та рятувати одні одних навіть у такім страшнім стані.

— І лікар Валентий,— кінчив батько,— зробився святим, а його слабість і досі ходить по людях. А хто рятує та дозирає хорого на ту слабість, той має ласку в пана бога.

Сорок літ минуло від тої пори, як у невеличкій дерев'яній кузні в нашій слободі останній раз лунав ковальський вербель, відігранний батьковою рукою молотом по ковáлі. Скільки змінилося за той час! Не лише з кузні, але майже з усього, що було тоді основою тихого, патріархального життя в нашім закутку, не лишилося майже ані сліду. З тодішньої веселої компанії, що гуторила довкола ковальського верстату, димала міхом, натягала обручі на колеса, завзято гримала молотом по розпеченім залізі та сипала веселими анекдотами при чарці горілки, нема, мабуть, нікого вже між живими. А тодішню веселість та жвавість у многих із них погасила доля ще далеко перед їх смертю. І певно, в ту пору ніхто з них не думав, що та кузня, і та компанія в ній, і той її дружній, радісний настрій лиша-

ться живими та незатертими в душі маленького, рудоволосого хлопчини, що босий, у одній сорочці сидів у куті коло огнища і якого дбайливий батько від часу до часу просив заступити від скачучих іскор.

На дні моїх споминів і досі горить той маленький, але міцний огонь. У ньому пролизуються сині, червоні та золото-білі промені, жевріє, мов розтоплене вугля, і яриться в його глибині щось іще біліше, променясте, відки раз по разу сарахкотять гількасті зиндри. Се огонь у кузні мойого батька. І мені здається, що запас його я взяв дитиною в свою душу на далеку мандрівку життя. І що він не погас і досі.

Криворівня, 24 липня 1902

У СТОЛЯРНІ

(ІЗ МОЇХ СПОМИНІВ)

І

В житті, мов у довгій дорозі: що з воза впало, те пропало. А спомини, мов затурбований хазяїн, ідуть по довгих літах тою дорогою і шукають-питають давно загубленого.

Мабуть, і сліду вже нема з тої столярні на бориславському тракті в Дрогобичі, де мені довелось пробути перші три роки мойого міського життя. То був старий домик у подвір'ї, відділений від вулиці трохи показнішим, але дуже нехарним жидівським домом та ще одною величезною жидівською халабудою, де містився шинок, а від потоку смердячою гарбарнею. Від заходу й полудня до нього припирав невеличкий огород, засаджений капустою, буряками та іншою невибагливою яриною. На подвір'ї перед домом стояли купи тертиць, верещали купи жиденят; від вулиці доходив шинковий галас, а від гарбарні поганий сопух. Усі забудування були дерев'яні, внизу гнилі, бо місце було вогке. Отсе було те окруження, в якому пройшли перші три роки мойого міського життя.

Се була та «станція у Кошицької», про яку довгі тижні перед тим розмовляли мої родичі, наважившися дати мене до школи «до міста». Ся Кошицька, властителька домика з огородом і столярської робітні, доводилась якоюсь своячкою — не знаю, чи моєму батькові, чи матері, і мені веліли називати її «цьоцею». Се була жінка середніх літ, значно поза 30, з слідами деякої краси на пожовклім та поморщенім лиці, незвичайно балакуча, як загалом усі дрогобицькі реміснички. Була русинка і ходила до церкви, хоча не цуралася й костьолу, любуючися оссбливо польськими кантичками, яких велику силу вміла напам'ять і які залюбки співала при роботі.

Кошицькою звали її якось по старій пам'яті, по першім чоловіці, хоча тоді вона від кількох літ була замужем за Гучинським, значно молодшим від неї, що був колись челядником у її мужа і тоді ще закохався в ній. Потім він служив у війську, відбув італійську кампанію 1859 р. і знав оповідати про Венецію, хоча з його оповідань у мене не лишилось у пам'яті нічого цікавого. Там у Італії він одержав відомість про смерть свойого давнього майстра і про те, що Кошицька повдовіла. Відтам він писав їй гарячі любовні листи, які Кошицька ховала в своїм комоді в куточку в коробочці, викладеній італійськими мушлями і привезеній, мабуть, самим-таки Гучинським як пам'ятка з Венеції. Раз якось, в часі одної з частих сварок між старшою жінкою й молодшим мужем, Кошицька видобула ті листи і веліла мені читати їх. Коли я, ледве слебезуючи ті малограмотні вояцькі складання, дійшов до патетичного місця: «Jeżeli cię nie kocham abym sobie trzy razy nogę złamał»[1], Кошицька, втираючи сльози, крикнула до свого мужа:

— Ти гадаєш, що пан біг уже забув, як ти клявся? О, пан біг не забув, ні! Зламаєш ти собі ще ногу на гладкій дорозі, я тобі се мовлю!

Загалом Гучинський був хоч добрий робітник, але чоловік нічим не замітний. Для знайомих і сусідів він хоч і був «пан майстер», а поза очі все лишився «чоловіком Кошицької». Говорили, що вона якось піддурила і приманила його до себе, та й сам Гучинський у своїй обмеженій голові з часом, мабуть, зупинився на тій думці, бо не раз у сварці, парафразуючи звісне патетичне місце свойого венецького листа, викрикував:

— Wolałem sobie trzy razy w jednem miejscu nogę złamać niż się ze starą babą związać![2]

Розмова в столярні звичайно йшла по-руськи, хоча челядники бували русини і поляки; тільки Гучинський з жінкою в хвилях інтимних пертрактацій говорив по-польськи. Не знаю, які бували причини тих, звичайно досить голосних, пертрактацій, що іноді кінчилися баталіями, по яких Кошицька день або два лежала в ліжку з головою, пообв'язуваною мокрими рушниками. Чи Гучинський, моло-

---

[1] Коли тебе не люблю, то хай три рази собі ногу зламаю *(польськ.).— Ред.*

[2] Краще б я собі тричі на одному місці ногу зламав, ніж зв'язатися із старою бабою *(польськ.).— Ред.*

дий, незвичайно сангвінічний чоловік, давав Кошицькій причину до заздрості, чи сам він був незадоволений тим, що не мав з нею дітей, сього не можу сказати. Здається, що його дражнило положення молодого мужа при старшій жінці, а може й почуття, що інтелігенцією, досвідом і енергією вона все-таки держить верх над ним. Говорили, що по шлюбі їм пророковано незгідливе життя і йому швидшу смерть перед нею. Дві воскові свічечки, зовсім однакової довготи й грубості, приліплено на стіні над головами молодих, щоб горіли в часі пошлюбного обіду. Одна мала значити його долю, а одна її. Отже кажуть, що полум'я обох свічечок раз у раз відверталося одно від одного в розбіжних напрямах, а нарешті його свічка згасла, догорівши ледве до половини. Я певний, що ся ворожба була першим жбихом холодної води на гарячі мрії Гучинського, якого тягла до Кошицької, мабуть, її вигода й енергія, а не сама лише холодна спекуляція на столярську робітню, полишену Кошицьким, і невеличку реальність його вдови. Сам він був десь із західної Галичини і не приніс Кошицькій нічого, крім свойого червоного лиця, гарячої крові, здорових, робучих рук та не зовсім приємної привички напиватися доп'яна щонеділі. Обоє вони свято вірили в те, що пошлюбна ворожба мусить сповнитися, і від тої ж першої хвилі свічки їх життя почали горіти кожда в інший бік. Сліди полум'я тих пошлюбних свічок ще видні були на дерев'яній стіні в робітні; їх ані не замазували вапном, ані не зіскоблювали: дві чорні смужки, випалені в дерев'яній стіні, нерівної довжини та розбіжних напрямів — то був дійсний символ сього недібраного подружжя.

II

Була неділя, ранок гарного осіннього дня. Я вийшов на вузеньке подвір'я на затиллі «цьоциного» домика — не на те просторе, спільне подвір'я, що лежало перед домом, а на затильне, маленьке, ще брудніше від переднього, обведене парканом, повне гарбарського сопуху та смороду з зовсім примітивно уряджених виходків. У віддалі, на вежі церкви святої Трійці і в польськім костьолі грали дзвони. Сонце палало ясно на безхмарому небі. В повітрі, високо над отим смердючим та брудним гніздом, уносилася якась радість, якийсь празничний настрій. В моїй душі чувся веселий шум лісу, плюскіт чистої річки,

мерехтіли постаті селян у чистеньких білих сорочках і дівчат у червоних спідницях зі скиндячками на головах. Мене щось стисло за серце, мов чорний рак здоровим щипом. Я весь стрепенувся; по мені пройшло неясне чуття, що той чорний рак, ухопивши мене тепер за серце, не попустить його вже ніколи.

Я зирнув крізь щілину паркана в один бік. За парканом був огород, засаджений яриною; ті самі широколисті буряки, худі головки капусти та рідко розкидані бадилля кукурудзи, що й перед вікнами столярні. Два-три соняшники обертали просто до мене свої жовті круглі цвіти, мов худі, від завісті пожовклі лиця. Зелений кріп вихапувався з-поміж повзучих огірків. Пузатий, писаристий гарбуз розвалився на грядці і грів до сонця свій сорокатий бік. Між капустою пишалася темно-зелена коноплина, сама одна, широко розгалужена та дорідлива, заввишки мало що не в хлопа, а завгрубшки внизу як держално коцюби. Я довго і не без подиву спочивав на ній очима: такої коноплини у нас на селі я не видав ніколи.

Далі за грядками йшов невеличкий садок з овочевими деревами. Червоні яблука пишалися та рум'янілися до сонця; грушки обліпили гілляки велікої груші так густо, що листя майже не було видно за ними. Тоненькі гіллячки слив гнулися під вагою темно-синіх сливок. Правдивий рай для дитячої фантазії! Правдивий, та ба, загороджений високим дощаним парканом, у якому не було ні хвіртки, ні перелазу і в якому мені протягом тих трьох літ не довелось бути ані разу.

Як довго я вдивлявся щілиною в той фантастичний рай — не тямлю. Та, певно, я й не швидко ще був би відірвався від нього, коли б мене не був сполошив якийсь незвичайний шелест за другим парканом, тим, що відділював подвір'я від гарбарні. Я відірвав очі від щілини, крізь яку видно було огород із садом, і заглянув у іншу щілину. Там був зовсім відмінний вид. Малесеньке подвір'я, з трьох боків обведене низькими, обдряпаними будинками гарбарні, виглядало радше як огидливий смітник, ніж як подвір'я. Клапті перегнилої соломи, косми худоб'ячого волосся, обструганого зі шкіри, купи гарбарського вапна та товченого, перекваше ного лубу, череп'я з горшків та тарелів і одним-одніська дупласта, головата верба, у якої більша часть пруття на голові була вже зовсім зісохла, а на решті теліпалося рідке, передчасно пожовкле листя,— ось що

складалося на зовсім не принадний пейзаж. Та не хибло й живої штафажі до нього. Невисокий парубок, жидок, з довженними, майстерно в спіраль закрученими пейсами, з брудною ярмуркою на коротко стриженій голові, весь брудний і обшарпаний, з ідіотичним виразом на лиці, власне ніс на плечах прегарне красе телятко. Виніс з-поза угла, з якогось невидимого входу, що вів із гарбарні на се подвір'я, і, придвигавши на середину смітника, гепнув ним на землю. Тільки тепер побачив я, що на тім місці, обік сього телятка, лежало ще одно, біленьке з чорною латкою над очима. У обох зв'язані були всі чотири ніжки докупи, обоє вони лежали тихо, безпомічно, не пручалися, а тільки своїми синіми, меланхолійними очима гляділи немов у німім остовпінні на сю огидну нору, куди в невідомій цілі придвигав і закинув їх отсей жидок. Та коли жидок із-за халяви видобув здоровий, блискучий ніж і почав, ідіотично всміхаючись, пробувати пальцем його вістря, телята якимось дивним інстинктом зрозуміли, що їм грозить, почали пручатися і кидатися, а далі забегетали жалібно обоє в один голос.

Жидок не зважав на се. Приступивши до одного телятка, він клякнув одним коліном на його тілі з такою силою, аж, здавалося мені, його реберця захрустіли. Теля відразу замовкло. Жидок узяв його голову, підніс її догори і закрутив так, що мордочка оперлась о його коліно, а очі на момент зустрілися з моїм поглядом. Потім звільна черкнув ножем по випруженій шийці. Острий ніж входив у тіло, дальше, глибше, поки з-під нього не вибризла рубінова струя крові, мінячися до сонця блиском дорогого кришталю. Різник, перетявши за одним разом шию теляти до половини, виняв ножа з рани і обтер о голову теляти, яку в тій же хвилі кинув на землю. Теля почало кидатися, поки гаряча кров косицею била з його рани. Жидок дивився на ту кров з якоюсь демонською радістю, і знов на його лиці заграв ідіотичний усміх. Він одною ногою наступив на розрізану шию теляти і, придушивши її, держав доти, доки кров уся не стекла в гній, а в тілі не стало ніякого руху. Тоді він принявся майструвати так само й друге теля, яке за той час лежало німо, мов поражене якимось диким страхом, лише широко роздуваючи ніздрі і нюхаючи незвичайний для нього запах крові. А коли й друге теля було зарізане і жидок настолочив і його шийку своєю катівською ногою, він, немов підтанцьовуючи, обернувся в тій

поставі впівобороту, лицем до мене, і мене, мов кропивою, опік його погляд, повний якоїсь безмисної, ідіотичної кровожадності, що вбиває з усміхом і виявляє лиш одну нетерплячку, коли жертва надто довго треплеться та оббризкає свого ката своєю кров'ю. Я відскочив, мов опарений, і побіг до хати.

— Тобі що такого? — запитала мене «цьоця», що власне збиралася йти до церкви.

— Нічого,— відповів я ледве чутно.

— Ти чого так поблід? — допитувала вона.

— Я? — перепитав я і, не кажучи нічого більше, уткнув лице в свою скриньку, немов вишукуючи якусь потрібну мені книжку.

«Цьоця» не допитувалася більше і пішла до церкви. А я довго ще плакав, уткнувшися лицем у отворену скриньку та ніби шукаючи якоїсь книжки. В моїй уяві теленькали срібні дзвіночки, на червоній стяжці позавішувані на шиях таких самих білих та красеньких теляток, пишався зелений пастівник, по якім весело скачуть та пасуться вони, і чувся жалібний рик їх матерей, що тепер надарма шукають своїх діток. Якби-то їх бідна фантазія могла уявити собі той безмір погані, ту обридливу нору, той проклятий смітник, на якому їм довелось пролити свою кров під ногою різника-ідіота!

III

Життя в столярні йшло весело. Для мене, селянського сина, що привик чути вічні побоювання та бачити тривожну увагу на погоду, на хмари, на вітер, на мороз або спеку, на фази місяця, було новиною те рівне, веселе життя міського ремісника, відірване від природи й її примх, розмежоване зовсім іншими межами, поділене по зовсім іншій шкалі. Що там мороз чи спека, сльота чи погода, сівба чи жнива, оранка чи косовиця з їх різнородними відмінами та пригодами, з тисячними комбінаціями,— те тут переводилося на далеко простішу поділку: щотижневий торг у понеділок та роковий ярмарок на святої трійці. Ось і все. Поза тим монотонний прилив і відлив приватних замовлень: скрині перед весіллями на придане для молодої і труни перед похоронами. Скрині й труни — се були головні вироби столярні Гучинського. Тільки десь-колись траплялися колиски, прості шафи та мисники й такі ж ліж-

ка та крісла. Делікатніших меблів не роблено майже ніколи, і хоча Гучинський хвалився, що «знається й на політурі», то, взявшися раз робити політуровані рамці до образа, таки не вдав і, натерши занадто міцно, «припалив» політуру, і на рамі лишилася темна, матова пляма.

В робітні були три верстати: працювали звичайно, крім майстра, два челядники і один термінатор. Челядники мінялися досить часто, і в моїй пам'яті задержалися лише два-три профілі. Поперед усього пан Станіслав, молодий ще чоловік, таки дрогобицький міщанин, що недавно визволився у того-таки Гучинського. Був се предобродушний, веселий і все задоволений парубчак, з приємними, хоч трохи грубуватими обрисами лиця, співучий і жартівливий. Він скінчив був усі чотири нормальні класи у василіян і вмів мені про кождого з моїх учителів василіян оповісти якийсь веселий анекдот. Один давніший ректор був скупий, складав гроші і мав звичай зашивати банкноти в ковнірі своїх переношених реверенд. По його смерті знайдено в його шафі кількападцять таких реверенд і роздано їх убогим жебракам. Деякі, не знаючи, що робити з тими лахами, попродали їх за пару крейцарів онучкареві, та один, що трохи знався на кравецтві, захотів зробити собі з неї камізельку, попоров її і знайшов гроші. Не кажучи про се нікому, почав розпитувати інших жебраків, куди поділи свої реверенди. Довідавшися, що вони в онучкаря, він звірився одному поліціянтові, своєму далекому своякові, вбрався сам за василіянина і в супроводі поліціянта наскочив до онучкаревої халабуди, нібито робити ревізію за покраденими реверендами. Переляканий жид зараз віддав усі лахмани і рад був, що скараскався біди. А жебрак і поліціянт повипорювали гроші, поділилися ними та й забралися бог зна куди. Онучкар, здибавши незабаром потім одного з тих жебраків, почав докоряти йому, що продав йому крадену реверенду і мало не ввалив його в біду. Жебрак образився і потягнув жида до монастиря, де йому потверджено, що реверенди не були крадені. Жид зо страхом оповів про доконану в нього ревізію, про поліціянта з шаблею і монаха в старій реверенді. Справа набрала серйознішого, таємничого вигляду. Ніякий монах із монастиря на ревізію не ходив; поліціянта, що буцімто був у нього на ревізії, онучкар не міг пізнати, «бо дуже тоді забоявся». На тім була би справа й закінчилася, якби один братчик у старім, пошарапанім требнику, що належав до небіжчика

скупаря, не був знайшов за оправою в хребті застромленої картки паперу, зложеної в трубку і записаної рукою покійника. На ній списані були різними часами всі суми, які вмів призбирати сей скупар-ректор і які по черзі зашивав у кожду реверенду. Було того більше як двадцять тисяч. Вість про се рухнула по місті. Така сума в тих часах у такій бідній, глухій місцині, як Дрогобич (се було ще геть перед бориславським золотим потоком), видавалася чимось великим. Онучкар, довідавшися, який скарб він мав у руках протягом мало не двох неділь і як по-дурному дав собі видерти його, з горя повісився. Поліція кинулася пошукувати того, хто робив ревізію в онучкаря, але все було даремне. Лише жебраки віднайшли по кількох літах свойого бувшого товариша, що зробився заможним господарем, мав жінку й дітей і, пізнавши своїх колишніх кумпанів, гостив їх пару день та обдаровував щедро. Про реверенди не згадував, а коли питали його, як се сталося, що він так забагатів, відповів коротко:

— Так мені бог дав!

А потім, помовчавши, додав:

— Можу присягнути, що я нікого не вбив, не обрабував, не скривдив. Таке моє щастє було!

Чи вірили жебраки, чи не вірили його словам про те, що він нікого не скривдив, але остатнє речення переконало їх вповні: таке було його щастя! Вони не видали свойого колишнього товариша та й, зрештою, що могли закинути йому?

Такі і тим подібні анекдоти любив оповідати пан Станіслав особливо вечором «по фаєранті», коли майстер виходив до цехової господи, старший челядник ішов додому, а майстрова поралась у кухні. Тоді ми три: пан Станіслав, термінатор Яcько і я, сідали на лавочці коло печі або на верстатах і починалася безкінечна розмова. Ті два, міщухи, розпитували мене про село та сільське життя, а я знов розвішував вуха, слухаючи їх оповідань, жартів, вигадок та дотепів. Найбільше імпонували мені, недосвідному ще школяреві, ті чисто школярські штучки та дотепи, яких багато знав пан Станіслав. То подасть мені польське речення, яке можна читати і взад і вперед, і все вийде те саме: kobyła ma mały bok[1]. То напише 12 нулів і з них при помочі дописуваних тут і там крисок зробить речення: pogoda od boga[2].

[1] Кобила має малий бік *(польськ.)*.— *Ред.*

[2] Погода від бога *(польськ.)*.— *Ред.*

То скаже речення буцімто зовсім польське, а потім показує, що воно зложене з самих німецьких слів: on bieg bez las, a ja za nim (on = ohn', bieg = bieg', bez = bös, las = lass, a = auch, ja = ja, za nim = sah'n ihm). То розповідав, як давніше німці перекладали на свою мову назви руських міст: Перемишль = Durchdenken, Мостиська = Brücken-drücken, Дрогобич = Zweitepeitsche, Самбір = Selbstwald і т. д. Потім знов сходили ми на язикові штуки вроді того, щоб швидко вимовляти без помилки такі фрази, як: «Nie pieprz Pietrze wieprza pieprzem, bo przepieprzysz Pietrze wieprza pieprzem»[1], або «Fritz frisst frische Fische, frische Fische frisst Fritz»[2], або «Przeleciały trzy pstre przepierzyce przez trzy piękne kamienice»[3]. Тямлю, як я не раз цілими вечорами ламав собі язик, виучуючи ті фрази. Зі свойого боку я заімпонував пану Станіславу своєю штукою вимовити одним духом дванадцять раз, не помилившися, фразу: «Цебер, цебер, полуцебер переполуцебрився». Хоч і як мучився він і малий Ясько над вивченням сеї фрази, та проте сказати її дванадцять разів одним духом без помилки не зумів жаден із них.

Мушу сказати, що пан Станіслав, хоч любив дотепи, не мав у собі ані тіні цинізму, оповідав усе весело та живо, але ніколи безсоромно, і загалом поводився як чоловік поважний. Такий сам поважний, хоч веселий тон панував у столярні в часі роботи, особливо в присутності майстра. Один із старших челядників, здається, по прізвищу Чемеринський, що називав себе «мебльовим столяром», любив оповідати давні цехові історії. Про челядника, що, замандрувавши відкись, хотів стати майстром у однім місті; там веліли йому зробити майстерштік, а він протягом місяця, замкнувшися в робітні, зробив чудовий вахляр, а на ньому була викладена барвистими дощечками ціла мука спасителя в сценах. Про годинникаря, що зробив для свойого міста премудрий годинник, із якого за ударом кождої години виходила інша група ляльок і грала різні мелодії. Магістрат, маючи у себе такий годинник та боячися, щоб майстер не зробив такого самого або ще й ліпшого кому іншому, прирадив осліпити майстра та годувати його до смерті лас-

[1] Не перчи, Петре, вепра (свинину) перцем, бо переперчиш вепра перцем *(польськ.)*.— *Ред.*

[2] Фріц їсть свіжу рибу, свіжу рибу їсть Фріц *(нім.)*.— *Ред.*

[3] Перелетіли три строкаті перепілки над трьома гарними будинками *(польськ.)*.— *Ред.*

кавим хлібом. Коли йому вибрали очі, він заявив, що його годинник має в собі ще один секрет, якого досі він не вказав нікому; коли б йому позволили доторкнутися машинерії, він пустив би в рух ще й сю останню, найкращу штуку. Магістрат згодився, майстра завели до годинника, отворили дверці до механізму, він ввіткнув туди два пальці, пошпортав щось — і механізм станув. Що потім намучились і намудрувалися найрізніші годинникарі над тим механізмом, ніхто не вмів ані віднайти, де там було щось попсоване чи звихнене, ані пустити його наново в рух.

Чемеринський був підстаркуватий уже чоловік, дуже маломовний. Він мандрував багато, та, мабуть, і витерпів багато, хоча ніколи не згадував про свої пригоди. В основі його вдачі лежала велика добродушність, навіяна зверху якоюсь строгістю. Коли часом я, забавляючись у столярні, наробив надто багато шуму, Чемеринський, не зупиняючись у роботі, обертав на мене свої чорні, навислими бровами отінені очі і промовляв коротко:

Нагулють!
Тихо будь!

Такими лапідарними віршами любив іноді промовляти. Що значило те початкове «Нагулють», я так і не довідався ніколи. Та тямлю, що коли по кінці курсу, по екзамені я вернув з «премією» — книжкою, яко «перший преміянт», і показав йому книжку, Чемеринський погладив мене по голові, помовчав довго, а потім якимось радісно зворушеним голосом промовив:

Нагулють!
Здоров будь!

Жартів, сміху від нього я не чув ніколи. Проте любив він слухати жартливих оповідань пана Станіслава і часом немов припечатував їх лаконічними увагами загального змісту, найчастіше зложеними також до вірша. Тямлю, як раз, вислухавши довгу суперечку між майстром і майстровою, з яких кожде закидало другій стороні дурноту, а собі віндикувало розум, Чемеринський, порушавши чорними вусами, обернувся до пана Станіслава і промовив голосно:

Всі на одно йдемо:
Дурнями живемо,
Дурнями й умремо,
В тім лише діло,
Щоб наше дуренство
Іншим під ніс не смерділо.

По тих словах майстер страшенно почервонівся, сварка між ними і майстровою урвалася, і хоча Чемеринському ні він, ні вона не сказали нічого, то проте за пару неділь його відправили.

IV

Окреме місце займає в моїх споминах термінатор Яська Романський. Се був одинокий, крім мене, малолітній у домі і через те мій природний товариш. Живий, резолютний, острий на язик, та зате не надто прудкий до роботи, цинічний і без скрупулів у багатьох таких справах, які для мене були «предѣл, его же не прейдеши», він був тип міського хлопця, повна супротилежність того несмілого та боязливого селюха, яким був я. Не диво, що він перший впроваджував мене в многі деталі міської цивілізації, вчив мене розпізнавати час на годиннику, розрізнювати биття квадрансове від годинового, орієнтуватися в місті, знаходити потрібні склепи, вулиці, майстерні, заклади. Під його проводом я в неділі й свята пополудні пускався на далекі передмістя Дрогобича, де у нього були свояки й знайомі. Іншим разом, коли треба було сидіти дома, а роботи не було, він учив мене мелодій польських колядок та інших кантичкових пісень, і часто, сидячи в пустій столярні, похилені над заялозеною старою кантичкою, ми щосили викрикували звісний колядковий рефрен:

Hej, hej, jedni grali,
Drudzy tancowali,
Pasterze na lirze![1]

Від Яська пізнав я уперше й ціну грошей. У селі я бачив, як усі дорожили грішми, побивалися за ними, але який їх практичний пожиток, чим вони можуть бути для чоловіка, се лишалося мені тайною. Селяни купували за гроші дуже мало: сіль, перець, шкіру на чоботи — значить, речі, нічим не принадні для моєї дитячої фантазії. Найбільша часть їх грошей ішла в якусь неясну для мене безодню, що звалася «штайрантом», що то про неї селяни говорили все з якимось острахом, так що й я привик бачити в ній щось страшне та нелюдяне. І коли в селі мені трафлялося

[1] Гей, гей, одні грали, другі танцювали, пастухи на лірі *(польськ.).— Ред.*

часом мати кілька крейцарів — звичайно заможніші гості дарують господаревим дітям по крейцару або два «на обарінок» — то я не знав, що робити з ними, і, побавившись, або губив їх, або віддавав мамі. Тут уперве я пізнав вартість грошей як джерела різних приємностей. Яcько вчив мене промінювати гроші на цукерки, яблука, горіхи, оповідав про різні способи, як у місті заробляють і пускають гроші, характеризував заробітки жебраків, водоносів, шматярів та кістярів, перекупок, садівників і різних категорій того дрібного зарібного люду, що заселював промислову частину Дрогобича, розложену довкола бориславського та трускавецького тракту, Солоного Ставка та жупи. Тут не було ані просторих садів, ані огородів, засаджених цибулею, капустою, бараболею та огірками, що творять головне джерело доходу на Лішнянському, Задвірнім та Зварицькім передмістях. Тамошніх людей, напівріль-ників, а напівміщан, тутешні ремісники підіймали на сміх, називали цибулярами, передражнювали їх м'який виговір:

— Цоловіце, цоловіце, мозе, купите цибулецки!

Під Яськовим проводом я заходив у тісні хати тих ремісників та зарібників. У мене була знайома флячниця Якубова, що заробляла на хліб, продаючи щопонеділка гарячі фляки на ринку, на підсінні. У неї був чоловік, якийсь ремісник, що рідко бував дома, але й тут було таке саме, як із моєю «цьоцею»: хоча Якубова була мала та непоказна жіночка, то в хаті, очевидно, був її верх, і в цілім сусідстві всі знали Якубову, а її чоловіка коли й згадував хто, то хіба як «чоловіка Якубової». І загалом мушу сказати, що, проживши вісім літ між дрогобицькими ремісниками та придивившися їх життю зблизька, я виніс враження, що жінки в тих родинах займають коли не верховодне, то бодай рівнорядне становище з чоловіками, визначаються інтелігенцією й енергією, а наді все вертким та невтомленним язиком. Ні перед тим, ні по тім у моїм житті я не чув, щоб хтось говорив по-руськи так швидко, як деякі дрогобицькі передміщанки. Отся їх духова перевага над мужами пливе, мабуть, із того, що мужі — ремісники, змушені спеціалізуватися на одній, механічній, звичайно посидющій роботі, а корпаючи над нею день у день, тиждень за тижнем і рік за роком, тратять еластичність духу, енергію й оборотність; натомість жінки, на яких плечі спадає і хатнє господарство, і захід коло дітей, і праця в огородці,

а часто й переговори з партіями, що приходять за роботою, або продаж готового товару на торговиці, власне набирають тих прикмет, що роблять їх верховідцями в домі.

Яcько вчив мене також міських забав, яких не знають сільські діти: гри в пилку, в кічку, пускати орла, ловити воробців на самотрісок. Правда, до тих забав я не був охочий, зате тим більше вдячний я був йому, що восени щонеділі водив мене в околиці Дрогобича, на Гірку, на ріку та на поля, де ми збирали достиглий та першим морозом приварений терен, який потім у столярні пекли і їли. Майстер Гучинський віднайшов у однім березі шорсткий та м'який пісковець, що служив йому замість пумексу при гладженні дощок, і не раз посилав нас обох із Яськом по свіжий запас такого каменю. Іноді ми заходили в ліс і знаходили гриби; тут я був Яськовим учителем, вміючи ще змалечку від батька розпізнавати різні роди грибів добрих і «шалених». Ми збирали насіння різних трав для канарків та щиглів, яких майстер любив держати в клітках, або ходили з мішком по великі лісові мурашки, які «цьоця» варила на купіль для себе, бо вже тоді терпіла на ревматизм у ногах, проживши звиш двадцять літ у вогкій хаті на болотнистому місці. Пізніша осінь доставляла мені з Яськом інших розривок на подвір'ї. З огороду викопували ярину, квасили капусту та огірки, на подвір'ї клали огонь, варили повидла зі сливок, а в сінях у іншім котлі варили карук із волових жил та з відпадків товарячої шкіри. Все се були роботи, яких я ніколи не видав у селі, і все те нове та цікаве для мене вмів Яcько вияснити та робити ще цікавішим своїми оповіданнями та дотепами.

Батько Яськів жив неподалеку від нас, мав свою хату й огород, а крім того, ходив на заробок до «великої фабрики» — рафінерії нафти та земного воску, що власне тоді була недавно збудована за Дрогобичем, на бориславськім тракті над рікою. При якійсь експлозії йому попарило руки й ноги, і ми оба з Яськом щонеділі відвідували його в шпиталі,— се були перші мої відвідини в тім домі болю та карболю. Старий Романський був письменний чоловік; у тім маленькім світі, що групувався довкола дому «цьоці» Кошицької, він був одною з ясніших звізд, уважався чоловіком розумним і досвідним. Я пригадую собі досі його страшні рани, які я бачив у шпиталі, коли їх перевивано, і чорну табличку над його головою з написом «Brandwun-

den»[1], і великий молитвослов, що лежав обік нього, і його пожовкле, мученицьке лице, що не зраджувало болю, тільки якийсь безмежний смуток...

Якось швидко потім, не дожидаючи батькового видужання, Яcько покинув столярню Гучинського. Майстер був незадоволений із нього і, хоча він витермінував уже чотири роки, не хотів його визволити. Яcько втік із столярні, покинув рідний дім, узявши з собою лише дещо з одежі та два ринські грішми, і пустився з тим засобом до Львова. Львів у моїй фантазії лежав десь у міфічній далечині. Залізниці ще тоді не було, фірою треба було їхати туди дві чи три доби, а пішки йти — я й не знав як довго. Я дивувався Яcьковій смілості, що він сам, без грошей і без ніякої виразної мети, пустився в таку далеку дорогу. Перший лист його до матері, що по кількох днях тривожної непевності та пошукувань дав їй нарешті певність, що сталося з її сином, зробив не малу сенсацію в столярні. Його відчитав сам майстер наголос і обчислював з пам'яті, якою дорогою і як далеко зайшов Яcько першого дня, в якім селі купив собі квасного молока з хлібом, в якій коршмі ночував. Більше відомостей від нього не доходило до мене. Куди подівся він у Львові і що сталося з ним, я ніколи не довідався. Він згубився для мене безслідно, як річ, що впаде з воза під час скорої їзди.

V

Кождої п'ятниці і суботи був час артистичного попису «цьоці» Кошицької, час малювання скринь. Сю часть роботи вона найчастіше брала на себе; її малюнки визначалися нечувано сорокатим добором фарб і дивовижними контурами цвітів. Щоправда, і одно й друге не виходило з утертого здавен-давна шаблону, але «цьоця» любила при малюванні давати волю руці і підмінювати фарби. Замість бурякового обрамування дасть синє; простолінійне бадилля ростини замість білого зробить зелене, листочки фантастичної «ружі» розмалює замість у три колісця — в чотири: внутрішнє колісце цинобром, середнє зеленим, потім жовтим або синім, нарешті, білим; листя не було ніякого. Щонайбільше по рогах малюнка умістить іще по одній «ружі» з листочками в три колісця. Малюючи, ходить дов-

[1] Опік *(нім.).— Ред.*

кола скрині, окидає зором знавця всю малятуру, візьме раз горщик із зеленою фарбою, то знов із синьою, червоною, жовтою, білою, і тут підведе, там ободець зробить, там проведе лінію, доки цілість вповні не задоволить її невибагливого смаку. І при тім із її уст ненастанно пливуть набожні пісні, всуміш польські й руські. Ось вона викінчує престрашенну «ружу», якої рисунок і кольори могли б здивувати й найдикішого дикаря, і при тім її голос виводить:

Ах, тяжка страта!
Пекельні врата
Отворяться широко.
А ви, грішнії
І проклятії,
Ідіть в пропасть глибоко!

За хвилю вже її рука, узброєна квачиком із зеленою фарбою, робить по червоному викрутаси, подібні до жидівських спірально звинених пейсів, а з її уст пливе далеко гуманніша течія слів і тонів:

A ty, pani dworko,
Kluczyki na kołku — hej nam, hej!
Kolęda, kolęda, kolęda!
Każ wodki dolewać
Będziem dobrze spiewać — hej nam, hej!
Kolęda, kolęda, kolęda! [1]

Я зразу дивився з великою набожністю на ті «цьоцині» артистичні вправи, подивляв її штуку й смак і любувався довершеними творами. Мене найбільше радували ті місця, де були більші хляпи якої-будь чистої краски, головно цинобру та синьої фарби. Бляйвайсу я не любив, жовта фарба була мені ненависна, і я страшенно здивувався, коли Яcько показав мені уперве, як із мішанини жовтої фарби з синьою повстає зелена. Яcько мав собі приділену функцію — розтирати фарби на кам'яних плитах, мішати їх і складати готові до відповідних горщиків. Розтирання бляйвайсу та жовтої охри було найтрудніше, і тут Яcько радо приймав мою поміч: оба ми в чотири руки хапали кам'яний товкач і доти водили ним з притиском по плиті, доки під

[1] А ти, пані хазяйко,
Ключики на кілку — гей нам, гей!
Коляда, коляда, коляда!
Накажи горілки доливати,
Будемо добре співати — гей нам, гей!
Коляда, коляда, коляда! *(польськ.).— Ред.*

гладким каменем чути було хоч одно зернятко нерозтовченої та нерозмеленої фарби. Всі фарби розводилися водою з каруком; але бували випадки, що нам приходилося приготовлювати й олійну фарбу. Дорожчі скрині, шафи та ліжка малювалися олійною фарбою — і то виключно зеленою. Сей звичай мусив бути досить старий, коли образ зеленого ліжка ввійшов навіть у пісню. Яcько любив співати сю пісню: чи то варячи в залізнім горщику коніпний олій на покост і мішаючи його ненастанно залізною лопаткою чи розтираючи зелену фарбу, змішану вже з жовтої й синьої, він, прижмуруючи очі, мов півень, виводив:

A w ty nowy komorze
Stoi zielone loże:
Ej łoże, loże śliczne, zielone,
Któż na tobie będzie spał?[1]

Взагалі столярня дуже часто лунала піснями. Особливо всяка стичність з фарбами та пензлями якось сама собою викликала пісні на уста. Тільки майстер Гучинський не співав ніколи. Зате я, навчившися швидко всіх пісень, популярних у столярні, допомагав своїм пискливим голосом кождому, а на третім році свойого побуту в столярні дійшов до того, що міг помагати «цьоці» також при малюванні скринь. З якою радістю ходив я з пензлем довкола скрині, держав у руці глечика з фарбою! З якими гордощами мазюкав я на взір «цьоциних» такі «ружі», що аж сама «цьоця» бралася за голову, а челядники прибігали від верстату, оглядали мої малятури і аж лягали зо сміху! А проте скрині з моїми малятурами мали щастя: задля незвичайних мальовил їх купували радше, і я готов був статися повагою в фаху малювання скринь, якби доля не призначила мене до іншого мазюкання. Чоловік a posteriori[2], оглядаючи круті шляхи та дивовижні серпентини свойого життя, знехотя починає потроху хилитися до фаталізму.

Діла Гучинських ішли добре. На скрині був такий попит, що в деяких порах при кінці тижня готовими скринями заповнювано майже всю столярню. В таких разах мені стелили спати в такій скрині, а що в столярні йшла робота

[1] А в цій новій коморі
Стоїть зелене ліжко:
Ой ліжко, ліжко, гарне, зелене,
Хто на тобі буде спати? *(польськ.)*.— *Ред.*

[2] Із досвіду *(лат.)*.— *Ред.*

іноді до пізньої ночі, то я рано прокидався, немов у глибокій криниці: на мою скриню поклали другу, на неї третю і так аж під саму стелю. Аж коли я, прокинувшися, починав кукати, купу розбирали, і я вилізав із того сховку на світ. Бували й такі часи, що мені доводилося спати в свіжих домовинах, коли в столярні їх роблено більше, а задля браку місця їх не було де класти, як тільки на моїм тапчані: тоді домовину клали на тапчан, а мені стелили в ній, і я спав преспокійно, антиципуючи вічний сон її властивого хазяїна. Та моя мати, довідавшися про се, запротестувала проти того, і мені перестали стелити в домовинах; «цьоця», здається, звинялася навіть, що вона нічого не знає про се і що Яська кілька разів стелив мені в домовинах на жарт.

На третім році мойого побуту у Гучинських вони зачали будувати свій власний дерев'яний дім при одній із сусідніх вулиць. Моя цікавість мала тут знов широке поле придивлятися праці теслів і тисячним сценам будування в місті, починаючи від тої, як Гучинський і «цьоця» одного вечора прийшли з міста значно підхмелені і придвигали чималий мішок грошей. З їх розмови я довідався, що се вони затягли в столярському цеху позичку — мабуть, 120 ринських, на ті часи показну суму — і цехова каса виплатила їм ту позичку самими мідяками, так що вони мусили брати гроші в мішок, мішок на палицю, а палицю за оба кінці обоє на плечі і нести їх так, як ті старозавітні жидівські оглядачі Палестини несли в табір Ісуса Навіна вкрадений десь по дорозі здоровенний кетяг винограду. В цеху з нагоди сеї позички був немалий «трактамент», і наші майстер з майстровою забарилися допізна; ніч була темна, дорога болотяна, мішок із грішми важкий, а ноги в обох нетверді — от і не диво, що обоє прийшли додому заталапані, змучені і сердиті одно на одного, і празничний день закінчився сутою сваркою, в якій майстрова побажала майстрові, щоб уже раз виповнив свою обіцянку і зломив собі натрое не одну, але обі ноги і голову в додатку, а майстер в браку сильнішого аргументу вхопив здоровий бляшаний друшляк і так делікатно насадив його «цьоці» Кошицькій на голову, що вона опинилася мов у старім рицарськім шоломі з замкненим візиром, а краї друшляка щільно окрутились їй довкола шиї. Ми оба з Яськом мали потім немало роботи, поки розігнули бляху настільки, що могли зняти з «цьоциної» голови сей імпровізований і зовсім не-

вигідний шолом. «Цьоця» після того пам'ятного вечора лежала два дні в ліжку, а третього дня, вставши до малювання скринь, з якоюсь пасією раз у раз виспівувала ту строфу польської колядки, де згадувалось ім'я майстра Войтіх, і за кождим разом махала грізно квачем у його бік, співаючи:

Bieg Wojtek bez portek po śniegu, po grudzie:
Śmieją się, cieszą się: cha-cha-cha-cha, ludzie! [1]

А майстер мовчки робив при варстаті і при кождім такім натяку червонівся, мов буряк.

VI

Скінчивши так звану нормальну школу у василіян, я перейшов на іншу станцію, і «цьоця» Кошицька з її столярнею щезла з обрію мого життя. Тільки геть пізніше, вже бувши на університеті, я довідався про сумне закінчення її домашньої драми.

Пошлюбні свічки віщували їй правду, та далеко не всю. Вона пережила свойого значно молодшого чоловіка, а третій завів її до гробу; сей третій — то був ревматизм. Гучинський, надто вмираючи, лишив їй пам'ятку по собі: він поручився в якійсь касі за значнішу позичку, затягнену якимось його знайомим; сей знайомий не заплатив позички, і швидко по смерті Гучинського каса зліцитувала новий дім його вдови і викинула її, стару, немічну і розбиту паралічем, на вулицю. Хороба відняла їй ноги, і вона не могла навіть ходити за жебраним хлібом, а мусила повзати на руках, волочачи немічні ноги за собою. В такім стані вона проводила дні під церквою св. трійці або під польським костьолом. Сиділа мовчки, не просячи, не благаючи милостині і якось знехотя простягаючи руку, коли хто з її давніх знайомих подавав їй пару центів. Зів'яла, зжовкла, лице покрите зморшками, пальці покорчені та повикручувані ревматизмом, тільки в очах світився розум і енергія, але їх світло було притемнене хмарою глибокого смутку, тою самою хмарою, якої крило я уперве бачив на мученицькім лиці попареного на фабриці Романського. Скільки-то світлих та енергічних очей затемнює та хмара по наших місточках!

---

[1] Біг Войтіх без штанів по снігу, по грудках:
Сміються, тішаться: ха-ха-ха-ха, люди! *(польськ.).— Ред.*

З БУРЛИВИХ ЛІТ

ПЕРЕДМОВА

Займаючися від довгих літ студіями над розвоєм національного і партійного життя в Галичині, а спеціально над історією «бурливих літ» 1846—1848, я мимохіть звертав увагу на деякі постаті та епізоди, що хоч і не стояли на першім плані історичної сцени і для фахового історика тих часів мусять губитися в масі або дають лише якусь одну рисочку для характеристики ширшого історичного тла, та проте приковують до себе увагу белетриста своїм чисто людським змістом, своїм драматизмом. Такі епізоди самі напрошуються під перо повістяра та новеліста, і я не міг опертися тій спокусі. Правда, з намічених мною епізодів я опублікував досі лише два: «Герой поневолі», первісно написане по-польськи як один розділ повісті «Lelum і Polelum» і надруковане також по-польськи в скороченні у виданнім д. Катнером календарі «Lwowianka», та ширшу повістку «Гриць і панич», друковану в «Літературно-науковім віснику» 1899 р. Надто були в мене від давніх літ порозпочинані ще деякі оповідання з сього циклу, головно оповідання «Різуни», яке я, одначе, викінчив аж сього року.

В отсьому виданні я міркував ізразу подати всі оповідання «З бурливих літ» в однім томі, але, побачивши, що задля об'єму матеріалу се неможливе, ділю їх на два томики; призначене первісно для сього томика оповідання «Герой поневолі» буде поміщене в другім томику. А тепер іще кілька слів про джерела тих двох повісток, що поміщені в отсьому томику.

Певна річ, історична повість — не історія, а повістяр, навіть коли він користується історичними документами і малює факти згідно з ними, не повинен таїти перед собою і перед публікою, що він ані на хвилю не перестає бути

белетристом, «трувером», тобто винахідником, по щасливому вислову середньовікових французів. Історичні документи, навіть хоч як пильно й щедро б він використовував їх, дають йому поодинокі риси до характеристики часу, бліді контури людей і подій. Те, що творить суть артистичного твору — індивідуальне життя, рух і тепло, — мусить автор надати їм сам. Певна річ, і історик має потроху аналогічне завдання, але лиш аналогічне: він мусить із документів відгадати і відтворити перед читачем дух і характер часу, мусить віднайти поза тисячами дрібниць основну течію, поза відірваними явищами — великий закон розвою, поза індивідуальними рисами — типове. Белетрист, навпаки, ловить на льоту самі явища, у вихрі історичних подій він хапається за індивідуальність, виторочуючи її, мов черепону нитку з різнобарвної тканини, і тільки на тій індивідуальності, мимохіть, немов рикошетом, показує великі історичні події, дає нам глядіти на них ніби через невеличке віконце. Його ціль тут, як і всюди інде, — малювання людської душі в її поривах, пристрастях, змаганнях, тріумфах і упадках; чим живіше він на данім історичнім тлі змалює своїх героїв власне як людей, а не як манекени в історичних костюмах, тим кращий і тривкіший буде його твір.

Усе те я говорю, розуміється, не pro domo mea[1]. Наскільки мені вдалося в отсих повістках змалювати живих людей і разом із тим віддати також колорит і настрій даних історичних хвиль, не мені про се судити. Мої міркування нехай будуть свідоцтвом того, як я розумів своє завдання, а не осудом, як я виконав його. Для такого осуду я подав тут деякі матеріали.

Оповідання «Різуни» основане в першій лінії на оповіданні мойого пок[ійного] батька, який не раз, хоч і загально, згадував про переполох, зроблений на Кальварії приходом великої громади мазурських різунів восени 1846 р. Отимто перший нарис сього оповідання у віршованім обробленні входив у склад поеми «Панські жарти», основаної також на батькових оповіданнях. Та пізніше, перероблюючи сю поему для друку, я викинув сей і деякі зайві епізоди і пробував обробити звістку про прихід різунів на Кальварію в окремій поемці. Та й сей план я закинув, надибавши 1884 р. в архіві д. Вол. Федоровича в Вікні лист одного

[1] Про себе, дослівно: про мій дім (*лат.*).— *Ред.*

сучасника, де подано ось яку звістку про сей, історикам того часу, скільки відаю, незвісний, факт. Лист написаний з Бірчі 18 жовтня, три дні по факті, і ось що говорить про нього: «15 tego miesiąca był odpust na Kalwaryi, gdzie się znajdowało z 80 000 ludzi, a trzecia część z tego przez Birczę się wlekła. Możesz sobie przedstawić, jaki to był przyjemny widok przypatrywać się tym zbójcom, którzy szli na Kalwaryę pozbyć się grzechów zabójstwa, ktorych się dopuścili, aby mogli na nowo zabijać i mordować. Na Kalwaryi byłoby niezawodnie przyszło do jakiego zaburzenia, ale były cztery kompanie wojska w bliskości i cztery armaty. Jednakże jednej nocy, jak się zdaje, złodzieje musieli narobić trwogi i wszyscy gdzie kto mógł uciekał, bo jak gruchnęło, że rano już mnóstwo wyrżnęli, to możesz sobie wystawić, co się tam działo: komisarze i księża uniccy z klasztoru aż patynki pogubili, a panny lwowskie w koszulach po lasach się błąkały. Wojsko potem chwaliło się, że jakby nie my, to by tu wszystkich wyrżnęli Polacy,— a to żeby jeszcze większą nienawiść między ludem rozniecić»[1].

Автор сього листа підписаний «Adam»— прізвища я не міг довідатися; очевидно, се той сам Адам, який у нарисі Йосифа Якубовича «Światło i cienie» оповідає про свою «Obronę dworu i miasteczka Birczy w ziemi sanockiej r. 1846» (див. Album Lwowskie, wydane przez Henryka Nowakowskiego, Lwów, 1862, стор. 201—203). Значить, сей п. Адам потроху історична фігура, хоча теперішні польські історики того часу, як Осташевський-Баранський та Шпір-Пепловський сей епізод поминають мовчанкою.

Далеко виднішою був один із героїв другого оповідання, поміщеного в отсій книжці, Никодим Пшестшельський. Історики польської конспірації 1846 р. подають, що він

[1] 15 цього місяця був відпуст на Кальварії, куди зійшлося до 80 000 людей, з них третя частина тяглася через Бірчу. Можеш собі уявити, який це був приємний вид дивитися на тих розбійників, що йшли на Кальварію змити гріхи убивств, яких допустилися, щоб могли знову вбивати та мордувати. На Кальварії, безперечно, дійшло б було до якогось заколоту, але поблизу було чотири роти війська і чотири гармати. Однак одної ночі злочинці, здається, таки наробили тривоги, і всі втікали куди хто міг, бо як рознеслася чутка, що вони вранці вже багато людей вирізали, то можеш собі уявити, що там діялося: комісари і уніатські ксьондзи з монастиря аж патинки погубили, а львівські панни по лісах в сорочках блукали. Військо потім хвалилося, що коли б не ми, то тут би всіх вирізали поляки,— а се для того, щоб іще більшу ненависть розпалити між народом.

разом із своїм братом Вінкентієм був організатором революційного руху в Турецькім повіті. Вони оба, як твердить Шнір-Пепловський (Z przeszłości Galicyi 1772—1862, tom II, Lwów, 1894, стор. 172—173), разом з Альбертом Стшелецьким удержували тісні зносини з повстанцями в Сяноцькім, але ревізія, доконана д[ня] 22 лютого через комісію, прислану з Самбора разом із сильною військовою асистенцією, перешкодила виконанню їх намірів. Трохи більше деталів подає Осташевський-Баранський (Krwawy rok, opowiadanie historyczne, Złoczów, стор. 166—167), хоча наплів дурниць, роблячи організаторами Турецького повіту Льва Мазуркевича, емігранта, та Юліана Госляра, що в сам день різні тільки що прибув із Угорщини до Гачова і там був арештований мазурами (пор. Schnür-Peplowski, Z dziejów Galicyi, t. II, стор. 164). Осташевський-Баранський подає, невідомо на якій підставі (бо похвальним польським звичаєм оба ті пани не цитують своїх джерел), що Никодим і Вінкентій Пшестшельські були державцями Турки, що обік них агітував ще третій Пшестшельський — Альберт, властитель дібр Комарники (Шнір-Пепловський, як ми бачили, знає про Альберта Стшелецького, а не Пшестшельського), і пише, що відділ у Турці був «wcale liczny»[1], але в передодень вибуху хтось зрадив конспіраторів. Довідавшися, що староста Гіцгерн уже перед тим вислав сильний відділ війська до Турки (значить, план мусив бути вже перед тим зраджений!), мусили занехати свій намір. І справді, прибув сильний відділ війська під проводом протоколіста Костгайма, який протягом чотирьох днів переводив ревізії. Рівночасно коштом заряду дібр камеральних утворено численні й сильні відділи урльопників під проводом головно стражників фінансових.

Цікаво, що оба польські історики промовчали те, що діялося далі, і при тім промовчали одне дуже інтересне свідоцтво, бо власну заяву Никодима Пшестшельського. Вона була надрукована в 1848 р. в ч[ислі] 8 польської газети «Rada narodowa», виданім д[ня] 29 цвітня. Подаю сей документ, що був головною основою мойого оповідання, в дослівному тексті.

«Ja, Nikodem Przestrzelski, więzień stanu, w r. 1846 w miesiącu lutym przed tajną policyą i strażą finansową uchodząc, d. 25 lutego w wieczór przybyłem do wsi Stuposiany cyr-

[1] Досить численний *(польськ.)*.— *Ред.*

kułu Sianockiego, mej niegdyś dziedzicznej, z prośbą, by mię jej gromada przed ścigającą mię siła ukryła. W tym celu powierzyłem się najprzód kmieciowi Hryc Dziuryk, który z radością mię powitawszy, wszelką pomoc obiecał i słowa swego uroczyście dotrzymał; albowiem najprzód zawiadomił o mym pobycie swych sąsiadów: Fedia Turków, Andreja Mycak wójta, Jurka Majnus, a w końcu całą gromadę, przechował mię częścią w swej chalupie, częścią w lesie, cztery przeszło tygodnie. Gromady tej kmiecie koleją karmili mię, dzieląc się ostatnim kawałkiem chleba ze mną, i koleją dodawali mi codzień innego towarzysza mego ukrycia dla obrony i pociechy mojej, nadto przesyłali mi przez tychże wysłanników wiadomości o usiłowaniach i krokach przez władzę do mego wyśledzenia poczynionych, a w szczególności donieśli mi, że Czaczkowski rządca dóbr kameralnych Łowna w miasteszku Lutowiskach podczas targów i jarmarków głosił i obiecywał 200 zł. m. k. nagrody za wyśledzenie moje, i zarazem przysłali mi zapewnienie, że żadne obietnice nie zdołają nakłonić ich do wydania mię; że mię przeciw każdemu z narażeniem siebie bronić będą. Dotrzymali wiernie tego przyrzeczenia; bo gdy powzięto poszlakę, że się ukrywam w lasach gór Sianockich i wysłano komisarza cyrkułowego i finansowego z oddziałem wojska, aby za pomocą gromad kikunastu wsie okoliczne i lasy wspomniane przejść, przeszlakować, przerewidować, gdy kolej rewizya przyszła na wieś wspomnianą Stuposiany, dwór i mieszkanie p. Leszczyńskiej przetrząsąć zaczęto, natenczas wójcik Hnat Majnus pilnujący oraczów w polu, tę rewizyę ujrzawszy, oderwał od pługa kmiecia Fedia Turków, wysłał do mnie do lasu z poleceniem, aby o zbliżeniu się rewizyi mię szukającej zawiadomił i w głąb lasów w parowy ukrył; zaś oraczom w polu będącym i świadkom jego polecenia najściślejsze milczenie polecił. Komisya przetrząsąwszy dwór i wieś całą, a nie znalazłszy mię, uwięziła Hryca Dziuryka, snać przez nieznanego denuncyanta jej wskazanego, w celu zmuszenia go do wydania mię 52 kijów publicznie przed karczmą wobec gromad przez kaprala wyliczyć mu kazała; lecz komisya skutku nie osiągła, bo Hryc Dziuryk z nadludzkim męstwem kije wytrzymał, a mię nie zdradził — potem go uwięziono i użyto podstępu, strasząc żonę jego, że nazajutrz męża jej powieszą, jeżeli miejsca mego ukrycia nie wyda — i udało się komisyi tym postrachem wymóc od słabej kobiety wyznanie, że mię w lesie ukryto. Po tem wyznaniu las z wojskiem

i gromadami rewidując na nowo, dnia 27 marca 1846 złapano mię, a Hryca Dziuryka z arestu wypuszczono — który o tem wszystkim co zaszło uwiadomiony żonę swą za zdradzenie miejsca mego ukrycia surowo ukarał. Fedio Turków, niegdyś przed laty ode mnie za występek ukarany, po mem złapaniu powierzone mu we cztery oczy 200 zł. m. k. do schowania odnósł mi i oddał, przyłączając podziękowanie i uznanie, że kara przed laty na nim wykonana zrobiła go ze zbrodniarza uczciwym człowiekiem i z biedaka najzamożniejszym gospodarzem tej wioski. Przeto mam sobie za obowiązek dać świadectwo prawdzie i dopełnionego przez powyższych obowiązku braterstwa, zarazem podziękować tej gromadzie, a w szczególności Hrycowi Dziuryk za ten prawdziwie braterski czyn pomocy i poświęcenia się za brata, zanim opatrzność postawi mię w możnosci dopełnienia całkowitego obowiązku wdzięczności»[1].

---

[1] Я, Никодим Пшестшельський, політичний в'язень, в 1846 р., у місяці лютому, втікаючи від таємної поліції і пограничної охорони, увечері 25 лютого прийшов до села Ступосяни Сяноцького повіту, колишнього мойого маєтку, з проханням, щоби громада сього села сховала мене перед тою силою, яка мене переслідувала. З тією метою я довірився насамперед селянинові Грицеві Дзюрикові, який, радісно мене привітавши, обіцяв усяку допомогу. І слово своє він свято додержав: насамперед повідомив про мій приїзд своїх сусідів: Федя Туркова, Андрія Мицака, війта, Юрка Майнуса, а вкінці цілу громаду, і переховав мене трохи в своїй хаті, а потім у лісі, більше як чотири тижні. Селяни сього села по черзі годували мене, ділилися зо мною остатнім шматком хліба і по черзі давали мені щодня іншого товариша у мій сховок для оборони і розваги моєї. Крім того, пересилали мені через тих післанців відомості про зусилля і кроки, які робила влада, щоб мене вислідити. І передовсім донесли мені, що Чачковський, завідуючий державними маєтками Ломна, в містечку Лютовиськах, під час базарів і ярмарків оголошував і обіцяв 200 з[лотих] нагороди за вислідження мене. Одночасно вони прислали мені запевнення, що ніякі обіцянки не зможуть примусити їх видати мене; що мене будуть боронити перед кождим з небезпекою для себе. І цієї обіцянки додержали твердо; бо коли влада впала на слід, що я ховаюся в лісах Сяноцьких гір, і вислала комісарів, повітового і фінансового, з відділом війська, щоб з допомогою кільканадцяти громад пройти всі околиці і згадані ліси, оглянути, потрусити, то коли черга трусу прийшла па назване село Ступосяни і почався трус на дворі і в помешканні пані Лещинської, тоді війт Гнат Майнус, що наглядав за орачами у полі, побачивши цей трус, забрав від плуга селянина Федя Туркова і послав його до мене в ліс з дорученням повідомити мене про наближення трусу за мною і сховати в глибині лісів, у проваллях; а орачам, що були в полі, свідкам сього доручення, строго наказав мовчати. Комісія перетрусила дім і ціле село і, не знайшовши мене, арештувала Гриця Дзюрика,

В се положення Никодим Пшестшельський не прийшов. Остатня згадка про нього — се урядовий виказ застрілених у часі бомбардування Львова і боротьба на барикадах д[ня] 1 падолиста 1848 р. (див. рукопис бібліотеки Оссолінських, ч. 1780, передруковано в Пепловського — Z dziejów Galicyi, II, стор. 139); назва Никодима Пшестшельського стоїть там на 25-тім місці.

Мені лишається згадати ще про інші історичні особи, згадані в тім оповіданні. Генерал Йосиф Бем, один із видних учасників польського повстання 1831 р., прибув до Львова д[ня] 21 серпня 1848 р. з тою метою, щоб обняти провід у задуманому вже тоді повстанні. Шнір-Пепловський оповідає, що зараз по своїм приїзді до Львова Бем «удався до Вибрановського (коменданта гвардії народової) і заявив йому одверто, що коли рада адміністраційна гвардії зреорганізується так, що в її склад ввійдуть особи, вказані спільно Бемом і Вибрановським, і коли та рада намість Ради народової обійме моральний провід краю в свої руки, тоді гвардія одержить сто тисяч штук французьких карабінів і 200 тисяч франків готівкою. Вибрановський звернув увагу генерала на те, що такий значний набуток оружжя і грошей був би, щоправда, для гвардії дуже пожаданий, але сповнення условин, від яких він залежав, являлося поважною небезпекою супроти «wichrzeń świętojurskiej par-

---

якого, мабуть, видав якийсь невідомий донощик; і щоб примусити його видати мене, звеліла капралові дати йому публічно перед корчмою в присутності громади 52 киї; але комісія наслідків не досягла, бо Гриць Дзюрик з надлюдським геройством видержав киї, а мене не зрадив. Потім його арештували і пустилися на підступ, страхаючи його жінку, що завтра її чоловіка повісять, коли не видасть місце мойого сховку; комісії вдалося сією погрозою примусити слабу жінку визнати, що мене сховано в лісі. По тім визнанні ліс з допомогою війська і громади перешукали наново 27 березня 1846 року, мене зловили, а Гриця Дзюрика звільнили з-під арешту. Коли він довідався про все, що сталося, то жінку свою за виявлення мого сховку суворо покарав. Коли мене зловили, Федько Турків, якого я колись покарав за проступок, приніс мені і віддав довірені йому на схованку в чотири очі 200 з[лотих], додавши до того подяку і признання, що кара, виконана на ньому перед кількома роками, зробила його зі злочинця чесною людиною, а з бідаря найбагатшим господарем в сьому селі. Через те вважаю за свій обов'язок розповісти правду і засвідчити виконання обов'язку братерства згаданими вище людьми, а заразом подякувати тій громаді, і головно Грицеві Дзюрикові, за се дійсно геройське діло допомоги і самопожертви за брата, доки провидіння дасть мені можливість повністю виконати обов'язок вдячності.

tyi»[1] та ворожої постави «сільського люду» (Z przeszłości Galicyi, II, 297). Очевидно, реорганізація гвардії, проектована Бемом, мала на меті поставлення її на воєнній стопі і захоплення для самого Бема «моральної» диктатури над цілим краєм. Хоча ж Вибрановський не пішов за його планом, то все-таки Бем не переставав агітувати за ним; від пок[ійного] Івана Борисикевича чув я, що він день у день пересиджував на Святоюрській горі, рисуючи плани Львова для стратегічних цілей. У вересні, як каже Шнір-Пепловський, він знову подав Вибрановському план реорганізації гвардії народової, при помочі якої надіявся з добрим успіхом «rozwinąć sztandar powstania»[2]. Рівночасно він оголосив друком якусь політичну відозву, що звернула на нього увагу власті і зробила йому неможливим дальший побут у Львові. Сеї відозви мені не доводилося бачити: польські історики, яким хочеться представити львівський рух 1848 р. зовсім невинним і легально-патріотичним, також не цитують її.

Найбільше свободи я позволив собі з Курцвайлем, зідентифікувавши його з комісаром, що 1846 р. робив трус у Ступосяні. Дійсний історичний Курцвайль був львівський швець і цехмістер, чех родом, якого підозрівали за шпіонство. Д[ня] 2 липня його арештувала гвардія народова разом із урядником магістрату Штроплем буцімто за підбурювання вояків проти гвардії. Його держали пару день у арешті, потім передали судові, який одначе випустив його на волю. Цитована в оповіданнях співанка про Штропля і Курцвайля — див. «Kurjer Lwowski», 1848, ч. 6, стор. 24.

В тій самій газетці, ч. 7, стор. 37, поміщено також гумористичний протокол із Курцвайлем, де вичислено всі його злочини, а на стор. 963 — карикатурний рисунок з подобизною його й Штропля.

Сі нотатки для історика, та вони можуть придатися й критикові, якому б захотілося розібрати історичний зміст мойого оповідання.

---

[1] Засад святоюрської партії *(польськ.)*.— *Ред.*
[2] Розгорнути прапор повстання *(польськ.)*.— *Ред.*

РІЗУНИ

ЛИСТ МАНЬКИ З ГОРОДЕЦЬКОГО ДО КАСІ З ЯНІВСЬКОГО ПЕРЕДМІСТЯ

Фельштин, д[ня] 25 серпня 1846.

Дорога Касуню!

Не дивуйся, що пишу до тебе з Фельштина і що дістанеш від мене лист о тиждень швидше, ніж я сама буду могла бачитися з тобою. Несподівана пригода, про яку хочу тобі написати, опізнила поворот нашої компанії з Кальварії до Львова. Прошу тебе, піди до мєєї мами і скажи їй, що ми всі здорові і добре нам поводиться. А що не вертаємо разом з личаківською компанією, то тому винен кс[ьондз]-капуцин Валігура — знаєш, той, такий поважний, з сивою бородою, що так довго любить сповідати і так гарно розтрясає сумління. А властиво винна дурна Юлька Передятковичівна, що випапляла перед кс[ьондзом]-капуцином... А властиво винні ті страшні люди — ой господи, як я настрашилася, ще й досі тремчу, як згадаю ту ніч! — винні ті поганці, ті прокляті, нещасливі мазурські різуни.

Та чекай, нехай розповім тобі все за порядком. Але моїй мамі не читай сього листа — розумієш? І нікому не читай... і пану Ігнацові не показуй, бо я б тобі очі видерла. І не кокетуй його, бо якби він мене зрадив, то волів би тебе, мене й його ясний шляг трафити. А тепер, люба моя, слухай, яких цікавих пригод зазнали ми в тій нашій набожній мандрівці.

Ти знаєш, наша компанія з Городецького вирушила зі Львова якраз д[ня] 15 серпня. Жалуй дуже, що ти не могла бути сього року з нами. Я властиво не розумію, чому твій тато не позволив тобі. Я страшенно не люблю тих старих пудярів, що раз у раз люблять торочити мораль: для панни се не випадає, і те не випадає, і ще он те не випадає. Не бійся, для кавалера то все випадає. Він мусить вишумітися. А панні, то навіть піти на святу Кальварію в більшій компанії не випадає.

Наша компанія сим разом була не дуже велика: п'ятдесят осіб, найбільша часть із Городецького, дещо з Янівського та з Байок, переважно самі знайомі. Провідник, старий Вінцентій, знаєш, той, що зараз напротив святої Анни має свій домик,— дуже побожний чоловік, співає

всі пісні, які є в кантичці, на один голос, а Кальварію і всі святі місця й доріжки знає, як своїх п'ять пальців. А як зачне говорити про Христові муки і вияснювати всі стації, то коло каплиць тисячі народу тиснуться і слухають його, а не одні то й плачуть і на тарілку гроші кидають, не згірше, як під час казання кс[ьондза]-капуцина. Зрештою чоловік предобродушний і приглухий і вночі має дуже добрий сон: аби компанія зібралася на кватиру, зараз повечеряємо, Вінцентій почислить свої овечки, проведе голосно молитви, відспіваємо всі «Serdeczna Matko»[1], та й пан Вінцентій каже:

— Ну діти, а тепер спати в божий час!

Та й тут уже скінчилася його денна праця; запхається в свій кут у мужчинськім переділі та й за минутку вже везе кукурудзу так, що аж буда трясеться. Ну, а молодіж тоді — знаєш, не треба тобі й казати.

У нас, у жіночім переділі, вибрали ми старшою паню Гжехоткову з Янівського. Близька сусідка твоєї мами, мусиш знати її ліпше від мене. От іще балакуча бабище! А обмівниця! На кождого знайде що сказати, кождому приліпить латку. Досить їй раз глянути на чоловіка, вже вона знає його цілого наскрізь і ніколи не знайде в нім нічого доброго, лише все саму погань. Вже я від неї наслухалася за час сеї подорожі всяких історій про всіх наших знайомих — господи! Остри собі, небого, апетит відтепер. Як верну, то буду мала що розповісти тобі. І про твойого Юзька, і про Кароля, і про Мільку, ту гордячку, знаєш? І про всіх, про всіх! Аж пальчики оближеш.

Ну, розуміється, що над молодшою частиною компанії, особливо над паннами, як звичайно, я маю провід. Та й не лише панни, а й кавалери радо йдуть під мою руку. «Як панна Маня скаже, так буде». Гжехоткова налазиться весь день, наляпає тим язиком, як помелом,— і як він не відпаде їй, дивуюся! — та й аби до ліжка або до соломи, засне, як щур у муці. А я мушу на кватирі всього допильнувати, за всім доглянути, всіх намістити. Та й уночі... Ну, та про се далі, а тепер нехай тобі зачну з кінця.

Рано, вислухавши набоженства у св. Анни, ми цілою процесією, при співі пісень, рушили до Городецької рогачки. Маса народа супроводила нас. За рогачкою вже ждали нас підводи — десять фір. Ми посідали, на кожду

[1] Сердечна мати *(польськ.)*.— *Ред.*

фіру по п'ятеро нас, та й рушили в дорогу. На передній фірі пан Вінцентій, а на задній пані Гжехоткова. Пан Вінцентій сидить плечима до фірмана, так, аби міг бачити всю компанію, і ripить зо всеї сили:

Zwiazdo śliczna, wspaniała,
Kalwaryjska Marya![1]

А пані Гжехоткова на задній фірі в товаристві старших женщин пищить рівночасно котячим голосом:

Szczęsliwy, kto sobie patrona
Józefa ma za opiekuna[2].

А в середніх фірах молодіж, панни й кавалери, посідали всуміш, жартують, регочуться, а далі пан Броніслав — то ще фігляр, якби ти знала! — затягнув своїм цапиним голосом:

Cztery lata zawszem pasał
W tej tu dolinie;
Jako żywo nie słyszałem
O tej nowinie[3].

І тут ніби співає набожно і очі завертає до неба, а збоку незначно як не вщипне Юльку під бік, аж тота заверещала щосили:

— Пане| Броніславе! Що робите?

— О, перепрашаю! — відповів він, перериваючи свій спів.— В тій долині я ще не бував, то й не знав, що тут такий сильний відгомін будиться.

Я вже знала перед тим, що пан Броніслав має до Юльки невеличку інклінацію. Чи як то казав звичайно старий дяк від святих п'ятниць? «Поползновеніе»— га-га-га! А Юлька — знаєш, що за хитра бестія! Хто б її не знав, той би її за святу купив. У білій сукні, синій шовковий поясок, ціла така скромненька, бліденька, здається, ось тобі завтра до монастиря вступає. «Złoty ołtarzyk»[4] у руці, кан-

---

[1] Зірко гарна, велична, Маріе з Голгофи! *(польськ.).— Ред.*

[2] Щасливий, хто собі патрона Йосифа має за опікуна *(польськ.).— Ред.*

[3] Чотири роки пас я худобу у цій долині і ніколи не чув про цю новину *(польськ.).— Ред.*

[4] «Золотий вівтарик» (молитовник) *(польськ.).— Ред.*

тичка в кишені, молитви шепче раз у раз, а на хлопця жадного й оком не зирне. «Ну,— думаю я собі,— чекай лише ти, святоше, вже я не я буду, коли з тебе оту пиху не вигоню». А тут бачу, що пан Броніслав палиться до неї, що тільки задля неї пристав до нашої компанії. Ну, то вже мені небагато треба, щоб пізнати, куди воно загинається.

Ти знаєш Броніслава. Хлопець гарний, рослий, веселий. Його батько має каменичку на Байках, мати торгує яриною, а він нібито практикував у склепі на суб'єкта, нібито термінував у столяра, нібито щось учився, а всього потроха. Не з одної печі хліб їв, а не наївся. Лінюшисько, лиш дівчатам голови завертати вміє. Колись-то його батько говорив моїй мамі:

— Боюся за свого Бронка. Ні до чого хлопець. Ще поки я живу, то ніби про око людське щось робить. Але знаю добре, по моїй смерті пустить усе моє добро за один рік та й піде в світ блукаючи або пуститься на пси. От коби яка добра душа трафилася, щоб його оженити та щоб яка резолютна дівчина, отака, як ваша Маня, щоб узяла його в руки, то, може би, що з нього й було.

Я в ванькирі підслухала сю розмову та й міркую собі: «Ади, стара лобода, куди він стріляє! Хлопчисько ні до чого, так давай його за мене висватати, нав'язати мені біду на голову! Чекай,— думаю собі,— висватаю я тобі не таку. Будеш мати до сина-розплюйхліба невістку-м'якушку, то буде дібрана пара». І зараз я подумала на Юльку. Я на неї здавна маю на пеньку, ще за Станіслава—тямиш?— що хилився до мене, а вона наговорила йому, і він мене покинув та оженився з тою зизоокою Ядвігою з-під «Золотого цапа». О, я їй того не дарую і вже, богу дякувати, осягнула своє почасти! Буде Юлька згадувати сьогорічну Кальварію і мою руку. Але слухай далі, нехай тобі оповім усе за порядком.

Отже, виїхали ми зі Львова десь о одинадцятій. Погода чудова. Горячо. Довкола поля вже переважно позжинані. Полукіпків, як звізд на небі. Люди при роботі. Чути пісні, де-де димок куриться, що косарі огонь клали та люльки пекли. На гостинці курява хмарою від наших возів, а з боків то з правої, то з лівої руки ліси шумлять, ваблять у холодок. Та годі нам: коли вибралися на прощу, то треба перетерпіти і спеку й куряву, а як трафиться, то й дощ і сльоту. Нехай бог приймає за відпущення гріхів.

У наших співаків швидко попересихали горла. Співи затихли. Пішли розмови. На тих возах, де були старші, то там розмови йшли тихі, а всередині, де їхала молодіж, то там уже не треба тобі й казати: голосно, весело. Жарти, регіт, від часу до часу голосні викрики паннів: «Йой! Мене щось тисне! Хто там торгає? Пане Станіславе, чи то так годиться?..» А прийде вибоїна або віз наскочить на камінь та гулькне так, що всім аж свічки в очах постають, то вже віз за возом тілько й чуєш: «Йой! Ах, матко боска! Єзу! А щоб тебе трясця!» Одним словом, не треба тобі багато розповідати, як то на таких подорожах буває, бо ти й сама їздила не раз та й знаєш.

Попасали ми, як звичайно, в Мшаній. Старий Вінцентій «z ducha pobożności»[1] троха закропився — бачиш, у нього голова розболілася від сонця; прийшлося робити йому місце на першій фірі, щоб міг лягти. Одного із першої фіри пересадили на другу, одного з другої дали до нас — ми мусили потіснитися. Пан Броніслав сидів скраю, Юлька всередині, а кума Шутейова, стара, суха бабуся, обік неї.

— Панно Юльцю, не зіпхайте куму на драбинку! — раз у раз приговорював пан Броніслав, та все нібито придержує бабусю, а властиво обіймає Юльцю та тисне до себе. Вона зразу ніби сердилася, паленіла, хотіла пересістися деінде, але далі на моє вговорювання затихла і лише сиділа відвернена лицем від Броніслава, віддула губи і мовчала.

На ніч заїхали ми до Городка. Тут ми мали нічліги, замовлені в чотирьох домах,— панни окремо від усіх інших. Ніч минула спокійно. Фіри попасли і ще таки вночі, поки ми спали, рушили назад до Львова. Від Городка мали ми вже йти пішки аж на Кальварію і назад.

Знаєш, як то така піша подорож. Зразу так забавно, свіжо, приємно, але потім, коли почне перемагати втома, то воно чимраз тяжче, прикріше, нудніше. Спрага палить, у горлі пересохне, світ тобі немилий, дорога перед очима тягнеться немов у безконечність, від одного стовпа до другого поки протюпаєш, то, здається, вічність минула. Поки ми з Городка доволоклися на ніч до Тулиголов, то здавалося, що у нас ноги і всі кістки були попереломлювані, а на душі в кождого було так погано, немовби ми по дорозі всі гуртом

[1] «З духу побожності» *(польськ.).— Ред.*

когось зарізали: навіть дивитись одним на других було неприємно.

Я вже се знала добре, але знала також, що тепер прийдуть збірні нічліги по селянських стодолах та шопах. Отсе радість! Отсе забава! Відплата за важкі, неприємні дні! Приходять прочани до села, добуваючи остатніх сил, тягнуть набожних пісень, поки до кватири. А там заповнять обору, падуть, як снопи, на мураву, на приспу, на тік, де хто може, простягаються, простують натомлені кості! Сільські хлоп'ята й дівчата вже гурмою довкола нас. За пару крейцарів натягають із студні води, наливають у миски, шаплики — всі пішоходи миються, змивають пилюку з лиць, із рук, із карків. А там інші вже розбіглися по хатах, замовляють квасне молоко, солодке молоко, сметану, що кому до вподоби. Ось одна за одною тягнуться господині зі здоровенними глеками та гладущиками, з мисками та горнятами, з разовим хлібом та свіжим маслом. Радість, гамір на подвір'ї. Новий дух вступає у перетомлених прочан. Кавалери, спочивши десять минут, схапуються з землі, мов нічого й не бувало, панни відразу, по першім глечику квасного підсметання, віднаходять гумор, робляться свіжі й моторні, навіть пані Гжехоткова сидить, балакає помалу і починає хвалити пана Броніслава, що веде себе дуже чемно і опікується панною Юльцею, мов старший брат.

Підвечірок серед загального гамору, жартів і веселості. Потім до пізньої ночі побожні співи перед сільською фігурою; голоси пливуть рівно-рівно по полях, понад сусідні села і губляться десь у сірій мряці над Стрвяжем та Болозвою. Потім невеличка вечеря: гарячі свіжі картоплі з маслом, каша з молоком, клюски з сиром, а потім у стебло! в стебло! В буквальнім значенні в стебло. Ночували ми, як звичайно, в стодолі: мужчини в однім перерубі на соломі, панни в другім на сіні, а посередині, на широкім тоці, застеленім соломою, старші жінки. Не буду тобі, дорога Касуню, описувати тих нічлігів, бо ти й сама знаєш їх. Що за приємність! Що сміху, жартів, вигадок! Уже одно те, що світла нема, що приходиться спати до половини одягненим, де хто впаде,— вже те одно таке незвичайне та дивне! Ся пищить, що їй настолочено ноги, тамтій хтось зачепив ногою за косу, тій роздерто спідницю. А з другого перерубу кавалери раз по разу окликаються, страшать паннів то мишами, то лиликами, то жабами, а кождому такому ок-

ликові відповідає пискіт, а далі регіт паннів. А ледве втишиться сей перший гамір і внизу на тоці затихне гомін старших жінок, починаються шепти та притишені сміхи паннів між собою; з другого перерубу їм вторує глуха гутірка мужчин, поки нарешті старий Вінцентій або хтось інший із старших не закомендерує:

— Ну, панство! Годі вже! Прошу спати, бо завтра встаємо дуже рано, щоб за холоду уйти добрий шмат дороги!

Робиться тихо, але бодай так, як кому з молодежі хочеться зараз заснути! Близькість кавалерів і паннів, хоч і розділених від себе лавою старшого, в сні дуже чуйного жіноцтва та глупою темнотою, має щось таке до себе, що не дає заснути, ходить по крові, мов мурашки, а декотру попросту кидає в дрож, і вона тулиться до своєї сусідки, немовбито дуже перелякана або дуже змерзла. Ну, але я се знаю, мене не здуриш. І коли Юлька, отак уся тремтячи, притулилася до мене, я відразу зміркувала, яка тому причина. Мені небагато треба, щоб пізнати, що в кім кипить.

— Йой, Манюсю! — промовила вона до мене.— Я чогось дуже боюся!

— Чи то ви, панно Юльцю? — обізвався з противного перерубу голос пана Броніслава.— Ах, боже мій, боїтеся? Я зараз прийду до вас! Даю вам слово, що при мні можете бути безпечні, нічого вам не станеться.

— Ну-ну, і без вас нам нічого не станеться,— відповіла я.— А вам би ще платити за стороження.

— Мені? Боже борони! Я зовсім задармо! Хочете?

— Та ви мусили б наперед у кота очей позичити! — відповіла Юльця.

Знов хтось із старших перервав нашу розмову, і ми помалу втихомирилися, позасипляли. Не знаю, чи всі там спали так спокійно та солодко, як я. Пару разів мені здавалося, що чую ще крізь сон якісь глухі шелести, сердиті окрики: «Хто тут? Що за мара лазить? Йой, тут хтось чужий!» А потім тут і там якесь притишене: «Шшш! Пст! Хто тут?» А потім голосний ляск, мов праником по воді, і глухе: «Ой-ой-ой!» Але не можу знати, чи було щось таке направду, чи лиш мені снилося.

Другого дня я встала здорова, освіжена, весела, але Юлька була якась невиспана.

— А що, як тобі спалося? — питаю її.

— Добре,— каже.

— Не страшило що? — питає жартом Броніслав.

— Може, то вам привиджувався той, з ріжками,— відповіла вона ущипливо,— бо ви, мабуть, про нього думаєте весь день. А мене ніщо не страшить.

«Ну-ну,— думаю я собі,— вже ми то знаємо, що кого страшить». А тут бачу, що пан Броніслав якийсь невиспаний і невдоволений: ходить мов сам не свій; не знати, чи хорий, чи сердитий, чи засоромлений.

Рушили ми в дальшу дорогу — розуміється, не досвіта, а десь аж о сьомій, уже сонце добре гріло. Уйшли з півмилі і вже попріли всі, як миші, потомилися і сіли спочивати на толоці край дороги. Пан Броніслав коло мене.

— Йой, панно Маню! — зітхає важко.— Повішуся.

— Тю на вас! Тут і верби нема. Чекайте, аж дійдемо до лісу.

— І не жаль вам мене?

— А я відки до того приходжу жалувати вас? Ідіть, може, вас котра інша пожалує.

— Ви без серця.

— Шукайте такої, що з серцем.

— Ага, добре вам говорити. Вже я шукаю, та що з того? Знайшов ще гірше зіллячко.

— Що ж я вам пораджу? Хіба шукайте далі.

— Коли-бо годі. Причепився, як муха до меду, ніяк не відірвусь.

— Ну, то вішайтеся з богом.

— І я так думаю. Та хотів би ще хоч до святої Кальварії дійти та висповідатися перед смертю.

— А може, вона схоче вас висповідати?

— Ой, мабуть, ні.

— А чи не вона дала вам сеї ночі розгрішення, таке, що ви аж йойкнули?

— О, а ви чули?

— Ну, вже чула чи не чула. Відповідайте на питання.

— Панно Маню, бійтеся бога, не говоріть нікому!

— Ха-ха-ха! А я думала, що се мені приснилося! — засміялась я.

— Се можливо! Справді, може й мені приснилося? — мовив він і помацав себе долонею по лівій щоці. Та зараз же з глибоким переконанням додав: — Ні, се таки направду. Так ви кажете, що се було розгрішення?

— Або я знаю. Коли перед тим була сповідь...

— Ні, я лише нахилився до конфесіоналу.

— Ну, в такім разі ще завчасно й вішатися. Висповідатися конче мусите.

Така була наша розмова з паном Броніславом. Юлька її не чула. Відпочивши гарненько, ми встали, поставали парами на гостинці, затягли разом за проводом пана Вінцентія:

Usłyszałem cudny głos,
Jak Marya woła nas:
«Pojdźcie do mnie, moje dzieci,
Wzywam was, ach, wzywam was!»[1]

І з тим побожним співом на устах ми рушили далі в дорогу.

Третього дня по вирушенні зі Львова ми вже наблизилися до святого місця. Чим ближче до Кальварії, тим частіше здибали ми більші або менші компанії побожних прочан, що йшли туди з набожними співами, деякі з хоругвами та дзвінками, всі в святочних одягах. Аж серце радувалося бачити, як то з усіх сторін пливе народ до того святого відпусту, де показана доочне мука господа і де найсвятіша мати раз у раз робить чуда. А ще сього року! Якби ти бачила, дорога Касуню, яка там нужда всюди по селах, який плач та лемент! Мабуть, караючи нарід за ті страшні події, що сталися зимою, бог спустив посуху, недорід. Ще туди, коло Львова, то не так дуже; де стави, де грунти мокрі, то ще сяк-так зародило. Але там далі, де починаються шутри та піски, то там нещастя. А ще далі, кажуть, на Мазурщині, де кров лилася, то там, кажуть, уже й тепер люди не знають, що робити. Вже тепер голодують. Декуди селяни, спустившися на те, що все панське поле по вирізанні панів прийде в їх руки, не орали й не сіяли у себе нічого; у інших засіяне навіть не посходило,— одним словом, кара божа. Тим-то й пливе нарід ріками на Кальварію, тягнуться збіджені та помарнілі лиця, підносяться тверді, мозолисті руки, ллються гіркі сльози. Якби ти бачила, як перед кождою фігурою, коло кождої капличкі при дорозі лежать та клячать сотки, тисячі того народа,

---

[1] Почув я чудесний голос,
Як Марія кличе нас:
«Йдіть до мене, мої діти,
Кличу вас, ах, кличу вас»! *(польськ.).— Ред.*

одні співають захриплими голосами, а більшість не співає, а ридає голосно та ломить руки! Аж страшно робиться подумати, що буде з тим народом, як настане зима. А зирнеш потім по нашій хоч і стомленій, а все-таки веселій та балакучій компанії, то якось аж соромно робиться. Адже ж ми їх свояки, їх ближні, живемо в тім самім краї і навіть не знаємо, як бідує та нуждує той нарід ось тут, у нас під боком. Я сказала се пану Вінцентію, а він підвів очі до неба та й каже:

— Що кому бог дав, те й має. Бог знає, нащо дає одному достаток та спокійне життя, а другому панщину та нужду. А втім, у кождого свій хрест на плечах, кождий має своє двигати.

Я запитала пана Вінцентого, чи справді то сам пан біг власноручно вложив на тих людей ярмо панщини та й ще дав їм у додатку нужду й голод, але пан Вінцентій не відповів на се питання, лише нахмурився і, відвертаючися, буркнув:

— Глупа коза!

Ось ми вже наблизилися до Кальварії. Здалека видно Оливну гору з костьолом наверха. Червоною бляхою вкрита вежа горить здалека, мов кровавий клин, вбитий від землі в небо. А вся гора вкрита, неначе різнобарвними мурашками, тисячами й тисячами побожних прочан. А далі поза тим чорніється великий карпатський ліс, покриваючи ще вищі гори, і відтам пливе важка, понура хмара, але не може притемнити того блиску, що сяє від святого, відпустового місця.

Ми прибули якраз у пору. Переночувавши в селі недалеко Пацлави, ми рано станули на Кальварії, мали час увесь день обійти всі стації муки господньої, всі каплички, всі доріжки найсвятішої діви, а нарешті висповідатися всі у о. капуцина. Другого дня припадало свято — внебовзяття пресв[ятої] діви — головна відправа в костьолі. Всі приступають до причастя — велика процесія, слухання казань, співи та молитви до самої півночі,— знаєш сама, як то звичайно буває. Але сим разом сталося щось незвичайне, таке, що не забуду, доки буду жити.

Перший день у Кальварії провели ми, як звичайно. Висповідались усі. Ще вечером говорю до пана Броніслава:

— Ну, тепер можете вішатися.

— Таки не дожидати завтрішнього свята? —мовить він.

— Як знаєте. А розгрішення дістали?

— Е, та що, від кс[ьондза]-капуцина дістав, але тамтого другого ні.

— А може, ліпше було би на тамте друге не лакомитися?

А він б'ється в груди жартуючи та говорить:

— Mea culpa! Mea culpa![1] Борюся з покусою, та покуса сильна.

— Моліться,— кажу я.

— Молюсь,— говорить він,— але, мабуть, моя молитва неприємна пану богу, бо все обертаюся не туди лицем, куди би слід.

Отак ми собі балакаємо, йдучи гуртом на свою кватиру. Ночувати мали ми в бараках коло св. Рафаїла; два ксьондзи визначували там місця, мали пильнувати порядку та збирати добровільні датки. Вже геть стемнілося. Над Кальварією стояла чорна хмара, від лісів тягло холодом, тільки від костьолу та від капличок за нами било золотистими пасмами світло, розсипаючись широко по темнім тлі, немов розмикана золота вовна по сірім сукні.

А втім, нараз у сумерку залунали якісь голоси. Нам назустріч гостинцем бігли якісь темні постаті і кричали. Зразу не чути було, що вони кричали, але чути було страх, що летів з їх уст і розбігався по долині, чіплявся придорожних дерев, котився знизу на гори і темною хмарою зависав над Кальварією. А темні постаті бігли, надбігали ближче, все ближче, а з їх уст виразно, чимраз виразніше виривалися тривожні окрики:

— Різуни! Різуни! Різуни йдуть!

Ми всі задеревіли на гостинці. Се прокляте слово стільки разів лякало нас сього року! В запусти воно отруїло нам усі забави; в часі великого посту воно наповняло нас жахом; оповідання про криваві вчинки тих людей мучили нас наяві і в сні, мов невідступні оси. А тепер, коли, здавалося, все вже вспокоїлося, коли під вагою божої кари весь край окрився жалобою і всі людські злочини лежали безсильні, мов присипані попелом, тепер нараз знов отсей окрик! Що се значить? Чи знов повстання? Чи знов криваві запусти? І якраз тут, на святому місці? І з якої причини? Чи зголодніла чорнява шукає рабунку? Ми стояли мов у пропасниці. Не було кому вияснити нам, успокоїти

[1] Моя провина! *(лат.).— Ред.*

нас. А гостинцем поуз нас бігли щораз нові, смертельно перелякані постаті, і довгим ланцюгом тяглися тривожні окрики:

— Різуни! Різуни! Різуни йдуть!

— Відки йдуть? Куди йдуть? Чого хочуть? — сипалися безладні, прудкі запитання. Та ніхто не відповідав на них. Тривога, мов огонь по соломі, бігла до перелюдненої Кальварії, де ще в костьолі і в каплицях горіло світло, гомоніли набожні співи та гуділи дзвони на дзвіницях. І нараз, мов у відповідь на ті тривожні окрики, ревнули з усіх закутків, з усіх доріжок найсвятішої матері, з усіх стацій Христової муки, з усіх капличок та святих місць скажені верески, пискоти, стогнання та ревіння.

— Різуни! Різуни! Різуни! Рятуйтеся, хто може!

Ніколи, як жию, я не чула ще такого вереску, не бачила такої страшенної картини переполоху. Подумай собі: двадцять, а може й тридцять тисяч народу, розсипаного по цілій горі, по долинах, по стежках та закутинах,— усе те, нараз верещить, мечеться, зривається кудись утікати, б'ється одно об одне, мішається, блудить у вечірній сутіні шукає одно одного і губить одно одного. Крик, і замішанина, й сутінь збільшують переляк. Ніхто не знає, відки грозить небезпека, куди тікати і де ховатися. Жінки мліють, інші вищать, падуть на землю; найвідважніші тратять голову. В загальній сутолоці нічого не видно, нікого не пізнаєш. Світло гасне, дзвони ревуть і, немов розбурхана вихром величезна пожежа, бухає по Кальварійській горі хвиля за хвилею скажений, масовий вереск:

— Різуни! Різуни! Різуни йдуть!

Що діялося з нами в ту пору, не можу тобі сказати. Перед моїми очима все закрутилося якимось шаленим танцем. Немов ціла Оливна гора з усіма тисячами переляканого народу зірвалася зі своєї посади і кинулась утікати, бігти кудись. Хтось крикнув: «Рятуймося» — і ми всі безтямно заверещали: «Рятуймося!» Залопотіли важкі кроки. «До лісу!» — гукнув чийсь голос, і вся наша компанія, мов стадо сполошених овець, пустилася бігти вниз по стернях, по невижатих нивках вівса, по загонах картоплі вниз, потім догори, на супротилежний горб, якого горішня часть була покрита старим смерековим лісом. Тямлю, як ми падали по дорозі і зараз зривалися, биті безтямним страхом, як старий Вінцентій хрипів і кричав: «Помалу! Помалу!», а пані Гжехоткова пищала раз у раз: «О Єзу! О Єзу!» Тям-

лю, як Юльця, біжучи обік мене, впала і покотилася з досить стрімкого берега вдолину і як пан Броніслав скочив за нею, підняв її і взяв на руки,— але я не ждала, побігла далі, і все щезло з-перед моїх очей. Як і коли ми добігли до лісу, сього не тямлю.

Проймаючий холод — се було перше почуття, коли я знов отямилась. Я глипнула довкола,— скрізь темно. Мацнула рукою — підо мною якесь ріщя, листя, трава. Мацнула дальше — рапава кора якогось грубого дерева. Аж тепер я пригадала собі, що я в лісі. І разом з тим у моїй голові воскресли спомини цілого того пекольного переполоху, що загнав мене разом з іншими в ліс. Де я? Що зо мною? Що сталось з іншими? Я напружила слух: чути довкола якісь шелести, щось немов тихі шепти, час від часу тихі стогнання та охання. Ах, боже, тобі слава! Значить, я не сама в лісі! Я підвелась, сіла, і тут же в тямряві мої очі побачили ясну точку. Придивляюся ближче і бачу: в видолинку, яких двадцять кроків від мене, якісь дві чорні постаті, припавши напочіпки до землі, роздувають невеличкий огник із сухого листя та дрібних сухих гілляк. Перша моя думка була: різуни! Але ні! Придивляюся ближче, а се наш поштивий пан Вінцентій щосили дує на огник, а пані Гжехоткова ламає гіллячки та підкладає в полум'я.

— Пане Вінцентій, се ви? — озвалась я зі свойого місця.

— Я, я! Се ви, панно Маню? А що, не скалічилися?

— Здається, ні.

— Ну, то ходіть ближче. Ви, певно, змерзли.

— Страшенно.

— Ходіть, накладемо огонь, огріємось та й будемо шукати решту нашої компанії.

— А що ж різуни? Не чути їх?

— Нічого не чути. Мабуть, хтось зробив собі жарт та пустив такий пострах по Кальварії.

— Не може бути!

Швидко розгорівся огонь. При його світлі й теплі ми набрали відваги, почали гукати, і за півгодини вся наша компанія щасливо зібралася коло огнища. Кажу — щасливо, бо не лише нікого не хибувало, але ніхто не скалічився, не ушкодився, окрім хіба дрібних задряпнень та потовчень. Старші мамуні охали та проклинали збиточників, що так переполошили хрещений нарід; молодіж жарту-

вала та кпила сама з себе і з учорашнього переполоху. Різуни видавалися тепер усім якоюсь пустою, безглуздою байкою; ніхто не міг зрозуміти, як се сталося вчора, що один окрик якихось невідомих збиточників міг кинути переполох на таку величезну масу народу.

Юлька і пан Броніслав приблукалися на самім останку до огнища. Вони надійшли з різних сторін, обоє якісь мов не свої. Броніслав силкувався сміятись і жартувати, але видно було силувану веселість. А Юлька була бліда, як крейда, і якась мов зовсім непритомна. Я кинулася до неї, почала розпитувати, оглядати, чи не вдарилася де? Ні, рани ніде не видно, а дівчина дивиться на мене скляними очима, на питання не відповідає нічого, мов слухає, а не розуміє моїх слів. Дала я їй води напитися, посадила коло огнища, бачачи, що вона трясеться, як риба. Припадають усі коло неї, розпитують, що їй сталось,— ані слова з неї не видобудеш. От тобі й на! Маємо свіжий клопіт. Одні кажуть, що то з перестраху, другі, що, може, тікаючи, вдарилася де в голову, інші знов щось інше говорять. Лише пан Броніслав мовчить, держиться якось осторінь. Я зараз завважила се, пригадала собі, що в нашім переполоху, коли Юльця впала була в ярок, Броніслав кинувся за нею. Зараз у моїй голові блиснув здогад, що воно щось в'яжеться одно з одним, але що я маю доходити кождій колоді кінця? Мовчу.

Незабаром почали до нашого огнища громадитися втікачі й з інших компаній, що так само позабігали в ліс та більшу часть ночі тулилися по корчах, під деревами та в яругах. Одні пообдирали на собі одежу, у інших пообдряпувані руки, лиця, попідбивані очі, а всі померзли, трясуться, кленуть різунів, кленуть тих, що дали вість про них, кленуть свою власну боязливість. Та хоч і як усі клялі або сміялися, а все-таки ніхто не важився поночі йти з лісу та шукати дороги додому. Ану ж та вість про різунів таки правдива? Та даремно всі напружували слух: від Кальварії не доходили тепер ніякі крики, не видно було луни пожежі, все було тихо, мов вимерло.

Аж над раном до нас прийшов один ксьондз із костьолу. Суперіор розіслав ксьондзів, клериків, усіх, кого мав під рукою, геть в околицю, по лісах та полях відшукувати переполошених паломників, успокоювати їх. Се вчора був легкомисний, сліпий алярм, хоч не зовсім безпідставний. Зайшло непорозуміння. Справді, на Кальварію йде велика

громада різунів, тих селян-мазурів із Тарнівського округа, що в лютім обагрили свої руки кров'ю, опоганили рабунками. Іде їх мало не п'ять сот. Але вони йдуть не різати, не рабувати, а молитися, сповідатися, доступити розгрішення, якого їм не хоче дати місцеве духовенство. Коли вони показалися в селі, найближчім до Кальварії, вчора вечером, зараз тутешні селяни, почувши, хто вони такі, дали знати деяким із чужосільних богомольців, а ті, не порозумівши, що се за різуни, побігли до Кальварії і переполошили весь народ. Тим часом різуни таки там заночували, не доходячи до Кальварії, а ксьондзи, бачачи переполох народу, зараз уночі післали гонців до Добромиля і до інших сусідніх місточок, просячи для обезпеки народу прислати відділ кінних ландсдрагонів. Поки не прибудуть ландсдрагони, мазурам заказано рушатися з місця, де ночують. Усіх богомольців просять вертати на свої кватири. Небезпеки нема ніякої. А задля несподіваної вчорашньої пригоди та заколоту, якого наробили вони, сьогоднішнє набоженство почнеться троха пізніше, аби всі могли добре приготовитися і вспокоїтися перед тим.

Так вияснилася справа з різунами, і ми всі, погасивши огонь у лісі, весело та гамірно пішли на свою кватиру. Тілько наша Юльця все ще не приходила до себе, хоч, огрівшися, перестала трястися й її лице знов відзискало свою краску, хоч і не вповні.

Сонце тілько що зачинало сходити, коли ми вийшли з лісу. Долини були заповнені млою, а верхи гір вирізувалися з неї, мов острови. Кальваріївський костьол увесь горів у рожевім світлі, а його вікна сипали золотисте проміння, мов довгі золоті нитки, що цілими в'язанками вибігали з шибок і губилися десь у безмежному блакитному просторі. Віяло раннім холодом, відкись несло димом. Унизу, захована в млі, ревла худоба, яку гонили на пашу. Ми йшли, хрестячися та шепчучи молитви. Юльцю вели дві жінки попід руки.

— Пане Броніславе,— мовила я шептом, наблизившись до нього,— ви не знаєте, що їй сталося?

Він глянув на мене, силкуючись удавати, що не розуміє нічого.

— Ну-ну, не вдавайте новонародженої дитини,— мовила я.— Адже я бачила, як Юльця, тікаючи, впала, а ви скочили за нею в ярок.

— Привиділось вам, панно Маню! — мовив він, усміхаючись.— У ніякий ярок я не скакав, панни Юльці зовсім не бачив, аж коли ми опинилися при огнищі.

«Ов,— подумала я,— щось воно дуже погано, небоже, коли ти аж так здалека починаєш вибріхуватися! Бідна наша Юлька!»

Прийшли ми на кватиру, повмивалися, попередягалися, позашивали, де в кого що пообдиралося вночі по хащах, поснідали, аж чуємо — дзвонять. Се вже скликають богомольців на набоженство. Зараз ми всі рушили. Виходимо на гостинець, а там знов біготня, крик, народ тиснеться, та не в напрямі до костьолу, а в противнім. Позаповнювали придорожні рови, дехто дряпається на дерева, а скрізь лунає гомін:

— Різуни! Різуни! Різуни йдуть!

Учорашнього переполоху ані сліду. Всі цікаві побачити тих різунів, але не бояться їх. Ось проїхали гостинцем два ландсдрагони на сивих конях, у блискучих шоломах, з карабінами за плечима. Народ заметушився. Аж ось показалася внизу на шляху хмара куряви. Чути якийсь глухий гомін, мов стогнання якогось велетня... ближче... ближче... і ось передні могли розпізнати першу лаву людей, що йшли гостинцем, співаючи та зітхаючи. Се були мазурирізуни. Коли наблизилися, всі прочани розступилися, пєзіскакували з гостинця в рови, зробили їм дорогу, і вони пішли відси аж до самого костьолу поміж двома лавами цікавих глядачів. Ішли купою, стиснені, понуривши голови. У своїх брудних полотняних, насунених на очі магерках вони виглядали, як величезний шмат сірої, малородючої землі, що, зірвавшися з місця, валиться кудись у безодню. Їх лиця були також землянистої барви, непривітні; на деяких повиписували вже свої знаки голод і нужда. Ані одного усміху, ані привітання, ані поздоровлення. Коли порівнялися з першими рядами богомольців, то їх гурт зупинився на хвилю, а потім усі вони одним голосом затягли плачливу пісню:

Przed oczy twoje, Panie,
Winy nasze składamy;
A karanie, które za nie odbieramy,
Wyrównywamy [1].

[1] Перед очі твої, пані,
Складаємо наші провини;
А кару, що за них одержуємо,
Відкуплюємо *(польськ.).— Ред.*

Нам ударило морозом по душі, коли ми почули ті голси,— ті самі голоси, що ще перед півроком ревли: «Вій! Rźnij! Młóć!»[1] От як швидко прикрутила їх божа рука! Люди не карали їх за їх учинки, уряд ще й нагороджував їх, а проте ось що з них тепер! Ішли всі, як осуджені, як викляті. Коли наблизились до костьолу, суперіор вийшов напроти них у орнаті з хрестом і промовив:

— Люди! Цілуйте хрест, клякайте на землю і моліться тут, перед костьолом, а до костьолу я вас не пущу!

Вони кинулися цілувати хрест, поклякали на землю та все лише благають:

— Припустіть нас до сповіді! Нікого з нас до великодньої сповіді не допустили! Хочемо сповідатися!

— Добре,— мовив ксьондз-суперіор,— будуть вам сповідники, але аж завтра. Сьогодні велике свято, всі священики заняті. Підождіть до завтра.

Так вони й стояли на колінах або лежали крижем на землі весь час, поки правилася сума. Хоч який був величезний стиск богомольців, але до різунів не доторкався ніхто, їх обминав людський стиск, так як розлита вода обминає високий горб.

Сума правиться. Органи грають. Поміж народом, що тиснеться не лише в костьолі, але геть скрізь довкола, протовплюються клерики з пушками, брязкаючи накиданими в них грішми. Грошей кидають люди таку силу, що щокільканадцять кроків пушки наповнюються, їх відносять у закристію і висипають із них накидане до великих кадок. Але до мазурів ніхто з пушкою не наближається: суперіор заказав не приймати від них ніякого датку, ніякої жертви.

Наша компанія звільна протискається до костьолу; при боковім вівтарі направо мав ксьондз-капуцин правити мшу на нашу інтенцію і запричащати нас усіх. Тривало то зо дві години, поки ми крізь те море людських тіл дотислися на своє місце і повитискали звідси інших, що вже вислухали свойого набоженства і запричащалися. Компанія за компанією йшла по черзі, і ось уже прийшла черга на нас.

Стали ми в боковій наві костьолу, ждемо. Ксьондз-капуцин іще в сповідальниці, кінчить сповідати. Скінчив, перехрестив пенітента, стукнув тричі до кратки, встав і йде до закристії. А втім, із середини нашої компанії чути проразливий крик:

---

[1] Бий! Ріж! Молоти! *(польськ.).— Ред.*

— Хочу до ксьондза! Хочу до ксьондза!

Всі озирнулися. Що таке? Ах, се Юлька! Вона, що досі йшла, порушувалася, мов непритомна, і не говорила нічого, тепер нараз відзискала мову. Кричить і тиснеться до закристії.

— Що тобі, Юльцю? Чого тобі? Як тобі? — розпитують її зо всіх боків, але вона байдуже, кричить усе своє:

— Хочу до ксьондза! Хочу до ксьондза!

Пустили її. Пішла до закристії. Я зирнула на пана Броніслава, бачу: поблід панич, скулився, очі втупив у землю, рад би, бачиться, залізти в мишачу діру, та ба, годі!

Ждемо ми, ждемо, аж ось відчиняються двері закристії, ксьондз-капуцин висуває голову, кличе пана Вінцентія, паню Гжехоткову, кличе пана Броніслава і нарешті мене. Входимо, а наша Юльця клячить на колінах перед вівтариком, заплакана, хлипає і обтирає очі хусткою.

— Пане Броніславе,— обертається ксьондз-капуцин до нього,— тут отся панна призналась мені, що вчора вночі, користуючись із загального переполоху, в лісі ви знасилували її. Правда се?

— Ні,— відповів сміло пан Броніслав.— Я не бачив її в лісі й ні про яке насильство не знаю. Вона була зомліла... вона хора... сама не знає, що говорить.

— Хлопче, не бреши! — крикнув остро ксьондз-капуцин.— Хочеш, я зараз покличу лікаря, і коли покажеться, що панна каже правду, то я віддам справу до кримінального суду.

— А Маня посвідчить, що, коли я, втікаючи, впала в ярок, пан Броніслав скочив за мною, вхопив мене на руки і замість винести на дорогу заніс далі в хащі.

Ми аж здивувалися. Се все промовила наша Юльця зовсім ясно та розумно, мовби ніколи й не була непритомною.

Пан Броніслав пробував усміхнутися. Не звертаючи уваги на Юльцині слова, він обернувся до ксьондза-капуцина:

— Я не маю нічого против того, щоб лікар оглянув сю панну. Але коли у неї що не теє, то се ще не доказ, що я се зробив. Я ні про що не знаю.

Тут ксьондз-капуцин розсердився.

— Блазню! — крикнув і, вхопивши пана Броніслава за вухо, поволік його перед круцифікс.— Ось тут! Приклякни! — А сам усе держить парубка за вухо та гне до-

долу.— І присягни мені на свою душу, що ти нічого не винен! Говори за мною: Присягаю богу...

Пан Броніслав мовчав.

— Говори: присягаю...

Пан Броніслав ще мовчав.

— Присягай! — налягав ксьондз-капуцин.— А ні, то зараз пишу донесення до суду і віддаю тебе в руки ландсдрагонам. Крім злочину насилування, будеш мати ще злочин збезчещення святого місця. А знаєш, чим то пахне? Чував про Шпільберг та Куфштайн?

Не знаю вже, чи страх перед присягою, чи страх перед арештуванням зламав Броніславову відвагу. Досить, що він таки признався, що пожартував з Юльцею, але зовсім не в злім намірі, бо він хотів оженитися з нею.

— Так? — остро відповів ксьондз.— А пощо ж ти тепер відпирався? То так роблять чесні кавалери? Фе, стидайся! Та ні! В тебе стиду нема. Тебе треба, як того вола, брати на воловід. Зараз мені тут присягни перед отсим розп'ятим і в присутности отсих свідків, що, скоро лише вернеш до Львова, посватаєш сю панну. І зараз маєш дати на заповіді і просити ксьондза-пароха, щоб написав мені посвідчення про се, а як ні, то я передам сю справу криміналові. Се зневага для нашого святого місця.

Бідний Броніслав мусив присягти. Ксьондз в додатку відмовив йому причастя, і він, вирвавшися з костьолу перед кінцем богослуження, зараз забрався до Львова. Як побачиш його де, то кланяйся йому від мене, але борони боже сказати, що знаєш усю отсю історію!

А до нас по богослуженні ксьондз-капуцин мав дуже красну науку і за те, що в нашій компанії сталася така немила пригода та зневага святого місця, велів нам з поворотом іти до Самбора і там поклонитися чудотворній матері новосамбірській, а потому наймати службу в кождій церкві, яку здиблемо по дорозі, і, наймивши службу, вислухати її самим і йти пішки аж до самого Львова. Отсе ж ми й вертаємо та, вертаючи, стали на нічліг у Фельштині. А завтра будемо в Самборі, де думаємо забавити цілу добу.

І подумай собі, що за хитра бестія та Юлька! Доки ми не вийшли з Кальварії, вона весь час плакала, ні до кого ані слова не говорила,— ну, попросту, дівчина як зарізана ходила. А як прийшли до Фельштина та розташувалися на ніч і я взялась потішати її, а вона як не зарегочеться, як не кинеться мені на шию та давай мене цілувати!

— А що! — каже.— Мудро я спіймала того вітрогона? Не бійся, я все обміркувала! Я знала дуже добре, що роблю. А він падлюка! Чи бач, відпиратися почав! Але я йому задам! Я його тепер маю в руках. Буде він у мене тонко свистати!

Ну, чи подумав би хто, щоб така свята та божа та мала такий жидівський розум? Я ще не стямилася гаразд, а вона знов мене стискає та цілує...

— І тобі дякую, Манюсю! — мовить до мене.— Я знаю, ти хотіла мені наробити скандалу, а щонайменше зав'язати мені світ з непотрібом. Але маю в бозі надію, що твої лихі думки вийдуть мені на добро. А тим часом спасибі тобі! Як будемо справляти весілля, запрошу тебе на першу дружку. Не відмовиш, Манюсю, правда?

Ну, прошу дивитися на таку гадину! Хто би то по ній подумав!

Ну, досить! Маєш цілу історію, тілько прошу тебе, не говори сього нікому. Головно, задля поваги святого місця. Якби так наші старі довідалися, як воно все діялось, то готові би не позволити паннам ходити на ті відпусти. Правда, і се небагато помогло би, бо, як казав старий дяк від святих п'ятниць, коли між панною й кавалером появиться «поползновеніє», то не відкропиш його ніякою свяченсю водою.

Бувай здорова! Цілую тебе,

твоя

Маня.

ГРИЦЬ І ПАНИЧ

I

Було се зимою, незадовго перед пущенням пам'ятного 1846 року.

Невелике гірське село Ступосян розкинулося широко по крутій долині, перерізаній гірським потоком, що тепер, скований грубою ледяною корою та присипаний снігом, тільки де-де глухо булькотів з-під леду і на кінці села вливався до так само замороженого Сяну. Маленькі хати чорнілися купками на білому сніговому тлі, сполучені одні з одними хіба вузенькими, в снігу протоптаними стежками. Величезними, важкими шапками зима сиділа на стріхах, ледовими сомплями звисала з окапів, купами білого пуху

гніздилася між гілляками верб, густо вкривала вбогі поля по збоччях, придавлювала своєю вагою чорні смерекові ліси по довколишніх горах. Тісно й важко робилося чоловікові, коли бачив себе таким дрібненьким, слабим та відрізаним від решти світу серед тих величезних гірських валів, серед тої маси снігу, а до того ще обгородженим з усіх боків тим чорним, могучим частоколом, що ночами від вітру стогнав, немов велетень, конаючи в страшних муках, що в мороз тріщав та стріляв, мов ворожий табір, а в бурю ревів, свистів та вив, засипаючи безмірними туманами снігу маленьке, вбоге село там, у долині над потоком.

Серед села на горбику стояв панський двір, дерев'яний, з ганком, чисто вибілений і обведений високим парканом. В тім дворі жив дідич села, пан Пшестшельський, старий вдівець з сином-одинаком Никодимом, парубком 28 літ, що, скінчивши в Перемишлі гімназію, від десятьох літ покинув школу і жив при батькові, помагаючи йому завідувати господарством, а властиво проводячи найбільше часу на полюванні і поїздках по дальших і ближчих сусідах, свояках і знайомих. Пан дідич Пшестшельський, 70-літній, крепко збудований і здоровий шляхтич старої дати, провадив господарство сам і навіть не позволяв синові надто багато втручатися до нього, так що сей мав багато вільного часу і міг займатися «політикою». Ще в гімназії він горячо перенявся був ліберальними, демократичними польськими ідеями, що ширив у Перемишлі кружок Дмитрасиновича, а покинувши школу, не переставав цікавитися пропагандою, кілька разів гостив у себе революційних емісарів, що ходили по краю, щороку їздив на пару неділь до Львова, щоби погуляти на балах і розвідати, як стоїть справа відбудування вітчини, і в остатніх часах пробував навіть сам пропагувати ті думки не тільки серед околишньої шляхти, але також між селянським парубоцтвом батьківського села.

Старий пан дуже не рад був тій синовій політиці — раз тому, що вона дещо трохи коштувала, а по-друге, тому, що була небезпечна. Гостини польських емісарів у його домі наробили йому багато неприємності, хоч власті й не знали про все, що було направду. Комісар Курцвайль, завзятий ворог шляхти, кілька разів нагрожувався арештувати його сина, скоро тільки щось найменше покажеться на нього. А найгірше те, що сам батько вважав синові погляди хибними, для шляхти небезпечними, згубними, ко-

муністичними. Між батьком і сином бували часті суперечки, особливо від того часу, коли Никодим почав збирати сільських парубків і голосити їм свою науку. Батько сердився, вговорював сина, вияснював йому, що він підкладає підпал під власну хату, та син не слухав, а ще жадав від батька, щоб сей поводився з селянами лагідно, скасував буки, зменшував данини,— мало що не жадав цілковитого дарування панщини.

— Здурів хлопець! Чисто здурів,— повторяв заклопотаний батько.— Одинокий спосіб — оженити його з якою енергічною та господарною шляхтянкою, яка би порядно взяла його в руки.

Та такої пари для його Димця наразі не було видно, а «політика» не давала самому паничеві думати про женитьбу.

Отсе власне старий пан, ходячи по покою, думав про те, що йому почати з сином, і перебирав у голові всіх знайомих панночок. Надійшли м'ясниці, сама пора для весілля. Господарство в остатніх роках ішло слабо. Від часу бунту, що вибух був у селі в 1841 році, селяни роблять панщину нерадо, ціни на збіжжя нема, за деревом ніхто й не питає, а тим часом податки плати. В селі був голод, і треба було майже половину господарів рятувати на переднівку. Дуже придалась би гарна невісточка з гарним віном. І дім оживила б, і фінанси поправила б. «А то що: ї живемо ми оба скромно, ні на які видатки собі не позволяємо, і господарства, здається, пильнуємо, а тим часом усе йде як з каменя, довжок у сяноцьких жидів росте та й росте, і нема надії вилабудатися з нього».

Пан Пшестшельський був у хмарнім настрої. Поснідавши рано і обійшовши господарство та розділивши панщизняну роботу (до покою доносився з гумна густий стук ціпів, мов далекий компанійний карабіновий огонь), він вернув до покою й дожидав другого снідання. В животі трохи млоїло, а до того небо було хмарне та непривітне, всі дороги і стежки завалені снігом,—чуття голоду, самоти та одинокості придавлювало душу.

— Де панич? — запитав пан Пшестшельський, відхиляючи з покою двері до сіней і направляючи своє питання до супротилежної отвореної кухні, де кухарка при помочі двох служниць поралася коло печі.

— Десь тут недавно були,— відізвалася одна служниця.

— Певно, пішли до Тимкового, Гриця кликати,— додала друга.

— Пощо йому Гриця?

— Та, видно, хочуть десь їхати по обіді. Рано веліли фірманові зладити залубеньки.

Пан запер двері і знов пустився ходити по покою.

— І куди він хоче їхати по такій заметі? А тут не нині, то завтра жди нової сніговійниці. Чую се добре,— ревматизм так і ходить по костях. Я певнісінький, що він до Сянока збирається. Ну, та зрештою нехай їде. Може, там збереться яке товариство, піде забава, панни будуть... ану ж, може, котра й причарує його.

В тій хвилі надійшов панич. Се був так само високий і статний мужчина, як і його батько, осмалений вітром, синьоокий, з довгими, по-уланськи закрученими вусами. Подовгасте, сильно костисте лице свідчило про енергічну вдачу і сильну волю, а сині очі надавали сьому лицю виразу якоїсь ідейності й замилування до мрій та фантазій. Він був убраний по-господарськи, але чисто, в «польських» чоботях з високими, густо поморщеними халявами, в штанях із грубого сірого сукна, в короткім, вище колін, кожушку без ковніра. Боброву шапку з кляпами на вуха зняв при вході до покою, а потім поклав на комоді.

— Добрий день татові! — промовив м'яким та звучним голосом.

— Добрий день! Ну, що? Де бував?

— Ходив до лісу, чи нема свіжого вовчого сліду.

— Нема?

— Ні. Після вчорашнього нема.

Никодим скинув кожушок і передягся в чемерку, свій звичайний стрій.

— Збираєшся їхати кудись? — запитав батько.

— Та мушу. Вчора лист прийшов із Сянока.

— О! — здивувався батько.— А ти й не сказав мені нічого. Від кого лист?

— Та не говорив, бо то не татків інтерес. Граф К. пише мені, коротко, пару слів: «Прибувай, важні вісті».

— Агі! Граф К.! Та не знати котрий, бо їх два є. Чи старий, чи молодий?

— Молодий.

— Ти з ним знайомий?

— Досі ні.

— Ну, і не догадуєшся, чого тебе потребує?

— Догадуюся. Лист запечатаний не його печаткою, а н а ш о ю, меч і коса навхрест, а на полях чотири букви: J. P. N. Z.

— J. P. N. Z.— а се що значить?

— Jeszcze Polska nie zginęła[1].

— Там до дідька! — буркнув старий пан.

— Що, не подобається тобі? — якось прикро запитав син.— Я думав, що се повинно тішити тебе.

— Як може мене тішити дурниця? Будьте собі патріотами, вірте всею душею, що Польща не пропала, працюйте, про мене, над її відбудуванням, але пощо вивішувати свій патріотизм на печатках, викрикати його з дахів, вибубнювати на вулицях? А надто ще коли знаєте, що уряд дразниться такими дурницями, як бик червоним. Коли хочете справді зробити щось, то такі значки сто раз швидше пошкодять вам, ніж поможуть.

— Ну, не можна так говорити,— боронився Никодим.— Люди людьми, таточку, а поляки поляками. Їм не досить патріотизму в глибині серця, їм треба патріотичної одежі, кокард, печаток, фан і відзнак. Такі річі тягнуть до себе навіть таких людей, що в серці небагато мають дійсного патріотизму.

— О, певно,— мовив батько.— Се певно, вони притягнули й того графика К., марнотратника, неробу та гуляку. Даруй, мій сину, але справі, котрою кермує сей панич, я не можу вірити. Бувши на твоїм місці, я зараз би відкараскався від неї.

— І мені се не дуже подобається, що він має в руках нашу печатку. В окружнім комітеті засідає купа паничів, котрі вже віддавна балакали про те, що треба когось для «фірми». Здається, що вони втягнули його. Ну, та я поїду, розвідаю, що там вони роблять і яке у них діло до мене.

Льокай покликав панів до снідання. В часі снідання, в присутності льокая, розмова перервалася; тільки десь-колись пани перекидалися французькими фразами, хоч оба в французькій мові були не тверді і ширшої конверсації сею мовою не могли провадити.

По сніданні батько почав збиратися до виходу, щоб оглянути господарство.

— Коли їдеш? — запитав він сина.

---

[1] Ще Польща не загинула *(польськ.)*.— *Ред.*

— Думаю сьогодні по обіді. У Косціцьких у Д. підночую, а завтра буду в Сяноці.

— А довго там забавиш?

— Не знаю, як випаде. Може, там яка забава склеїться. В усякім разі надіюсь вернути в суботу.

— А кого береш із собою?

— Гриць поїде.

Батько вже був готов до виходу, з шапкою на голові. Згадка про Гриця вдарила його якось неприємно.

— Не розумію, Димцю,— мовив він, хмурячи брови,— чого ти волочиш того Гриця з собою. Адже можеш узяти котрого-будь слугу.

— Коли-бо вони всі такі тумани! Ані один не вміє з кіньми поводитися як слід. Ні в чім не спустишся на нього. А Гриць, знаєте самі, який він до всього проворний і який вірний мені.

— Але мені то дуже неприємно, Димцю, дуже неприємно!

Никодим, занятий пакуванням подорожньої валізи, підняв голову і видивився на батька.

— А то чому?

— Я хотів про се поговорити з тобою, та на се треба би вільнішої години.

— Ну, що ж, говоріть!

Старий оперся на палиці, не сідаючи, а син стояв напочіпках коло валізи.

— Ні, буде ще час,— мовив старий по короткім ваганні.— Приїдеш із Сянока, то поговоримо ширше. А тепер одно тілько скажу тобі: будь обережний із тим Грицем і з тими парубками — там — знаєш? — і з усім хлопством. Будь обережний! Щось там вариться і кипить між ними. Чую, що пахне чимось недобрим. Нібито вони гнуться, і хиляться, і не грозять, а проте в очах, і в голосі, і в рухах видно щось таке, як було в 1841 році, пам'ятаєш, перед бунтом!

Рік 1841 був пам'ятною хвилею в житті пана Пшестшельського і його дідичного села. В тім році був у селі бунт, котрий треба було втихомирювати аж військовою екзекуцією. Пан Пшестшельський і досі не може без злості згадувати про сей проклятий рік і його погані наслідки.

Між громадою і двором ішла здавна суперечка за якісь толоки, за пустки, що були первісно рустикальні, а потім,

ще за попереднього пана, були прилучені до двірського грунту, вкінці за різні кривди, на які жалувалися піддані. Ся суперечка довго ходила по судах, піддержувана головно кількома заможнішими, письменними селянами, між котрими визначувався Гнат Тимків, сільський пленіпотент, чоловік бувалий і досить добре обізнаний з правними приписами. Він довгі літа докучав панові різними процесами і деякі справді повигравав. Роздобуши в Сяноці якимсь способом відпис старих йосифінських інвентарів, де були списані всі громадські грунти, повинності і данини, він в 1841 році зчинив правдивий розрух у громаді і зажадав від пана звороту всіх загарбаних від того часу грунтів і відшкодування за збільшені данини і надроблену панщину. Переляканий пан поклйкав військо; бунт успокоєно різками і військовим постоєм, що, пробувши в селі дві неділі, вичерпав усі засоби не тільки у селян, але і в дворі. Тимкового арештовано і в кайданах відвезено до Сянока. Коли виїздив із села, купа його прихильників кинулася, щоб відбити його. Прийшло до бійки між селянами і двірськими посіпаками. В тій бійці найгарячішому з тих посіпак, двірському злісному Онишкові Кострубові, поламано обі ноги.

В селі настав спокій. Від Тимкового відібрано інвентар, котрого по закону йому не вільно було мати, та й його самого не стало в селі. Та на пана по тій екзекуції впали нові обов'язки — запомагати цілу зиму обдертих із усяких засобів селян, платити шпиталь за Коструба, а надто опікуватися сином Кострубовим Осипом і сином Тимковим Грицем. Хоча у обох хлопців були матері, то проте пан узяв їх обох до двора. Кострубиха була халупниця і справді не мала при чім держати парубка дома і була б мусила віддати його в службу, а Тимкового Гриця пан узяв на просьбу свойого сина, даючи натомість Гнатисі наймита для ведення господарства.

Осипові було в ту пору 18, а Грицеві 13 літ. Осип був крепкий, рослий парубіка, незвичайно сильний, відважний і завзятий, але мовчазливий, скритої вдачі. Натомість Гриць, мамин пестій, був хлопець незвичайної вроди, кров з молоком, з золото-жовтим волоссям, що блискучими кучерями вилось по його голові і спадало аж на плечі, з синіми, лагідними очима, щирий, одвертий і добрий, видно, вихований в достатку і свободі. Батько змалку навчив його читати і писати і багато оповідав йому про те, що бачив

і чув по світі, а Гриць, маючи незвичайно добру пам'ять і бистре око, засвоював собі все, що чув, придивлявся до всього, що бачив,— одним словом, був появою наскрізь незвичайною серед малорозвитих, прйтупих, заляканих та брудних сільських дітей. Його не любили ровесники, дражнили паничем, зате панич Никодим дуже вподобав його і поти налягав на батька і на стару Гнатиху, поки його не взято до двора на службу. Панич відразу взяв його собі і не стільки вживав до послуги, скільки розмовляв з цікавим хлопцем, волочився з ним по лісах і потоках, їздив по сусідах і до Сянока, брав навіть раз до Львова з собою,— одним словом, зробив його своїм невідступним товаришем.

Гриць був вдячний паничеві. Він користав і з його розмов, і з поїздок, а за його добрість відплачувався йому такою вірною і старанною услугою, що панич не міг його нахвалитися. І коло коней він умів ходити добре, і стрілець з нього був незрівнянний, і на ловлення пстругів у потоці знав тисячні способи, і по лісах та дебрях знав стежки,— одним словом, усюди Гриць умів бути паничеві пожиточним і услужним.

Зовсім інакше вів себе Осип. Хоча батько його був найщиріший двірський слуга, чи то, як говорили в селі, найвірніший панський собака, у Осипа відмалку була зовсім інша вдача. Не знати, чи від матері, що була з роду шляхтянка і, вийшовши замуж за підданого, мусила робити панщину і через те проклинала свій вік, чи від сільських дітей, що, повторяючи слова своїх батьків, ганьбили і проклинали його батька, досить, що Осип набрався глухої ненависті до пана, до двора і всіх дворакіе. Служба в дворі була мукою для нього самого і для всіх, що мали з ним діло. Упертий, непокірний і завзятий, він не раз робив іншим на збитки всякі пакості, псував те, що зробили інші, навіть осмілювався бурчати на пана, відгрожуватися паничеві, а Гриця, де міг заскочити, ганьбив і навіть частував буханцями. Дійшло до того, що раз Осип зайшов через се в сварку з паничем. Панич ударив Осипа в лице, сей віддав йому ще з підсипкою. Зчинився крик, Осипа побили жорстоко, заперли через ніч до шпихліра, а на другий день відвезли до Сянока і віддали в рекрути. Гриць щиро плакав, чуючи й себе потроху винуватим у тому нещасті, та Осип в понурій мовчанці, без жалю попрощався з рідним селом.

Се було перед трьома роками. Того самого року вийшов Тимків із в'язниці, а Коструб із шпиталю. Тимків постарівся передчасно, послаб, зігнувся; Коструб, кепсько вилічений, лишився довіку калікою. Тільки тепер він довідався, яка доля спіткала його сина, та панський дворак приглушив батьківське чуття.

— Добре йому так! Нехай знає, драбуга, як шанувати панів. Не бійся, стара, не пропаде він там. Буде добрий, то буде й йому добре, а буде злий, го-го! там із нього швидко злість виженуть, хоч би мали при тім і душу вигнати з тіла.

Не дуже потішила бідну матір така промова, та що мала робити! Поплакала і перестала; треба було працювати і на себе, і на каліку-чоловіка і ще й відбувати щомісяця чотири дні панщини. Щоправда, пан запомагав свойого вірного слугу і хлібом, і стравою, і збіжжям, так що нужди вони не терпіли, але робити треба було. Коструб, не можучи ходити, цілими днями сидів у хаті, плів коші, сіті, рукавиці і тим хоч що-то заробляв на хліб. Жінка зимою прала, а літом ходила на польові роботи, найчастіше до пана за гроші і страву.

І в Грицевім житті настала переміна. Батько вернув із криміналу зламаний, знеохочений, а чуючи, як по-людськи обійшовся пан з його жінкою і як добре було синові в дворі, перепросився з пансм. Він учинив се не так, може, з щирої прихильності до пана, як для того, щоби по добру видобути з двірської служби свойого любого Гриця. Хоч як нерадо, панич згодився пустити Гриця до батьківського дому. Та, проте, він дуже часто брав з собою Гриця, чи то йдучи в ліс, на рибу, чи їдучи десь у сусідство, а далі почав його кликати ще частіше, вечорами, на розмови, в котрих силкувався викладати парубкам свої патріотичні ідеї. Гриць був більше підготований до сеї пропаганди від інших парубків, проймався нею гарячіше і часто помагав паничеві, викладаючи його слова на мову, більше зрозумілу парубкам. Та ані Гриців, ані паничів батько не були раді тій роботі. Старий Тимків був не рад, що панич надто вже часто забирає йому Гриця від роботи, а старий пан гримав на сина за його «комуністичну» пропаганду. Правда, старий Тимків потроху рад був, що панич так любить його сина, і не противився, коли панич брав Гриця з панщини — краще ж хлопцеві гуляти та їздити, ніж потіти коло ціпа; але, коли Гриць почав розповідати йому, про що балакає

Обкладинка збірки «Полуйка і інші бориславські оповідання». Львів, 1899

Обкладинка збірки «З бурливих літ». Львів, 1903

панич з ним і з парубками, старий почав дуже хитати головою.

— Синку, бійся бога, вважай! Держися на осторозі! — остерігав він.— Се чимсь недобрим пахне.

Гриць не міг зрозуміти, чим недобрим можуть пахнути обіцянки скасування податків, ревізорів, а навіть самої панщини.

— Гляди, щоб поза тими обіцянками не було якого польського повстання! — говорив старий пленіпотент.— Пани люблять так: завабити хлопа на красні слова і потому пхнути його в огонь: іди, бийся, проливай кров за нас, аби ми могли панувати!

Гриць задумався. Справді, се може бути. І він постановив собі по щирості розпитати панича, до чого воно йде.

Так настала зима 1845 р. Недовго перед різдвом зчинився рух. Із Сянока прибули урлі опники. Несподівано для пікого їх пустили з війська на свята, і то не на кілька день, а «до заволання», як говорили тоді. Се була незвичайна ласка. Село оживилося, загомоніло: прибуло десять найкращих хлопців, між ними й Осип. Усі вони мали багато чого повідати про своє військове життя, про те, що бачили і чули. В селі повіяло якимсь свіжішим духом, і старому панові здавалося, що люди так, як перед бунтом, почали гордіше підіймати голови.

— Так що ж, думають татко, що знов щось таке починається, як тоді? — запитав Никодим.

— Нічого ще не думаю, бо нічого певного не знаю. Але мені здається, що той старий кримінальник Тимків знов щось риє між людьми. Дуже йому гребінь відріс через те, що ти з його сином панькаєшся.

— Се вам так здається! — з легковаженням промовив Никодим.— Я нічого подібного не бачив.

— Е, що ти розумієш! Ти нічого й не побачиш, бо тебе твої комуністичні ідеї засліпили. Ти будеш панькатися з ними, поки вони не прийдуть з ціпами і косами і не вб'ють тебе.

— Ну, що татко видумують? Чи то годиться таке видумувати? — скрикнув Никодим.

— Добре, добре,— мовив старий.— Тілько я наперед кажу тобі, скоро щось такого довідаюся, що в селі якісь бунти, якісь непокірні розмови йдуть, то не буду чекати на військо. Кого зловлю, велю так випарити, щоб йому відхотілося язиком молоти.

— Ей, таку! Бійтеся бога! Не надто ви з тим паренням розмахуйтеся! Уважайте, який час надходить!

— Ет, дурень ти, та й тілько всього! — скрикнув старий і плюнув гнівно.— Тобі здається, що ти з них поробиш польських патріотів. А я тобі кажу, що се небезпечна гра! Ліпший старий метод. Хлоп має слухати, а не міркувати, не резонувати. Хлоп до ціпа, до коси, не до шаблі і не до патріотизму! Се моя думка, і при ній стою.

І він, стукнувши палицею о поміст, поквапно вийшов із покою. Никодим тільки головою похитав і взявся далі пакувати свою валізу.

II

Була субота. Вечоріло. Небо вияснилося після кількаденної снігової заметі. Тис мороз. З невеликої сільської дзвіниці на далекім кінці села почувся власне плачливий голос вечірнього дзвона. Село в синявім сутінку лежало, мов вимерло. Ніде не було видно ані живої душі, не чути ані одного згука. Тільки понад стріхами вився білявими клубками дим, піднімаючися просто вгору.

Зате в дворі було шумно і гучно. В стодолі, що стояла в глибині просторого гумна, розлягався на тоці до такту лускіт ціпів. Кількандцять парубків кінчило власне чистити стайні. Інші носили міхами провіяне і вищиняне зерно до шпихліра. На другім тоці, де віяно і щиняно і відки котилися густі клуби пилу, осідаючи сірою плахтою по снігу, чути було цокотання жінок і дівчат. Отамани та десятники з нагайками і костурами ходили від одної купки робітників до другої, жартуючи, покрикуючи, втишуючи надто голосні розмови або відразу на місці завдаючи кару непослушним. Пан дідич був у шпихлірі і записував число принесених міхів, міру і якість висипаного в засіки зерна.

— Ну, годі вже! — крикнув він голосно крізь двері до економа.— Веліть кінчити! Вечірню дзвонять.

І він виняв із рота люльку на довгім цибусі, зняв шапку і перехрестився, шепчучи: «Anioł pański»[1].

— Годі вже! Годі вже! — пішли з уст до уст панські слова, і розрушена по всіх закутках широчезного гумна сторука панщизняна машина почала звільна, не відразу,

[1] Ангел божий *(польськ.)*.— *Ред.*

зупинятися. Перші жінки покинули решета, що ними щиняли провіяне зерно, і висипали на гумно, обтріпуючись від пилу, чихаючи та регочучись. Усі вони, не зупиняючись, посунули півперек подвір'я, попри шпихлір, де власне стояв пан дідич з невідступною люлькою в зубах. Кожда з жінок підходила до пана, кланялась йому, доторкаючись рукою аж до самого снігу, і цілувала його в руку. Пан ласкаво глядів на них, до сеї або тої забалакав кілька слів.

— Ну, Оришко, а як же там твій чоловік? Здоров?

— Та все однако, прошу ясного пана. Ніби здоров і їсти хоче, а на ноги не зведеться ані руш.

— А маєте що їсти?

— Та, дякувати панській ласці, маємо.

— Ну, тепер і Осипа маєте дома. Робить він що?

— Та робить, прошу ясного пана. Ходить молотити, а нині пішов з парубками в ліс клепки рубати.

— Так? Ну, добре, добре. Тілько вважайте мені на нього! Він непокірна голова! Коли почую про нього щось найменше недобре, зараз напишу до циркулу, щоб його взяли знов до війська і не пускали більше.

— Ой, паночку, лебедику! Та де там! Він тепер такий добрий, такий послушний! Я сама не раз не можу пізнати його. От і з тим Грицем Тимковим як уперед не любилися, а тепер Осип сам пішов до нього, перепросився з ним.

— Так? Ну, то дуже мене се тішить. Видиш, як ти мене проклинала тоді, як я віддав його до війська, а тепер сама бачиш, що се вийшло йому на добро. Що було би з нього тут, у селі? Шибеник, дармоїд, кримінальник. А тепер може з нього вийти порядний чоловік.

— Та дай боже ясному панові здоровля! — кланяючися, мовила Кострубиха, не знаючи, що іншого сказати на сю моральну проповідь. А коли пан не говорив нічого більше, вона поцілувала його в руку і пішла.

Майже рівночасно з жінками перестали стукати й молотники. Та вони не виходили ще зараз. Треба було повитрясати приколотки, поскладати їх на купу, попідмітати вимолочене зерно, повиносити трину до половника. Все те робилося якось мляво, неохоче, мовчки, немов ті люди бажали проволікти час. Не видно було ані сліду тої радості, яка звичайно являється в чоловіка при закінченні тижневої роботи.

— Ану, живо один з другим! Рушайтеся! Рушайтеся! — покрикали панські доглядачі.

Ще кілька міхів чистого зерна перенесено з току до шпихліра, зв'язано кілька околотів соломи, постелено в стайнях і поприпинано худобу, напоєно телят, насипано свиням посліду в коритця, накладено вівцям за драбинки пахучого гірського сіна, дрібного та зеленого, як барвінок, і тижнева панщина була скінчена.

— Ану, до пана! На обрахунок! — загуло по подвір'ї.

На небі, в безмірній темній безодні, почали моргати перші зорі.

Пан Пшестшельський, пихкаючи люльку, замкнув шпихлір і сів на колоді, що стояла близько дверей, під навислим дахом сього невеличкого мурованого будинку. Звільна, тяжкими кроками сходилися робітники від ціпів, вил та віячок, випростовуючи плечі, обтрясаючи з пилу довге, по плечах розсипане волосся, важко зітхаючи. Два слуги принесли дубову лавку і поставили її праворуч пана. Два отамани з палицями стали коло неї, знаючи свій обов'язок. Економ подав панові тижневий рапорт. Пан глянув на нього, поводив очима, а зупиняючися на однім місці, підвів голову і грізно глянув на юрбу.

— Гнат Тимків!

Старий пленіпотент поклонився, виступив із купи сусідів і, знявши шапку, підійшов ближче до пана.

— Гнате! — мовив пан.— Що се має значити?

І він тикнув пальцем у розложений перед ним рапорт.

— Ти знаєш, що тут записано?

— Ні, прошу пана.

— А що ти говорив економові?

— Що говорив? Усяке говорив. Що він мене питав, я йому відповідав.

— Чи лиш те? А тут записано, що ти відгрожувався на панів.

— Я не відгрожувався,— спокійно, але рішуче промовив Тимків.

— Добре! От економ тут стоїть живий. Пане Домагальські, що говорив Гнат до вас?

Економ виступив наперед, випростувався і мовив:

— То так було. Підходжу я до молотників та чую здалека, що ціпи не бухають, а ведеться голосна розмова.

— Приколотки перетрясали,— втрутився Гнат.

— Став я за углом і слухаю. Аж чую, Гнат говорить: «А я гадаю, що то не добром пахне, що пани знов якесь пов-

стання задумують. Занадто добре їм діється, замало їх москаль бив». Був би ще далі говорив, але котрийсь побачив мою тінь із-за угла, і в тій хвилі розмова затихла.

— Чи то правда, Гнате? — запитав пан.

— Правда.

— Як ти смів таке говорити?

— Бо так є.

— Так є? Відки ти знаєш, що так є? Як смієш говорити, що пани задумують повстання?

— А хіба не задумують? А хіба ваш панич від самої осені не намовляє наших парубків до повстання? Таже ми, пане, не сліпі і не глухі, знаємо, що до чого йде.

Пан поблід, як стіна, при тих словах. Його руки дрижали, губи рушалися, мов говорили щось, але з горла не йшов голос. Осмілені тим люди і собі ж обізвалися.

— Що правда, то правда! Ми то всі знаємо. Нам діти говорять.

Та пан уже переміг своє зворушення і зірвався з місця.

— Мовчіть! Усе те неправда! Панич з вашими синами добрий, учить їх бути чесними і послушними, а ви, дурні, от що з сього зробили. Ви самі бунтівники! Пахне вам кримінал, бо там їсти дають, а робити не велять. Ей, люди!

Гнат затремтів при сих словах.

— Пане,— промовив,— коли нас попрікаєте кримінальським хлібом, то дай боже й вам закуштувати його!

— Хлопе!— ревнув пан, і вся накипіла злість прорвалася наверх у його душі.— Ти мені смієш таке говорити? Гей, гайдуки! На лавку його!

Гнат випростувався.

— Пане, — промовив спокійно,— ви не будете мене бити.

— Певно не буду. Я маю таких, що се зроблять за мене.

— Пане! Пам'ятайте, пожалуєте того!

— Ти ще грозиш мені? Кладіть його!

Гайдуки приступили до Гната і взяли його за руки. Між людьми зчинився гомін.

— Пане! Не маєте права! За що його карати? Що він злого зробив?

— Що? Ви бунтуєте? Забули вже недавнє? Гей там! Запріть браму! Всім по двадцять п'ять, а сему старому бунтівникові, кілько влізе.

Та люди не перелякалися. В них, очевидно, кипіло. Їх було стільки, що, кинувшися нагло, могли ногами потоптати і пана, і всю його двірню. Пан, очевидно, й сам бачив

се, та злість засліпила його. Гайдуки стояли коло Гната і не знали, що робити.

— Беріть його! Кладіть! — кричав пан.

— Геть від нього! Пане, опам'ятайтеся! Досить того збиткування! — гомоніли люди.— Досить, бо буде лихо!

Гнат бачив, що у його сусідів зачинали в очах грати злі іскри, що кулаки стискалися, а погляди зверталися на купу ломаччя, що лежала під парканом. Ще хвиля, і могло прийти до нещастя.

— Люди добрі,— крикнув він.— Заспокійтеся! Нехай сей ворог збиткується наді мною! Будьте свідками! Я вам говорю, що вже недовго його панування! Але ви будьте спокійні, не накликайте ще більшої біди на село!

— Заткайте йому рот! Кладіть його! — кричав пан, і серед гробової мовчанки розпочалася огидлива сцена панського самосуду над безпомічним підданим. Гната били досхочу; пан не мав охоти числити, а, фукаючи і спльовуючи, ходив по подвір'ї. Вкінці, коли крик старого перемінився на глухе стогнання і крізь полотно почала бризкати кров, він крикнув:

— Досить!

Гната підвели. Він стогнав.

— Щоб ти знав на другий раз, як говорити з паном! — крикнув пан Пшестшельський.— Марш усі додому!

І, ще раз плюнувши, він пішов до двора.

III

У лісі також скінчилася робота. Лісничий дав знак трубкою, що час перестати. Звільна почали рубачі з гущавини, з ярів і дебрів стягатися купками на «шлябант», при котрім стояв лісничий. Він держав у руці «квитаруш», записав кождого, скільки хто нарубав, а на другій половинці картки виписував йому квиток, віддирав його і давав рубачеві. Рубачів було кількадесят, то воно тяглося досить довго, поки всі отримали квитки. Ті, що мали квитки, не відходили, а чекали, поки всі будуть готові. Ліс був досить далеко від села, і одинцем іти, а ще й смерком — неприємно. Ліпше купою.

Упоравши рубачів, лісничий пішов до своєї лісничівки. Надзорців не було ніяких, бо се не була панщина, а платна робота. Рубачі — самі парубки — довгою, гамірливою купою рушили до села.

— Хлопці,— відізвався Осип, обертаючися до всіх,— та розповіджте-бо, що се у вас за вечерниці з паничем? Одного, другого питаю, та вони щось мені бовкнуть та й утікають. Ну-бо, скажіть по щирості!

— Коли-бо нам панич остро заказав не говорити нікому, поки час не настане на те.

— Ей, хлопці! Вже з того видно, що воно щось не добром пахне!

Деякі парубки зацукалися.

— Та справді, що воно таке і до чого? Панич говорить багато і не договорює.

— Ну, що ж він вам говорить? — допитував Осип.

— Та що говорить, — нерадо відповів один парубок.— Говорить, що нам кривда, що нас податки тиснуть, що в рекрути беруть, що сіль дорога і що всьому тому повинен бути конець.

— А про панщину не говорить, що нас тисне?

— Про панщину якось не так. На панщину більше Гриць відказує.

— Ага, то, певно, старий його навчив! — зареготався Осип.— Ну, але який же конець хоче зробити панич із усею тою бідою?

— Та каже: всьому винні німці. Від них уся біда.

— Он воно що! Хіба німці завели панщину? — скрикнув Осип.

— Та панич каже, що німці. Вони наказали писати лівентарі, а з лівентарів усе лихо.

— Німці в нашім краю збагатилися! — додав другий парубок.— Послухай, якої співанки навчив нас панич. Ану, хлопці, разом голосами!

І серед вечірньої тиші разом кільканадцять молодих голосів затягло пісеньку:

Прийшли німці до краю
По своєму звичаю
З телячими торбами,—
Тепер вони панами,
Дорога сіль, табака!
Кождий німець собака;
Що з поляка зрабує,
В свої сакви пакує.

— Ха-ха-ха! Правда, гарна пісенька? — зареготалися парубки, скінчивши співати.

— Гарна, гарна,— понуро мовив Осип.— Тільки не дай боже, щоби про неї довідався пан комісар або який інший урядник.

— Або що?

— Ну, співали б ви її собі по пару літ на Грай-горі.

— На Грай-горі? А то що за Грай-гора?

— То такий палац, що в нім жиють закляті царевичі — а все в кайданах та до тачок приковані,— а їх пильнують дракони, а все при шаблях і під карабінами.

— Господи! Що ж воно таке? Ми гадали, що тілько в байках таке є, а ти говориш...

— Ой, та й дурні ж ви! — огризнувся Осип.— Ну, то скажу вам на розум. Грай-гора, а по-німецьки Шпільберг,— то такий фестунок, що в ньому карають найтяжчих кримінальників. А тепер такі накази острі, що за отаку пісеньку, як нічого, дістанеш пару літ тої Грай-гори.

— Ой, господи! — жахнулися парубки.— А панич нічого нам не казав про се. Правда, він казав мовчати, але то тілько до якогось часу.... Потому, каже...

— Коли потому?

— Або ми знаємо! Казав, що незадовго мусить бути конець усій нашій біді.

— Конець! А яким способом?

— Він того не казав.

— А ви його не питали?

— Та ніяково було. Але раз Гриць запитав, а він відповів, що швидко все нам розповість, а тепер ще не може.

— Ага! — мовив Осип.— Ну, так я вам скажу. Слухайте, хлопці, але також нікому про се не говоріть. Навіть татові, ані мамі, ні! Бо з того може бути велика біда.

— Ну, говори, говори! — гомоніли зацікавлені парубки і збилися в купу довкола Осипа.

— Пани приготовують повстання проти нашого цісаря і хочуть і нас, хлопів, затягнути до нього.

— Го-го! Не діждуть! А то яким правом? — закричали парубки.

— Тихо, хлопці! — мовив Осип.— Знайте се кождий для себе, але ша, язик за зубами! А до панича на розмови більше не йдіть!

— Нехай його суха ялиця б'є! — обізвався один парубок.— Він нас горівкою частує, пироги каже варити, говорить так масно. Ми гадали, що в тім нема нічого злого. Адже панич учений, то борше повинен знати, що вільно,

а чого невільно. А коли то Грай-горою пахне, то хоч ти мені там марципанів давай, то я не піду більше.

— І я! І я! І я! — загукали парубки з усіх боків.

— Добре, хлопці,— мовив Осип.— Слухайте мене! Я вас на зле не наведу. А панич, кажете, добре з вами поводиться?

— Душа, не панич! Горівки дає щовечера. Гостить нас на вечерницях, хліба не жалує, говорить так солодко, мало не цілується з нами.

— Шкода, що в таку небезпечну справу вдається.

— Може би його остерегти?

— Алé гадаєш, що то на що придасться? Вже як він собі раз узяв щось на гадку, то й головою наложить, а свойого не попустить.

Осип перервав сю розмову.

— А де ті ваші сходини бувають?

— У старої фірманки, у Митрихи.

— У глухої?

— У неї самої.

— А коли мають бути найближчі сходини?

— Та панич казав завтра, в неділю.

— Добре. Не йдіть же ж ви ніхто, я піду сам.

В часі тої розмови парубки минули ліс і вийшли на поле. Перед ними внизу лежало село, повите сутінком; тільки де-де крізь пітьму прорізувалися криваві іскорки — се світло з сільських хат. Лісова стежка, збігаючи вниз перед самим селом, доходила до дороги, що злучувала село з дальшим світом і йшла до Лютовиськ. У тім місці, де стежка виходила на дорогу, стояли панські залубеньки, запряжені парою гнідих. Віжки держав Гриць, а в залубеньках, обтулений важкою ведмежою шубою, сидів панич Никодим. Тільки його лице з довгими наостреними вусами виднілося з-посеред м'якого ведмежого пуху.

— Добрий вечір, хлопці! — гукнув панич.

— Доброго здоровля паничеві! — відповіли парубки.

— А що, ви з ліса?

— З ліса.

Парубки проходили попри залубеньки, кланяючися. Залубеньки стояли на місці. Коні форкали і перебирали ногами, бажаючи бігти до стайні. Панич мовчав, немов надумувався. Він, очевидно, хотів щось сказати парубкам і для того, побачивши їх здалека і почувши їх голоси, велів зупинити коні. Та тепер, побачивши серед юрби Осипа,

завагувався. Далі переміг себе. Коли вже парубки всі минули його, він гукнув їм вдогін:

— А слухайте, хлопці! Приходіть нині! Розумієте, нині, не завтра. По вечері приходіть зараз. Маю вам щось цікавого сказати.

Парубки йшли далі. Ані один голос не відгукнувся на паничеві слова. Швидко вони ввійшли в село і почали розходитися по хатах, а панич з Грицем завернули в бокову вулицю, що понад потік вела просто до двора. Не доїздячи до двора, панич післав Гриця до старої Митрихи з наказом, аби зараз лагодила вечерю для парубків, а сам узяв поводи і, цмокнувши на коней, в'їхав на подвір'я.

IV

— Таточку, повстання буде! — скрикнув Никодим не дуже-то голосно і не дуже-то радісно, входячи до батькового покою.

— Маєш, бабо, редути! — буркнув старий пан.— А коли?

— Вісімнадцятого лютого.

— Що-що-що? Вісімна-дця-того...

— Так є. Реченець в Парижі уложили. Вибух має наступити рівночасно в Галичині і в Познанщині.

— Чи вони подуріли? Вибух! Ну, хто і з ким має вибухнути?

— Кождий дідич має узброїти своїх свояків, здатних до оружжя, своїх льокаїв, мандаторів, лісничих і всяких офіціалістів і тягти з ними на означене місце.

— На зломану голову.

— Таточку, як ви говорите? Тут кров'ю пахне, тут історичний момент безмірної ваги...

— Іди до дідька з своїми історичними моментами! — гнівно скрикнув батько.— Коли всі вони такі бездонно дурні, то я волю жити без ніякої історії.

— Таточку! Боже мій, що ви говорите?

— Ну, скажи, хіба не правду? Узброювати слуг і льокаїв! І вести їх — куди?

— До Сянока. Дня 18 лютого вночі маємо зібратися з цілого циркулу, напасти на гарнізон, пов'язати воякiв, забрати оружжя, а тоді опанувати місто, уряди, каси.

— Шах, мах! Ори, мели, їдж! З льокаями і мандаторами

напасти, забрати, опанувати... Ну, скажи мені, Димцю,— і батько, ставши перед сином, узяв його обома руками за плечі і дивився йому просто в очі,— ти, здається, ще розумний чоловік, з глузду не зсунувся... Скажи мені по щирості: віриш, щоб се далося зробити?

— Не дуже,— приниженим голосом мовив Никодим.

— Не дуже! Значить, віриш хоч троха.

— Ну, що ж! Так зовсім неможливий той план не є,— живо мовив Никодим.— Якби з нашого циркулу зібралася хоч половина шляхти, а кождий привів з собою хоч по п'ять людей, то була би зовсім показна сила. Гарнізон у Сяноку малесенький, усього один баталіон піхоти і два шкадрони драгонів. Уночі не трудно би було...

— І невже твій головусий график піде на се?

— Видно по нім, що не дуже його серце тягне до сего. Але там Дембовський був. Ах, таточку, якби ви почули, як він говорить! Яким полум'ям бухають його слова! Як палять душу і путають розум! Здається, слухаючи його, чоловік сам один з голими кулаками пішов би против гармат. Усі трудності, всі вагання щезають. Сила волі, запалу, посвячення у того чоловіка величезна! Попросту стидно робиться сперечатися з ним за дрібниці, коли бачиш, які широкі горизонти він обхоплює своєю думкою, коли знаєш, що ціле життя того чоловіка — то одно безграничне посвячення для вітчини, одна любов, одна боротьба, одно ходження перед багнетами і шибеницями. Стидно, таточку! Ми зовсім відвикли від воєнного стану, від пороху, живемо в тихих норах, мов ніколи не думаємо вмирати. Жий ми так і тисячу літ, ніяка народна справа не рушиться ані кроком наперед.

Старий пан понурив голову.

— Отсе й є нещастя! Нема на світі такої дурниці, такої безглуздої справи, котра б не знайшла свойого запаленого апостола і свойого мученика. А такий один тягне за собою тисячі навіть не дурних і чесних людей. І дурниця робиться великою ідеєю, робиться безсмертною.

А потім, пройшовшися кілька разів по покою, він нараз зупинився перед сином і запитав.

— А уряд знає вже про ваші плани?

Никодим поблід, як стіна.

— Що ви, таточку? Як же можна? В тім ціла річ, щоб уряд не знав, аби не міг приготовитися, щоб заскочити його несподівано.

— Несподівано! — з гірким насміхом мовив старий.— Де стілько тисяч людей знає про се, говорить про се, переписується про се, де навіть листи запечатують косами і повстанськими емблемами! Димцю-Димцю! Погану історію ви робите! Не подякують вам за неї ваші потомки.

— Так ви думаєте, що уряд знає щось? — мовив змішаний Никодим.

— Що я маю думати? Я з урядом на розмові не буваю. Я тілько пригадаю тобі, що кілько разів у нас бували ті емісарії, уряд усе дізнавався про них.

— Догадуюся, що се Осип доносив.

— Осип чи не Осип, а хтось із слуг, із хлопів. І тепер хлопи вже, мабуть, знають про ваш план.

— Хлопи? Ні, не думаю. Я з парубками про всяку всячину говорив, але про близьке повстання ніколи.

— А проте вони все знають. Тут у мене сьогодні історія була.

— Ну, що за історія? — ледве чутно запитав Никодим. Його серце тьохнуло, прочуваючи якесь лихо.

— Сьогодні вечером,— якось знехотя мовив пан Пшестшельський,— прибігає до мене Домагальський і говорить, що хлопи на тоці говорять про близьке польське повстання. Які хлопи? Показується, що говорить твій коханий Тимків.

— Ну, і що ж говорив?

— Те й говорив, що пани ладяться до повстання. Вечером я запитую його, що се таке і пощо він говорить, а він до мене остро, знаєш, ставиться так, мов він тут пан. А хлопи також за ним. Ну, сим разом я не дав собі по носі грати...

— Таточку! Бійтеся бога! — скрикнув Никодим. — Чей же ви не веліли бити Тимкового?

— А ти думав, що що? Було його по головці погладити?

Панич обома руками вхопився за голову і, мов божевільний, почав бігати по покою. З його горла виривалися глухі стогнання.

— Ну, що дурієш? — понуро мовив батько.

— Не я дурію, а ви! — люто скрикнув син.— Адже ж те, що ви робите, то стричок на наші шиї.

— А дідько вас знав, що ваші шиї такі близькі стричка.

— Ні, я справді зовсім одурію з вами! Боже, рятуй мене! — з розпукою скрикнув Никодим і, вхопивши шапку, вибіг із покою.

Старий пан довго дивився на двері, мов ждав, що він ось-ось верне. Потім сам рушив до дверей, щоб іти за ним, але на півдорозі зупинився, вернувся назад і, сівши на софі, закурив люльку. Він любив сина, але надто сильно привик ходити утертою стежкою, жити в старім традиційнім ладі і світогляді, щоби міг зрозуміти подуви нового часу і його потре́би. Клуби диму, що бухали з його уст, успокоїли його.

— Зле сталося, що я велів побити того Тимкового, се так. Але знов так надто зле не сталося. Непокірного хлопа ламай в першій хвилі. Остро з ним! Без слабості, без чутливості. Rustica gens optima flens, pessima ridens[1]. А Димцьо позлоститься і перестане, я його знаю. От з тим повстанням, то справді біда, але, може, то ще якось буде. Може, воно обійдеться і без нас.

І він завзято запихкав, тягнучи щосили люльку і пускаючи такі клуби диму, що його голова зовсім закрилася ними. Виглядав у тій хвилі, як правдивий гомерівський Зевес Хмарозборець.

V

У баби Митрихи горить у печі. У великих горшках, узятих із двірської челядної кухні, вариться «мандибурка»[2], в інших кипить окріп на стиранку, пряжиться молоко, в ринці смажиться сир. Стара місить тісто на стиранку. Гриць, нарубавши дров, доглядає печі. В хаті тихо. Чути тріск смерекових полін у печі і булькіт окропу. Гриць з тихим усміхом дивиться в огонь, держачи в руках коцюбу. Стара Митриха, пораючися коло тіста, звичаєм глухих людей думає голосно.

— Отак, мої дітоньки! У старої Митрихи тепло. У старої в печі горить, у горшках кипить... У старої Митрихи вечеря смакує. Їджте, дітоньки, їджте на здоровля. Згадуйте доброго пана і доброго панича! Він наш порятівник, він наш опікун. Якби не він, то баба Митриха мусила би ходити по жебранім хлібу, бо баба стара, заробити не може, чоловіка вбила суха смерека в лісі, а свояків у баби нема,

---

[1] Хлопський рід найкращий, коли плаче, найгірший, коли сміється *(лат.)*.— *Ред.*

[2] Картопля.

дітей нема, вуйків нема, стрийчаників ані тітчаників нема. Всі померли, саму бабу лишили на світі, саму, як билинку в полі. Та, най з богом спочивають. Може, баба Митриха нащось господу небесному потрібна, що її досі держить на світі. А ви, дітоньки, жийте! Поживляйтеся, а не нагваряйтеся![1]

Гриць у важкій задумі слухав бабиного роздебендювання. Він чув його вже не раз і не десять разів, знав стару Митриху ще змалку. Коли його взяли до двора, вона опікувалася ним, як своєю дитиною, не давала робити йому кривди, заступала йому матір, котрій не раз цілий тиждень ніколи було навідатися до двора. Та тепер він, мішаючи щось у печі, нетерпеливо надслухував, дожидаючи панича і парубків. Сьогодні мала бути важна нарада. За дві неділі, 18-го лютого, мало вибухнути повстання. Панич сказав йому се по дорозі; та дорога була така тяжка і небезпечна, що годі їм було розмовляти багато, і Гриць сам не знав ще, що, властиво, мало статися і чого зажадає від нього панич. Для того він і додому не біг, поки не дізнається всього. На саму думку про повстання серце билося у нього не то радісно, не то тривожно.

Повстання буде! Підемо воювати! З ким і за що — про се Гриць не думав багато. І моторошно, і любо йому було подумати, як він обік панича йде в огонь, кидається на ворога, своїми грудьми заслонює панича від ворожих нападів, як вони оба здобувають ворожу гармату, як їх усе військо величає і хвалить.

Огонь тріщав у печі, прискав та сичав, а в Грицевій уяві свистіли кулі, ревли гармати, лопотів густо карабіновий огонь, розлягалися скажені крики. Він зажмурив очі і потонув у мріях і прокинувся аж тоді, коли розбулькотаний окріп почав збігати з горшка. Скрипнули двері, і ввійшов панич. Гриць витріщив на нього очі, немов бачив його перший раз в житті. І справді, таким він не бачив його ще ніколи. Панич був блідий, як стіна. Мовчки надійшов до стола і, кинувши шапку на лаву, сів, не дивлячися на Гриця. Від економа він довідався докладніше про все, що сталося сього вечора, і був мов убитий. Одно те, що селяни, очевидно, знали щось про близьке повстання, а друге те, що батьків нелюдський учинок викопав, як здавалося, пропасть між ним і Грицем. Гриць знав усе, знав у загальних

[1] Не сваріться.

рисах план і реченець вибуху. Тепер і він готов перекинутися на бік противників, зрадити все урядові, а тоді, очевидно, пропала справа. Панич не знав, що йому робити, як говорити з Грицем. Сей, очевидно, ще не знав нічого про те, що сталося з його батьком. Чи сказати йому се? А коли сказати, то як? І як доказати, що він, панич, не похваляє батькового вчинку, бридиться ним? Панич ішов до Митришиної хати і силкувався видумати щось, але, ввійшовши до хати і побачивши Гриця, він чув, що не видумав нічого.

— Грицю,— обізвався він по хвилі зламаним, зміненим голосом, але не міг сказати нічого більше.

— Що вам, паничу? На вас лиця нема. Чи сталося якесь лихо?

Панич хотів розплакатися, кинутися Грицеві в обійми, сказати йому все, що сталося, і просити, на колінах благати його, щоби задля сього не покидав святої справи вітчини, а бодай не шкодив їй. Але його серце було мов стиснене кліщами, він не рушився з місця, з очей не потекли сльози, а уста ледво-не-ледво промовили холодні, бездушні слова:

— Нічого... ні... Чи парубків ще не було?

— Ні, не були, але я надіюся, що зараз поприходять.

— Ні, серденько, не поприходять,— почувся в дверях різкий, насмішкуватий голос. До хати ввійшов Осип, що через підхилені двері чув остатні Грицеві слова.

— Осип! — з переляком скрикнув Гриць.— А ти чого тут?

— А тобі що до того? — відрізав Осип.— Чого ти тут? Я тебе спитаю.

— Але ж тебе не прошено.

— Але я маю діло.

— Діло? До кого?

— Ну, до баби Митрихи! — глузуючи, мовив Осип.— Гей, бабо, бабо Митрихо! — кричав він над ухом старої.— Я вас сватати прийшов. Хочете замуж іти?

— Замуж! О, а хто ж мене, синоньку, візьме?

— Ха-ха-ха! — зареготався Осип.— Не каже баба: не хочу, тілько питає, хто її візьме. Я вас, бабо, візьму, чуєте?

Гриць не знав, що з собою робити, слухаючи тих Осипових жартів. Він в тій хвилі ненавидів його, був би викинув його з хати.

— Фе, Осипе! — промовив він.— Приходиш сюди непрошений, видиш, що панич ось тут, і навіть не поклонишся, тілько дурні жарти строїш.

— Панич ось тут? — похопився Осип.— А я й не бачив. Добрий вечір вам, паничу! — промовив, ніби й справді досі не бачив панича. Сей не відповів на його вітання, сидів, мов отуманілий. Осип обернувся знов до Гриця.

— Ти, Грицуню, на парубків чекаєш,— мовив він ядовито, підсолоджуючи голос.— Не чекай, моя киценько, вони не прийдуть. Коли ти мав їм щось сказати, то скажи мені, я перекажу.

— А чому не прийдуть? Відки знаєш, що не прийдуть?

— Бо знаю. Бо я сам наказав їм, аби не приходили. І тобі, любчику, кажу, щоб ти зараз забирався відси.

— Мені? Що ти, здурів, Осипе? Я тебе не розумію.

— А я тебе зовсім добре розумію. Видиш, голубе мій, я знаю не тілько те, що ти знаєш, але також те, чого ти не знаєш.

— Ну, та знай собі, що се мене обходить? — гнівно буркнув Гриць.

— А повинно би тебе обходити, борше ніж мене, Грицуню. Я знаю, що твій тато умирає і тебе дожидає, а ти, мабуть, того не знаєш, бо якби знав, то, певно, не сидів би тут і не заглядав у горшки бабі Митрисі.

— Мій тато? — скрикнув з переляком Гриць.— Мій тато умирає? Що ти говориш?

— Правду говорю. Нині по панщині мав від пана такий трактамент, що мусили його занести додому. А ти ще того не знаєш? Панич не мовив тобі нічого? То зле, то дуже недобре. Біжи, серденько, додому!

— Боже мій! — скрикнув Гриць і, немов сам не свій, хопив за шапку і прожогом кинувся з Митришиної хати.

— Ха-ха-ха! — зареготався вслід за ним Осип.— Ото драпцює, мов не знати на яку гостину!

А коли продудніли Грицеві кроки, Осип з тим самим ядовито-насмішливим лицем обернувся до панича і, стоячи насеред хати добру хвилю, мовчки дивився на нього. Панич сидів коло стола без руху, мов труп, з затисненими губами, з очима, спущеними вниз. Він чув і розумів усе, що сталося перед його очима, але був мов приголомшений і не міг здобутися навіть на одно слово.

VI

Стояла важка мовчанка.

Осип, очевидно, ждав, аби панич промовив перший. Та сей не озивався, не дивився на нього. Тоді Осип сів на стільчику оддалік від панича і, опершися ліктями на коліна, а голову взявши в долоні, немов споминаючи щось, немов казку кажучи якимсь малим дітям, почав говорити:

— Коли я був малий, то дуже любив наставляти пастки на щурі. Зловлю, бувало, таку бестію до пастки і маю забаву. Розпечу дріт і притулюю щурові раз до хвоста, потім до лапки, далі до рила, до ока, де попаду. А він усе: пі-пі-пі! А я регочуся, як він підскакує, в'ється з болю, пікає, крутиться, перекидається і не може дати собі ради. І так мучу його не раз день і два дні, поки не замучу на смерть.

Панич стрепенувся і плюнув, але не говорив нічого.

— А я й не знав тоді,— говорив далі Осип,— що той нещасливий щур у пастці — то я сам. Вийду, бувало, між сільські діти, почну з ними бавитися, а вони, скоро що, зараз до мене:«Панський собака! Панський собака! Іди геть від нас!» А мене так якби розпеченим дротом, але не в руку, не в око, а в саме серце. Прибіжу додому, хотів би пожалуватися мамі, виплакатися коло неї, а вона сама сидить у куті на припічку та й плаче, та й нарікає:«Ой, моя доленько! Чи на те ж я росла, як квіточка цвіла? Чи того ж я ждала, що мене на старість погонять на панщину, що отаманські канчуки будуть гуляти по моїх плечах?» Чую се і вже не плачу, сльози з горла капають назад у серце, і печуть там, і дусять, і вертять.

Панич понурив голову, але не говорив нічого.

— Але раз мав я за своє. Зловив щура і взявся мучити його, але якось дверці від пастки не були добре заперті. Як я припік мойого щура, як сей кинеться, як не відчинить дверець, як не скочить, та просто до мене, як не вп'ється зубами в мою руку!.. Я верещав, прибігла мама, рятує, рве скажену звірюку від мене, та де тобі! Відірвала від руки, він за ногу вчепився, гризе, калічить. Ледво-не-ледво вбила його, а мене мусила водою відливати та хлібом, та павутиною рани затикати. Відтоді я зарікся щурів мучити. Ну, а нині хотів би й сам мати де з ким такий обрахунок, як той щур зо мною.

— Вороже тяжкий, чого тобі треба? — обізвався панич.

— О, тут якась жива душа відзивається! — промовив

Осип, перескакуючи в веселий тон і випростовуючись.— Се ви, паничу, коби здорові були?

— Чого тобі треба від мене, говори! — мовив Никодим, не дивлячися на нього.

— Та я прийшов вам сказати, щоб ви не ждали на парубків. Вони вам красненько дякують за гостину, але більше не прийдуть на ваші вечерниці.

Панич закусив уста.

— Ну, що ж, не прийдуть, то як собі хочуть. Я їх досі не силував і далі не буду силувати. Чи стілько всього ти мав мені сказати?

— Ні, маю ще дещо.

І він присунув стільчик близько до стола, сів напротив панича і, дивлячись йому просто в очі, мовив притишеним голосом:

— Ви лагодитеся до повстання?

Панич зірвався зовсім так, як той щур, котрому приложено розпечений дріт до лапки.

— Хто? Я?

— Ну, не ви самі, а загалом, панове поляки... по всім краю.

— Нічого не знаю про се.

— Ей, паничу! Говоріть по правді! Мене не ошукаєте.

— Хлопе! Як ти смієш?..— грубо крикнув Никодим, хмурячи брови.

— О-о-о! — кепкуючи, мовив Осип.— Так швидко ви забули всю... ту рівність і свободу, що проповідали нашим парубкам! Скоро що до чого, так зараз: «Хлопе, як ти смієш?» Фе, паничу! Се негарно. І без потреби. Мене тим не застрашите, а собі не поможете.

Панич затиснув зуби з лютості й розпуки, але мовчав. Він готов був кинутися на сього поганця і роздерти, зубами гризти його, але здержував себе. Очевидно, він знав щось і був певний себе, коли поводився так без церемонії з паничем. Що ж таке знав він?

— Ну, не хочете ви мені сказати всеї правди, то я скажу вам,— мовив Осип.— Отже, 18-го лютого має бути повстання, відразу в цілім краю, правда?

— Боже! — скрикнув панич і вхопив себе обома руками за голову.

— Ага, допекло? Чекайте, я маю ще дещо! Поночі уоружені панове мають напасти на касарні, повбивати або пов'язати вояків, позабирати оружжя...

— Лотре! — скрикнув панич і кинувся на Осипа.— Відки ти се знаєш? Я тебе не пущу відси живого.

Осип був спокійний. Він був сильніший від панича, а сей не мав при собі ніякого оружжя. Зрештою він знав добре, що одним словом може розбити всю паничеву злість, мов вітер чорну хмару.

— Та ви, паничу, не гнівайтеся,— мовив він, не боронячися,— і вислухайте, що я маю вам сказати, а потім уже робіть, що знаєте.

— Ти ще щось маєш сказати?

— Ну, певно. Адже ще найважнішу річ.

— Най-важ... боже, додай мені сили!

— Ото-то-то! Справді, сили вам треба! Як ви думаєте, від кого я довідався про все те, що кажу вам?

— Від Гриця.

— Ну, то дуже помиляєтеся. Я з Грицем лише стілько говорив, що ось тут при вас.

— В такім разі хіба від чорта.

— Ото-то-то! Вгадали, бігме боже, вгадали! — регочучися, мовив Осип.— Ви були в Сяноку вчора, правда? А я був позавчора і довідався про все днем раньше від вас.

— У Сяноку?

— Ну, так, у Сяноку.

— Від кого?

— Ви ж самі сказали від кого. А по ім'ю його називати не моя річ. Досить того, що не брехав, правда?

— Боже мій! — скрикнув панич у розпуці.— Що се все має значити? Невже ж би всьо було зраджено?

— Слухайте, паничу,— мовив далі Осип, переходячи зовсім у поважний тон.— Досі ви бачили в мені ворога. Але я не є ваш ворог. Що було між нами, то було, але мені жаль вас. Ви не злий чоловік. А притім сама справа, до котрої ви замішалися, дуже погана, сто раз поганіша, ніж вам здається. Я хотів би остерегти вас.

Панич сидів, понуривши голову, немов ждав іще нового удару.

— Видите самі, що всі ваші заходи дуже добре відомі там, де би не повинні бути відомі. Зрозумійте тепер, що в такім разі зачинати повстання...

— Але ж се неможливо! — скрикнув панич.

— Гадаєте, що вас усіх переловлять, поарештують перед вибухом?

— Ну, певно.

— Отже, ні. Будьте певні, що ні.

— А ти як се знаєш?

— Що вас то обходить? Я знаю щось далеко більше. Щось таке... Слухайте!

І Осип, нахилившися до паничевого вуха, шепнув йому кілька слів. Панич скочив, мов опарений.

— Ти здурів, Осипе! Се не може бути!

— Се правда.

— Але ж се...

— Мовчіть! Знайте своє і мовчіть! Я остеріг вас. Робіть тепер, що самі знаєте, але мене не видайте! Добраніч!

І він, насадивши кучму на чоло та схилившися в низеньких дверцях бабиної хати, пішов геть.

— Осипе, Осипе! — кричала вслід за ним баба.— Ну, а що ж буде з тим усім, що я наварила? Де мої хлопчики? Прийдуть зараз? Добре-добре, я зачекаю,— додала вона, немов відповідаючи на якісь слова, котрі підшепнула їй її власна душа.

А панич довгу хвилю сидів на місці, мов остовпілий, не можучи ані ворухнутися, ані зібрати своїх думок докупи. Він був блідий, мов труп.

VII

В хаті Гната Тимкового сумно, як у могилі. Господаря привели з панщини закривавленого, ледве живого, роздягли і положили на постіль. Стара Гнатиха, ломлячи руки, плаче та заводить над ним, як над покійником. Сусіди, що привели його додому, потішають її, як можуть, оповідають про те, що сталося, проклинають пана. Гнат глухо стогне з болю, та не мовить ані слова.

Ось відчинилися двері, і влетів Гриць, блідий, переляканий. Він кинувся до постелі, вхопив холодну батькову руку і почав цілувати її й обливати слізьми. Плакав голосно, як дитина.

— Таточку! Таточку! Що вам таке? Обізвіться до мене! Промовте хоч слово! — приговорював він.

— Се, ти, Грицуню? — промовив Гнат, обертаючи голову і обіймаючи сина поглядом, повним любові й турботи.

— Боже мій, боже мій! — ридав Гриць.— Ось що вони з вас ізробили! Ось як вони нас люблять!

Сусіди помалу відвели його від хворого і розповіли йому все, що сталося. Гриць слухав, мов остовпілий. Сльози

перестали текти, але з заціплених уст було видно, що в його серці починало закипати щось недобре. Він не хотів нічого вечеряти, довгий час сидів кінець стола, мов прибитий, потім мовчки пішов оглянути обійстя і худобу, позамикав двері і вернув до хати. Мати ще сиділа на припічку, хлипаючи і втираючи платком запухлі від сліз очі.

— Ідіть, мамко, спати! — мовив Гриць м'яко, але розказуючи, як господар хати.

— А ти, Грицуню?

— Я посиджу. Може, татові чого треба буде.

— Не муч себе, дитино моя. Повечеряй і лягай спати. Я стара, борше встану, бо й так не засну.

— Ви про мене не журіться! — мовив Гриць.

Мати, помолившися, полізла на піч і швидко заснула. В хаті зробилося тихо. Гриць погасив огонь і сидів на запічку, поконець батькової постелі. Надворі було ясно, місяць заглядав до хати крізь маленькі віконця. Під припічком тяг цвіркун свою монотонну пісеньку. Старий Тимків застогнав, заворушився на постелі.

— Що вам, таточку? — запитав Гриць, схопившися з місця.

— Се ти, синку? Подай мені води.

Гриць подав йому дерев'яний кухлик. Батько напився.

— Чому не йдеш спати, Грицю?

— Не можу, таточку. Щось мене гризе всередині. Думаю собі, як то може бути, щоб чоловік чоловіка без суду, без права міг так мучити?

— Його право, синку. Панщина!

— Хто йому дав таке право? Та й чи справді він має таке право? Не досить, що даємо йому свою роботу, всякі данини, а щоб іще він мав право відбирати нам здоровля?

— Що зробимо, синку, коли його сила! Адже ж ми пробували спротивлятися, та й що з того вийшло? Збили нас, зруйнували, по криміналах надержалися, та й тілько всього.

— Ні, таточку, се не повинно, не може так довше бути! — скрикнув Гриць, підносячи трохи голос.

— А що ж порадимо, синку? Чи ти думаєш, що ті молоді паничі, що лагодяться до повстання, будуть ліпші для нас?

— Досі я так думав. Нині перестав. Знаєте, наш панич хоч певно знав, що сталося з вами, а мені не сказав нічого.

Певно, хотів, аби я помагав йому намовляти парубків до повстання. О, та не дочекає сього! Аж тепер я бачу його щирість, його доброту. Поки потребує мене, поки я служу йому, поти він добрий і щирий!.. О, але я вже знаю, що зроблю. Я їм дам себе знати!

Він говорив швидко, уриваючи, захлипуючися з гніву й обурення. Старий батько взяв його за руку.

— Грицю, заспокійся! Скажи по правді, що думаєш зробити?

— Слухайте, таточку! Я довідався від панича, що за дві неділі має вибухнути повстання, що пани мають позбирати по селах своїх слуг або й сільських парубків, уоружити їх і з ними разом напасти поночі на військові касарні, пов'язати або й повбивати вояків, а потім позахапувати всі уряди і каси. Се має бути початок повстання. Чуєте, таточку, на що їм треба було нас? А я зроблю їм збитка. Зараз завтра їду до Сянока і все розповім комісареві, нехай арештує їх усіх! Нехай і вони закуштують троха кримінальської саламахи!

Старий Тимків застогнав, немов щось укололо його.

— Так он воно що! — мовив він ледве чутно.— За дві неділі!.. І тебе кликав панич?

— Ну, так виразно кликати не кликав, але я певний, що покличе.

— А інших парубків?

— Мав нині щось говорити їм, але ніхто не прийшов.

— Ніхто не прийшов?..

— Здається, Осип остеріг їх. Бо тілько Осип один прийшов. Не знаю, що там він говорив з паничем. Я лишив їх обох.

Довгу хвилю стояла мовчанка в хаті. Далі старий простяг руку і взяв напомацки Грицеву руку.

— Слухай, синку,— мовив він.— Не йди ти до Сянока.

— Не йти? Дарувати їм те знущання над вами?

— Що ж, божа воля. Нехай знущаються, поки мають силу. Швидко, може, самі пожалують того. А ти своїх рук не погань! Свойого сумління не обтяжуй! Я певний, що се повстання наробить їм біди, але пощо ти маєш показувати себе злим і нечесним? Панич добрий з тобою, вірить тобі,— було би погано зраджувати його.

— Ну, а коли він покличе мене до повстання?

— Ні, синку, не буде того. Тепер бачу, що він не посміє. І навіть богу дякую, що таке сталося нині зо мною,

бо, може, сей припадок охоронив тебе від згуби. Тепер я певний, що ані ти, ані жаден парубок із села не піде до повстання. І добре так. Нехай іде туди, кому своя голова не мила. Але тобі, синку, мститися на нім нема за що, зраджувати його не потрібно.

Гриць слухав батькових слів, похиливши голову.

— І все так, синку, йди. Може, мене швидко не стане, то пам'ятай собі мої слова! Панським гарним словам не вір, їх обіцянки май за нізащо, пам'ятай, що їх Польща — то хлопське пекло; але, коли тобі хто повірить щось, завірить себе і свою долю, чи то свій чоловік, чи пан, чи навіть твій найгірший ворог, будь усе гідним того довір'я, не зрадь його ніколи. Тільки так дійдеш до того, що будуть тебе шанувати люди і ти сам собі не будеш мав що закинути. Спокійне сумління, синку — то найстарша річ. Маємо воювати з ними, то воюймо чесно, явно і одверто, але нечесних способів цураймося. Вони ніколи не помагають. Навпаки, вони можуть згубити і найчеснішу справу.

Гриць, не мовлячи нічого, нахилився і цілував батькову руку, обливаючи її гарячими слізьми.

VIII

Того самого вечора досить пізньою годиною старий пан Пшестшельський сидів у своїй спальні над якимись господарськими рахунками, коли нараз з лускотом відчинилися двері і влетів Никодим, блідий, мов із хреста знятий. Не мовлячи ані слова, він знесилений упав на софу і вхопився обома руками за чоло, стискаючи його, немов боявся, щоб воно не трісло. Батько дивився на нього спідлоба, гнівний ще за вечірню розмову; але бачачи, як син важко дихає і закусує уста мало що не до крові, промовив:

— Що тобі, Димцю?

Никодим мовчав. Тільки якесь важке стогнання вирвалося з його грудей.

— Сину, що тобі? Чи сталося яке нещастя? — вже стурбований, промовив батько.

— Страшне нещастя! Страшніше, ніж я коли-будь міг надіятися.

— Що, що таке? Говори-бо!

— Все пропало! — з розпукою в голосі мовив Нико-

дим.— Уряд знає про наше повстання, знає реченець, знає цілий план до найдрібніших дрібниць.

— А видиш! Не остерігав я тебе? Не говорив я, що то дурниця — оті ваші печатки, і змови, і втягання різних гулящих графіків, а? Ну, але скажи, відки ти довідався так напевно, що уряд знає все?

— Осип мені говорив от тепер.

— Осип? Ну, то в такім разі се брехня,— спокійно і рішуче мовив пан.

— Ні, таточку, не брехня! Осип сими днями був у Сяноці і розповів мені докладнісінько все, що ми задумуємо. Від кого міг се дізнатися? Адже від мене ні, від Гриця також ні, бо Гриць не знає сего всього.

— Але дещо знає? — перебив йому старий пан.

— Знає,— ледве чутно відповів панич.

— То недобре! Ну, та вже все одно. Говори далі!

— Те, що далі мовив Осип, таке страшне, що хіба сам чорт у пеклі міг се вигадати. Слухайте! Урядники постановили собі не арештувати нікого з нас, ждати спокійно вибуху повстання, але вже тепер пускають по селах наказ, аби в хвилі вибуху хлопи кинулися на двори.

— Боже мій! Що ти говориш? — скрикнув старий пан.

— В тій цілі комісари і старости потаємно скликають війтів і урльопників і видають їм накази. По селах мають стояти варти і не пускати нікого. А на випадок повстання — слухайте, таточку!..

— Ну-ну! — говорив старий пан, увесь тремтячи, мов осиковий лист.

— На випадок повстання вже розпускають таку вість, що з Відня понадходили запечатані накази до кождого староства і мають бути розпечатані аж тоді, коли вибухне рухавка. А в тих наказах нібито стоїть написано: позволити хлопам через три дні нападати на двори, мордувати, мучити, грабувати все, що їм сподобається.

Ті слова, висказані Никодимом холодно, різко, мов неохибний засуд, не прибили і не перелякали старого пана.

— Ну, се вже дурниця, Димцю,— мовив він.— Сього вони не зроблять. Сього ніякий уряд не зробить.

— А я боюсь, таточку, що зробить. Занадто люто вони ненавидять нас, щоб мали завагуватися і перед сим страшним ділом. А коли би не думали зробити сього, то пощо пускали би між хлопство такі поголоски?

— Як то, то й се ти довідався від Осипа?

— Розуміється.

— А йому хто говорив се?

— Не хоче сказати. Та нам байдуже,чи се говорив йому сам староста, чи комісар, чи який інший урядник. Досить, що там є така думка і комусь залежить на тім, аби вона розійшлася між народом.

Старий пан понурив голову. Аж тепер він почув, як його душу холодною гадюкою обкручувала тривога.

— Що нам робити, таточку? — питав Никодим.

— Роби, що знаєш! — прикро огризнувся батько.— Сам ти помагав заварити сю кашу, то сам думай, як її з'їсти.

— Ви гніваєтеся, а тут не пора на гнів. Треба робити щось. Треба рятувати себе й інших.

— Інших! Тобі ще інші в голові! — скрикнув батько.— Ах ти, непоправний ідеалісте! Інших рятувати! Ми самі на волоску висимо над безоднею, а ти ще інших рятувати збираєшся. І кого? Адже я певний, що з них самих хтось побіг до уряду і розповів усі ваші плани! Адже через духа святого уряд не дізнався про се.

— Ну, я думаю, що поки що не маємо ще чого так дуже боятися,— мовив Никодим.— До вибуху ще дві неділі. Зараз завтра я поїду до Сянока і остережу наших. Розповім їм усе і буду благати, аби відкликали повстання. Адже ж се грозить загубою не самим повстанцям, а всій шляхті, тисячам невинних людей.

— А я думаю, Димцю, що то дурниця. Наплюй ти на них! Нехай радять собі, як уміють, а ми завчасу забираймося відси і їдьмо за границю, хоч би тілько на Угорщину. Перебудемо там, доки не мине небезпека.

— Ні, таточку. Я мушу попробувати! Адже подумайте: три дні різні! Я здурів би потому, якби, не дай боже, справді прийшло до вибуху, а я знав би, що міг остерегти людей, запобігти сьому нещастю, і не зробив того. Се було б обридливо, нечесно з мого боку. Ні, я їду зараз завтра рано. Сам їду, ніхто нехай не знає, куди і до кого. Постараюся справитися якнайшвидше. Може, застану ще Дембовського в Сяноці, се було би дуже добре, бо в його руках усі нитки сходяться. Та сяк чи так, я верну за кілька день, і тоді поміркуємо, що нам робити далі. А ви тут...

— Ну-ну, вже ти не давай мені ніяких наук! — понуро мовив батько.— Я й сам буду знати, що маю робити. Тілько ти вертай швидко, поки ще проїзд можливий.

На тім і стало. Серед важких думок батько й син попрощалися і пішли спати, та довго ще один і другий неспокійно кидалися на ліжках, обмірковуючи, що їм робити в тих тяжких хвилях, які мала принести недалека будущина.

IX

Минули два тижні від того часу, два тижні страшної непевності і тривоги для старого пана Пшестшельського. Никодим як поїхав, так немов камінь у воду. Ні вістки, ні чутки про нього не було. А тим часом довкола вставали грізні хмари. Тривожні знаки показувалися скрізь. У селі йшли якісь потайні наради. Урльопники їздили то до Сянока, то до Балигорода, то по інших селах. Якісь незнайомі фігури показувалися в селі, заходили до війта, оминаючи двір. Сам, серед тої душної атмосфери непевності і вижидання, старий пан сидів, мов зачумлений у карантані. Нуда його мучила, ніяка робота не йшла до рук, ніяка думка не клеїлася в голові. Весь день він ходив по покоях, мов неприкаяний. На подвір'я, на гумно рідко заглядав. На хлопів якось не то стидався, не то боявся й глянути. Панщина йшла по-давньому, люди молотили, віяли, різали січку, чистили стайні, зносили зерно до шпихлірів, але панові огидливо було навіть заглянути, що і як там робиться. Він знав, що молотильники дармують, що віяльники крадуть зерно мішками, несуть до коршми і пропивають, та його душа була розбита, знесилена, він не мав сили, ані відваги зробити порядок. Правда, раз, коли бачив з ганку, як один урльопник таки при ньому, без сорому і без боязні, набирав з купи жита в мішок, він хотів зірватися і кинутися на провинника, та його зупинили слова іншого урлопника, що, немов не бачачи пана, вговорював злодюжку:

— Фе, Максиме! Не бери того! Не рушай! За пару день і так усе те буде наше!

Пан Пшестшельський аж задеревів, чуючи ті слова. Його неясні досі побоювання тепер стали перед ним зовсім виразно, мов грізний привид. Сон його не брався вночі, апетиту не стало. Він переживав страшні дні, посивів за ті два тижні, як голуб.

А Никодима як не було, так не було. Ані вісточки про нього! Ані вісточки про те, чи буде повстання, чи вже вибухло, чи відложене? Надворі сипав сніг, куріло, дороги

в горах були непрохідні, заметі страшенні. Ані листи, ані газети не приходили до пана; він жив, мов у тюрмі, самі самісінький з своєю тривогою і мукою, серед тих понурих, злобних, як йому здавалося, хижих і наострених на його загибель селян. Що робити? Тікати з села самому, без сина? Чи ждати на нього? Ждати, та доки? Умовлений реченець вибуху повстання вже зближався. А що, як Никодим не верне і випадки заскочать його тут самого? Пан Пшестшельський надумався, що таки ліпше буде самому, поки живий та здоров, перебратися на Угорщину. Одного вечора він покликав візника і велів йому на другий день злагодити залубні і дві пари коней.

— Ясний пан хочуть десь їхати? — запитав візник, чухаючися в потилицю.

— Так,— мовив нерадо пан.

— А куди поїдемо, прошу ясного пана?

— На угорську границю.

Візник стояв і чухався, а помовчавши хвилю, додав:

— То буде трудно, прошу ясного пана.

— Чому?

— Заміть страшенна.

— Коби до лісу, а в лісі заметі такої нема.

— Ба, коби до лісу! — мовив візник, моргаючи значуче.

— Ну, а що ж, хіба се так трудно? Тягаря ніякого, дві пари коней.

— Та я не про тее... З снігом би ми якось порадили.

— Ну, а що ж там іще?

— Та не пустять нас.

— Хто не пустить?

— Люди.

— Які люди?

— Та от, хлопи. Хлопські варти.

— Які варти?

— Адже відучора по всіх селах на воротах варти стоять. День і ніч вартують. Нікого не пускають. Живої душі! Не вільно без паса, а як панів, то й з пасами беруть.

— Беруть?

— А так, арештують, в'яжуть — і до староства.

Пана Пшестшельського мовби ножем по горлі шелеснув. От тобі й на! От і дочекався! Тепер клямка запала! Все пропало! Тепер він на ласці хлопства, може кождої хвилі ждати нападу, смерті. Йому пригадалися слова урльопника на

тоці:«За кілька день усе те буде наше». У нього дух сперло в грудях. Він сидів, мов остовпілий, дивився тупо перед себе і нічогісінько не бачив. А візник усе ще стояв коло порога, чухався в потилицю, хотів, очевидно, сказати щось, та ждав лише, щоби пан заговорив до нього. Але бачачи, що пан мов і не видить його, він вкінці заговорив сам.

— Прошу ясного пана.

— Га? Що? Ти ще тут? — немов зі сну прокинувся пан.— Чого тобі треба?

— Та я би хотів знати, чи лагодитися на завтра в дорогу, чи ні?

«В дорогу! Яка ж то дорога буде? Ні, лишуся вже тут! Маю гинути, то краще гинути дома»,— подумав пан і, перемагаючи себе, ледве чутно промовив:

— Ні, не поїдемо.

— Добре, прошу ясного пана. Я думаю, що се буде найліпше. Нехай ясний пан не їдуть нікуди. Там небезпечно, дуже небезпечно.

І він наблизився кілька кроків до пана і, боязко озираючися позад себе, немов лякаючись, аби хто за дверима не підслухав його, мовив притишеним голосом:

— Хлопи кидаються на панів, б'ють, зневажають... Ай! Боюся, що ще гірше буде. Відгрожуються страшенно.

— І наші також?

— Та наші не так, хоч е й між ними загорілі. Але по інших селах! Страшне щось лагодиться!

— Що ж, божа воля. Що бог дасть, те й буде,— мовив пан.

— Певно, певно! Та я боюсь, що буде страшне лихо. Коби тілько наш панич...

Він урвав. У старого пана, що сидів при столі, підпершн руками сиву голову, бризнули з очей сльози, густі, грубі, як горох, і закапали на стіл. Візника вхопили вони за серце.

— Прошу пана, нехай пан не плачуть! — мовив він, приступаючи ще ближче.— Може, то ще так зле не буде.

Старий пан сидів нерухомо, а сльози лилися з очей, мов дві річки.

— Знають пан,— мовив далі візник,— я би панові щось порадив. Може би, воно так найліпше було. Нехай пан завтра, скоро світ, велять покликати війта, присяжних і ще кількох із громади, старших і поважніших. Я думаю, що найліпше пан зроблять, коли віддадуть себе і все свое

добро їм під опіку. А бодай нехай пан розмовляться з ними.

— Добре, сину,— ледве промовив пан.— А тепер іди!

Візник пішов. Пан Пшестшельський довго ще сидів нерухомо і думав. Сльози давно перестали плисти з очей, тільки спора калюжка їх ясніла перед ним на цераті до світла двох воскових свічок, мов розлите живе срібло. Пан міркував про своє положення сяк і так, та не міг надумати нічого ліпшого понад те, що прирадив візник. На другий день рано він велів покликати війта і людей.

— Слухайте, війте, і ви, люди, — мовив пан.— Чую, що в селі відгрожуються на мене. Скажіть мені по щирості, що маєте против мене, чого хочете?

Люди не надіялися такої промови і не знали, що сказати. Далі війт надумався.

— Прошу пана, ми не маємо проти пана нічого і ніхто проти пана не відгрожується. Ми тілько маємо острий наказ із крайзамту пильнувати, аби по селах ніхто не бунтував людей, аби ніякі бунтівники не волочилися.

— У мене їх нема.

— Так-то воно, так, але де ж панів панич?

— Не знаю, люди добрі. Ще дві неділі тому поїхав до свояків, і від того часу не знаю, де обертається.

— Ой, не до свояків він поїхав!—промовив один селянин.

— Знаємо ми добре, куди він поїхав! — додав другий.

— Повстання йому забагається! Ойчизни! Цісаря і цісарських урядників із краю виганяти! — вже зовсім голосно крикнув третій.

— Тихо, люди! — крикнув війт.— Дайте, най я говорю. Чуєте, пане, що люди говорять. Ваш панич бунтівник, і ми мусимо його арештувати і відвезти до крайзамту, скоро тілько покажеться в селі.

— Га, що ж, коли такий маєте наказ...

— Такий наказ! Острий наказ! — потвердили селяни.

— Бачите, люди добрі, я сам старий, немічний, до повстання мене не кортить, до бунтів неохочий...

— Ми пану нічого не мовимо. На пана ми не маємо ніякого наказу.

— А проте чую, що й на мене в селі відгрожуються.

— Га, що ж? Ми людям ротів не позатикаємо! — мовив війт.

— У не одного ще шкіра свербить від панських канчуків і буків! — крикнув іззаду смілий голос.

— Люди добрі,— мовив пан.— Признаю перед вами, що я не раз був занадто острий, занадто щедрий на ті буки,— га, що ж, робіть тепер зо мною, що знаєте. Бачите самі, я старий, немічний, нікого при мені нема, я в ваших руках. Віддаюся під вашу опіку. Я не був для вас таким уже надто лихим паном. Не одного я рятував у потребі, не одному помагав у слабості, самі признаєте...

— Та то правда, правда,— озвалися деякі голоси.

— Має хто до мене який жаль, зазнав від мене кривди, що ж, я готов надгородити йому по змозі. У кого недостаток, їсти нема що, топлива хибує,— беріть із мойого. Беріть, кілько вам треба, тілько не марнуйте, не пропивайте, жида не збагачуйте. Даю вам усе з доброї волі, то й ви беріть доброю волею. А почнете грабувати, то що з того буде? Мені зробите шкоду, а собі невигоду, та й ще гріх будете мати перед богом.

Люди вислухали сеї промови і попросили пана зачекати хвилечку. Вони вийдуть на гумно, нарадяться і дадуть відповідь.

Яка вже там була нарада між ними, то була, досить, що по якімось часі ввійшли всі знов до покою і війт іменем громади дав таку відповідь:

— Громада приймається того, що пан кажуть. Громада не хоче пана руйнувати. Можуть пан бути безпечні. Що буде треба бідним на прогодовок, то з панського візьмемо, і то не буде ніде записано. За те громада поставить від себе кількох людей, аби пильнували двора: ані пану щоби ніхто не зробив нічого злого, ховай боже! ані в дворі аби щось злого против громади не коєно, от якби панич вернув або які інші пани наїхали. А якби щось таке робилося в дворі, в такім разі виразно пану говоримо, що громада ні за що не ручить. Є острий наказ усяких бунтівників ловити, в'язати і відставляти до циркулу.

Пан Пшестшельський згодився на се. У нього немов камінь звалився з серця. Прикро було жити під хлопською вартою і бути цілком у руках своїх підданих, але бодай не було тої непевності і вічної тривоги. До двора йому вирядили трьох старших господарів, в тім числі й старого Тимкового, і кількох парубків, в тім числі й Осипа. При них пан чув себе безпечним, і вони заспокоїли його, що при них не станеться йому нічого. От якби панич вернув тепер, то з ним могло би бути зле.

Пан Пшестшельський не розумів гаразд, яке то «зле»

могло ждати його сина. Аж геть пізніше він пригадав собі ті слова. Вони були сказані 20 лютого; селяни, мабуть, уже чули дещо про різню по інших повітах, та не говорили про се панові нічого.

X

Було се д[ня] 25 лютого пізнім вечором. Небо ще було вкрите низько навислими олов'яними хмарами, але сніг уже не сипав, вітер не шумів і не курив снігами. Потемніло. В лісах тріщали смереки під вагою снігу, що грубезними плахтами лежав на їх гілляках і тут, то там з лускотом валився вниз. Було темно; тільки десь-десь на шпилях горбів або на стрімких берегах ярівся сніг синюватим фосфоричним блиском. У селі було глухо, та, дивлячися з південного боку на ту низку хат, порозкиданих здовж річки в досить великих відступах одна від одної, видно було ряд золотисто-кровавих цвяшків,— се світло, що миготіло з тісних віконець. По хатах ще майже ніде не спали, та зате на подвір'ях було глухо, тільки пси гавкали та чути було, як у стайнях сопуть та зітхають воли. Тільки на обох кінцях села в луб'яних колибах сиділи купки людей, голосно балакаючи та від часу до часу перекликаючися; се були вартові, що стерегли тут день і ніч. Нудно їм було, бо до їх відлюдного гірського села не доходила та кровава хуртовина, що так люто перейшла майже по всіх округах західної Галичини.

Того самого вечора Гриць Тимків був чогось дуже неспокійний. Він тепер сам був дома, сам мусив доглядати господарства, бо батько був у дворі коло пана. Розуміється, роботи взимі для його здорових рук і прудкої вдачі було не так-то й багато, і Гриць при помочі матері й служниці сяк-так давав собі раду. Та сього вечора якось усе не йшло йому в лад. Чи то такий уже день був, чи, може, він почув звістку про те, як мазурські хлопи ріжуть панів, як великими чорнявами (купами) ходять від села до села, грабують, палять і руйнують двори, мучать і мордують панів. Про все те вже прилетіла в село звістка, але наказу з Відня, ані навіть із Сянока не було. Люди прирадили держати свойого пана під дозором, на грабівництво не хапатися та держати острі варти і чекати, що буде далі.

Всі ті вісті кидали Гриця в дрож. Ось воно як! Повстання вибухло, та ті самі хлопи, що їх повстанці хотіли звільнити з тягарів і з панщини, кинулися на своїх добродіїв, б'ють, мучать, ріжуть їх! Що се таке? Як могло се статися? Відки така злість, таке засліплення у людей? Гриць не міг зрозуміти сього і тремтів при самій думці, що й панич Никодим мусив замішатися в те повстання і, певно, вже десь лежить забитий, замучений, помолочений ціпами або проколений вилами. Він не міг усидіти в хаті і, надівши кожух та кучму, пішов обійти ще раз стодолу, стайні і всі хлівці.

Коли проходив коло стодоли, ловлячи вухом кождий хоч і найлегший шелест, він нараз зупинився. Чи йому причулося, чи справді на найближчім оборозі щось зашелестіло сіном, а потім немов зітхнуло? Одним позирком він окинув цілу місцевість і побачив, що справді до оборога, досить високо накладеного сіном, була приставлена драбина.

«Як то може бути? Адже сей оборіг припущений, сіна з нього не береться, то й драбини до нього я не приставляв. Значить, приставив хтось. Агов! Знов шелестить».

Не було сумніву. На оборозі хтось був, хтось чужий. Зміркувавши се, Гриць в одній хвилі прискочив до оборога, вхопив драбину, відставив її до другого оборога, а тоді, певний, що незнайомий гість без драбини не злізе, значить, сидить на оборозі, мов у лапці, запитав не дуже голосно:

— Гей, хто там на оборозі? Зла чи добра душа? Обзивайся!

На оборозі було тихо. Ніхто не обзивався.

— Я чув, що там хтось є!— говорив трохи голосніше, але все ще здержано Гриць.— Обізвися, хто ти, бо нароблю крику і покличу варту. Втекти не думай, я драбину відставив.

— Чи се ти, Грицю? — здушеним полушепотом запитав хтось із оборога.

— Е, чи то один Гриць у селі! — відповів Гриць, не можучи пізнати по голосі, хто би се міг бути.

— Гриць Тимків! Се ти?

— Я. А ти хто?

— А ти там сам? Ніхто мене не вчує?

— Сам.

— Я панич, Грицю! — промовив голос із оборога, сим

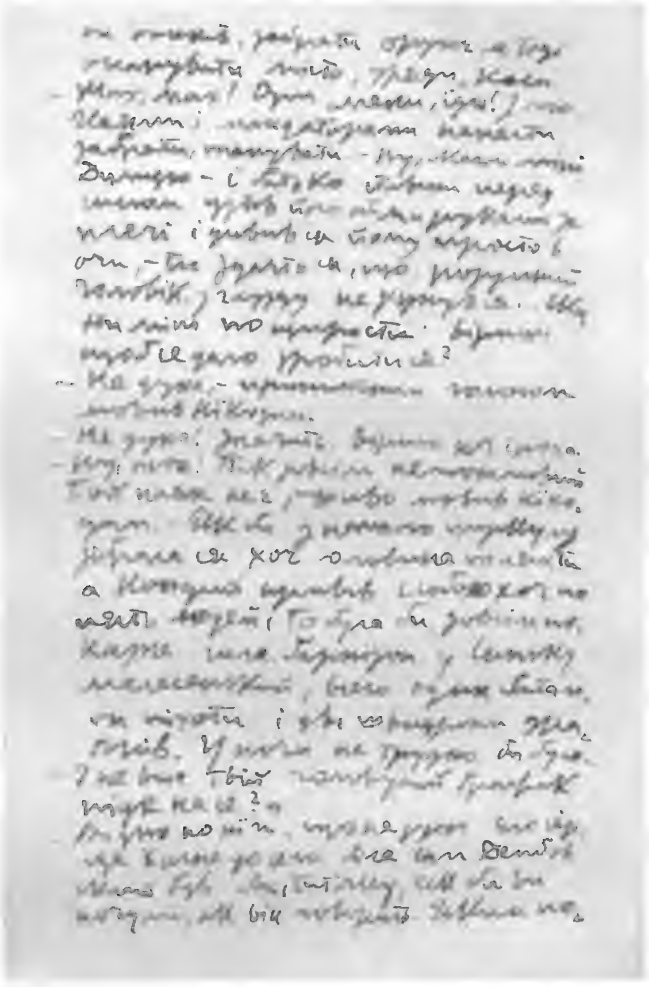

Автограф уривку з твору Івана Франка «Гриць і панич» (1898)

Титульна сторінка збірки «Батьківщина і інші оповідання». Київ, 1911

разом виразно і натурально, так що Гриць зараз пізнав його.

— Господи! — мало що не скрикнув парубок.— А ви де тут узялися, паничу? Що з вами? Ми всі думали, що вас уже нема й на світі.

— Грицю, голубе мій! — шептав далі панич.— Я вмираю з голоду.

— Ах, боже мій! — скрикнув Гриць.— Чекайте тут, я зараз принесу вам дещо попоїсти.

І Гриць поперед усього приставив знов драбину до оборога, потім метнувся до хати і по хвилі був уже на оборозі коло панича. Чарка горілки, горщик молока і кусень хліба підкріпили панича. Та Гриць не сидів при ньому. Він, доторкнувшися його, зараз почув, що панич увесь мокрий, і зараз же побіг знов до хати і приніс сухе шмаття, чоботи, холошні, кожух та тут же, на оборозі, допоміг паничеві переодягтися. Тільки тоді, прикривши продроглого сіном і обігрівши його, він почав розпитувати:

— Ну, що з вами? Де ви бували? І що там чувати в світі?

— Страшно, Грицю, страшно! Не доведи боже бачити, ані згадувати, ані оповідати нікому, що там діється! Та чекай! Чи бачив хто у тебе в хаті, як ти порався?

— Ні, не бійтеся! Ніхто не бачив. Тато в дворі, а мама і слуга сплять.

— Тато в дворі? Що ж там робиться в дворі?

— Та нічого! Громада приставила людей, аби пильнували двора. Не бійтеся, вашому татові нічого злого не станеться. Тільки вам не можна показуватися ані в дворі, ані в селі.

— Знаю се і для того сюди запхався. Ти мене не зрадиш, Грицю, не видаси на загибель?

— Що ви, паничу! Я мав би... Ні, що там було, то було, але від мене не бійтеся нічого!

Панич ухопив Грицеву голову обома руками і почав цілувати його в очі, в лице, в чоло, а Гриць чув, як на його лице з паничевих очей капали гарячі сльози.

— Та що ви, паничу! Заспокійтеся! Розповідайте, що було з вами? Як стоїть справа?

— Ах! — важко зітхнув панич.— Пропала наша справа, на довгі літа пропала! Страшно помстилася на нас наша неоглядність. Скористали з неї вороги і, поки ми снували рожеві думки про побіду, про відбудування вітчини,

вони острили на нас ніж і ввіткнули його в руки темного брата, того самого, що ми хотіли потягти за собою і попхнути на ворога![1]

— Значить, Осип правду говорив? — понуро мовив Гриць.

— Страшну, кровавy правду. Якби ти знав, що там виробляють з панами! Як там катують, мучать, знущаються! Як возами везуть накидані всуміш тіла повбиваних і ледво живих, а за возами по гостинцях кровавi річки лишають. Боже! Я бачив се на власні очі, і здається, що від того виду ніколи в життю не засну спокійно.

— Ну, але де ж ви були? Як вирятувалися?

— Ах! Краще й не згадувати! — зітхнув панич.— Поїхав до Сянока, там нелад, ніхто нічого не знає, балакають багато, гуляють, мов на празник готуються. Говорю їм, на що заноситься, сміються з мене, мов із дурня. Та знайшлися два-три розумніші, кажуть: «Се може бути правда, але ми самі не можемо нічого змінювати. Наказ є — 18 лютого починати повстання, і того мусимо держатися. Час уже короткий. Але, може би, ще далося щось зробити. Їдь до Ясла». Поїхав я до Ясла — там те саме. «Їдь до Тарнова — там головна команда». Поїхав я до Тарнова. Се забрало тиждень часу, а що муки, невигоди, гризоти! Приїхав; поки допитався до тих комендантів, знов день минув. Говорю їм: так і так. Кажуть: «Бачимо й самі, що недобре, та вже пізно. Не спинимо руху по всім краю». Аж тут бух — із Кракова йде команда, що не 18, а 20 вибух. От тобі й на! Настало цілковите замішання. Кому давати знати? Хто повідомлений про сю зміну? Нічого не знати. А тут з усіх боків вісті, що народ по селах буриться, варти стоять і не пускають нікого. Жиди дають людям горівку задармо, старости скликають війтів і урльопників, балакають з ними щось до пізньої ночі. Бачу я — біда! Згадав про тата, що тут лишився сам, і, не дожидаючи кінця, подався назад. Та вже в панській одежі годі було рушитися. Перебрався за хлопа, бороду зголив, вуси обстриг коротко, роздобув воза без драбинок, ніби по дрова їду, та й рушив. З тяжкою

[1] Розуміється, п. Никодим говорить тут в дусі тодішніх польських патріотів. Та треба сказати — і навіть оборонці австрійського уряду не заперечують того, — деякі урядники в ту пору поводилися так, що серед селян могла повстати думка, буцімто уряд бажає собі різні. Розуміється, балакання про наказ із Відня, про фатальні «три дні» і т. і. легенда, а не історія.

бідою добрався до Ясла, та тут уже наскочив на запусти. Попав у хлопську чорняву, в саме пекло. Якраз там пару дворів спустошено, кільканадцять людий помордовано. Вхопили мене з фірою і, не питаючи багато, навантажили мій віз тими трупами. Я пізнав між ними кількох із тих, що перед тижнем балакали зі мною і сміялися з мене. Як то мені було везти їх на своїм возі! Я не міг витримати довше. На однім нічлізі, коли вся купа хлопів була п'яна, я взяв одного коня, ніби веду його напоїти, та за селом сів на нього та й чкурнув. У мене був значок від ватажка тої чорняви, хлопа Шелі. Де мене спиняє варта, там я покажу той значок і говорю, що везу пильні вісти в Сяніцьке, щоби й тут починати гулянку. І всюди мене пропускали і бажали доброго успіху. Отак я приїхав аж до Сянока. Але тут у однім селі мене пізнали. Щастя, що я був на коні. Кинулася за мною погоня, та не догонила, але я зміркував, що далі годі мені їхати селами. Я продав жидові коня і рушив у гори стежками. Три дні я йшов, копаючися по снігах, не бачачи душі живої, ночуючи по оборогах. Сотки разів я вже лагодився вмерти чи то в снігових заметях, чи в вовчих зубах. Та дав бог, що все якось минуло. Я добрався до нашого села вчора коло полудня, просидів до вечора в лісі під смерекою, позираючи вниз і не знаючи, що тут діється; бачив, як варти ходять по селі, а коли смерклося, прокрався на ваше обійстя і виліз на оборіг, думаючи: або вмру тут, або діждуся тебе, Грицю.

Гриць з правдивим співчуттям слухав паничевого оповідання і при кінці горячо стиснув паничеву руку.

— Ну, богу дякувати, що ніхто не бачив вас,— мовив він.— У нас можете бути безпечні. Навіть, як мої старі дізнаються, то я певний, що вони не зрадять вас. Перечекаєте тут, поки все успокоїться.

— Ні, Грицю,— мовив панич.— Се не може бути! Мені не можна чекати.

— Як то не можна? Боїтеся мене?

— Ні, небоже. Я ж тобі казав, що в однім селі коло Сянока мене пізнали. Я певний, що зараз про се дали знати до староства. А в такім разі не нині, то завтра можна надіятися в село комісаря з ландсдрагонами.

— Ну, і що ж? Чей же, тут не знайдуть вас! — мовив Гриць.

— Дуже легко можуть знайти. Всі в селі посвідчать,

що я з тобою товаришував, ну, то вони, не знайшовши мене в дворі,— перша річ, підуть сюди і будуть шукати.

— Так що ж думаєте робити? — запитав стурбований Гриць.

— Мушу тікати далі!..

— Куди далі?

— На Угорщину.

— На Угорщину? Бійтеся бога, як же ж ви тепер дістанетеся на Угорщину?

— Через верхи, бо на Сянок нема що й думати.

— А через верхи ще тим менше. Там сніги, стежок не видно.

— Що ж діяти, коли мус?

— Ні, се не може бути! — мовив Гриць.— Я знаю ті стежки не так, як ви, а якби мені хто тепер казав іти на Угорщину, то я би розсміявся йому в лице. Се ж очевидна смерть. По горах тепер ще снігом курить, не то що тут. І не швидко там потепліє. Ні, про се нема що й думати.

— А я таки тут не лишуся! — уперто твердив панич.— Подумай: зловлять мене тут, то не тілько моя смерть буде, але й татова.

— Ну, се ще хто його знає.

— Не потішай мене, Грицю! Тут не потіхи треба, а доброї ради. Я вже пізнав, що то значить потішати себе пустими словами. Ти мусиш провести мене на Угорщину.

— Се не може бути, говорю вам. За тиждень, за дві неділі, коли сніг по горах ствердне або розтає троха, то ще сяк-так, але тепер, після такої страшної сніговійниці — ані гадки.

— Ну, то сховай мене в яке інше безпечне місце, десь далеко за селом.

Гриць почав думати.

— Добре,— мовив по хвилі.— Се вже не те, що на Угорщину йти. Се вже можна. Знаєте, заведу вас під саму полонину. Там серед ліса є сіножать над потоком. На тій сіножаті є кілька повних оборогів. Там собі угніздитеся і пробудете, доки буде можна, а відтам можна буде вернути назад додому або й на Угорщину, коли настане ліпша хвиля. Відтам уже недалеко — через полонину та на Бескид, та й границя.

Панич згодився. Почали оба міркувати, що й як треба приготовити для сеї дороги. По довшій нараді стало на тім, що завтра Гриць піде до двора нібито закликати батька

додому, а сам лишиться в дворі, постарається оповісти все старому панові і зажадає від нього для панича стрільби, пістолетів, пороху та набоїв — ану ж звір у горах наскочить або й лихі люди — трохи грошей, кілька хлібів, сиру, масла і що там ще можна буде дістати. Все те треба спакувати в бисаги і аби до вечора було готове, а вечором, аби ніхто на бачив, Гриць забере все з двора, принесе сюди і смерком оба рушать у гори. А панич весь день пробуде на оборозі, відпочине і покріпиться для нових невигод.

Як прирадили, так і зробили.

XI

Два дні і одну ніч Гриця не було дома, і ніхто не знав, де він подівся. Пан пустив його батька з двора на господарство, тим більше, що громадських опікунів йому не було вже потрібно: в дворі були інші опікуни. Тої самої ночі, майже в ту саму пору по заході сонця, коли Гриць з паничем, прокравшися загумінками та горі потоком, рушив у гори, з противного боку в село приїхала компанія вояків під проводом офіцера і комісара від староства з Сянока, пана Курцвайля. До староства донесено, що в околиці бачили небезпечного революціонера Никодима Пшестшельського, що він утік в напрямі до батьківського села: отим-то староство забажало мати його в руках і задля сеї мети вислало в село отсю незвичайну команду.

Нема що й мовити, що команда не застала вже панича в селі. Даремно вояки зараз по приході обступили двір, даремно комісар з офіцером, війтом і присяжними перешукував старанно двір і всі дворські будинки, не виключаючи й оборогів, стогів сіна, стирт соломи і оденків,— панича не було. Ще більше здивувало пана комісара те, що, хоч і як остро він розпитував старого пана, людей, що вартували коло нього, війта, присяжних і вартових, що днювали й ночували на вулиці, всі вони божилися і присягалися, що панича від кількох неділь не бачили на очі, що він поїхав геть і досі не вернув, а де тепер обертається, сього ніхто не знає. Комісар почав гніватися.

— Не може бути! Не може бути! Я маю певну відомість, що він перед двома днями пішки, в хлопським убранню вернув до села.

— Ми його не бачили,— вперто в один голос повторяли селяни.

— Що ж, хіба б його де в лісі звірі з'їли? — кричав комісар.

— Та якось і про звірів тепер не чувати.

— Ну, то він мусить бути в селі! Може, хто з селян сховав його. Я мушу дістати його в руки і не вступлюся з села, поки його не дістану. Вийте, завтра, скоро світ, ідіть, беріть моїх вояків і розвідуйте по селі, чи хто не бачив його, а де би був хоч найменший знак, робіть ревізії, шукайте і мені дайте знати! Я тим часом кватирую в дворі. А вартові нехай мені пильнують уночі, щоб і жива душа не вискочила з села!

Та даремні були всякі пошукування і розпитування в селі: панича ніхто не бачив, ніхто не чув про нього. Аж переходячи попри хату Гната Тимкового, що стояла на високій збочі за потоком, війт нараз мов догадався чогось і, перейшовши кладку, потюпав під гору, поки дійшов на Гнатове обійстя, а ставши коло вікна, застукав костуром у варцаб.

— Гей, ви, Гнате! Дома ви? — крикнув.

— Дома,— обізвався голос ізсередини.

— А вийдіть-но, щось вам маю сказати.

Гнат надів кожух і шапку і вийшов із хати.

— Чи дома ваш парубок? — запитав війт.

Гнат пошкробався в голову.

— А нащо вам його?

— Та треба. Пришліть мені його сюди.

— Та тяжко буде, пане війте,— мовив заклопотаний Гнат.— Десь як від учора пішов, так і досі нема.

— Як то нема? А де ж пішов?

— Та не знаю. Вечером жінка прийшла до мене до двора, каже: «Ходи, старий, бо десь Гриця нема». Я вже вечером сам і худобу напоїв, і їсти подавав, він і не ночував дома.

— Овва! — мовив війт.— Де ж він міг подітися?

— Не знаю, пане війте,— мовив Гнат.— Ми вже з жінкою журилися, не знаємо, що й думати.

— А панича тут у вас не було?

— Панича? А хіба ж панич вернув? Я його не видів.

Війт, зацікавлений сею новиною, вступив до хати, розпитав Гнатиху, далі слугу,— жадна з них не виділа панича, жадна не знала, де міг подітися Гриць. Вони обі вчора пряли весь день. Гриць пообідав і пішов кудись — думали, до худоби, та, коли надвечір служниця пішла кликати

його їсти, побачила, що худоба стоїть голодна, а Гриця нема.

Війт подумав хвилю, далі мовить:

— Га, куме Гнате, ходіть зо мною до двора!

Гнат зібрався і пішов. По дорозі війт оповів йому про приїзд комісара і вояків і про пошукування за паничем. Старий Тимків дуже перелякався і явився перед комісаром з таким заляканим видом, мов не знати який тяжко винуватий. Та комісар був тямущий чоловік. Він швидко побачив, що з сим старим нема що говорити довго, але оповідання про Гриця зацікавило його. Почав розвідувати у селян, що се за Гриць, і довідався таке, що в його голові відразу блисла думка: ось тут і є правдивий слід. Гриць був найщиріший приятель панича в селі, в остатніх часах його майже невідлучний товариш. Він звичайно їздив з ним до Сянока і по різних околишніх панах. Та найбільше зацікавило його те, що вчора з дому він щез зараз пополудні, а в дворі бачили його надвечір, уже по відході його батька додому. Він приходив до батька щодень, то й ніхто не звернув на нього уваги і ніхто не тямив, чого він приходив, коли і куди пішов. Усе те зацікавило комісара і, не надумуючися довго, він пішов з вояками і купою селян робити ревізію на Гнатове обійстя. Недовго й шукали. До високого, непочатого оборога ще була приставлена драбина, а вилізши по ній, зараз знайшли гніздо, де ночував панич, знайшли заритий у сіні його мокрий мазурський одяг; Гнат у коморі не дорахувався своєї гуньки, кучми, кожуха, чобіт і шмаття,— одним словом, не лишилося ані найменшого сумніву, що панич справді був у селі, і то на Гнатовім оборозі, і разом з Грицем у саму пору забрався.

Гнат і Гнатиха лиш руками об поли вдарились. Комісар не знав, що діяти далі. Чи бігти в погоню? Та куди? Чи чекати на місці? На кого? Панич, певно, не верне, а Гриць? Ану ж оба вони втекли на Угорщину? Та й що властиво такого страшного зробив панич, щоб трудити за ним компанію війська по горах і снігах? Комісар пригадав собі точку своєї інструкції — «зібрати відомості про переступну діяльність Никодима Пшестшельського в його рідній селі» — і, помістивши своїх вояків у дворі, почав «тягти протоколи» з усіх, починаючи від старого пана, а кінчачи на сільських парубках і дівчатах. Ціле село тремтіло; по хатах голосили жінки, плакали дівчата, люди ходили, як потруєні. Протоколи під військовою асистенцією в тих ча-

сах — то не була така проста і невинна річ, як би могло здаватися. Як усюди в панщинних порядках, так і тут в роботі були буки; вояки не могли їсти хліба задарма. Кожда найменша суперечність у зізнаннях вияснювалася на лавці під буками. Вияснювалася! Ні, плодила десятки нових суперечностей, тягла нових свідків на ту саму лавку; в міру пролитих сліз і поламаних патиків росла купа записаних (по-німецьки!) аркушів паперу, а провина панича Никодима збільшувалася від простого підозріння до розмірів злочину державної зради.

Першого дня до пізньої ночі тяглася та інквізиція, тяглася й другий день. Напаковано повний шпихлір людей, що з сеї або тої причини видавались комісарові підозреними. Між першими арештованими була Грицева мати, хоч вона клялася і божилася, що панича на своїм обійсті не бачила і нічогісінько не знає. Арештовано й служницю. Старий Гнат сам один ночував у своїй хаті, коли нараз опівночі хтось злегка застукав до вікна. Се був Гриць.

Батько впустив його до хати, засвітив, позаслонювавши вперед вікна, і зирнув на нього. Гриць був увесь мокрий і присипаний снігом, але при тім спокійний і веселий.

— Де ти був? — спитав батько.

— З паничем,— відповів Гриць.

— А де ж панич?

— Далеко, може, вже на Угорщині.

— Ти відпровадив його?

— Так.

— А він не казав тобі йти з собою на Угорщину?

— Ні! Пощо мене там? Я допровадив його до границі.

— Ну, передягайся ж живо та обігрійся! — мовив батько.

— А де ж мама? Де Маринка?

— Не питай! Передягайся! Ось тобі шмаття. Ти, певно, голоден.

— Авжеж голоден.

— Ну, то знайдемо щось повечеряти. Бачиш, я нині сам і за господаря, і за господиню, і за слугу.

Старий рад був, що син вернув. Він не турбувався тим, що стара і служниця ночують у панськім шпихлірі. Він знав, що вони нічого не винні і що їх пустять. А що буде з Грицем, про се він також не дуже турбувався. Добре, що він тут, коло нього, що вернувся.

XII

Другого дня, поснідавши, обійшовши худобу і позамикавши хату, старий Тимків і Гриць пішли до двора. Комісар уже був при роботі, пишучи протоколи. Коли йому донесли, що прийшов старий Тимків з Грицем, він аж підскочив і кинув перо на стіл.

— Ведіть його сюди!

Десятники впровадили Гриця.

— А! — мимоволі вирвалось з уст урядника. Грицева незвичайна врода і смілий, інтелігентний вираз лиця зворушили його. Урядник устав і підійшов до парубка.

— Як називаєшся?

— Гриць Тимків.

— Кілько тобі літ?

— Дев'ятнадцять.

— Умієш читати, писати?

— Вмію.

— Хто тебе навчив?

— Мої татуньо.

Комісар пильно вдивлявся в Грицеве лице. Воно було спокійне. Полонинський вітер ще пашів на ньому здоровим рум'янцем. Комісар сів на своїм місці, прилагодив собі чистий аркуш паперу і, обертаючися до Гриця, мовив:

— Слухай, хлопче, маєш говорити правду про все, що тебе буду питати. Розумієш?

— Розумію.

— Пам'ятай собі: правду, чисту правду! Коли тебе виловлю на однім маковім зеренці неправди, то буде біда! Ти бачив на подвір'ї лавку і купу палиць?

— Бачив.

— Ну, то вважай же!

І комісар похилився над папером і, розмахнувшися, написав титул, нумер і вступну формулу протоколу.

— Ти знаєш панича Никодима?

— Знаю.

— Товаришував з ним?

— Та... панич любили мене...

— Намовляв він тебе на що зле?

— Ні.

— А проти цісарських урядників?

— Говорив.

— Що говорив?

— Говорив, що вони кривдять нарід, що їх би треба повиганяти з краю.

— Ага! — заскреготав комісар.— Повиганяти! А хто ж то мав їх виганяти?

— Не знаю. Він говорив, що є вже такі люди, що змовилися на те.

— Ага! Змовилися! А тебе не кликав, аби й ти пристав до тих людей?

— Ні.

Комісар перервав допити і, похилившися над папером, записав Грицеві зізнання. Потім, заложивши перо за вухо і вперши в Гриця очі, запитав:

— Ну, а де ж він тепер, той твій панич?

— Не знаю.

— Не знаєш? Хлопче, говори правду!

— Не знаю, прошу пана. Я вчора рано лишив його на угорській границі. Думаю, що нині він уже десь на Угорщині.

— Що ж ти робив на угорській границі, що ти там його бачив?

— Я відпровадив його.

— Відпровадив? Відки?

— А відси, від нас.

— Ага, то він був у вас?

— Так, був.

І Гриць коротко розповів про свою стрічу з паничем на оборозі.

— А відки ж він узявся у вас на оборозі?

— Прийшов.

— Та то певно, що не прилетів, але відки?

— Не знаю.

— І чому ж власне до вас? Чому не йшов додому, до двора?

— Видно, боявся, а може, думав, що двір спалений так, як по інших селах. А про нас знав, що його не зрадимо.

— Ага, не зрадите! А знаєш ти, що твій обов'язок був зараз, скоро побачив його на оборозі, завідомити про нього війта?

— Мій обов'язок? Сего не знаю! Панич не злодій і не розбійник, нічого злого не зробив, не приблуда ніякий.

— Але бунтівник! Против цісарського уряду виступав! — люто крикнув комісар, тупаючи ногою.

Гриць замовк. Комісар писав, аж перо скрипіло, літаючи по сірім, бібулястім папері. По добрій хвилі почалися дальші допити.

— А ти нікому не говорив, що панич на вашім оборозі?

— Нікому.

— Ані татові, ані мамі, ані служниці?

— Нікому.

— Ані старому панові? Говори по правді!

Гриць поблід і якось змішався, та по хвилі твердо промовив:

— Ні.

«Бреше, се видно по нім»,— подумав комісар, та не сказав нічого. Він і так уже мав тверду постанову, що зробити зі старим паном.

— Куди ж ти запровадив панича?

— На угорську границю.

— В котрім місці?

— Не можу сказати.

— Якою дорогою ви йшли?

— Не можу сказати.

— Ага! Не можеш сказати? Значить, се неправда! Ти сховав його десь тут недалеко.

— Ні, пане комісарю, я завів його....

— Не бреши! — крикнув комісар.— Ви вийшли відси позавчора вечір, а до угорської границі відси сім миль. Хоч би ви йшли ніч, і день, і ще ніч, то тепер, по снігах, ви не зайшли би туди.

— А таки зайшли, пане комісарю,— спокійно запевняв Гриць.

— Хлопче, не доводи мене до гніву! — кричав комісар.— Скажи по правді, де ти дів панича?

— Кажу по правді.

— Брешеш! Виджу по тобі, що брешеш. І говорю тобі, що се тобі ні на що не придасться. Не хочеш добровільно сказати, то скажеш на лавці.

— Не скажу інакше, пане! Хоч мене бийте, хоч забийте, а інакше не скажу.

— Так? Ну, побачимо! Гей, там! Сюди!

На крик комісара ввійшли десятники.

— Беріть його! На лавку. Два вояки нехай б'ють. Я там зараз вийду.

Гриця повели, а пан комісар сів писати протокол. Він силкувався писати спокійно, та се не вдалося йому. Рука

дрижала, перо було непослушне, думки не йшли, слова не в'язалися одне з одним. Ухом він ловив гуки, які доходили знадвору, та довгу хвилю не було чути нічого, крім невиразного шуму і стукоту людських кроків у сінях. Щось так і тягло його встати і заглянути в вікно, та він переміг себе. Ні, нема чого дивитися! Запираючи в собі дух, він у мішанім шумі дочувся мірного лускоту, мов пари ціпів, що молотили десь далеко-далеко. Се був шелест, здавна привичний для нього, але звичайно його заглушували інші тони — несвітський крик і лемент катованого чоловіка. Та сим разом крику не було чути, тільки лускіт палиць доносився чимраз виразніше, немов усе в дворі, і люди, і вітер, і вогкий сніг під ногами, і кури на подвір'ї, все-все притаїло в собі дух, затихло при тій страшній сцені.

Комісарові зробилося недобре. Щось стисло його за серце. Він закусив зуби, нетерпеливо ждав першого крику катованого хлопця, щоб вийти надвір і закінчити його муку, а тепер, коли крику не було чути, не знав, що зробити з собою. Якась фальшива амбіція не позволяла йому виходити; йому здавалося, що зупинити бійку, коли битий не кричить і не плаче, значило би податися перед ним, понизити себе. А з другого боку, той ненастанний, мірний стук, що тепер, мішаючися з тривожним стуканням його серця, дуднів в його ушах і жилах, мов удари важких молотів! Він не міг сидіти на місці, не міг стояти, рвався кудись, судорожно стискаючи одну свою руку другою.

В тій хвилі прожогом відчинилися двері, і бліді, розхристані влетіли обоє старі Тимкові і бухнули комісарові до ніг.

— Паночку! Лебедику! — голосила стара Тимкова.— Змилуйтеся! Вони заб'ють його на смерть! А може, вже й забили! Ой божечку-божечку! Моя дитина! Пане! Моя дитина! Що вона вам зробила?

— Пане, він лежить, як дерево! Він зомлів, а може, вже неживий! — простогнав батько.— Він, відколи жие, не мав прута на своїм тілі.

— А чому правди не говорить? — крикнув комісар і вибіг на подвір'я.

— Halt! Genug![1] — крикнув він воякам, що, поламавши на Грицевім тілі пару патиків, власне взяли до рук другу пару і били без тями, без милосердя, як дві добре заве-

[1] Стій! Досить! *(нім.).— Ред.*

дені машини. Десятники, як дві колоди, сиділи один на голові, другий на ногах нещасного парубка. На крик комісара вояки перестали бити, а десятники повставали. Батько й мати прискочили до нерухомого, кров'ю облитого Гриця.

— Неживий! Боже мій! Неживий! — скрикнула мати, підводячи його голову. Грицеве лице було синє, зуби впилися в долішню губу так міцно, що з-під них капала кров, руки, зціплені судорогою, були холодні, мов у мерця.

Комісар, силкуючися бути спокійним, підійшов ближче, встромив свою руку за пазуху парубка і, подержавши її на його серці, промовив холодно:

— Живий. Зомлів. Відітріть його! А потім приведіть до мене.

І, не мовлячи нічого більше, обернувся і пішов до двора.

Минула добра година, поки Гриця відтерли і поки він настільки прийшов до себе, що міг рушитися з місця. Сам іти він не здужав; батько й мати, обливаючися слізьми, провадили його попід руки, як малу, немічну дитину. Гриць був блідий-блідий, очі без блиску, на посинілих губах видно ще було сліди крові. Комісар зирнув на нього і зараз похилив очі на свої папери.

— Ну, знаєш тепер, що значить брехати? — мовив він. Скажеш тепер правду?

Гриць мовчав.

— Скажеш, де панич?

Гриць мовчав.

— Хлопче! Не доводи мене до гніву! Я мушу знати, де він є! Я мушу мати його в руках.

— Таточку,— слабим голосом мовив Гриць,— ведіть мене на подвір'я. Ляжу на лавку, і нехай мене б'ють на смерть. Я більше не скажу ані слова.

Комісар з виразом німої розпуки глянув на Гриця. Його бюрократична душа не могла зворушитися героїзмом сього простого сільського парубка, він бачив тільки його впертість, непослух і злочинне завзяття.

— Так ти говориш? — мовив він.— Добре! То й я тобі іншої заспіваю! Гей, там! — крикнув він на десятників.

Десятники ввійшли.

— Маєте його пильнувати. Він поїде зо мною до міста.

Грицева мати заламала руки.

— Ой, горенько моє! Пропала наша дитина! Ой, синочку мій!..

— Мовчи, стара! — скрикнув комісар.— Ідіть додому і принесіть йому, що треба до дороги. Ми ще нині їдемо.

— Пане, куди ви його везете? Адже ж бачите, він ледво живий.

— То мені все одно. Арештую його, коли не хоче сказати правди. А вмре по дорозі, то я не буду тому винен. Я його остерігав.

В тій хвилі ввійшов у комнату старий пан.

— Пане комісарю,— мовив він поважно.— Я був свідком того, що робилося нині і вчора на моїм подвір'ю. Пам'ятайте, я постараюся, щоби про се знали не тілько в Сяноці, але також у Львові.

Губи комісара поблідли і затремтіли.

— Herr Schlachziz![1] — мовив він, здержуючи свою злість.—Я, власне, хочу вам дати нагоду до виявлення правди. Поїдете зо мною до Сянока. Кажіть зладити сани для себе і отсего парубка.

— Як то? Арештуєте мене?

— А так.

— Добре. Я того й хотів. А ви, люди добрі,— мовив, обертаючися до Гната і його жінки,— ідіть і прилагодьте для свойого сина, що треба для дороги. Не бійтеся! За те, що він зробив для мойого сина, що витерпів за нього, я буду пам'ятати його і вас. Ідіть і не журіться. Бог допоможе нам перебути сю лиху годину.

По обіді того дня комісар з вояками рушив із села. Серед компанії вояків їхали прості сани, запряжені парою коней, а на них, сковані кайданами за ноги і пообтулювані панською бараницею, сиділи в парі пан Пшестшельський і Гриць. Обік візника сидів пан комісар. Їхали мовчки, тільки вітер глухо стогнав у смерекових борах, віщуючи близьку відлигу, і коні порскали, потіючи та бродячи в глибокім снігу.

По двох тижнях ті самі сани вертали назад у село, везучи самого пана. Його подержав комісар у арешті, доки міг, та коли врешті передано його судові, сей по першім переслуханні випустив його на волю.

Грицеві не довелося вернути. Його просто завезли до військового шпиталю, а коли подужав від палиць, його

[1] Пане шляхтичу! *(нім.).— Ред.*

на розказ політичної власті поставлено перед поборовою комісією і віддано в рекрути. Обсипалися розкішні Грицеві кучері під капральськими ножицями, і не було кому оплакати їх. Родичі аж через пана дізналися про долю, яка зустріла їх одинака. Даремно батько поїхав до Сянока, кидався з канцелярії до канцелярії, від одного пана до другого, даремно писав супліки і до генеральної команди у Львові, і до губернії, й до самого цісаря. Гриць був відданйй до війська за «політичне», а для таких не було в ту пору жадної полегші, жадного милосердя.

А панич пропав безвісти, як камінь у воду. Може, його батько й мав коли про нього яку звістку, але не звірювався з нею нікому. Помалу втихла страшна буря, що розбурхала тихе від віків сільське життя в те пам'ятне пущення. Все пішло по-давньому, тільки Гриців батько не робив уже панщини, хіба десь-колись з доброї волі в гарячі роботи виходив на панське до помочі. Про сина згадував, як про покійника і не надіявся вже побачити його.

XIII

Минули два роки.

Був гарячий літній день. Над Львовом на заході висіла чорна хмара, а сонце, зсуваючися з полудня, золотило її береги. Здалека чути було гуркіт грому. На львівських вулицях було душно. Фіакри гуркотіли, піднімаючи за собою хмари куряви. Прохожі шукали тіні, холоду. Та проте по вулицях снувало багато людей. Від ринку неслися голосні крики, на одваху чути було гуркіт барабанів, по плацу Конституції (тепер Мар'яцькім) з диким вереском бігла юрба вуличників.

— Niech żyje Polska! Niech żyje Polska![1] — верещали вони, граючи на носі перед поліціянтом, що силкувався втихомирити їх.

— Не вільно кричати! Розходіться! — не то кричав, не то благав поліціянт.

— Як то не вільно! Конституція! Тобі не вільно, а нам вільно! Niech żyje Polska! — сипалися окрики з юрби, до котрої приставало щораз більше перехожих.

Від ратуша надсунула нова юрба, зложена з старших, поважних людей, та й ті були всі мов п'яні, мов самі не свої—

[1] Хай живе Польща! *(польськ.).— Ред.*

капелюхи набакир, руками розмахували, не то говорили голосно, а не то кричали.

— Niech żyje Dylewski! Hurra Dylewski! Nasz poseł Dylewski![1]

Се був день вибору посла з міста Львова до конституційного сойму, що мав зібратися у Відні. Вибраний послом молодий адвокат Дилевський був звісний як чоловік дуже здібний і гарячий польський патріот.

— Гурра! Гурра! Niech żyje Polska! Niech żyje Dylewski! — заревла ціла юрба.— Далі! Перед дім Дилевського!

Величезна купа народу звернула на вулицю Коперніка, а відси на вулицю Оссолінських, де жив новий вибранець народу в невеличкім партеровім домику. В одній хвилі маленьке подвір'я перед домиком заповнила юрба, поламала штахети, потоптала цвітник і знаку не лишила з грядок, оглушуючи притім цілу околицю окриками «гурра», гомоном пісні «Jeszcze Polska nie zginęła» і прокляттями на Меттерніха, Стадіона, бюрократів, шпіонів і святоюрців.

Але героя сеї овації не було дома. Довідавшися про се, юрба почала розходитися, не попускаючи свого ентузіастичного настрою, коли нараз на кінці вулиці Оссолінських, саме там, де підіймається вгору вузенька Цитадельна вулиця, зчинився крик:

— Łapaj go! Trzymaj! Bij szelmę! Łapaj! Łapaj![2]

Всіх очі обернулися в той бік, відки йшов крик. Ті, що стояли на краю юрби, могли бачити, як якийсь високий, уже шпакуватий чоловік, в куцім чорнім убранні і білім циліндрі, зігнувшися в дві погибелі, силкувався вирватися з рук цілої купи вуличних лобурів, підростків та терминаторів, що, почіплявшися за його сурдут, за руки та ноги, мотлошилися довкола нього і кричали щосили:

— Trzymać go! Nie puścić go! To szelma! Szpieg![3]

— Хто се такий? Хто се? — запитав один панок, підбігаючи до сеї незвичайної групи.

— То Курцвайль! Курцвайль! — закричали вуличники.

---

[1] Хай живе Дилевський! Ура Дилевський! Наш депутат Дилевський! *(польськ.).— Ред.*

[2] Лови його! Держи! Бий поганця! Лови! Лови! *(польськ.).— Ред.*

[3] Держати його! Не пускати його! Це поганець! Шпигун! *(польськ.).— Ред.*

— А, Курцвайль? Бувший комісар! — крикнув панок, і, не думаючи довго, заїхав придержаного по пиці так, що йому злетів циліндр.

Його приклад був як зараза. Вся юрба кинулася бігти на те місце.

— Курцвайль! Курцвайль! Собака! Шпіон! А бийте його! Рвіть! На шматки його!

— Панове! Панове! — пищав, присідаючи до землі, заатакований з усіх боків бувший комісар. Та панок, що перший збив йому циліндр з голови, вже хопив його за довгі бакенбарди обома руками і, шарпнувши щосили, підтягнув догори.

— Пізнаєш мене, собако? — крикнув він.

— Ах, пан Никодим! Пан Пшестшельський! Uniżony sługa pana dobrodzieja! Aber ich bitte Sie, lieber Herr, was wollen Sie von mir?[1]

Дальшу конверсацію перервав цілий град стусанів та кляпсів, що посипався на голову і плечі Курцвайля.

— Бийте його! Бийте собаку! — ревіла юрба, а дитячі голоси завищали проразливо насмішливу співанку, передражнюючи німецький виговір:

Póki Stadion we Lwów był
Póty Kurzweil dobrze żył;
Stadion siadał na woza,
Machaj, Kurzweil, do koza![2]

Нещасливий комісар, котрого Никодим усе ще держав за бакенбарди, не даючи йому причáкнути до землі, а котрого били і штуркали з усіх боків, з болю і з розпуки заричав не своїм голосом. Розжерта юрба відповіла диким реготом. Та в тій хвилі від Цитадельної вулиці почувся мірний гуркіт і брязкіт. Се з цитаделі йшли дві компанії вояків і рушили просто в середину юрби.

— Halt![3] Розходіться! — крикнув офіцер, поступаючи наперед з голою шаблею.

Юрба мов і не чула. Крик Курцвайля всередині не втихав.

---

[1] Низький слуга пана добродія! *(польськ.)* Але я прошу вас, любий пане, що ви хочете від мене? *(нім.).— Ред.*

[2] Поки Стадіон у Львові був, доти Курцвайль добре жив. Стадіон сідав на воза (себто був усунений), іди, Курцвайль, до коза (себто до тюрми)! *(польськ.).— Ред.*

[3] Стій! *(нім.).— Ред.*

— Weg da![1] — ревнув офіцер і, обертаючися до вояків, закомендирував:

— Gewehr in die Balanz![2]

Блисли до сонця багнети, брязнули карабіни, і раптом лава вояків наставила перед себе сталеву щетину. Юрба розскочилася, мов опарена. Тільки насеред вулиці лишилися два чоловіки в незвичайній поставі: Никодим Пшестшельський, посатанілий зі злості, все ще не випускав комісарових бакенбардів і торгав їх, затопивши в них свої пальці, а Курцвайль стояв перед ним зі зложеними руками, пищачи, мов дитина, з болю і страху.

— Halt! Loslassen![3] — крикнув офіцер до Никодима. Сей витріщив на нього очі, мов і не розуміючи, хто і що до нього говорить.

— Се якийсь божевільний! — буркнув по-німецьки офіцер.— Хлопці,— додав по-руськи,— а скочте-но два вас і розірвіть їх обох.

Один із тих вояків, що скочили розривати зчіплених панів, зареготався, а другий сплеснув в долоні.

— Се ж наш панич, Осипе! — скрикнув Гриць.

— А се той самий комісар, що катував тебе! — додав Осип.

— Паничу, пізнаєте мене? — промовив Гриць, злегка віднімаючи Никодимові руки від комісарського лиця. Та хоч як злегка він відняв їх, половина волосся з прикрас комісарської фізіономії таки лишилася в паничевих руках.

Офіцер підійшов до Никодима.

— Herr, Sie sind verhaftet. Folgen Sie mir auf die Hauptwache[4].

Курцвайль підбіг до офіцера і почав притишеним голосом говорити йому щось по-німецьки. Офіцер відвернувся.

— Schon gut! Folgen Si mir auch[5].

Та Никодим уже отямився і запротестував.

— Арештуєте мене? — кричав він.— Яким правом?

— Ви робили галабурду на вулиці,— спокійно відповів офіцер.

— Не я, але отсей поганець!

---

[1] Розступіться! *(нім.).— Ред.*

[2] Рушниці напоготів! *(нім.).— Ред.*

[3] Стій! Пустити! *(нім.).— Ред.*

[4] Пане, ви арештовані. Ідіть за мною на гауптвахту *(нім.).— Ред.*

[5] Ну, добре! Ідіть також за мною *(нім.).— Ред.*

— Schon gut![1] Там побачимо.

— Ні, не побачимо! Не діждете бачити мене там.

— Herr![2] — скрикнув офіцер. Та в тій хвилі надійшов відділ гвардії народової. Комендант відділу салютував перед офіцером, а сей був рад позбутися клопоту і віддав йому Никодима і Курцвайля для дальшого урядування. Військо пішло в один бік, а гвардія з обома арештантами в другий. Їх завели до ратуша. Розуміється, що Никодима, свойого чоловіка, зараз пустили на волю, а з Курцвайлем списали протокол і по добрій годині, коли дощ лив, як з відра, його випустили. Не обійшлося й без того, щоби в темнім ратушевім коридорі деякі патріотичні гвардіяки не дали йому на прощання пару порядних стусанів по плечах та по карку.

XIV

Кілька день після сеї незвичайної стрічі Гриць, маючи вільний вихід, ішов вулицею, коли нараз напротив себе побачив панича. Сей поспішав кудись і навіть не зирнув на нього.

— Паничу! — окликнув його Гриць.

Никодим обернувся, зирнув і зараз пізнав його.

— Грицю! — скрикнув він радісно і стиснув руку воякову.— От іще з мене сліпак! Іду та й не бачу. Ну, як же ся маєш? Давно у Львові?

— Спасибі! Маюся не зле. У Львові отсе другий місяць, а досі були в Голомуці.

— Та що ми тут на вулиці стоїмо і балакаємо? — похопився панич.— Ти маєш годинку вільного часу?

— Маю.

— Ну, добре, то ходи до мене до хати, побалакаємо.

Никодим Пшестшельський жив у невеличкій кавалерській квартирі на Сикстуській вулиці. Салоник і спальня — отсе було все його поміщення. Харчувався в реставрації, та й загалом, бовтаючися повище вух у вирі тодішнього політичного життя, він рідко коли бував дома, часто навіть

---

[1] Ну, добре *(нім.).— Ред.*

[2] Пане! *(нім.).— Ред.*

ночував деінде, вічно бігав, агітував, демонстрував, організував, провадив гарячкове життя, ненастанно готовий до виїзду не знати куди і пощо, і день поза день відкладаючи той виїзд, не знати для чого. Здавалося, що він кождої хвилі жде чогось несподіваного і конче бажає бути при тім, де і коли станеться воно. Бурливий 1848 рік багато людей, особливо гарячих уже з природи, кинув у таку ненастанну гарячку, і нею виясняється величезна сила епізодів та подій, що сталися тоді не під впливом розваги і постанови, але так якось негадано, були неначе мимовільними вибухами загального гарячкового настрою. Гриць пильно придивлявся паничеві і дивувався. Панич сильно постарівся за ті два літа, похудів, посивів, щоки запалися, тільки очі горіли, мов два вуглі, а рухи зробилися наглі, прудкі, непевні та уривані, немов усе, що він робив і говорив, діялося прихапцем, в поспіху, в гарячковім ожиданні чогось далеко більшого і важнішого.

— Ну, ось ми й у себе! Сідай, Грицю! Розгостися у мене. Побалакаємо.

Гриць сів, а панич неспокійно ходив по кімнаті, виглядав у вікно, то знов немов шукав чогось у шухляді.

— Ну, розповідж дещо! Як тобі жиється, Грицю?

— Та що мені! От як то наша вояцька служба. День поза день однаково. От ви розповіджте, що з вами було? Як жили ті два літа? Коли вернули з Угорщини?

— А! Як жив? Бідував досить. Ну, а вернув, скоро тут засвітало.

— А що ж тут поробляєте у Львові?

— Вітчину будуємо,— з усміхом, але при тім горячо промовив панич.

— Вітчину? Та яку?

— Ну, звісно, яку: нашу, польську. Робимо те, що нам ворожі руки не дали зробити перед двома роками.

— Не зовсім вас розумію,— мовив звільна Гриць.— Чого ж ви тепер добиваєтеся? Панщини вже нема...

— Е, що там панщина?

— Як то що? Се ж найбільше лихо, проти котрого ви хотіли боротися тоді.

— А уряд зробив собі з нього молота і хоче нас бухнути ним по голові. З давнього великого лиха зробилося ще більше.

— Не розумію вас, паничу.

— Як не розумієш? Ми хотіли знести панщину самі і

тим потягнути весь народ за собою, а уряд сам скасував її і бунтує народ проти нас.

— А так! Ви хотіли зняти з нас ярмо, щоб заложити на нас шлії.

— Дурний ти, Грицю, як я бачу,— нетерпляче буркнув панич і пустився знов ходити по покою. Оба мовчали хвилю. Грицеві було якось прикро і сумно на душі.

— Та вже видно, що дурний,— мовив він,— коли не розумію, що робиться перед моїми очима. Мені здається, що тепер, коли панщини нема, німець не панує над вами, ви повинні би тішитися, а ви тепер чимсь турбуєтеся, бігаєте, побиваєтеся гірше, як перед двома роками.

— Бо тепер ми ближче цілі,— з таємничим притиском промовив Никодим.

— Якої цілі?

— Слухай, Грицю,— промовив нараз зміненим голосом Никодим, зупинившися перед Грицем і беручи його обі руки в свої долоні.— Я знаю, ти добрий хлопець... Знаю, що витерпів за мене... Я повинен би тобі сказати все по правді і певно сказав би, якби не отсей твій мундур.

— Мундур? — зачудовано мовив Гриць.

— А так, мундур накладає обов'язки. Значить, ліпше буде на тепер... Зажди ще троха, сам побачиш, до чого воно дійде, то й не буде треба тобі говорити.

Гриць не допитував далі. Почали говорити про інші речі, про рідне село, про батьків. Панич мав учора лист від старого пана, Гриць також недавно отримав лист від свойого батька. Старий пан нарікав на лихі часи, а Гриців батько радувався і тільки одного жалував, що в таку світлу пору нема при ньому любого сина.

— А довго ви сиділи там на оборозі, тоді, як я вас лишив? — запитав Гриць.

— Ат, і не говори! — неохоче мовив панич, занятий, очевидно, іншими думками.— Сидів, поки хліба всього не з'їв, поки не потепліло троха. Ледво живий перебрався через Бескид. У Бардийові лежав хорий цілий місяць після того, що перебув у ті часи.

Розмова не йшла в лад. Гриць устав і почав прощатися.

— Ідеш уже? — якось сумно мовив панич.

— Та треба йти.

— А заходь до мене частіше! Не гнівайся, що сьогодні так тебе холодно приняв. У мене тисячі клопотів на голові. Колись розповім тобі. Ну, бувай здоров! Як матимеш віль-

ний час, то приходи. Найліпше отак по обіді, то можеш мене застати дома.

Гриць сказав, що власне по обіді він ніколи не має виходу, хіба в неділю.

— Добре! Заходи в неділю. Буду тебе дожидати! Заходи!

— Прийду, паничу.

— Але напевно! Пам'ятай, я жду!

Паничеве лице прояснилося. Видно, якась нова думка стрілила йому до голови, і він сердечно стиснув Грицеву руку на прощання.

XV

В неділю Гриць застав у панича цілу купу панів. При столі, заставленім полумисками, повними накраяної шинки, ковбас та холодної телятини, тарелями, склянками і чарками, сиділи серед голосної розмови, сміхів і жартів різні люди, молодші й старші, в цивільних одягах і гвардійських мундурах. Гриць зразу подався назад і хотів іти геть, та панич вибіг за ним.

— Ні-ні, Грицю, не бійся, ходи сюди! Ми тут чекаємо на тебе. Пани хочуть бачити тебе.

— Що се за пани? — шепнув Гриць.

— То наші. Потому розповім тобі. Ходи!

І, взявши Гриця попід руку, як дівчину до танцю, Никодим попровадив його до кімнати, де сиділо товариство.

— Мої панове,— мовив він голосно,— се той парубок, про котрого я розповідав вам.

— А, браво, браво! Давай його сюди! Ану, хлопче, дай руку!

І багато панів, особливо молодших, повставало з крісел. Вони обступили Гриця, стискали його руки, любуючися його заклопотанням, що густим рум'янцем розлилося по його лиці. Тільки один пан, що сидів на почеснім місці кінець стола, не рушився з місця і, злегка прижмуривши очі, дивився на Гриця. Никодим попровадив його до того пана, котрого тут усі вважали найважнішою особою.

— Генерале! — мовив Никодим, клонячи голову перед тим паном.— Отсе мій сільський адлятус, товариш у конспіраційній роботі, хлопець, що з незрівнянним геройством витерпів важку кару, а не зрадив мене.

— Hm, ładny chłopiec![1] — якось цинічно моргаючи, буркнув генерал.— Придався б і до іншого рода конспірації, а?

Гриць не розумів гаразд промови панича, ані генерала, та з слів і моргань обох тих панів дихнуло на нього чимсь неприємним, немов тим гарячим, затруєним духом, що йде від затхлого багна. Він уже настільки освоївся, що досить певними очима, по-військовому придивлявся тому, кого звали генералом. Сказавши правду, нічогісінько генеральського не було в його непочесній фігурі. Поперед усього фігура була не в військовім мундурі, а в звичайнім, досить зашастанім цивільнім убранні. А по-друге — лице! Се було лице трупа, огидливе, жовте, аж зеленкувате, з бліди-ми губами, без крапельки крові, без виразу, аж страшне своєю мертвотою і бридкістю. Хоч волосся на голові вже геть було шпакувате, на лиці генерала не було ніякого зарос-ту, і се надавало йому ще огидливіший вираз. Тільки очі, чорні, невеликі та блискучі, бігали живо і, бачилось, пронизували чоловіка, вгризалися в тіло і в душу, та в них грав вираз такої безсердечної холодності, такої погорди до людей і такої безстидності, що вони робили більше враження очей їдовитої гадюки, ніж чоловіка. У Гриця дрож пробігла по всім тілі, коли його очі зустрілися з поглядом сього генерала. Він не міг видержати сього погляду і по-хилив очі з таким чуттям, немовби його впечено в саму душу.

Тим часом Никодим, запрезентувавши Гриця ще одно-му високому, статному панові з великими сивими вусами, в гвардійськім мундурі, котрого він величав полковником, запровадив свойого гостя на другий кінець стола, де сиді-ла молодіж, посадив його і сам сів коло нього. Він заопі-кувався заклопотаним хлопцем, наклав йому в тарілку м'ясива, налив у чарку вина і припрошував дуже сердеч-но. В його голосі чути було давню щирість, що так подо-балася Грицеві ще в селі. Загалом Гриць завважив, що сьогодні панич спокійніший, ніж був перед кількома дня-ми, говорить весело, навіть жартує і чує себе, як дома. І інші молоді паничі, що сиділи близько нього, були для нього дуже чемні, припрошували його, аби їв, стукалися з ним чарками і пили на його здоров'я. Тільки підвівши очі і зирнувши просто здовж стола, Гриць побачив вперті

[1] Гм, гарний хлопець! *(польськ.).— Ред.*

в нього гадючі очі генерала і знов почув, як мурашки забігали у нього за плечима.

— Що се за генерал такий у вас? — запитав він шептом панича.

— О, се славний чоловік! — шептав Никодим.— Знаменитий чоловік, великий вояк. Се генерал Йосиф Бем! Запам'ятай собі його ім'я. В ньому наша головна надія.

Гриць не чував нічого про Бема, то й не міг розуміти гаразд паничевої радості. Він пробував здалека уважно придивлятися знаменитому генералові, але не міг, бо генерал майже не зводив із нього своїх очей, а Гриць не міг видержати його погляду.

Поки гості їли й пили, розмова йшла гуртова, голосна і безладна. Та коли поїли все, що було на столі, Никодим поналивав усім чарки, генерал добув із кишені срібну табакерку і задзвонив об неї ножем. У кімнаті зробилося тихо, і генерал дав слово господареві дому Никодимові. Сей говорив коротко, подякував гостям, що прийшли до нього, подякував особливо генералові і випив за здоров'я гостей. По нім промовив полковник, головний комендант народової гвардії. Подякувавши господареві за гостину, він звів бесіду на Гриця, величав його як героя з-під сільської стріхи, як надію кращої будущини.

— Доки серед нашого люду є такі золоті серця, така вірність, така любов до своїх панів, доти сміло можемо голосити цілому світові: Jeszcze Polska nie zginęła!

Сі слова повторили всі присутні з великим запалом, а деякі кинулися знов обіймати і цілувати Гриця. Та ось генерал знову задзвонив, а полковник провадив далі свою перервану промову. Він підніс думку зробити сьому сердечному братові-селянинові невеличку пам'ятку, аби міг згадувати нинішній день, і зложити для нього, що хто може. Всі приняли сю думку з не меншим запалом, полковник узяв свою гвардійську шапку і сам пішов збирати датки. Та обиватслі, очевидно, були не при грошах, датки сипалися скупо, і коли складка була скінчена, полковник почав щось шептатися з Никодимом. Зібрано грошей так мало, що стид було давати їх Грицеві, що весь той час сидів, мов на терні, і не знав, де подітися з заклопотання. Нарада тяглася досить довго. Покликано до неї ще кількох панів із товариства, і, порозумівшися з ними, полковник велів учасникам позабирати собі назад, що хто дав, а сам, ніби іменем цілого товариства, дав Грицеві гарний

золотий перстень з блискучим червоним камінцем, що був у нього на пальці.

— Носи його, сину, на пам'ятку нинішнього дня! — мовив старий вояк.— На пам'ятку тих щирих приятелів, яких ти нині знайшов у всіх нас.

Гриць не знав, що йому робити. Він був постановив собі не брати грошей, перстеня якось не випадало не брати. Уриваними словами він подякував за честь і за дарунок, та шептом висловив паничеві своє побоювання: ану ж, побачивши у нього такий дорогий перстень, скажуть, що він украв його.

— На се є рада,— мовив панич,— дамо на внутрішнім боці перстеня вирити твоє ім'я і прізвище, а тоді носи його безпечно.

Коли настав який-такий спокій після сього епізоду, промовив генерал. Його голос був сухий, уриваний, мов удари палицею до дошці.

— Głupstwo to![1] Говорімо про головне! Наскілько ви готові до повстання?

Ніхто не вмів гаразд відповісти на се питання. По досить довгій і прикрій мовчанці полковник почав вичислювати генералові відділи гвардії у Львові і по провінціальних містах, та генерал скривився і перервав йому мову.

— Głupstwo to! Ваша гвардія не варта фунта клоччя. Маєте гармати?

Полковник здвигнув раменами.

— Гармати — то грунт,— стукав своїм дерев'яним голосом генерал.— Поставлю дві гармати на Високім замку, а дві на платформі коло церкви св[ятого] Юра, і маємо весь Львів у руках. Гармати мусимо дістати до рук. Гей, ти! — скрикнув він нараз, обертаючися до Гриця.— Ти, Грицю! Сюди!

Гриць піднявся з місця, військовим кроком підійшов до генерала і станув перед ним по-військовому.

— Кілько маєте гармат на цитаделі?

— Не знаю, пане генерале. Я при піхоті.

— Мусиш дізнатися і донести мені за тиждень, розумієш? Сідай на своє місце.

Гриць відійшов і сів.

— Отсе не гвардія,— півголосом промовив генерал до

[1] Це дурниця *(польськ.).— Ред.*

полковника.— Таких Гриців мусимо мати хоч кілька компаній. Зроблено заходи, щоб їх притягнути на наш бік?

Полковник здвигнув раменами.

— Не знаю, генерале. Се не моя річ. Я маю досить праці з гвардією, щоб яко-тако приготовити її. На військо я не маю впливу.

— А хто має?

— Не знаю, здається, пан Никодим.

— Dziable![1] — крикнув розсерджений генерал.— Полковнику, коли б я був комендантом і ви дали б мені таку відповідь, я велів би вас розстріляти. Ви комендант, ви повинні все знати, всім кермувати.

І, обертаючися до пана Никодима, він крикнув:

— Пане Никодим!

Сей підбіг і став перед генералом.

— Як стоїть справа з військом? Кілько маєте запевнених?

Никодим увесь почервонів і пару хвиль даремно силкувався сказати слово.

— Поки що... поки що... я нав'язав зносини...

І він похилився і сказав генералові щось шептом.

— Głupstwo to! — буркнув гнівно генерал.— Наша справа чиста і ясна, не повинна боятися денного світла. Просто до цілі — то моя девіза. Гей ти, Грицю,— крикнув він, обертаючися до Гриця.— Сюди!

Гриць сидів мов оголомшений. Він почав розуміти, про що тут іде річ. Щось холодне стисло його за серце, та швидко він переміг себе і загартував своє серце тою самою рішучістю, що була в ньому тоді, коли комісар віддав його воякам на катування. Почувши голос генерала, до котрого тепер виразно чув якесь вороже успособлення, він піднявся з місця і підійшов до нього.

— Ти знаєш, про що тут іде річ?

— Знаю.

— Ну, про що?

— Хочете, панове, робити повстання.

— А що ж ти на се?

— Не знаю, проти кого воно має бути і чого хочете добиватися.

— Хочемо мати свою, незалежну Польщу і відірватися від австрійського цісаря. Що ти на се?

---

[1] Чорте! *(польськ.).— Ред.*

— Пане генерале, я австрійський вояк і присягав цісареві на вірність.

— Głupstwo to! Як відірвемося, то присягнеш на вірність польському королеви.

— Пане генерале, я русин і Польщі добиватися не хочу.

— Со? Со? Со?[1]

Генерал мов вухам своїм не вірив.

— Ти русин? Що се значить?

— Ви поляки, для вас поляк те саме значить, що для мене русин.

— Со? Со? Со? — загуло ціле товариство.

— Але ж, хлопче! — скрикнув добродушно полковник.— Polak a Rusin to wszystko jedno[2].

— Русини — то тілько часть польського народа,— гукав хтось із товариства.

— То якісь святоюрці набалакали йому дурниць.

— Польща — то наша спільна мати, русинів і поляків.

— Як може русин не хотіти Польщі? То так, як би хто не любив свого власного життя.

— Głupstwo to! — грізно крикнув генерал.— Tu nie-ma żadnych Rusinów![3] Підеш з нами?

— Ні, пане генерале.

— Ні?

Сеї відповіді генерал, мабуть, не надіявся. Він з виразом дикого гніву зирнув на Гриця, а потім на Никодима.

— Пане Никодиме,— мовив він сухо.— Якби я мав у руках коменду, а ви запросили б мені на довірочну нараду чоловіка, неприхильного нам, я б на місці велів розстріляти вас і його.

— Але ж, генерале, Гриць не є наш ворог! — звинявся Никодим.— Він чесна душа. Він піде з нами, я певний.

— Ні, пане,— мовив твердо Гриць.— Не майте тої надії. Я не піду з вами. Я цісареві присягав.

— Але з мусу, Грицю!

— Що ж робити? А присяги треба додержати.

— Ми знайдемо такого, що тебе звільнить від неї.

— Хоч і так, але вам я не присягну ніколи.

Все товариство стояло при сих словах, мов само не своє.

---

[1] Що? Що? Що? *(польськ.).— Ред.*

[2] Поляк та русин — то все одно *(польськ.).— Ред.*

[3] Тут нема жодних русинів *(польськ.).— Ред.*

Всім було ніяково, прикро. Тільки генерал не зводив своїх блискучих очей із Гриця.

— Дай руку, хлопче! — промовив він, перериваючи неприємну мовчанку.

— Ні, пане генерале, не можу.

— Не бійся! Дай руку. Люблю тебе за одвертість і щирість. Так і слід поступати воякові. Ми тебе силувати не будемо. Іди собі. А про се, що тут чув і бачив, ані слова! Розумієш? Скоро що писнеш, пам'ятай, ми все будемо знати, і тоді смерть твоя. Бувай здоров. Kehrt euch, marsch![1]

Гриць обернувся і пішов. Тільки при дверях, мов нагадавши щось, він обернувся, підійшов до стола і, положивши на ньому свій «гоноровий» перстень, промовив:

— Віддаю вам се назад! Може... знайдеться... хтось... гідніший.

Він промовив ті слова уривано, зацукуючися, мов насилу видушував їх із горла, а потім, салютуючи, обернувся і вийшов геть.

Усі проводили його очима до самого порога, але ніхто не рушився з місця. А коли Гриць, вийшовши, запер за собою двері, генерал мовив:

— Славний хлопець! Никодиме, до тижня маєте приєднати його для нашої справи. Се не легка річ, але можлива. А тепер замкніть двері і укладаймо план кампанії!

XVI

Никодимові не довелося більше бачитися з Грицем. Два дні по тій гостині він одержав від батька лист: старий був тяжко хорий і просив його зараз приїхати до нього. Никодим поїхав і вернув аж за місяць. За той час він устиг поховати батька і продати задовжене й без того село. Та у нього тільки одно було перед очима: повстання, що готовилося у Львові. Він їхав до Львова з рожевими надіями; мав кільканадцять тисяч ринських, можна буде розстарати дещо трохи оружжя, поставити в ряди кілька сот хлопців, а се, здавалось йому, вистарчить на початок, щоб захопити в руки цісарські каси. А там справа піде вже гладко.

---

[1] Кругом, марш! *(нім.)*.— *Ред.*

У Львові застав цілковите безголов'я. Гвардія без доброї команди вправлялася більше в пиятиках, ніж у воєнній дисципліні, полковник скинувся команди, генерал Бем, знеохочений, плюнув на все і виїхав до Відня. Та, з другого боку, серед людності зростав, як йому здавалося, запал до повстання, німецькі урядники купами тікали зі Львова, військо не могло спокійно ходити по вулицях, сварки і бійки гвардіяків та міщанської молодежі з вояками були щоденною справою, так що головний комендант львівської залоги генерал Гаммерштайн заборонив воякам виходити на місто. По касарнях стояло день і ніч оружне поготов'я, на цитаделі набиті гармати були націлені на ратуш, де урядував революційний «Міський виділ», і на театр, де галасувала не менше революційна «Рада народова». Обопільне роздразнення змагалося. Всі почували, що мусить прийти до вибуху, та ніхто не хотів починати.

Вибух явного повстання на Угорщині долив оливи до огню і прискорив катастрофу. Угорські вояки, що стояли постоями в Галичині, купами кидали службу і з оружжям утікали за гори, аби стати в рядах повстання; се ослаблювало сили уряду в Галичині. Та, з другого боку, бігло на Угорщину чимало поляків, ласих на всяку революцію, і се ослаблювало силу сподіваного повстання в Галичині. Міський виділ вислав своїх делегатів до Пешта, аби порозумітися з Кошутом про спільний план ділання; з другого боку, Гаммерштайн розпускав по Львову вісті, що в разі вибуху повстання покличе руське селянство з околишніх сіл і затопить місто в крові повстанців. При урядовій заохоті і підмозі організувалися по містах руські гвардії, а по селах збирано тисячі підписів на петиції за поділом Галичини. Поляки чули, що земля горить у них під ногами, і робили шалені скоки, що прискорювали катастрофу.

Никодим, так сказати, з головою кинувся в ті спінені, розбурхані хвилі революційного руху. Він був душею всього, бігав, говорив, платив, підмовляв, приєднував, плакав і грозив, де було треба. Невеличкий запас оружжя був уже напоготові; були деякі надії на зраду в гарнізоні, була майже певність, що русини — не такий небезпечний противник, були обіцянки воєнної підмоги з Угорщини, скоро тільки удасться перший удар.

Було се д[ня] 1 листопада 1848 року. Сей пам'ятний для Львова день хилився вже до вечора. На Високім замку гриміли гармати. Ратуш тільки що розсипався в розвалини

від гарматних куль. Академія і театр із сумежними будинками палали величезним огнищем. Ціле середмістя було як пекло. Крик, писк, біготня, тріск меблів, викидуваних на вулицю, гойкання гвардіяків, ремісників і всякого дрібного люду, що зривав тротуари і з навалених меблів, повозів та каміння робив барикади. Лускіт вистрілів, зойки ранених, стогнання конаючих.

Військовий відділ, обсадивши готель Жоржа, збоку зайшов до гирла Галицької вулиці, що була заперта барикадою проти теперішнього склепу Балабана. Дві польові гармати бухнули в той отвір градом картечі, та барикада остоялася. З-за неї повстанці відповіли не густими, але влучними карабіновими вистрілами. Кілька вояків упало, решта розскочилася на боки. Знов заграли картечівниці; барикада ще стояла, але вистрілів із-за неї не було чути.

— До штурму! — гукнув коменда, і укриті досі за каменицями вояки збіглися на вильоті Галицької вулиці і пустилися бігти до барикади. Та в тій хвилі грюкнула з-за барикади сальва вистрілів, залунали крики в рядах вояків, кілька ранених упало, решта мусила знов відступити.

Тільки один лишився. Се був Гриць. Він стояв на місці, мов прикований тим видом, що розстилався перед ним. На барикаді піднялася раптом висока, зачорнена порохом фігура панича Никодима Пшестшельського. Його очі горіли диким огнем. У руках мав він біло-червону хоругвку з вишитим на ній польським білим орлом. Піднявши її високо і махаючи нею в напрямі до вояків, він крикнув щосили;

— Niech żyje Polska niepodległa! Za mną, bracia![1]

Щось страшне, болюче ворухнулося в Грицевій душі. Перед ним промигнуло батькове лице, сумне та знесилене, як було того пам'ятного вечора після панських побоїв, і його слова: «Панським гарним словам не вір, їх обіцянки май за нізащо, пам'ятай, що їх Польща — то хлопське пекло!» І чи не правду мовив батько? Адже ось тут коло нього лежать постріляні хлопські сини, а їм бач чого забагається!

Се міркування не було й міркування, се були якісь наглі блиски в Грицевій голові, якісь конвульсійні рухи в його серці. Рівночасно з ними, майже несвідомо, маши-

[1] Хай живе незалежна Польща! За мною, брати! *(польськ.)*.— *Ред.*

нально, його руки вхопили карабін, підняли його, навели... Майже не мірячи, він потягнув за курок. Грюкнув вистріл, і трафлений в саме серце Никодим Пшестшельський на лице повалився з барикади.

В тій хвилі сильна рука збоку вхопила Гриця за плече і потягла за ріг камениці. Була крайня хвиля, бо в той самий момент із-за барикади гукнула ще одна сальва, а з противного боку ще раз гаркнули картечівниці. З хрускотом упала барикада, з криком розскочилися повстанці. Нова команда — і вояки одною сальвою очистили вулицю аж до самого ринку. Повстання було скінчене.

Гриць ішов у ряді, робив усе на команду, але не тямив нічогісінько. Вистріл, що повалив панича, бачилось, прошиб і його власне серце. Довго ще потім він ходив, мов сам не свій, не тямив ані того, що говорив при рапорті,— здається, за нього говорив Осип,— ані що було з ним, коли йому перед цілим полком голосили відзнаку і припинали медаль за хоробрість. Тільки тоді отямився, коли йому оголошено, що за його незвичайну заслугу і на просьбу старого батька йому дається необмежений урльоп з військової служби. Сам генерал Гаммерштайн зібрав між офіцерами сто ринських для нього на дорогу.

Усе те в Грицевій тямці промайнуло, мов дикий, важкий сон. Він вповні отямився аж тоді, коли дихнув рідним гірським повітрям, уцілував руки батька і матері та привітався з рідною хатою.

ОТЕЦЬ-ГУМОРИСТ

І

Василіянин о. Софрон Телесницький мав у Дрогобичі, особливо серед отців василіян, славу гумориста. То — чесна, щира, одверта душа, що в кожде товариство вносить якийсь подув легкості, невимушеної свободи, якусь погідність та веселість. Зачне щось оповідати, то хоч і не садиться на дотеп, як се чинять інші, а проте відразу вводить усіх у добрий гумор, викликає веселість і сміх там, де сама річ, здавалось би, не виявляє нічого смішного. Така вже якась золота душа в тім непоказнім, худім і, бачилось би, радше до меланхолії, як до веселості, наклінним чоловіці.

Така слава попередила о. Телесницького ще, мабуть, перед його приходом до Дрогобича, і він умів піддержати її й потім. Коли ми, діти-школярі, скінчивши другий клас, мали роз'їжджатися на вакації, наш улюблений учитель і повірник, катехит о. Красицький, сказав нам:

— Ну, на другий рік будете мати господарем класу о. Телесницького. Золота душа! Буде вам добре з ним. Одного лише боюся, щоб ви, такі урвителі, не надуживали його доброти та не розвезлися, як циганські пуги.

— Ні-ні, ми сього не зробимо! — кричали ми радісно і в тій щасливій надії роз'їхалися до домів.

Слідуючого шкільного року третій клас нормальної школи був незвичайно численний. По інавгураційнім богослуженні нас завели до великої кімнати, цензор Заяць порозміщував нас у лавках відповідно до росту — менших напереді, а більших назаді; одна лавка, що стояла окремо за залізною піччю, боком до всіх інших, лишилася порожня. Ми й не допитували в цензора, чому се так. Ми недарма були третьокласники і знали, що се по давно заведеному ще єзуїтами звичаю «осляча лавка», так сказати, карна ко-

лонія класу. Кому-то доведеться заселити її? Та я сумніваюся, чи хто з нас у ту хвилю думав про се. В класі було шумно, весело; вакаційне повітря ще не вивітрило з наших голов, а до того надія на такого доброго господаря класу окрилювала дитячі серця. Ми розмовляли, сміялися, деякі ходили посередині, і навіть сам цензор Заяць відложив набік свою звичайну повагу, тим більше, що він властиво й не був іще офіціально іменований цензором, бо се залежало від нового господаря класу.

Ось заголосив плаксивим голосом дзвінок, оповіщаючи початок години, залопотіли в коридорі поквапні кроки якихось запізнених школярів, почулися якісь крики, стукання дверима, і в класі залягла тиша. Чути було клекіт торгового дня на близькій торговиці, пискливі окрики жидків: «Сьвіже сьи́ріки!», крик поросят та скрип бойківських немазаних, щиродерев'яних возів, які славились тим, що в них нема ані одного цвяшка залізного. Діти в класі вже не важились говорити голосно, ані ходити з лавки до лавки; де-де чути ще веселі шепти, притишене хихотання, шелест перевертаних книжок; лише цензор Заяць міреним кроком ходить посередині та глядить, чи всі сидять у такім порядку, як він посадив їх.

— Книжки під лавку! Руки на лавку! — командує він.— Пст! Тихо! Ідуть уже!

Чути в коридорі голосне, мірене стукання кроків, і то не одної, а двох пар ніг. Ближче, ближче до дверей нашого класу... ось нараз відчиняються двері. Входить наперед заживна постать ректора о. Барусевича, з круглим, пухким, але поважним лицем, а за ним висока, худа, дошкувата фігура з широким, видовженим якось наперед, мов конячим, лицем, чорним, мов щітка, наїженим волоссям, низьким чолом, широким ротом та недбало виголеним підборіддям, на якому видно було стернянку чорного, твердого волосся. На фігурі чорна ряса, переперезана чорним широким поясом, але роблена якось мов не на його міру, здавалося — заширока на нього, так що його худе тіло телімбалося в ній, мов доспіле горохове зерно в розбухлім, зеленім іще стручку. Лице фігури робило якесь жалісливе враження не то голодного, не то хорого чоловіка. Джерела веселості, тої, що пливе з доброго, чоловіколюбного серця і так і бризкала з кождого позирку, кождого руху, кождого слова нашого катехита о. Красицького, в лиці нового нашого вчителя ми не завважили ані сліду.

— Ну, хлопці! — промовив о. ректор, велівши нам сісти; говорив, розуміється, по-польськи, бо се тоді, nota bene[1], ще за так званої германізації (се, що тут оповідаю, діялося в 1864 році) була — не знаю, чи згори наказана, чи з власної привички заведена — урядова мова в школі оо. василіян.— Маєте тут нового вчителя і господаря класу, о. Телесницького. Буде вас учити польської, руської й німецької мови, рахунків та співу. Слухайте його, будьте пильні та чемні, аби мені не потребував жалуватися на вас. Я знаю, ви хлопці порядні і не будете робити йому прикрості. Ну, отже! — І з сим словом, яке від біди мало заступати німецьке «also»[2], що ним о. Барусевич любив сипати що хвиля в своїй звичайній, байдуже, чи польській, чи руській, розмові, він подав руку новому вчителеві, супроводив його до ступнів «градуса» — підвищеної дощаної платформи, на якій стояла з одного боку, ближче дверей, учительська кафедра, а з другого, ближче вікна, чорна таблиця,— і відповівши кивком голови на наш поклін, виявлений повстанням із місць, вийшов із класу.

II

— Ну!

Се було перше слово, яке ми почули з уст о. Телесницького. Ми зирнули на нього. Стояв на градусі, високий, тонкий, мов віха на окопі; поли його довгої ряси розвернулися, і під нею видно було чорні, брудні штани, впущені в високі холяви чобіт. І хоча голос його був якийсь прикрий, горляний, і хоча в його лиці не видно було ані сліду веселості, то проте ми, упереджені про його гумористичну вдачу, всі в один голос зареготалися радісним, дитячим сміхом.

Лице о. Телесницького почервоніло. Він зирнув по собі, закинув полу своєї реверенди, а потім, зирнувши остро по класу, озвався:

— А то що? Чого сміетесь?

Ми затихли.

— Хіба я вам позволив сміятися? Хто вам позволив сміятися? — допитував він, остро позираючи по класу.

Ми мовчали, але не почували страху. Після веселих годин о. катехита, на яких бувало повно жартів та сміхів,

[1] Nota bene — нотатка.
[2] Also — отже.

ми не вірили, щоб новий учитель міг уважати наш сміх якимось злочином.

— Я тут господар класу! — мовив він з повагою, яка декому з нас могла видатись навіть дуже гумористичною.— Пам'ятайте собі. На моїх годинах маєте лиш тоді сміятися, коли я вам скажу, і тоді плакати, коли я вам скажу. Розумієте?

Дехто в класі всміхався.

— Halt![1] Ти там! Як називаєшся? — скрикнув о. Телесницький до одного такого сміхуна.

Учень сказав своє ім'я й прізвище.

— Ти чого смієшся?

— Я не сміюся.

— Як то ні? Адже я бачив!

— Я нехотячи.

— Нехотячи? Ну, сідай! А на другий раз пильнуй своєї «хотячи», бо я заставлю тебе нехотячи й заплакати.

Почався звичайний порядок першої години: укладання каталога, знайомлення вчителя з учениками, розсаджування по місцях. О. Телесницький зрештою щодо сього остатнього пункту наразі приняв розсадження, доконане цензором Заяцем, причім затвердив його також на цензорстві.

— Ну, а тепер перейдемо до книжки! Насамперед німецьке.

Ми всі повиймали книжки. Вчитель викликáв учеників за чергою і велів їм читати з книжки по два-три речення. Сам він тим часом широкими кроками ходив по класу, вимахував руками, кивав головою, а коли хто помилився в читанні, підхапував насмішливо помилку, повторяв її на різні лади, стараючися довести її ще більше до карикатури.

— Ага! Der Géssell! Der Gésell! — кричав він.— А може, там є der Gisell, der Gósell, der Gásell, га? Ану, подивися!

— Ні, нема, тілько der Gésell.

— Тілько der Gésell! Га-га-га! То диво. А може, там є der Geséll?[2]

Хлопець, що досі не знав, чого зупиняється о. учитель при сьому слові і чого хоче від нього (він, видно, не мав поняття про те, як акцентується німецьке слово der Gesell, і акцентував його польським звичаєм), тепер зирнув заклопотано на вчителя і мовив несміло:

[1] Стій! *(нім.).— Ред.*

[2] Товариш *(нім.).— Ред.*

— Та... я не знаю. Може й der Geséll.

— А видиш! Нарешті доглупався! Ну, отже: der Geséll! Читай далі.

Коли б ми були старші та й розумілися на психології, ми були би швидко зміркували, що головним, а може й єдиним елементом гумору о. Телесницького була іронія, той гризький плин, що тече з жовчевого успособлення, з невдоволеної, чимось покривдженої або упослідженої вдачі, з хорого організму або з хорої душі. Ми, розуміється, тоді не вміли назвати того, але швидко почули своїми дитячими душами, що гумор о. Телесницького — то не для нас страва, що в ньому криється щось злобне та завидюще, щось таке, як той демон, що ніччю кидається під ноги пішохода і звалює його на землю або стромляє кимаччя між колеса біжучого воза, щоб або віз перевернувся, або колесо зламалося. Сей злобний, оприскливий гумор, що вибухав радістю лиш тоді, коли хтось із нас сказав дурницю, не піднімав наших дитячих душ, але здавлював, гальмував та душив їх. Та се були лише початки, зглядно невинні початки. Далі прийшло зовсім не те.

III

Перші дні шкільної науки йшли сяк-так. О. Телесницький кричав, сердився іноді, говорив кпинами та насміхами там, де би треба було пояснень та добродушної терпливості, але лекції проходили спокійно. Ми привикли до немудрих учителів, до василіянських новаків та пантотців, що замість пояснень часто мали «паци», а замість добродушної терпливості різки,— і о. Телесницький міг видатися нам зовсім не гіршим, а навіть подекуди ліпшим від інших.

Правда, своєї слави як гуморист, як забавний учитель він поки що не виправдив. Навпаки, він робився день від дня якийсь похмуріший та понуріший. Здавалося, що він хорий, що йому чогось не стає; його лице видавалося іноді аж жовтим. Часто в хвилях сердитості він закусував свої тонкі, безкровні губи і оглядався довкола, немов шукав чогось або когось, на кім би міг зірвати свою злість.

І ще одно. Хоча се був третій клас нормальної, по-теперішньому, людової школи вищого, міського типу і ми ледве дійшли в граматиці до деклінацій та кон'югацій, то все-таки ми, особливо ті, що мали бистріше око і не дрі-

мали в часі науки, мали не раз нагоду переконатися, що о. Телесницький навіть для сього низесенького ступня розпоряджав замалим засобом знання. Арифметичні задачі, подані в нашім Rechnungsbuch'y[1], робили йому трудності; навіть з відмінами слів, з німецькими родівниками та з розрізненнями частей мови він не все вмів дати собі ради.

Одна з таких його помилок привела мене уперве в конфлікт з о. Телесницьким. Ученик, що сидів обік мене, викликаний з німецького, мав перекласти речення: Im Sommer herrscht grosse Hitze[2]. Він переклав по-польськи: W lecie panuje wielkie gorąco[3]. Далі йшло речення: In der Hitze spazieren ist schädlich[4]. Ученик зацукався.

— W go... w gora...

— Ну, що? Як же буде: In der Hitze?

— W gorącem![5]

— Як-як?

— W gorącu.

— Га-га-га! Як-як?

— W go... go... gorącości, — пробулькотів збитий з пантелику хлопець.

— Га-га-га! — зареготався о. Телесницький.— Як ти відміняєш, як? Ану, відміняй за порядком!

— Gorąco, gorąca, gorącemu...

Знов вибух реготу вчителя.

— Після якого взірця відміняєш gorąco?

Хлопець не знав, що відповісти. О. Телесницький став перед ним.

— Ну-ну! Після якого взірця? Так, як tato?

— Ні.

— Ну, то, може, так, як мама?

— Ні.

— Так як osioł?

Хлопець скривився. Мовчав, але правою рукою почав утирати собі сльози.

— Ну, що ж, не видобуду з тебе? Осле, але ж gorąco відміняється так само, як zimno. Отже, семий відмінок від zimno як буде?

— W zimnie.

---

[1] Задачнику *(нім.)*.— *Ред.*

[2] Влітку панує велика спека *(нім.)*.— *Ред.*

[3] Влітку панує велика спека *(польськ.)*.— *Ред.*

[4] В спеку гуляти шкідливо *(нім.)*.— *Ред.*

[5] В гарячому *(польськ.)*.— *Ред.*

— А від gorąco?

— W go... gorą...

Вірне почуття мови у хлопця бунтувалося против тої паралелі. Він розпучливо озирнувся довкола, нарешті промовив рішуче:

— W gorączce[1].

Тут о. Телесницькому не стало терпцю. Він ухопив хлопця за вухо, покрутив його так, що сей поневолі витягнув високе «ай», і крикнув:

— Але ж w gorącie, туманe! W gorącie! W gorącie! Запам'ятай собі се.

Якийсь лихий чи добрий демон спокусив мене підняти руку.

— Ну, а ти чого хочеш? — запитав о. Телесницький.

— Прошу отця професора, gorąco не відміняється,— випалив я.

— Як то не відміняється?

— Gorąco — се не іменник ані прикметник, а лише прислівник, а прислівники не відміняються.

— Так? — протягнув о. Телесницький — А zimno[2] що таке?

— Так само прислівник.

— А zimno відміняється чи ні?

Я став, мов розбрикане теля, що стукнеться лобом о стіну.

— Відміняється.

— А бачиш! А як же ти перекладеш die Hitze?

— Upał[3].

— Га-га-га! — зареготався о. Телесницький.— Ýпав! Ýпав, ýпав! — і, повторяючи се слово кумедним руським виговором, він бігав, майже скакав по класу.— Га-га-га! Ýпав. Ну, будеш ти в мене ýпав! Пам'ятай, віднині ти називаєшся ýпав! І щоб не забув, то сядь собі ось тут! Ану, забирайся з сього місця! Переносися до тої лавки, там коло печі!

І він показав ослячу лавку. А сам побіг до таблиці, вхопив крейду і на боковій стіні тої лавки, на самій її середині написав великими буквами: UPAW.

— Тут маєш сидіти, де твоє нове ім'я написане! Ану, марш!

---

[1] В гарячці *(польськ.)*.— *Ред.*

[2] Холодно *(польськ.)*.— *Ред.*

[3] Спека. В українській транскрипції — ýпал *(польськ.)*.— *Ред.*

Я не знав, чи плакати, чи соромитися, чи випрошуватися. Я, сказавши правду, не розумів ситуації і мовчки переніс ся на своє нове місце. В класі зробився невеликий гамір; дехто сміявся; інші, видно, також не зовсім добре розуміли, чи се був дотеп, жарт о. професора, чи кара, а коли кара, то за яку провину?

IV

Та десь так за тиждень, за два по початку курсу о. Телесницький виявив вповні свій талант. Се був талант sui generis[1], будь-що-будь незвичайний. До його повного заманіфестування допомогла одна, здавалось би, проста і незначна річ. Одного дня під час години, не знати як і відки, в руках о. Телесницького появилася невеличка тростинка. Тонкий, може, на півметра довгий, шматок звичайної іспанської тростини. Ми не бачили, щоб він, уходячи до класу, мав її в руках. Аж під час годин — здається, під час німецьких вправ — не знати, як і відки, вона появилася у нього. Мабуть, була досі захована в халяві його чобота. Не скажу навіть, щоб ми завважали її появу. Ми всі писали щось під диктандо о. професора, і коли він, диктуючи, зі звичайним своїм розмахом ходив по класі, ми почули легкий свист. Тільки тоді сміліші зирнули на о. професора і побачили в його руці тростинку.

Розуміється, вид сього педагогічного знаряду не був для нас нічим новим. Ми не ахнули, не зупинилися в писанні; навпаки, можна сказати, що сей вид якось навіть немов додав нам більшої охоти до писання, більшого замилування до мудрості, диктованої о. Телесницьким.

Але в самій поставі, в голосі, настрої та успособленні о. Телесницького ми завважили виразну зміну. Він був оживлений, бадьорий; його очі відзискали блиск, його рухи — живість, еластичність та свободу. Від часу до часу він усміхався солодко, очевидно, любувався якоюсь думкою, може, якимись споминами, що будилися в його душі при свисті тростинки. А скінчивши диктування, він підійшов до одного ученика в одній із задніх лавок, глянув на його розкритий зошит і, не кажучи ані слова, хльоснув його з усієї сили по зігнутих до писання плечах.

— Ой-ой-ой! — скрикнув не так, може, з болю, як із перестраху хлопець.

[1] Своєрідний *(лат.)*.— *Ред.*

— Га-га-га! — зареготався над його головою о. Телесницький.— А ти як написав vergeben?[1]

— F-e-r-g-e...— слебезував ученик.

— А фау! А фау! А фау! — навчав о. Телесницький, покріпляючи кожду научку новим ударом тростинкою по плечах.

— Та я вже знаю! Знаю! Знаю! — кричав хлопець.

— Тепер знаєш, але се тобі на завтра, на послізавтра, і присно, і вовіки віком амінь! — зажартував о. Телесницький по-руськи і далі періщив бідного хлопця, а сам реготався, мов божевільний.

— Прошу отця професора! — благав ученик, крутячись на місці, а далі дав нурка і сховався під лавку.

— Зараз вилізь! — кричав учитель.

— Не вилізу, бо отець професор мене заб'ють! — говорив переляканий хлопець з-під лавки.

— Не бійся, вже не буду бити.

Ученик виліз, та в тій хвилі о. Телесницький кинувся на нього, спіймав за волосся і почав товкти його головою до лавки.

— Се за те, що ти ховався! Маєш! Маєш! О, три гудзи на чолі! Маєш мені носити їх до завтра. Га-га-га! Не смій ані змити, ані стерти, щоб я ще завтра бачив їх!

Ми, діти, помертвіли зразу, почувши свист тростинки та ляск ударів. Ми думали, що биття озвірить учителя, розсердить, розлютить його. Але де там! Доконавши сього огидного знущання над хлопчиком, наш учитель був веселий, усміхався, жартував, мало не підскакував, ходячи по класу.

— Отже то, аби ви знали,— говорив він докторальним тоном, немов витягаючи сенс моральний із того, що власне сталося,— що vergeben, verjagen, verzeihen, verleihen[2] і інші подібні слова мають на початку v, а не f. Хто ще знає таке слово?

— Verdrehen! Verderben! Vermindern![3] — лунали голоси з різних лавок.

---

[1] Віддавати *(нім.).— Ред.*

[2] Віддавати, роздавати; прогнати, вигнати; виконувати, помилятись; давати напрокат, в борг, нагороджувати *(нім.).— Ред.*

[3] Повертати, викривлювати; псуватися, гинути, губити; зменшувати, скорочувати *(нім.).— Ред.*

— Fertig![1] — сказав мій сусід із ослячої лавки.

— Га? Що? — схопився о. Телесницький.— Хто то сказав fertig?

— Козакевич.

— Козакевич? Ти? Як пишеться fertig?

— На початку єф.

— А пощо ж ти крикнув?

— Та я не знав, чи воно подібне до тамтих, чи ні.

— Так? То ти будеш мене на сміх підіймати?

І тростинка о. Телесницького знов почала свою педагогічну роботу.

Відтепер о. Телесницький уже не нудився, не жовк та не нидів під час шкільних годин. Він мав пишну забаву, що, очевидно, додавала йому гумору, апетиту й здоров'я. Він входив у клас, мов укротитель диких звірів у клітку, і гуляв поміж нами, як необмежений пан наших тіл і душ. Та вдесятеро чуткіше гуляла його тростинка. То значить, не та перша, маленька, жовта, що показала нам о. Телесницького в його новій ролі. Ся перша не видержала довше двох днів напруженої праці. За нею прийшла інша, блідосолом'яної барви, густо сукувата і значно грубша. Ся була любіша нашому катові, бо її суки причиняли більше болю, від її ударів повставав дужчий крик, писк, лемент,— і о. Телесницький серед того вереску та пекла бігав по класу, регочучись, затираючи руки, підскакуючи та приговорюючи. Він особливо любив острити свій дотеп на прізвищах своїх — не знаю, чи учеників, чи жертв.

— Козакевич! Ти походиш від козаків. Терпи, козаче, отаманом будеш!

І тростинка в роботі, чи була яка причина, чи ні. А що Козакевич був хлопчина малий, слабосилий і мав тоненький, пискливий голос, то при його зойках о. Телесницький реготався і жартував:

— Ов, ти, мабуть, не від козаків походиш, а від кози. Козю-козю-козю, бе! Козю-козю-козю, бе!

І б'є й любується несвітським вереском дитини. А покине сього, дивись, за пару минут чепиться Мороза за якусь помилку в табличці множення і вже знов жартує:

— Мороз — боже його помнож! А ти як множиш, га? Neun mal neun ist neun und neunzig[2], так? A einmaleins!

[1] Готовий *(нім.).— Ред.*

[2] Дев'ять помножити на дев'ять є дев'яносто дев'ять *(нім.) — Ред.*

A einmaleins! A einmaleins![1] Я вас буду вчити! Я вам покажу!

А коли, було, його рука втомиться й йому прийде потреба відпочити, то він, ходячи по класу, солодко всміхається, дивлячись на перелякані, заплакані лиця дітей. Чим більше було таких лиць у класі, тим веселіше почував себе о. Телесницький.

— Прийдіте, мученици і праведници! — приговорював він, немов присолюючи болючі рани своїх жертв.— Прийдіте, єлика праведна, єлика прелюбезна. Перший Мороз — хтів би добре сісти, та не мож! Правда, Морозе? Другий Корпак — чує, що й у нього щось не так. Третій Скрипух — чує, що задок запух. Четвертий Матківський — і в того фелер таківський. П'ятий Ортинський — дістав за свій розум дитинський. Шестий Федермесер — і в нього ist nicht besser[2]. А семий Алерганд — дістав mit starker Hand[3].

По кількох неділях такої практики довів клас до того, що діти справді туманіли зо страху і поступи в науці були чимраз гірші. Хоч усі вчилися і силкувалися якмога встерегтися побоїв, але ніяка пильність не помагала. Боязливіші, викликані до таблиці, тратили голос, тратили пам'ять вивченого; інші хоч і вміли, але, переконавшися, що за найменшу помилку їх ждала така сама кара, як і тих, що не вміли нічого, тратили віру в себе, махали рукою і або йшли до класу в надії на ласку божу, що ану ж як-небудь страшний василіянин не догляне, не «вирве» їх, або зовсім не ходили до школи по кілька день, воліючи за неоправдану неприсутність раз дістати кару, зазнавши перед тим хоч кілька день свободи чи то в лозах над рікою, чи в ліску за містком, ніж наїдатися страху і відбирати кару день у день. А в класі тим часом стояла ненастанна тривога, лунав крик, і плач, і лемент, а над усім горував дикий, майже ідіотичний регіт отця-гумориста.

V

Ми жили весь час, мов у тумані. Хлоп'ячі веселощі щезли; діти ходили, мов приголомшені, насовлені, мов сердиті. Товариські забави були тоді ще загалом за-

[1] А один помножити на один! *(нім.).— Ред.*
[2] Не краще *(нім.).— Ред.*
[3] Сильною рукою *(нім.).— Ред.*

боронені і навіть каралися інколи; та ученики третього класу того року коли й здібні були до якої забави, то хіба до такої, що починалася і кінчилася бійкою. Билися між собою, билися по вулицях з жидиками, з термінаторами, з уличниками. Я не знаю, чи інші діти жалувалися своїм батькам та опікунам на ті щоденні побойовища в класі; здається, що так, бо чутка була, що деякі багатші купці жиди, бачачи, що їх діти приносять день у день синяки на спинах та сидженнях, ходили жалуватися до ректора, а коли се не помогло нічого, повідбирали своїх дітей зо школи. Дехто грозив скаргою до суду, але на виграння справи не було надії; биття вважалося тоді в Дрогобичі неминучим складником педагогії, а особливо елементарної. Щодо себе знаю, що я нікому не жалувався, нікому не говорив про те, що діялось у класі, але пам'ять тих огидних сцен, що тяглися день по день цілий рік, врізалася дуже глибоко в мою душу. Тямлю, що, скоро було коли знайду хвилину вільного часу, беру прут, запхаюся десь у бур'ян і січу, січу всі листочки, всі бадилі, гілляки, цвіти, все, що можна знівечити, б'ю й січу, доки довкола мене не стане найобридливіша руїна. Багато разів господарі й господині сварили на мене за се, бо я в своїй вандальській заїлості не розбирав, чи нищу шкідливі ростини, будяки, кропиву, осет та лопухи, чи пожиточні — буряки, фасолю, помідори та іншу городовину. Надто вночі я зривався, кричав, рецитував лекції, а потім плакав, просився, так що «цьоця» не могла видержати зо мною і не раз будила мене штурканцями, питаючи напівдобродушно, а напівсердито:

— Хлопче, а тобі що такого?

Правда, я вчився добре, і о. Телесницький рідко міг виловити мене на якійсь помилці. Надто місце, де я сидів, було дуже догідне: між кафедрою, де з початком кождої години засідав о. Телесницький і відки своїм шулічим поглядом вибирав собі жертви, тобто викликав до питання звичайно тих, що мали найбільше заляканий вираз лиця і у яких, по його словам, малювалося на лиці нечисте сумління,— він мав звичай викликати відразу перед градус десять або дванадцять учеників і поти питав та мучив їх, поки всі за чергою не покуштували його тростини,— отже, кажу, між кафедрою і моєю, себто «ослячою», лавкою стояла кругла залізна піч з масивним, може, на півметра високим, підмуруванням і закривала мою лавку перед його зором так, що ми, горожани сеї лавки, зглядно рідко по-

падалися на очі о. Телесницькому, звичайно аж тоді, коли він по перших екзекуціях попадав у веселий настрій, збігав із градуса і починав, жартуючи, та підскакуючи, та розмахуючи руками, бігати по класу. А в таку пору він бував «добрий», любив, коли ученики вторували його ідіотичному сміхові, і хіба виїмково причепився до кого з невикликаних до градуса. Значить, я дуже рідко підпадав під руки о. Телесницькому, та проте враження того року лишились у мене незатерті, болючі й досі, і не в одному — чую се — скривили мій характер, попсували мою вдачу, причинили мені немало душевної муки в цілім житті. Певна річ, що й з іншими учениками було не ліпше. Та ні, з многими було далеко-далеко гірше.

Згадаю лиш одного. Моїм безпосереднім сусідом у «ослячій» лавці був якийсь Волянський — тихий та спокійний хлопчик, з головою так видовженою і сплющеною з боків, як я не бачив ні в кого потому. Хлопець був не сотворений для шкільної науки, а бодай для такої, як її подавали у василіян у Дрогобичі. Не знаю, як він дійшов до третього класу, але те знаю, що в третім класі він був справді «ослом»: ані читати добре не вмів, ані додавати, ані писати,— про відміни, складання німецьких речень, множення та ділення й не говорити. Я не тямлю, коли й яким припадком він дістався до «ослячої» лавки,— певно, не обійшлося без посередництва тростинки о. Телесницького. Але, посадивши його тут, наш кат на якийсь час лишив його в супокої. «Заривав», себто запитував іноді, коли був у добрім гуморі, але, не одержуючи відповіді, вдоволявся стереотиповим дотепом: «Волянський — осел дарданський. Із нього науки, як з цапа вовни»,— і йшов далі.

Я зразу, за прикладом інших хлопців, а головно самого вчителя, також сміявся з Волянського, називав його ослом дарданським і т. і. Але швидко між нами виникли зовсім інші відносини. Почалося з дрібних товариських послуг: сьому з нас треба пера, тому олівця, сей забув чорнило, той книжку — почали ми потроху ставати один одному в пригоді. Почав я пізнавати, що Волянський — добрий хлопець. Далі, на паузах, виходячи зі школи або перед початком години, ми заходили в розмови. Звичайно, як діти, як селянські сини — про рідне село, про улюблені забави, гулянки та заняття. Оказалося, що оба ми любили ліс, любили зелені луги, наші підгірські річки, риболовлю, пташків, гриби та ягоди. Всі ті речі давали нам тему до

безкінечних розговорів, у яких ми інстинктом обминали «злобу дня», всю ту погань, що нас окружала в класі. Показалося ще одно — Волянський умів оповідати чудово. Він не запинався, не гикався, не повторяв поодиноких слів, як чинив, відповідаючи на питання о. професора. Його слова плили рівно, свобідно, були добірні та якісь такі мелодійні, що відразу хапали мене за серце. Оповідав, як старий, поважно, хоч ані крихти не «садився», з якимось відтінком тихої меланхолії. Досі бринить мені в душі його солодкий, рівний, тихий голос; досі триває почуття чогось ніжного, м'якого, гладкого та невимушеного, мов гладесенька, довга шовкова нитка тягнеться десь у безмежну далечінь — се враження його оповідань. Змісту їх не тямлю, але враження не затреться в душі до смерті. Коли було зачне оповідати, то зараз немов інший робиться, немов якийсь окремий, чужий дух вступає в нього і говорить його устами. І ніколи не повторявся, не говорив про те саме і тими самими словами. Все знав щось свіже, а може, лише таким свіжим способом оповідав.

Швидко я засмакував у його оповіданнях, мов бджола в меді з чужого улія, і зробився майже невідступним його товаришем, а властиво слухачем. Я почав ходити до нього на кватиру, пробував переробляти з ним, що мали ми завдане на завтра. Волянський ішов на ту роботу, аки овча на закланіє. Посидимо було з півгодини, помучимося. Що було до писання — рахункові задачі, німецькі задачі,— те попишемо, а властиво Волянський відпише від мене, а усного не може похопити.

— Ні,— скаже сумно,— не береться се моєї голови. Ось послухай лише!

І ми засядемо де-будь у куті — чи то в пустій комірці, чи в огороді, де нас ніхто не чує, і він почне оповідати. Коли вичерпалися його власні враження та описи, він перейшов до казок. І диво! Той хлопчик, що не міг нізащо затямити, як відміняється die Biene, а як der Bär, кілько буде 7 × 8, а кілько йде 7 у 65 — той сам «осел дарданський» знав напам'ять невичерпану силу казок і вмів оповідати їх так складно, так гарно та плавно, що я, привикши змалку чути добрих сільських оповідачів, і то добрих на різні лади — і жартливих, і сумовитих,— при його оповіданнях сидів, мов зачарований. Досі я згадую про сього хлопчину як про невияснений для мене психологічний феномен. Коли почислити докупи весь час, який він ужив на опо-

відання в моїй присутності, то, певно, вийде щонайменше тиждень, коли й не більше. І весь той час Волянський оповідав плавно, рівно, до речі, без зайвих фраз — і, що найцікавіше! — ніколи не повторив одного і того самого оповідання два рази. Його оповідання плило гармонійно, мов невеличка підгірська річка, що лагідно туркоче, ніде не спиняється, ніде не творить ані великих закрутів, ані тихих плес, ані шумних водопадів і ніколи не вертає взад. Я був так очарований його казками, що, хоч плохий каліграф, пробував записувати їх — звісно, з пам'яті, вечором у себе дома. Але де там! Не йшло! Чар його оповідання лежав у його слові, в його голосі — тодішня моя дитяча рука не була здібна перенести ані крихти всього того на папір, і я, знеохочений, кидав свої записки в огонь.

Можливо, що я прибільшую трохи, тобто, що в моїй уяві крізь призму довгих літ і трагічної смерті того хлопчини його постать виросла понад свій дійсний розмір. Сконтролювати сього не можу; спомини — се справді Dichtung und Wahrheit[1]. Чим більше і щиріше мемуарист силкується перенести вповні, з усіми фарбами й тонами, той образ давно минулих подій, який лишився в його душі, тим більша небезпека, що він до того образу додасть щось зайвого, пізнішого, нанесеного течією часу. Але ж зусилля в противний бік — подати лише голі контури картини, лише силуети або навіть дерев'яні рами — ще шкідливіше для вірності споминів, бо дає скелет замість живого тіла, пустопорожню тінь замість конкретної дійсності.

Нехай же мій малий товариш Волянський стає перед вами в тій проясненій подобі, в якій він живе в моїй душі! Навіть коли в дійсності він був менше інтересний, мав менше оригінального талану, ніж мені здавалося тоді й здається тепер,— кому яка шкода з того? А злочин того, що був — знов так здається мені — причиною його смерті, через се таки не буде менший.

А причиною його смерті був не хто інший, як той сам наш учитель і кат, о. Телесницький! Не тямлю докладно, як воно вийшло, досить, що раз він «узявся до нього по-своєму». Викликав його до градуса, почав питати і зараз, на першій хибній відповіді, так засміяв, закпив, загулюкав його, що бідний хлопець зовсім забув язика в роті.

---

[1] Поезія і дійсність *(нім.)*.— *Ред.*

— Волянський, та бо ти у нас таки нічого не вчишся! — кричав о. Телесницький, торгаючи його то за руку, то за вухо та скачучи довкола нього, мов кат довкола грішної душі.— Я тебе вже не раз заривав, остерігав, упоминав, а ти ні та й ні. Га, сину, то так не можна! Мусимо раз подивитися тобі там, відки ноги ростуть! Ану, цензор, помічники! Простягніть його!

Цензор і помічники прибігли як стій. Волянський зразу стояв як оголомшений, не плакав, не просився, лише глядів якимись безтямними очима на о. Телесницького. Сей входив чимраз у ліпший гумор.

— Ану його! Кладіть! Або ліпше чекайте! Його тато, бідний, тратився на штанята... Штанята нічого не винні. Стягніть йому штанята.

Волянський кинувся, мов ужалений. Я бачив здалека, як його бліде лице нараз обіллялося краскою. Він кинувся до колін о. Телесницького, почав обіймати їх, благаючи помилування:

— Прошу отця професора! Я вже буду вчитися! Не буду ні їсти, ні спати, доки не навчуся всього! Прошу мені дарувати ще сей раз! Лиш сей остатній раз!

— Ні! — радісно кричав о. Телесницький, аж у долоні плещучи.— Ану, беріть його!

Цензор і помічники вхопили Волянського за руки, почали розщіпати його штани.

— Прошу отця професора! Лиш не на голу! Лиш не на голу! Я вже буду терпіти, буду лежати тихо. Лиш не на голу!

— Ні! Навмисно ні! — кричав о. Телесницький.— Ти засидівся занадто, треба тобі всипати такого, щоб ти хоч пару день не міг сісти!

І він пішов до вікна і взяв у руку грубу метрову паличку з вільхового прута, сукувату, покриту негладкою корою. Кілька день уже жалувався о. Телесницький, що не може настарчити тростин на наш клас, а отсе того дня ми побачили на кождім вікні наставлені по дві такі вільхові палиці. Ми не знали зразу, пощо вони там стоять,— одні догадувалися, що для піддержування фіранок, інші міркували, що се тички для тичення фасолі, що росла під вікнами в монастирськім огороді. Про властиву ціль тих знарядів, ту, яку глухо відчувала шкіра кождого з нас, ніхто не важився висловити здогаду. А проте всі з респектом гляділи на ті загадкові палки, і, хоч учителя не було в класі,

ніхто не важився доторкнутись до них, а тим менше повикидати геть, у город або на вулицю. Тепер, коли о. Телесницький узяв у руки один із тих бучків і, помахуючи ним, весело наближався до своєї жертви, ми раптом зрозуміли їх призначення. Тим часом з Волянським зробилася несподівана зміна. Неминуча та й ще ганебна бійка, якої досі не бачив наш клас і якої він мав бути першою жертвою, довела його до одуру. Сей на вид слабосилий та невеличкий хлопчина почув у собі силу розпуки. Він шарпнувся, штовхнув одного помічника кулаком, а другого, що розпинав його штани, коліном у груди, і оба відскочили від нього. Цензор Заяць держав його ззаду і кинув ним на градус. Він, закусивши зуби, почав фицкати ногами. О. Телесницький з буком у руках заскакував коло нього, та ось Волянський махнув чоботом якраз у тій хвилі, коли вчитель схилився вниз, і чобіт ударив його в самі зуби.

— Овва! — скрикнув о. Телесницький, хапаючи себе долонею за рот. Із розтовченої губи потекла кров. Біль о. Телесницького був, мабуть, не дуже сильний, бо він, винявши з кишені хустку, лівою рукою приложив її до рота, а в правій замахнув палицею і, не тратячи доброго гумору, говорив далі:

— Е, сину! Так ти ось як? Ну, се у нас не йде! Сього ми не можемо дарувати! Ану, кладіть його!

Помічники тим часом разом з цензором таки премогли Волянського, стягли з нього верхні й нижні штани і простягли його на градусі. Оба помічники держали цупко за ноги, цензор сів на його плечах, придержуючи обома руками його руки, а о. Телесницький кинувся щосили бити бучком по голому тілу. Зараз за першим ударом Волянський крикнув страшенно. О. Телесницький зупинився; він смакував сей крик болю і не міг здержати себе, щоб не зажартувати:

— А, прецінь ми раз почули від тебе людський голос! Ану, ще раз!

Другий удар — новий несвітський окрик.

— О, се ще краще! — жартував о. Телесницький.— Зовсім так, як в тій пісні співається:

Dobył tak pięknego głosu baraniego,
Aż się stary Józef przestraszył od niego[1].

[1] Видобув такий гарний баранячий голос, що старий Йосиф перелякався його *(польськ.).— Ред.*

А потім удари посипалися густо, градом.

— Ти мене до крові, то я й тебе до крові! Кров за кров! Кров за кров! — приговорював о. Телесницький.

І він сік, сік... Крик, виск, пищання нещасного хлопця, ніщо не зрушувало ката. Ось із-під вільхових сучків показалася кров, потекла струмком по білому тілу, на сорочку, на дошки градуса. О. Телесницький ще бив. Вільхова палка була забризкана кров'ю, а з неї кров під час розмаху почала бризкати по білих стінах класу. Волянський лежав тихо, очевидно, зомлів.

О. Телесницький зупинився. Дихав важко з натуги. Закровавлену хустку відняв від уст, потім вийшов на коридор, приніс склянку води і хлюпнув на зомлілого хлопця. Сей отворив очі, застогнав.

— Га-га-га! Пане Волянський! А як вам дрімалося? — жартував о. Телесницький.— А що, знаєте тепер, як то смакує? Ну, поможіть йому вбиратися!

Цензор і помічники підняли Волянського, привели в порядок його одежу, раз у раз піддержуючи його.

— Ну, що ж ти, не маєш сили сам стояти на ногах? А мав силу вибити мені зуби! Го-го, синку! Бачиш тепер, як то у нас виглядає? Ади!

І він показав йому закровавлену палку і кроваві кропки по стіні, що набризкали з неї.

— Бачиш? А знаєш, як то називається? Отже, знай, се кутя з маком! Ти бачив, як на святий вечір кидають її на стелю і вона отакими бризками прилипне до стелі? Що тоді приговорюють? Не тямиш? Правда, кажуть: «Сійся, родися, жито, пшениця, всяка пашниця!» Так само і в нас. Із отакого сім'я має вирости пильність, умілість, послух, покірність, пошанування старших і всяка інша пашниця. Ну, а тепер іди на місце.

Волянський, тихо стогнучи, стояв на місці. Помічники цензора взяли його попід руки і повели до лавки.

Сідаючи, він скрикнув з болю.

— Га-га-га! — реготався о. Телесницький.— А що, бігають мурашки? Шкроботять хрущі? А видиш, як то недобре засиджуватися на однім місці! Га-га-га! Смійтеся, хлопці! Смійтеся!

І весь клас зареготався силуваним сміхом.

— Отак! То гарно! Так належиться! Не правда, я вам не казав, що ви повинні тоді сміятися і тоді плакати, коли

я вам скажу? Видите, преці я довів вас до того. Добре, хлопці! Хвалю вас за се!

Поки йшов регіт у класі і все оте дике знущання над дитячими душами, я в «ослячій» лавці, обік покараного товариша, душився від плачу. Мене щось стискало за горло, пекло внутрі, проймало болем, соромом і жалем, мовби я сам був винен усьому тому, що тут сталося, мовби я сповнив тяжкий злочин, дивлячися спокійно на се катування, не кричачи гвалту або не лігши сам під удари. Я потайки схилився і цілував, і слізьми обливав холодну руку Волянського.

Він сидів обік мене блідий, як труп. Ані кровиночки не було видно в його лиці, ані в губах. Очі й лице були мокрі від сліз. Він зирнув на мене не то з зачудуванням, не то з німою подякою і прошетав:

— Проведеш мене додому?

Я кивнув головою.

— І скажеш господині все, як було?

Я ще раз кивнув головою. Ми замовкли. О. Телесницький уже бігав по класу, розмахуючи кривавою паличкою, і шукав нової жертви для свойого людожерного гумору.

Я провів Волянського на його кватиру і розповів усе його господині. Бідна міщанка аж за голову вхопилася, побачивши скатовану дитину. Відмочуючи та віддираючи криваві штанці від його ран, вона ридала, як по своїй власній умершій дитині. Вона проклинала нелюда-монаха, грозила, що піде до ректора, що покличе лікаря, аби списав visum repertum[1], та, мабуть, не зробила сього. Одно лише зробила — положила Волянського до ліжка. Коли я прибіг вечором, він лежав у сильній гарячці і не пізнав мене. Аж тепер прийшов лікар і нагнав мене додому. Більше я не бачив Волянського. За тиждень він умер на запалення мізку. Ми ховали його з парадою, вся школа парами ходила на похорон. Усім було весело, бо той день був вільний від науки.

VI

Та се я перехопився трохи в хронологічнім порядку подій, забігши аж до покарання Волянського, що було кульмінаційною точкою всіх огидливих подій, яких

[1] Посвідку про побої *(лат.)*.— *Ред.*

свідком довелось мені бути того страшного року. О. Телесницький не відразу і не без певної боротьби з нашого боку довів нас до того, що ми плакали й сміялися по його наказу.

Певна річ, ся боротьба, була зовсім дитяча. Про якесь свідоме, солідарне поступування, про можність якогось супротивлення, якогось протесту з нашого боку в нас не було ані думки. Навіть на те, щоб жалуватися кому-будь на поступування нашого господаря класу, ми не швидко надумалися. Та й кому було жалуватися? Щодо ректора о. Барусевича, то хоч ми й любили його і вважали справедливим, але доступу до нього не мали. О. Телесницький упередив нас, сам раз у раз жалувався на нас, що ми ліниві, непослушні, свавільні і що без бійки не можна собі з нами дати ради. Очевидно, він таким способом загороджував поле всякій скарзі з нашого боку на биття та жорстокість. Навпаки, під впливом його наговорів о. Барусевич кілька разів приходив до нашого класу, вичитував нам острі нагани та докори, побув звичайно з півгодини на лекції, а переконавшися наочно, що хлопці справді зле відповідають і мало вміють, повторяв свої докори і догани і відходив, здвигаючи плечима, очевидно лишаючи о. Телесницькому вільну руку робити з нами, що його душа забажає.

Своєму улюбленому катехиту о. Красицькому ми найскорше були б пожалувалися, та, на жаль, він зараз з осені захворував і науку релігії замість нього обняв той сам наш кат о. Телесницький. Аж десь по різдвяних святах о. Красицький видужав настільки, що міг прийти до нашого класу.

Він увійшов, як звичайно — потиху, так, що ми не чули його кроків, потім, прожогом отворивши двері і, мов із засідки, зазираючи до класу та регочучись своїм веселим, добродушним сміхом:

— Га-га-га!

Ах, але се не був його звичайний, давній сміх! Се була якась силувана, позичена веселість. І лице о. катехита не було давнє, кругле, здорове, радісне, з блискучими, веселими очима. Тепер воно було якесь запале, цеглясточервоного кольору, з чорними колесами під вигаслими очима, з жовтими плямами на висках. Та й ми на його сміх не відповіли по-давньому, дружнім, веселим реготом, але, як миші в пастці, сиділи мовчки, насовлені, та тільки дехто знехотя всміхався. О. катехит звільна, з простягненою на-

перед головою надійшов на середину класу, став і довго роззирався по учениках, немов шукаючи чогось загубленого або мов заблуканий роззирається, не можучи зміркувати, в яке місце зайшов він, блукаючи.

— Діти! — скрикнув він нараз з якимось жартливим острахом у голосі.— А вам що такого? Чого так сидите, мов раки в торбі? Чому не смієтеся? Як то, ви не тішитеся моїм приходом?

— Тішимося,— відповіли ми.

— Але як? Ов, ви вже, бачу, забули, як треба дітям тішитися. Що ж, як же вам жилося за той час, поки ми не бачились?

Ми мовчали. О. катехит почав випитувати одного по однім, почав, як-то кажуть, тягти за язик і тільки по якімось часі довів до того, що один, далі другий, далі третій розплакався і почав оповідати свої пригоди. О. Красицький зразу не хотів вірити, велів одному, другому, третьому роздягатися і аж ахав, аж руками об поли бився, бачачи на дитячих тілах численні синяки, струпи та шрами з загоєних ран.

— Бійтеся бога! А се що таке? — мовив він.— Хіба ви не вчитеся, не пильнуєте школи, робите о. Телесницькому збитки?

Та нараз, не слухаючи наших відповідей, додав:

— Ні, хоч би ви були не діти, а стадо овець, то й то так знущатися було б гріхом. Ну-ну, цитьте! Вже я поговорю про се з о. Телесницьким і з о. ректором, якось-то воно буде.

Бідний о. катехит, очевидно, не знав, що своїм добрим наміром ще погіршить наше положення. Другого дня перед першою годиною рано прибіг на наш коридор монастирський ламполиз — ученик із четвертого класу, що жив у монастирі, діставав тут харч і одежу (головно завдяки о. Красицькому), вчився в школі і рівночасно співав у церковнім хорі та сповняв роль паламаревого помічника,— і, викликавши кількох учеників нашого класу, в тім числі й мене, на коридор, мовив з видом немалого заклопотання:

— Бійтеся бога, хлопці, що ви наробили вчора?

— Та що таке?

— Пощо ви наговорили о. катехиті, що о. Телесницький б'є вас?

— Або що? Хіба се не правда?

— Та що з того! Тепер будете мати біду.

— Яку?

— Вчора в рефектарі о. катехит почав ганьбити о. Телесницького. Зразу говорив лагідно, а коли о. Телесницький сказав, що то неправда, що хлопці ліниві та свавільні, а про биття набрехали, о. катехит розсердився. Так розсердився, що я ще ніколи не бачив його такого сердитого. Почервонів увесь, як буряк, кинув ложку та як не крикне: «Отче, що ви без серця, се я бачив учора, оглядаючи синяки та струпи на тих дітях. А тепер бачу, що ви й без честі. Ви дуже помилилися в виборі свойого звання. Вам треба було йти на псобійника, не на священика й учителя». Тут о. Телесницький зірвався з місця й почав і собі щось кричати, о. ректор почав утишувати їх, а мені веліли забиратися геть із рефектара. То я вже не чув, що там було більше, лиш то знаю, що о. катехит, прийшовши з рефектара, зараз положився до ліжка і почав кашляти кров'ю. Я побіг по доктора; отже не знаю, що казав доктор, але о. катехит лежить хорий.

Лампoлиз угадав. О. Телесницький прийшов до класу в надзвичайно веселім настрої і задав собі того дня багато праці з нами: не спочив, поки весь клас один у одного не закуштував буків, не виключаючи навіть цензора Заяця, з яким кілька минут вели завзяту боротьбу чотири щонайдужчі хлопці і якого повалено на градус аж при власноручній помочі о. Телесницького. Ото була для нього радість! Немало дотепів висипав він того дня, а найудатніший був остатній. Він написав на таблиці великими буквами:

«Dnia 15 grudnia wielka klęska w III klasie»[1].

А під тим по-руськи:

«Дня 15 грудня великая кляска в III класѣ».

— Га-га-га! — реготався він.— Ану, ти, Упав! — се він до мене так.— Чому то називається кляска?

— Бо як б'ють, то кляскає, ляск іде,— відповів я.

— Добре. Отже, маєте мені кождий на завтра переписати се по 100 раз, а то на те, щоб ви той день і ті слова затямили собі на ціле життя і щоб знали, як перед одним професором жалуватися на другого.

О. катехита Красицького ми вже більше не бачили в класі. Після тої пам'ятної сцени в монастирськім рефектарі він як зліг у постелю, то вже не піднявся з неї, хоча дожив іще до тої пори, коли о. Телесницького перенесено з Дрогобича до Добромиля. Той сам «лампoлиз» оповідав

[1] Дня 15 грудня велика поразка в III класі *(польськ.)*.— *Ред.*

мені, що, виїжджаючи з Дрогобича, о. Телесницький хотів було зайти до келії хорого о. Красицького і попрощатися з ним. Але хорий не велів впускати його.

— Ніколи в моїм житті я не бажав нікому зла, не сварився ні з ким і не пам'ятав заподіяної мені кривди, ані зневаги. І о. Телесницькому я не пам'ятаю того, що він говорив мені. Але того, що він робив з дітьми, я не прощу і не розгрішу ніколи. Бог, як хоче, може простити, але я не бог. Коли через се грішу, то радо понесу сей гріх на той світ. Але мені здається, що я сповнив би десять раз більший гріх, якби подав йому руку, якби дружньо стиснув ту руку, сплямлену найтяжчим злочином — систематичного, масового дітовбійства.

VII

Та поки що о. Телесницький мав необмежену власть над нашим класом і задержав її до кінця року. Правда, йому прийшлося побороти ще одну опозицію, але з сею він упорався ще легше й швидше, як з о. Красицьким. Ся опозиція — се був «пан Білинський», інтересна поява тих часів, про яку годиться тут сказати кілька слів.

Ми, діти, не знали докладно, хто такий той пан Білинський, хоча він був щоденним гостем у нашій школі. Лише пізніше я довідався, що се був колись народний учитель, який по довголітній праці осліп на очі, стратив службу і, не маючи іншого способу життя, а може, кермуючись і іншими мотивами, ідеальнішого характеру, осів у Дрогобичі, купив чи винаймив невеличкий домик десь на Ткацькій вулиці чи над Солоним Ставком і отворив там sui generis пансіон для незаможних учеників. Він приймав до себе дітей заможніших селян або й священиків на кватиру, по десять, дванадцять або й п'ятнадцять; його жінка й наймичка варили їм їсти, прали шмаття, шили одежу, навіть шапки (по тих шапках, незугарних та однакової форми, які ми прозивали гірканями, можна було й пізнати пансіоністів пана Білинського), а сам пан Білинський виконував над ними не лише домашню опіку, але надто її працю корепетитора, перероблював лекції, випитував, доглядав писемних вправ. Хоч не здібний до публічної служби, він, проте, не був зовсім сліпий; не знаю, яка була у нього слабість, досить, що бачити він міг лише зовсім зблизька, притулюючи книжку майже аж зовсім до носа або носа до

таблиці, а ходячи або сидячи, раз у раз махав головою то направо, то наліво, мов перебігаючи зблизька очима рядки якоїсь дуже великої книги і по скінченні одного живо біжучи знов до противного кінця. Та що було найцікавіше в появі пана Білинського, так се те, що він виробив собі у оо. василіян незвичайний на ту пору привілей: що день разом зі своїми пансіоністами приходив до школи, розміщував їх по класах і сам сидів у школі весь час шкільної науки, годину в тому класі, годину в іншому. Він сідав звичайно в остатню лавку, прислухувався науці, особливо пильно вважав, коли питано кого з його пансіоністів, іноді в таких випадках робив свої уваги або, нібито докоряючи хлопця, старався зручно піддати йому добру відповідь.

До інших хлопців пан Білинський зовсім не творився, та проте всі ми любили його. Під час пауз він сидів тихо, не боронив нам ані кричати, ані бігати, терпливо дихав несвітською курявою, яку збивало 60 або 70 пар хлоп'ячих ніг, а коли не раз перед годиною німецького або рахунків цілий клас не знав напевно чи якогось родівника, чи якогось рахунку, ми обертались до пана Білинського, і він ніколи не відмовляв свойого пояснення. Його пансіоністи сміялися з нього, з його скупості (він був скупий поперед усього для себе, ходив у біднім міщанськім убранні, густо вкритім латками, і призвичаював також своїх пансіоністів до можливо простої та скромної одежі), але проте любили його за його терпливість та добродушність. Загально звісний був у Дрогобичі жарт, що пан Білинський знає для непослушних та лінивих у своїм пансіоні одну-однісіньку кару — наколоти провинника своєю власною, тиждень неголеною бородою.

О. Телесницький зразу толерував пана Білинського в своїм класі. Інколи навіть, у сумнівних для нього наукових питаннях, він обертався до нього:

— Пане Білинський, а ви як гадаєте?

Пан Білинський уставав із свойого місця і, махаючи ненастанно головою, загикуючись, глухим голосом відповідав або, вийшовши до таблиці, помагав виробити рахунок.

Призвичаєний до давньої практики василіянської школи, пан Білинський ніколи не протестував, коли вчителі в класі били учеників. Навпаки, іноді, коли кара трафила когось із його пансіоністів, що дався йому взнаки чи то непослухом, чи лінивством і котрого він, проте, не важився

карати дома, він висловлював своє вдоволення глухим буркотанням:

— А так, так, так! Так йому треба.

Почувши кілька разів такі голоси одобрення з уст пана Білинського, о. Телесницький ще більше полюбив його і поводився в класі так, як коли б там зовсім не було ніякого постороннього свідка. Яке ж було його зачудування, коли одного разу, в часі надзвичайно «веселої» години — веселої для о. Телесницького, а болючої для кільканадцятьох учеників — серед загальної, мертвецької тиші заляканих дітей почулося з кута з остатньої лавки голосне хлипання. Пан Білинський, скулившися і притуливши лице до лавки, плакав ревними сльозами.

— А там що таке? — скрикнув о. Телесницький.

Ніхто не відповідав. Хлипання чути було далі.

— Пане Білинський! Се ви? А вам що таке?

Пан Білинський устав, махаючи головою швидше, ніж звичайно.

— Вибачте, отче професор! Так мене за серце вхопило.

— Що вас ухопило? — смішливо питав о. Телесницький, наближаючися до остатньої лавки.

— Таке... яке вас не хапало ніколи. Жаль... жаль отих бідних дітей.

— Ого!

— Та й ще одно... Безсонниця. Вже два місяці, отче професор, ані одної ночі не можу заснути спокійно.

— А то чому?

— Та все через отих дітваків.

— А видите! Такі лямпарти! І як же ж тут...

— Ні, отче профе...фе...сор,— перервав його пан Білинський.— Не лямпарти. Поки день, не можу на них жалуватися. Вдень вони тихі, пильні, вчаться. А вночі кричать крізь сон, плачуть, кидаються. Знаєте, отче профе... фе...фесор, я вже два місяці ані одної ночі не можу спати спокійно.

О. Телесницький аж тепер зрозумів. Його лице налилося кров'ю. Ми всі сперли дух. Ми думали, що він кинеться на старого сліпого вчителя, а щонайменше хльосне його палицею, яку власне держав у руках. Але ні, гумор переміг.

— Га-га-га! — зареготався він.— Ади, я й не знав, що пан Білинський уміє жартувати. А знаєте, пане Білинський,я би вас запитав одну річ. Ви бачите букви в книжці?

— Як ве...ве...великі і зблизька...

— Ну, а діра, якою виходиться з сього класу, досить велика. А як підете до дверей, то вона буде досить близька, рукою насмотрите. І прошу мені забиратися зараз і не показуватися більше.

— Отче професор,— пробував змагатися пан Білинський,— я вже десять літ тут сиджу і ні від кого не чув такого слова. Мені о. ректор позволив.

— Ідіть до о. ректора чи до самого о. каноніка, а доки я тут господарем класу, то я тут маю до розказу, а не хто. І щоб я вас не бачив тут більше, бо не буду вважати на ваш вік і на вашу сліпоту, але велю викинути вас за двері.

— Отче профе...фе...фесор! Отче профе...фе...фесор,— булькотів пан Білинський, утираючи від сліз свої сліпі очі, та й урвав і, взявши під паху свою шапку — в нашім жаргоні се була «обергірканя»,— звільна, хлипаючи, пішов із класу.

Більше ми його не бачили.

VIII

Позбувшися з класу сього одинокого постороннього свідка своїх подвигів, о. Телесницький міг забавлятися з нами по всій своїй уподобі. Тепер ніхто не стояв йому на перешкоді. До великодня з первісних 80 учеників лишилася в класі лише половина. Найцікавіше було те, що наш добродушний о. ректор немов не бачив і не знав нічого, а втім, хто знає, може, він і пробував уговкати о. Телесницького, та не міг? До нас, дітей, доносилися глухі чутки про ворожнечу, яка повставала против о. Телесницького в місті, і то в різних верствах. Раз, говорено, коли о. Телесницький з о. ректором показався в цукорні, присутні там багаті купці, жиди, невважаючи на о. ректора, викинули нашого вчителя за двері. Була чутка також, що на Задвірнім передмісті парубки засідалися на нього, чуючи, що він має в суботу приїхати на фільварок, який мали там о. василіяни. Нещастя хотіло, що замість о. Телесницького поїхав інший братчик — і пізнім вечором його принесли зомлілого та покровавленого, а на його плечах написала якась милосердна рука крейдою: «Вибачай, брате, але дідько тебе знав, що ти не Телесницький».

А о. Телесницький учителював і бавився. Остатні місяці шкільного року він майже не вчив, тільки знущався

над дітьми. Йому замало було побоїв, він добирав способів, щоб мучити душі більше, як тіло. Він уже не карав інакше, як лише «на голу», і продовжував кожду кару на п'ять, десять або й більше минут. Коли бідного делінквента з обнаженим задом поклали на градусі або на лавці і цупко взяли в руки, о. Телесницький наблизиться і сильно свисне палкою, але не б'є — і регочеться до розпуку, коли бідна жертва, ще не почувши болю, лише чуючи свист палки, зверещить із самого страху.

— Але ж гов! Синоньку! Чого кричиш? Адже ще тобі нічого не сталося! — промовляє він.— Ну, скажи, болить тебе?

— Ні,— відповідає бідний мученик.

— Ну, бачиш. А тепер?

І тут сильний удар паде на голе тіло.

— Ну, тепер-то що іншого. Тепер можеш собі йойкнути.

Улюбленою його забавою був торг з делінквентом.

— Бачиш, ти нині не вмів лекції. Ну, скажи сам, що тобі належиться?

— Прошу о. професора, я вчився! — з плачем запевняє ученик.

— Ну, добре, вчився, але не вмієш. Що ж тобі за се належиться?

Коли ученик не відповідає, він береться сам оцінити число ударів. Коли ученик скаже мале число, він ніби пристане на се, але жадає, щоб бідний хлопець приймив їх мовчки, без крику, як належну данину. Коли хлопець пристане, він б'є з такою силою, що хлопець, хоч і не рад, мусить крикнути, а тоді о. Телесницький тріумфує:

— Га-га, сину! А де наша угода? Ти кричиш? Ну, вибачай, за се тобі подвоїться порція. Я тому не винен.

Нарешті скінчився той рік, певне, найстрашніший, найфатальніший рік мойого життя. Ми радісно розсталися з о. Телесницьким і більше вже не бачили його. Його перенесено з Дрогобича до Добромиля і зроблено монастирським проповідником. Згадка про нього довгі літа важкою зморою лежала мені на серці, не вигасла й досі і не вигасне до моєї смерті.

Хто він був? Навмисний злочинець, чи sui generis доктринер, що робив се в добрій вірі, чи божевільний, що якоюсь помилкою замість у Кульпарків дістався на вчительську кафедру в Дрогобичі, я й досі не знаю. Я довго не

важився відновлювати в душі спомини про нього. Та годі вагатися. Отсе ж і скидаю з душі хоч часть тих важких споминів. Нехай вони п'ятном нестертої ганьби та прокляття впадуть на його пам'ять, і на тих, що поставили та толерували його на тім становищі, і на всіх тих, що вчительство трактують як жорстоку іграшку та задоволення своїх диких інстинктів, а не як велике діло любові, терпливості й абнегації.

ГІРЧИЧНЕ ЗЕРНО

(ІЗ МОЇХ СПОМИНІВ)

І

В часі моїх гімназіальних студій Дрогобич був містом, дуже багатим на негативні прикмети. Почислити, чого там не було,— вийде дуже довгий реєстр. Не було ані одної порядної кав'ярні, ані реставрації, ані одної публічної бібліотеки, ані одного освітнього товариства, ані одного зібрання чи то з політичною, чи з освітньою метою. Не було майже нічого того, що характеризує хоч наполовину європейське місто. Не було навіть води, крім домашньої соленої, якої постороннi люди не могли пити. Більшість вулиць без тротуарів та без освітлення, а широко розкинені передмістя, особливо Задвірне, Завізне та Війтівська Гора, були собі прості села з солом'яними стріхами, огороджені плотами, з захованням зовсім сільського характеру. Залізницю з Дрогобича до Стрия побудовано, коли я був у сьомім гімназіальнім; до того часу Дрогобич був собі «вільним королівським містом», вільним, невважаючи на свою нормальну школу та гімназію, від усього, що пахло цивілізацією та інтенсивнішим духовим життям.

Отся відірваність від духового життя клала своє клеймо й на гімназію. Вчителі, що приходили сюди, особливо молодші супленти, такі, що не мали своєї сім'ї або хоч і жонаті, та слабшого характеру, швидко забували про всякі наукові інтереси і розпивалися, пересиджували дні й ночі в одинокім християнськім склепі Баєра з колоніальними товарами та з кімнатою для снідань, приходили часто до класу п'яні, і — розуміється — така-то й була їх наука. Осторонь від сеї компанії держалися лишень немногі, головно два брати Турчинські — Юлій (звісний повістяр, з фаху історик) і Емерик — ботанік, далі д-р Антоневич, Ів. Верхратський, оба катехити: руський о. Торонський

та латинський кс[ьондз] Дронжек. Перед вів у пияцькій компанії Осмульський, заступник учителя, що вчив французької мови та заступав іноді інших учителів у різних предметах, також гуморист sui generis, прозваний серед учеників Смоком. Сей був для п'яницької компанії небезпечним взірцем, бо мав голову так само міцну, як був величезний його живіт. Ніхто його не бачив п'яним: по цілонічній пиятиці він ішов до класу, як коли б нічого не було, і відбував преспокійно свої чотири години, і навіть бистрі очі учеників не могли по нім пізнати нічогісінько. Для менше твердих голов його компанія була загубою: своїми дотепами і кпинами він підгонював їх пити все більше й більше, щоб додержати йому кроку, і реготався своїм грімким пивним басом, коли його партнери валилися під стіл або, вийшовши на ринок, падали, як снопи, або немилосердно писали «мисліте» по вулицях.

Нема що казати, що, бачачи такий приклад згори, гімназіасти й собі ж шукали відповідних розрівок. У нижчій гімназії ще до мойого часу держалася стара єзуїтська традиція — періодичних бійок із жидами. Сезон тих бійок припадав особливо на місяці червень і липень, час річної купелі. Над рікою в часі купання, звичайно в п'ятниці та суботи, бували бійки, які не раз кінчилися й тяжкими каліцтвами, особливо від обопільного обкидування камінням. Давніше брала участь у таких баталіях і вища гімназія,— се було в пору, коли в вищій гімназії були переважно дорослі парубки, що в тих бійках шукали виходу для своїх молодих сил. Коли я дійшов до вищої гімназії, там було вже «дрібніше» покоління і бійки з жидами вийшли з моди.

Для великої часті гімназіастів вищих класів ті роки бували часом полового дозрівання; не диво, що, не знаходячи ані батьківського проводу, ані досить сильних духових та наукових інтересів, що абсорбували б їх увагу, хлопці кидалися в сей бік, заплутувалися в «романси» з різними служницями, ученицями дівочої школи; деякі знаходили собі навіть прихильниць у сфері професорських жінок, що, нудячись в неприсутності мужів, занятих культом скляного бога у Баєра, шукали розривки, де могли. В класах і поза класами йшли між старшими таємні, уривані шепти, сміхи та жарти, повні натяків, очевидно масних і незрозумілих для нас, «дрібноти». З загального гамору в часі пауз або перед годинами проривалися звідси

й відти жіночі імена в різних відмінках, а одного разу о. катехит Торонський, ввійшовши до шостого класу, на свою превелику соблазнь, побачив на таблиці виписану великими буквами скрутну теологічну квестію: «Що значить по-християнськи-кафтоличеськи любити дівку?» Покійник силкувався роздути з сеї квестії кримінальну справу, доніс директорові, домагався скликання конференції та заряджения слідства за тим, хто написав сі слова на таблиці, грозив навіть карами, але в своїм запалі забув про corpus delicti[1]: поки він був у канцелярії з донесенням, інкриміновані слова з таблиці щезли, а директор Куровський, прийшовши до класу, не застав нічого і якось потім зумів уговкати отця-моралісга, який одначе не залишив потиху на власну руку нишпорити за винуватим — звісно, надарма.

Розуміється, не бракувало й пиятик, хоча на честь учеників треба признати, що їх пиятики, хоч голосніші та шумніші, були загалом рідші й приличніші від професорських. Ученики розмовляли, співали пісень і розходилися найдалі о одинадцятій, випивши хто дві, хто три або чотири склянки; випадків, щоб ученик упився до нестями, щоб сидів у шинку цілі ночі або п'яний плентався по вулицях, я не тямлю. Та й то в пиятиках брали участь переважно сини заможніших родичів; бідніші ходили до шинків рідко та й пили мало, бо не мали за що.

Товариського, духового життя, якихось спільних духових інтересів майже не було. Читали ученики дуже мало. Гімназіальна бібліотека була дуже вбога; з учителів, здається, один лише Юлій Турчинський мав свою приватну бібліотеку і деколи зичив із неї книжки таким ученикам, до яких мав більше довір'я,— майже виключно полякам. Читання газет було, здається, навіть заборонене шкільними правилами, і я пройшов цілу гімназію, не читавши зовсім газет, з виїмком «Друга», що зачав був виходити 1874 р. і друкував мої вірші. Але від п'ятого гімназіального, прочитавши припадком драми Шекспіра та Шіллера, я набрав замилування до книжок і почав збирати свою власну біліотеку, яка до кінця моїх гімназіальних часів виросла до числа 500 томів. Ся бібліотека, в якій, крім різних класичних авторів, було зібрано немало й таких книжок, яких не було в гімназіальній бібліотеці або яких годі

[1] Речовий доказ *(лат.)*.— *Ред.*

було дістати з неї, зробилась центром невеличкої громадки учеників, яка, не маючи ані характеру, ані форми ніякого товариства й ніякої організації, від часу до часу сходилася на читання та на розмову. Ми читали наголос поезії та драми, дебатували про порушені там думки — звичайно десь на вільнім місці за містом — і кінчили вечір співом, що лунав широко понад сонним Дрогобичем. Другим подібним центром був співацький хор, зорганізований моїм добрим товаришем Каролем Бандрівським. Оба кружки, з невеликими виїмками, складалися з тих самих осіб.

В 1873 чи 1874 р. в той наш кружок упало гірчичне зерно, що повинно було рости далі і мати вплив на напрям нашого дальшого думання. Маю тут на думці нашу знайомість зі старим Лімбахом.

II

Одної суботи по обіді (в суботу пополудні в нас не було школи) приходить до мене один товариш і каже:

— Старий Лімбах хоче бачитися з тобою.

— Де ж він?

— А ось на вулиці.

Я взяв шапку і вийшов. По вулиці перед моєю квартирою ходив середнього росту чоловік, з сивим, коротко обстриженим волоссям на голові (шапку він зняв і обтирав собі піт із чола), в сірім старенькім сурдуті і зовсім не авантажних штанах, у полатаних черевиках. Його можна було приймити за якогось вандрівного ремісника або так просто за волоцюгу. Лиш лице старого, здорове, з енергічними рисами і блискучими очима, з коротко стриженими вусами і давно неголеною, стернистою, білою, як сметана, бородою, виявляло сліди більшого духового життя, ніж звичайно стрічається у людей тої верстви. Він наблизився до мене і подав мені руку.

— Ви Франко?

— Я.

— Син говорив мені, що у вас ладна бібліотека.— Син Лімбаха був моїм товаришем по гімназії, ходив о рік нижче мене і вважавсь одним із найздібніших учеників дрогобицької гімназії[1].

---

[1] Тепер він живе у Львові на становищі гімназіального вчителя.

— Та що, ладна не ладна,— сказав я.— Що можна роздобути в Дрогобичі при моїх обмежених засобах...

Я діставав книжки переважно від товаришів за те, що помагав їм у шкільних заняттях, а дещо купував за гроші, зароблені також із лекцій і ощаджені на їді та одежі.

— Ану, покажіть!

— Прошу.

Ми ввійшли до кімнати, де, крім мене, жило ще кілька учеників. Не чекаючи запросин, старий Лімбах узяв собі крісло, сів коло шафи з книжками і почав переглядати. Зразу наткнувся на руські брошури та розрізнені річники старих часописей 50-их та 60-их років. Була того повна поличка.

— А се що?

— Та се наші руські друки.

— О! — здивувався Лімбах.— Отсе все?

— Так.

— Маєте того так багато?

— Що де можу дістати, то стягаю,— мовив я.— По селах, по попівствах у нас то друть і палять або зуживають на великодні паски. Не трудно випросити і дістати в дарунку.

— Певно, сміття! — зневажливо буркнув Лімбах, відкладаючи книжку, якої заголовка, очевидно, не вмів прочитати.

— Буває всіляке,— відповів я не без прикрості.— Ну, але я мушу прочитати. Знаєте, що казав старий Фредро: Obce rzeczy wiedzieć ciekawość jest, a swoje potrzeba[1].

— Фредро? Фредро? Що се таке за Фредро?

Показалося, що і в польській літературі старий Лімбах був так само не дома, як у руській. Коли в другій поличці моєї шафи він наскочив на польських письменників — розуміється, там були самі dii minorum gentium[2] — Дзєржковський, Захаріясевич, «Czarny Matwij» Лозинського, різні брошури, бог зна як і відки занесені в те вороняче гніздо, що звалося тоді моєю бібліотекою,— він з несмаком почав переглядати книжку за книжкою.

— Hilarego Meciszewskiego Słów kilkanaście[3] — се що таке?

---

[1] Чужі речі знати цікаво, а свої треба *(польськ.)*.— *Ред.*

[2] Боги малих народів *(лат.)*.— *Ред.*

[3] «Гіларія Мецішевського слів кількинадцять» *(польськ.)*.— *Ред.*

Я признався, що зачинав кілька разів читати сю брошуру з 1848 р., але не розумів у ній нічого.

— Für die Katz![1]. Пощо держати таке, чого не розумієте?

Я всміхнувся заклопотано.

— Що ж, їсти вона не просить, а може, коли прийде час, що й зрозумію.

Він глянув на мене пильно, мотнув головою і по хвилі сказав:

— Добре.

А помовчавши ще хвилю, додав:

— Якби так колись люди були викидали й нищили все те, чого не розуміли, то ми нині не мали би Гомера, Софокла, ані Таціта.

Оживився старий аж тоді, коли ми дійшли до німецької полички. Німецька мова була одинока, на якій він читав залюбки; лише в німецьких перекладах він знав твори інших літератур. Перше, на що наткнувся у мене Лімбах, то були спомини Бенвенуто Челліні в Гетовім перекладі.

— Ось чудова річ! Ви читали се?

— Читав.

— І подобалось вам?

— Дуже.

— Дуже? То мало. Ви повинні зачитуватися, впиватися сею книжкою. Я чув, що ви також пишете щось.

— Так,— відповів я, червоніючись.

— Коли так, то се повинно бути вам першим взірцем. Такою прозою, як сей Челліні, мало хто в світі вмів писати. Гете знав, що перекладати. Він хотів на ньому навчитися, як писати спомини, але полишився куди-куди позаду свойого взірця. Його Wahrheit und Dichtung многословна, претенсіональна і нудна,— се найтяжчий гріх для споминів. Нудні! Für die Katz!

Дальше, обік споминів Челліні, стояла Шіллерова історія тридцятилітньої війни.

— А се ви читали?

— Ні, ще.

— І не читайте. Шкода чобіт. Шіллер — великий поет, найбільший німецький поет, але ніякий історик. Се він писав для заробітку, для хліба. Für die Katz!

Його очі заблисли радістю, коли, сягнувши далі, добув Віландового «Оберона».

---

[1] Це ні до чого *(нім.)*.— *Ред.*

— Отсе гарне! З усього Віланда лише одно й варто читати. А се що?

Він держав у руці Кляйстів «Der zerbrochene Krug»[1].

— Кляйст? Кляйст? Що се таке?

Я тоді власне прочитав сю чудову комедію і, бачачи, що Лімбах не знає, очевидно, сього автора, пробував хвалити його.

— Кляйст... Кляйстер... щось м'яке, розлізле, сентиментальне... Чекай-чекай-чекай! Ага, тямлю. Читав колись його поему «Der Frühling»[2] — ой господи! Empfangt mich, heilige Schatten, ihr Wohnungen, süsser Entzückung[3]. Тьфу! Млісно робиться! Für die Katz увесь Кляйстер!

Я завважив, що Кляйст від «Розбитого збанка» зовсім інший, а тамтой «Кляйстер» звався Евальд.

— Усе одно! Кляйстер кляйстром! — мовив енергічно Лімбах.— Сього нового не знаю. Für die Katz!

Переглянувши отак книжку за книжкою, до кождої сказавши якесь «крепке слівце», Лімбах видивився на мене.

— Се все?

— Так.

— Ну, а Діккенса не маєте нічого?

— Я й не чував про такого письменника.

— Ну, то, вибачте за слово, ви дурень. Не знаєте найліпшого. Хто не знає Діккенса, той властиво не знає нічого з літератури, не має смаку, не має очей. Ходіть до мене, я вам позичу Пікквіка. Мусите то прочитати, а потім можете говорити. З людьми, що не читали Пікквіка, я не маю охоти говорити про літературу.

Вся ота розмова з Лімбахом робила на мене дивне враження. Вона била в ніс, мов шипуча содова вода. Хоч як небагато тямив я тоді в літературі, я все-таки в однім і другім пункті міг зміркувати, що Лімбах або не знає чогось, або дивиться на речі несправедливо, апріорно. Мене здивував тон його розмови, в якому здавалося, були лиш дві ноти — надмірно ентузіастична і безапеляційно категоричне «Für die Katz!». І хоча позитивної духової страви ся розмова не давала, то проте в ній, як і в содовій воді, було

---

[1] «Розбитий збанок» *(нім.).— Ред.*

[2] «Весна» *(нім.).— Ред.*

[3] Прийміть мене, святі тіні, ви, мешкання солодкого захоплення *(нім.).— Ред.*

якесь освіження, віяло чимось для мене новим, незвичайним і принадним, чого я наразі не вмів назвати. Після того сухого тону, яким викладано нам скупі відомості з історії літератури в гімназії, після тих ніби об'єктивно-поміркованих оцінок, після того фальшиво піднятого тону, яким треба було говорити про великих корифеїв літератури і про все, що вийшло з-під їх пера, Лімбахові різкі та іноді несправедливі слова набирали незвичайної ціни. Се ж були перші нешаблонові й неофіціальні слова чоловіка, дійсно зацікавленого літературою, при тім не жадного ерудита, не фахівця, не шухляди, напханої старими паперами, але чоловіка з дійсним темпераментом, оригінального, свідомого чи несвідомого ворога всякого шаблону, всякої утертої стежки. Не диво, що серед молодежі вищої гімназії Лімбах від часу своєї появи в Дрогобичі здобув собі відразу велику симпатію і що я приняв собі то за честь, коли він перший зголосився до мене. Він узяв від мене декілька книжок, в тім числі й засудженого a priori Кляйста, для прочитання,— а я радо пішов до нього, щоб узяти від нього обіцяного мені Діккенсового Пікквіка.

III

Оба Лімбахи, батько й син, жили далеко на Завізнім передмісті. Хоча стояло літо, було горячо і дощу не було давно, то проте на вулиці були глибокі калюжі невилазного болота, в якому одна по одній стрягли селянські фіри, навантажені дровами, які вони возили на соляну жупу. Хатина, де жили Лімбахи, була вбога передміщанська ліп'янка, під соломою, брудна та обшарпана. Малесенькі темні сіни, з яких ішли маленькі чорні дверцята направо й наліво; праворуч, у нужденній щопці з одним вікном, жили Лімбахи; ліворуч, у кухні, так само малій, але значно чепурнішій, жила властителька хати, господиня, що віднаймала другу половину Лімбахові та за якусь невеличку плату давала своїм жильцям також їсти і прала їм те немного шмаття, яке було у них.

В щопі, де жили Лімбахи, було темно, брудно та непривітно. Голісінькі стіни, два нужденні ліжка, накриті якимись брудними не то веретками, не то коцами, холодна і давно не білена піч і кривоногий столик, завалений шкільними книжками та зошитами молодшого Лімбаха. На підсліпуватім віконці стояла невеличка лампа, а в темнім

куті, над ліжком — біднішим і бруднішим з-поміж обох, очевидно, батьковим — була прибита до стіни поличка, на якій видно було також книжки, накидані досить безладно купками або поставлені хребтами назверх.

Старий Лімбах у моїй присутності не робив собі нічогісінько з того непоказного вигляду його помешкання, не пробував ані звинятись, ані іронізувати, попросту не звертав на се ніякої уваги. Він виліз із чобітьми на своє ліжко, дістав із полиці Пікквіка, товстий і досить пошарпаний том німецького перекладу в полотняній оправі, і, вручивши його мені, попрощався. Провівши мене до сінешніх дверей, він, вертаючи в свою хату, заглянув до хати господині і сказав так само попросту:

— А що там маєте для мене на обід? Давайте їсти, бо я голодний, як пес.

Була четверта година пополудні, а сей чоловік був досі без обіду! Пізніше я дізнався, що він, коли, було, заговориться з ким про цікаві для нього речі, потрафив і зовсім забути про обід. Його організм був настільки сильний та кремезний і, мабуть, загартований усяким недостатком, що се не давалось йому зовсім чути і не виводило його з доброго гумору.

Від того часу я дуже часто сходився з Лімбахом, розмовляв і сперечався з ним, а властиво ми в формі суперечки обмінювалися тими обривками знання та думок, які були у нас. Я швидко переконався, що якогось заокругленого знання, ясного світогляду у Лімбаха не було; те, що він знав, було односторонне, припадкове та уривкове. Се було щось подібне до цілості, з бідою зліпленої з найрізнорідніших шматочків людського знання, які міг у тих часах нахапати цікавий чоловік по галицьких провінціальних містах. Головна і одиноко цінна річ у нього був його темперамент, живий, меткий, швидкий до заключень, занадто смілих, ненаукових і нелогічних, але все характерних, а для мене особливо інтересних, бо побуджували мене до власного думання. Лімбах був перший і одинокий у Дрогобичі старший чоловік, з яким я міг говорити не стісняючись, від якого все міг ждати опозиції та поправок і який не лише подавав ті поправки в формі зовсім простій, приятельській і ані крихти не докторальній, але так само просто і натурально приймав поправки та контраргументи від мене, зовсім жовтодзюбого ученика. Він, приміром, не знав нічого про руську історію, ані про руське письменство, і

тут я міг сказати йому не одно нове. Так само мало що більше знав він і про польську літературу, і тут я не раз виступав з опозицією проти його занадто поспішних та односторонніх осудів і в обороні польських поетів. Натомість із німецької та англійської літератури він знав далеко більше від мене, і тут я радо приймав його вказівки. Французів і французької літератури він не любив і — на жаль, скажу — суггерував і мені ту нелюбов. Я занедбав у гімназії навчитися по-французьки і потім довгі літа прикро почував сей брак, поки не навчився, хоч від біди, володіти тою мовою аж геть пізніше, вже в 80-их роках.

Лімбахова нелюбов до французів ішла так далеко, що він не признавав вартості французької літератури, на яку дивився крізь окуляри Лессінгової «Гамбурзької драматургії» і якої майже зовсім не знав, окрім романів Поль де Кока, Олександра Дюма-батька та Ежена Сю. Читання тих романів було гімназіастам заборонене, і власне для того многі з нас уважали своїм обов'язком попрочитувати їх по змозі всі. Я прочитав лише «Вічного жида» та деякі з «Сімох смертельних гріхів» Сю, одну повість Поль де Кока, та одну Дюма; під впливом Лімбаха я покинув читати інші, а зачитувався натомість історичними повістями Шпіндлера та фантастичною романтикою Гофмана і навіть важкою гумористикою Жана Поля Ріхтера. Взагалі мене вже в гімназії тягло на схід. Я читав у церковнім тексті і в німецькім перекладі святе письмо, любувався пророками і переклав віршами цілого Іова. Заставши мене раз при тій роботі, Лімбах велів прочитати собі те, що лежало написане. Я прочитав.

— Für die Katz! — промовив він коротко.— Чого вам там шукати у жидів? І хіба ви здібні зрозуміти їх почуття та передати їх як слід? А хоч би були здібні, то питайте самі себе: нащо придалось би се? Кому се потрібне? Хіба се тепер цікавить кого, чим цікавилися ті люди перед тисячами літ?

Отакі слова, зрештою рідкі в його устах, не значили, що Лімбах був якимось ворогом релігії. Я взагалі не завважив у його розмовах нічого такого, що б могло натякати на такі чи інші його релігійні погляди. Релігія в складі його думок і почувань не грала ніякої ролі, не існувала для нього. Мені навіть було б чудно представити собі його в церкві або в костьолі. Се був з погляду релігійного не скажу індиферентист, але повний агностик: у нього

не було змислу для релігії — таке бодай враження виніс я зі своєї знайомості з ним.

Так само, як до Біблії, я не міг загріти його до індійщини. Я спровадив собі був Боппові переклади деяких епізодів із «Махабхарати» і дав один прочитати Лімбахові. Він приніс мені брошуру другого дня і кинув її на стіл з обуренням.

— Хочеться вам псувати собі смак і жолудок такою мерзотою! — крикнув він.— Се не поезія, не вірші, а якесь дрючча, пов'язане по парі.

Я сказав, що на віршову форму не треба вважати: се ж віршував граматик, не поет, треба брати саму річ.

— Дайте мені спокій з тими червоношкірими! — кричав він, мішаючи індусів з американськими індіанами.— Можна здуріти, слідячи за шаленими скоками їх фантазії. Жаль мені вас, що вам се подобається. Нічого з вас не буде.

Так само він не міг набрати смаку до середньовікової німецької поезії, до «Пісні про Нібелунгів», до рицарських епопей та романів — розуміється, з виїмком «Дон Кіхота». Його вдача була реалістична, любила ясність красок і простоту ліній. Гомер і Шекспір, «Дон Кіхот» і Вальтер Скотт, Гете і Шіллер, а особливо Діккенс — то були його улюблені письменники.

— Тих держіться! — повторяв він мені не раз.— Від них учіться не лише писати, але — головна річ — бачити! Бачити те, що довкола вас діється, що вас окружає. В баченні, в оці головна штука. Ту саму річ можна бачити різними очима, і вона зробить різні враження. А найбільша часть людей — то сліпі оводи: не бачать того, з чого ссуть кров. Ходять по світі напомацки, як по темнім лісі. А прочитає в книжці опис сходу сонця, або опис вечера, або бурі, та й ахає, дурень: «Ах, яке-то гарне!» Очевидно, сам своїми сліпаками ніколи того не видів і своїм курячим мізком не міг відчути того, що бачили його сліпаки. От чим великі ті письменники, особливо Діккенс. Се Колумби свойого роду: вони відкривають нам нові світи, нові Америки скрізь довкола нас, уміють у найпростішій, найбуденнішій річі показати нам щось нового, нечуваного й несподіваного.

Не диво, що отакими гарячими промовами Лімбах впливав на вироблення моїх літературних поглядів та замилувань більше, ніж се могла чинити шкільна наука, майже наскрізь шаблонова та формалістична. Правда, й у Лім-

баха не було ясного та одноцільного погляду; безпосередньо поруч з такими поглядами, як наведений вище, у нього межували такі думки, що поезія і загалом белетристика повинні займатися «вищими» темами і навіть найнижчі, найбуденніші предмети «ублагороднювати». Він над усі роди поезії цінив драму, розуміється, писану ямбами, на взір Шекспіра або Шіллера, найрадше історичну або таку, де поет зумів поставити свій предмет на вищім п'єдесталі, дати йому глибшу, символістичну чи алегоричну підкладку. Він не раз цілими годинами з захватом розсновував перед нами алегоричні толкування «Фауста», «Вільгельма Телля» та «Іфігенії в Таврії» і часто договорювався до думок, зовсім суперечних з тими реалістичними та раціоналістичними поглядами, які з таким самим запалом виголошував перед годиною.

— Пане Лімбах,— скаже було дехто з молодих його слухачів,— то ви твердите, що се правда?

— Але ж, очевидно, правда.

— А перед годиною ви твердили те й те, зовсім суперечне з сим.

— І тамто правда! — каже, не задумуючись, Лімбах.

— Як то, й одно й друге?

— А так.

— Але ж одно перечить другому.

— То в нашім курячім мізку перечаться наші власні глупі поняття. В природі, в дійсності нема ніякої суперечності, а властиво міліони суперечностей ходять собі рука в руку і сміються з нас.

— Ну, в природі — нехай собі! Але в вашій голові як воно годиться се з тим?

— Я не Beschwichtigungshofrat[1]. Я не маю обов'язку мати все в згоді,— відріже було Лімбах.— Я з ніякою думкою, з ніяким поглядом шлюбу не брав. Завсігди говорю так, як мені виходить з контексту. Вийде раз так, другий раз інакше,— що я тому винен? Я говорю, що думаю і як знаю, а ви собі міркуйте, як ви знаєте. «Ich bin kein Buch, ich bin ein Mensch mit seinem Widerspruch»[2].

Не знаю, відки він узяв отсю Маєрову приказку, що послужила епіграфом до його «Остатніх днів Гуттена»; мусив десь вичитати її в газеті, бо К. Ф. Маєра та його поеми,

---

[1] Той, що влаштовує темні справи *(нім.).— Ред.*

[2] Я не книжка, я людина з її суперечностями *(нім.).— Ред.*

виданої пару років перед тим, не знав напевно. Але приказку любив повторяти не раз, і вона дуже добре характеризувала сього незвичайного чоловіка.

IV

Хто він був, із якого стану, з якого міста, з якого роду? Про се його питати мені якось ніколи не прийшло до голови. Кожда розмова з ним то був вилет у якісь повітряні краї, в немежовані степи духового життя, естетичних питань та привабливих творів людської фантазії, де всякі питання дійсного, практичного життя, а властиво тої мізерії, що нас окружала, щезали, попросту переставали існувати. Ми переживали в такі хвилі те, що Гете писав про Шіллера:

> Und hinter ihm im wesen losen Scheine
> Lag, was uns alle bändigt, das Gemeine[1].

Я так і не дізнався ніколи, чим властиво займався, чим жив у Дрогобичі Лімбах, з чого вдержував — хоч у тій крайній нужді, з якої не вилазив ніколи,— себе й свойого сина. Його ім'я, його предилекція до німецької літератури і цілковитий брак якої-будь патріотичної ноти в його розмовах — се була теж одна з тих його прикмет, що робила розмови з ним привабними для мене і не допускала до них ані тіні фальші та робленого пафосу,— веліли догадуватися, що він походив із німецької, мабуть, урядницької, родини, що зайшла до Галичини. Які були первісно його обставини, які школи він кінчив, яке становище займав і з яких причин опинився на дні бідності, на тій абсолютній площі пролетарського життя, на якій я застав його,— не знаю. З деяких натяків у розмовах — рідких і нецікавих — з його сином я міг догадуватися, що й сам старий Лімбах був первісно якимсь урядником, мав жінку, яка вмерла з гризоти над його поведенням, доживши того, що її чоловіка за щось прогнано зі служби,— одним словом, була якась тиха, мовчазна трагедія в його сімейнім житті, і тінь тої трагедії лежала перегородою між сином і батьком. Син майже ніколи не брав участі в розмовах батька з ученика-

[1] А поза ним в безістотному вигляді лежало те, що нас всіх сковує, це буденщина *(нім.).— Ред.*

ми, державсь осторонь, вічно занятий лекціями, якими заробляв на удержання своє, а може, й батькове. Чи й старий Лімбах давав які лекції, не знаю; здається, що ні. Ближчою до правди мені видається поголоска, яку повторяв дехто в Дрогобичі, що він займався покутним писарством, але й тут я з власного спостереження не можу сказати нічого.

Чи він пив? І того не знаю. П'яним я його не бачив ніколи, горілчаного духу від нього не чув, так само як і цинічних розмов, у яких любуються налогові п'яниці в його віці. З якої причини його видалено зі служби — коли правдива ся моя догадка,— не вмію придумати. Що він не покрав нічого, про се свідчила його бідність; що не пропив, ані не програв у карти — за сим промовляв брак усякого сліду налоговості і та молодеча свіжість та наївність духова, що виявлялася в його розмовах і так притягала до нього наші молодечі серця. Та коли й були які плями в його минувшині, в усякім разі він дав доказ незвичайної сили духу, скинувши з себе всі давні шкаралущі, спустившися з сином на саме дно бідності і ходячи по тім дні так безжурно та безпристрасно та помагаючи синові вибитися вгору.

Здавши матуру, я перейшов до Львова на університет і покинув обох Лімбахів у Дрогобичі. По році ми знов здибались у Львові. Вони знов жили оба в убогій, голій, нужденній халабудці при Академічній улиці. Старий Лімбах був такий самий, як у Дрогобичі, бідно вбраний та безжурний, усе чимось занятий та все готов фуркнути від того заняття в безкінечні розмови про літературу та естетику. Молодий Лімбах був слухачем університету, мав дуже добру лекцію у одного з університетських професорів, перед ним стелилася дорога до життя, щоправда, повного праці, але достатнього та урегульованого, далекого від тої пролетарської голоти, до якої так привик його батько.[1]

— Ну, що чувати? Як живете? Що нового читаєте? — Такими питаннями привітав мене старий Лімбах, коли ми здибалися раз на вулиці.— Заходьте до мене, поговоримо.

І у нас було про що говорити. Я тоді зачитувався «Детством, отрочеством и юностью» Толстого та першими романами Золя, що вийшли в російських та польських перекладах (німці ще тоді, 1876 р., не знали й не перекладали сього письменника). Я знав уже дещо про нові літературні поклики, про реалізм і натуралізм, про соціальне питання та

соціалізм і пробував зацікавити тим усім Лімбаха. На жаль, по-російськи читати він не вмів, а польський переклад першого тому «Ругон-Маккарів» прочитав.

— Той пан Золь... Золь... ну, ну, він добре пише, добре пише,— мовив він, віддаючи мені книжку.— Але він злий! Він лютий! Чого він такий злий? Кожний його опис — то бомба. Кожний діалог — то ніж у серце. Чого він так сердиться на весь світ?

Я відповідав йому, що не можу добачити такої сердитості у Золя.

— Не можете добачити? Е, ви того не розумієте. Він мусив дуже бідувати, його мусила наскрізь перепалити зависть.

Я всміхнувся на таку здогадку.

— Адже й ми з вами бідували...

— Е, що, не говоріть! — буркнув він, і перший раз я почув у його словах якусь прикру, сердиту ноту.— Не можна так казати: «ми з вами». Що ви рівняєте себе зо мною? Ви жили бідно, але не бідували. Розумієте? То величезна різниця. Жили в бідності, але рівно, правильно, не знаючи іншого життя, отже, не знаючи ані зависті, ані такого, щоб одного дня не відати, що будете їсти, де подієтесь на другий день. То значить бідування. Ви щасливий чоловік. Ви жили бідно, але не бідували. То ви й не можете тут, у того пана Зóля, дочутися тої ноти.

— Але ж власне в ньому хвалять і подивляють його об'єктивність, незрівняну вірність його описів і обсервацій, його повну правдивість,— вирецитував я.

— Дурниця! Глупі формули! Für die Katz! — буркнув Лімбах.— Правдивість! Що таке правдивість? Правда, абсолютна правда недоступна для нас. Кожний бачить лиш те, що йому позволяють бачити його очі, і бачить так, як уставлені й зафарбовані ті очі. В одного вони зафарбовані на зелено, то й бачить він усе в весняній зелені; у іншого на червоно, то й бачить усе в огнистім сяєві. А у пана Зóля вони зафарбовані на жовто, то й бачить він усе жовте, так, як салон його старої Ругонихи. Ні, волю Діккенса. Тамтой і забавить, і пострашить, а сей, мов розбійник, вирветься чортзна-відки і хапає за горло й дусить. І пощо? За що? Що я йому винен?

Ще від дрогобицьких часів Лімбах живо цікавився моїми літературними пробами; не диво, що зацікавився й тепер.

— Що нового пишете?

Я відповів йому, що задумав у ряді дрібних нарисів та сцен змалювати ту частину галицької суспільності, яку встиг досі пізнати.

— Machen Sie aber mich nicht unsterblich![1] — зажартував він, сміючись. А потім додав:

— Ну, покажіть, як ви беретеся до сього. Хочу бачити, що ви переняли від отсього пана Зóля.

Не знаю чому, може, зі своєї вродженої нелюбові до французів, Лімбах завсіди називав Золя якось ущипливо «пан Золь», мабуть, покриваючи тою ущипливістю симпатію, яку в глибині душі почував до сього письменника.

Найближчим разом я приніс і прочитав Лімбахові свсю «Лесишину челядь». Початок подобався йому.

— Гарно, гарно,— буркотів.— Є певна мелодія, є й пластика і невеличкий чуттєвий підклад. Ну-ну, далі!

Але коли я дочитав до кінця, він зморщив брови.

— Пощо ви попсували ідиллю? Початок заповідав ідиллю, а ви при кінці набовтали якогось квасу.

Я сказав, що у мене зовсім не було наміру писати ідилію, що я хотів кинути на папері профілі кількох осіб, які я знав у дитячих літах.

— Für die Katz! — мовив сердито Лімбах.— Кому яке діло до того, чи ви знали тих людей, чи ні? А ви спочатку розохочуєте, розгріваєте нас своїм малюнком природи, ми виходимо в чистих сорочках грітися на сонечку, а ви тоді бух на нас холодною водою. І пощо? Що вам із того прийде? Се нечемно і... і нелояльно. Се надужиття довір'я!

Я почав толкуватися, та не переконав старого.

— Ні, без потреби ви беретеся наслідувати того пана Зóля! Без потреби. Він не доведе вас до добра, шукайте своєї власної дороги!

В половині того року мене арештовано. Аж по році, весною 1878 р., я знов побачився з Лімбахом. Він був якийсь здержаний у розмовах зо мною; я рідко міг застати його дома, та й розмови наші не були вже такі свобідні та наївні, як давніше. Якась тінь лежала між нами.

Раз я попросив у Лімбаха дозволу одержати декілька листів із-за границі на його ім'я, бо листи, адресовані на моє ім'я, пропадають. Не надумуючись, він позволив, але, одержавши один лист із Женеви, так перелякався, особливо

[1] Але не робіть мене безсмертним! *(нім.).— Ред.*

коли, відчинивши його, не міг нічого прочитати, що готов був бігти з ним до поліції. На щастя, я надійшов ще вчору і вирятував листа. Старий Лімбах якось ніби засоромився свойого переполоху, коли я для заспокоєння прочитав йому лист і переконав його, що його зміст був зовсім невинний. Та проте я зараз же понаписував, куди треба, щоб на Лімбахове ім'я листів більше не посилано. Як же ж заболіло мене, коли кілька день по тім я побачив, як старий Лімбах, доглянувши мене здалека на вулиці, сквапно переходив на другий бік вулиці і йшов, відвернувшися в противний бік, аби не стрічатися і не вітатися зо мною! Я тоді вже на власній шкірі пізнав різницю між бідністю й бідуванням, пізнав і те чуття, якого вперед не міг дочутися на дні жовчних описів Золя. Я більше не сходився з Лімбахом.

Через рік він із сином виїхав до Кракова, де його син кінчив університет. Там старий Лімбах і вмер, і я більше не бачив його.

1—3 мая 1903

ГЕРОЙ ПОНЕВОЛІ

І

Старий возний львівського магістрату, в мундурі гвардиста народового, в чемерці з вишнево-червоними вилогами, в чоботах із морщеними халявами і при шаблі, тихенько відчинив двері до канцелярії ц[ісарсько]-к[оролівської] державної бухгалтерії. Тісна, подовгаста кімната зі склепленою стелею тонула в півсумерку; була ще ледве дев'ята година зрана, та й день 1 падолиста 1848 року був хмарний і понурий, якийсь неначе сердитий. У канцелярії було тихо; вся вона мала вигляд великого сімейного гробу, а чорні дерев'яні бюрка, поставлені в два ряди попри головні стіни з невеличкими відступами, нагадували два ряди старих, струпішілих домовин. Возний обкинув зором канцелярію, немов шукав чогось; його підсліпуваті очі зразу не добачили нічого, і він уже хотів вернутися, а може й замкнути канцелярію, коли нараз у однім куті коло одного бюрка щось заворушилося. Не довіряючи своїм очам, старий наставив вуха і почув виразно тихий, монотонний скрип пера, що звільна повзало по папері.

— Чи то ви, пане Калинович? — запитав він, обертаючися в той бік, відки чув скрип.

— Я. Добрий день вам, пане Згарський,— мовив Калинович, обертаючись до дверей і закладаючи перо за вухо.

— Я думав, що в канцелярії нема нікого,—мовив Згарський, входячи до канцелярії та зачиняючи за собою двері.

— Небагато й помилилися,— мовив, усміхаючися, Калинович.— Бачите, я сам. Приходжу пункт о осьмій — нема нікого. Роздягся, сів до роботи, думаю: ось-ось поприходять. Ба ні, минуло чверть години, ба й пів, ба й три чверті, а отсе вже вибила й дев'ята, а наших панів як нема,

так нема в канцелярії. Що се значиться, пане Згарський?

— Що се значиться? — повторив якось значучо Згарський.— Гм, або я знаю?

— Адже ж сьогодні не свято? — непевно всміхаючися, мовив Калинович.

— Та ні. В календарі свята нема.

— Ну, але, може, яке народове?

— Або я знаю? — таємничо мовив Згарський, махнувши рукою. І, схиляючися до Калиновича, додав потиху:

— Свята нема, але, здається, буде празник.

— Який празник?

— Не знаєте?

— Що маю знати? Нічогісінько не знаю.

— Не читали газет?

— Ет, що я там буду в газетах вичитувати! Лаються, друться, верещать, а все те пусте.

— Ну, не раз і в полові зерно буває. Ану, погляньте ось тут! Нашу газету все-таки треба би читати.

І він з таємничим виразом виняв із кишені зложене вчетверо число часописі «Gazeta Powszechna, godło Postęp»[1] з дня 30 жовтня. Калинович розгорнув число і почав перебігати його очима, а тим часом Згарський глядів йому в лице, всміхаючися під сивим вусом і похитуючи головою. По кількох хвилях Калинович відложив газету набік і, поглядаючи на возного, запитав із виразом розчарування:

— Ну, і що ж? Усе стара січка.

— Так? Не знайшли нічого надзвичайного?

— Надзвичайного? — протягнув Калинович і, немов не вірячи своїм очам, почав ще раз перебігати шпальти газети.

— Ні, не можу добачити нічого такого,— мовив нарешті, знов кладучи газету на бюрко.

— Ану, прочитайте отсе! — мовив возний, тикаючи пальцем на сам кінець нумеру, де грубими літерами було надруковано:

U w i a d o m i e n i e.

Wydział główny miasta Lwowa wyznaczył z grona swego komisyę bezpieczeństwa, porządku publicznego i gwardyi narodowej, której to komisyi zadaniem jest czuwać nad bez-

[1] «Газета для всіх, гасло Поступ» *(польськ.).— Ред.*

pieczeństwem i porządkiem publicznym i użyć wszelkich środków do tego celu prowadzących. Członkowie tej komisyi dla odróżnienia w razie potrzeby nosić będą jako oznakę zewnętrzną wstęgę białą z kokardą u nakrycia głowy i kartę legitymacyjną. Każdy mieszkaniec Lwowa, czy stały, czy czasowy, ma tej komisyi lub pojedynczym członkom być posłusznym i do ich postanowienia zastosować się[1].

Калинович читав сю заяву зразу якось недбало, півголосом, та чим далі доходив у її тексті, тим повільніше, уважніше та виразніше відчитував поодинокі слова. Кінцеві ледве видушив із себе, мовби його груди привалено тяжким каменем.

— Пане Згарський,— мовив він, пильно вдивляючися в лице возного,— бійтеся бога, а се що значить?

— Ви, пане рахмістру, розумна голова, вченіша від мене,— мовив Згарський, усміхаючися сам задоволено.— То, може, мені випадало би прийти до вас та й сказати: пане рахмістру, будьте ласкаві, виясніть мені, що се значить?

— Не жартуйте! — мовив затурбованим голосом Калинович.— Адже се... се...

— Понюхайте, чим воно пахне!

Калинович якось механічно притулив газету до носа і раптом зараз відкинув її геть.

— Пахне революцією! Comité du salut publique![2] «Użyć wszelkich środków... W razie potrzeby... Każdy mieszkaniec stały czy czasowy ma być posłusznym»[3]... диктатура! «Czuwać nad bezpieczeństwem i porządkiem»[4] — а від чого ж поліція, гвардія народова? І хто властиво нарушує спокій і безпеченство? Против кого звернене вістря сеї постанови?

---

[1] Повідомлення. Головна управа міста Львова визначила з-поміж себе комісію безпеки громадського порядку і національної гвардії, завданням якої є оберігати безпеку та громадський порядок і вживати всіх заходів, що ведуть до тієї мети. Члени комісії для вирізнення їх в разі потреби будуть носити на головному уборі як зовнішню ознаку білу стрічку з кокардою і легітимаційну картку. Кожний мешканець Львова, постійний чи тимчасовий, мусить слухати наказів тієї комісії чи окремих її членів і їх постанови виконувати *(польськ.).— Ред.*

[2] Комітет громадського порядку *(франц.).— Ред.*

[3] «Вживати всіх заходів... В разі потреби... Кожний мешканець, постійний чи тимчасовий, мусить слухати наказів» *(польськ.).— Ред.*

[4] «Оберігати безпеку та порядок» *(польськ.).— Ред.*

Калинович підсунув окуляри високо на чоло і глянув із свого крісла вгору на Згарського, що стояв обік нього і також дивився на газету.

— Не знаєте, против кого? Хто нарушує спокій? Не читали газет? Там у кождім нумері по десять раз повторяють, що всьому винно цісарське військо.

— Значить, против нього...

— Не чули, у нас уже не лише своє військо, але й свій комендант, генерал Вибрановський, іменований головним комендантом гвардії на весь край.

— Ну, я се знаю. Певна річ, коли що до чого, то на брак генералів не будемо жалуватися, коби лише рядові вояки були,— з гіркістю мовив Калинович.— Але від генеральства пана Вибрановського до сього кроку головного виділу ще досить далеко. Чого вони хочуть? До чого пруть?

— Ой, пане рахмістру! — якось напівсердито, напівжартливо мовив Згарський.— Як же ви помалу рахуєте! А не читали перед кількома днями отсего?

І він із другої кишені своєї чемери видобув інший нумер тої самої газети, з датою 28 жовтня, і показав йому підчеркнений червоним оловцем уступ на першій стороні:

«Organizujmy się wedle ostatnich dzisiejszej rewolucyi zasad, a w chwili wzburzeń społecznych niech nam zawsze przewodniczy myśl jedna i wspólna — Polska demokratyczna!»[1]

— Ну, що? Хіба се не виразно? — спитав возний, стишуючи голос.

— «Polska demokratyczna!» — буркотав тим часом Калинович. — Ну, а ми з вами русини, то що з нами буде? Ми й демократи, та проте як то нам смакуватиме та Polska demokratyczna? От іще й Польски готової нема, а вас, старого, не питали, чи ви поляк, чи русин, а вперли в польську ліберію, ще й рогативку на стару голову настромили.

— Ага, а як не хочеш, то марш зі служби на старі літа! — додав возний.

— Отож! А я 14 марта, під час перших збіговищ, тиснуся вулицею та й слухаю, мало не оглухну. Всі ревуть: «Niech żyje Polska!»[2] А мене, дурного, підкусило крикнути:

---

[1] Організуймося згідно з останніми засадами теперішньої революції, а в момент суспільних заколотів хай веде нас завжди одна спільна думка — демократична Польща! *(польськ.).— Ред.*

[2] Хай живе Польща! *(польськ.).— Ред.*

«Най жиє Русь!» Йой, матінко! як не кинуться на мене! Паличками, кулаками! «Zdrajca! Jak on śmie»![1] Ледво я живий вирвався. От тобі й Polska demokratyczna! Та й тепер — комісію встановили, очевидно, для польських революційних цілей і зараз наказують, що кождий мусить її слухати. А як я не хочу ані Польщі, ані революції?

— То ви ворог bezpieczeństwa i porządku publicznego[2],— відповів з'їдливо возний.— А в такім разі на гак з вами.

Калинович довго мовчки дивився на старого, потім якось мимовільно, з виразом переляку на лиці, оглянувся довкола і, завваживши цілковиту пустку в кімнаті, перелякався ще дужче. Аж з місця схопився.

— Бійтеся бога, пане Згарський! — скрикнув він нараз.— Скажіть же мені, що тут діється? Чому сьогодні ніхто з наших панів до канцелярії не прийшов?

— Певно, муштруються в гвардії...

— А може... може, там... може, то вже сьогодні має щось розпочатися?

— Не знаю, пане любий,— мовив возний, здвигаючи раменами. Та нараз, оглянувшися довкола і похиляючися над самим вухом Калиновича, прошептав скавпливо:

— Стережіться! Я вчора підслухав розмову двох панів — таки з вашої бухгалтерії — котрі се були, того вам не скажу... Підозрівають вас, що ви шварцгельбер, що шпіоните...

— Я? Шпіонити... Тьфу на них!

— Усе одно. Стережіться. Тепер такі часи... знаєте...

В тій хвилі в ратушевім коридорі залунав різкий голос дзвінка.

— Ой-ой-ой! То, певно, пан Відман,— скрикнув переляканий возний.— Бувайте здорові, пане рахмістру! Як буду мати хвильку часу, то ще забіжу до вас коло дванадцятої.

І, не чекаючи відповіді, він вибіг на коридор, навіть не заперши за собою дверей канцелярії. А дзвінок десь у далекім куті темного коридора теленькав та й теленькав, і його голос лунав, мов плач переляканої дитини.

---

[1] Зрадник! Як він сміє! *(польськ.).— Ред.*

[2] Безпеки і громадського порядку *(польськ.).— Ред.*

II

Степан Калинович був канцеліст при львівській скарбовій бухгалтерії. Двадцять літ числив він скарбові доходи й видатки, двадцять найкращих літ життя провів у отсій темній канцелярії, подібній до великого родинного гробовища, на однім дерев'янім кріслі, над великими рахунковими книгами, живучи з дня на день правильно і точно, мов добре накручений годинник, не думаючи про ніякі зміни, про інше життя. Треба було аж бурі 1848 року, щоб у те тихе, самітне життя внести деякий неспокій і заколот. Щоправда, в політику Калинович не мішався, до газет не дописував і навіть мало читав їх, у вуличних збіговищах, агітаціях та котячих музиках участі не брав; протягом усіх бурливих сцен від марта аж до падолиста сидів день у день точно на своїм місці в темній і брудній канцелярії в ратуші і числив, числив, числив, як коли б увесь панщизняний та абсолютистичний лад стояв іще незахитаний, а не розпадався на шкамаття.

Вихований у старій німецькій школі, напоєний духом бюрократичної субординації, він помалу в суспільних і національних справах (наскільки деколи думав про них чи, радше, неясно відчував їх) стратив почуття своєї волі, своєї особистості й окремішності. Він знав, що він ізроду русин,— про се говорила його метрика, його урядовий декрет; але в житті се не мало для нього ніякого практичного значення. В канцелярії була мова німецька, дома, у господаря, де він наймав невеличку кавалерську кватиру з двох покоїв, говорено по-польськи; не маючи родини, Калинович навіть свят руських не обходив. Лише раз на рік, на Йордан, беручи ex officio[1] в повній урядовій параді участь у свяченні води на львівськім ринку, він почував себе русином, з якимось дивним, неясним зворушенням співав разом із масою народу «Во Йордані крещающуся тобі, господи» і тішився, як дитина, коли з кропила, розмаханого рукою митрополита, падав на нього рясний дощ крапель свяченої води і змочував йому не лише шапку, але також лице, очі й бороду.

Хуртовина 1848 року раптом змінила відносини й весь настрій довкола нього. Де досі панувала глуха, хоч і силувана тиша, раптом заклекотіло, загуло, затріщало з усіх боків. Конституція, вільність друку, увільнення

[1] З службового обов'язку *(лат.)*.— *Ред.*

політичних в'язнів, політичні товариства і збори, гвардія народова, демонстрації по вулицях, вибори до сойму, ба, далі явні конспірації з революційними покликами, нагінка на старих урядників, шварцгельберів та фондраусерів і явно вивішений стяг незалежної Польщі — шляхетської чи демократичної — все те клекотіло довкола нього, валило до основ усі його дотеперішні, твердо устояні погляди та привички та мучило його тисячами сумнівів, тисячами нових питань, що насувалися з усіх боків і домагалися швидкої та невідхильної відповіді. Що він — австріяк, чи поляк, чи, може, ще щось інше? Він присягав на вірність урядові— так, але то був уряд абсолютний, по-теперішньому — ворожий краєві, трохи не чортівський; тепер того уряду вже нема, тепер конституція,— значить, чи важна його колишня присяга, чи ні, а коли ні, то кому він повинен бути вірний? Чи годиться йому, як урядникові, мішатися в той заколот, що йшов довкола нього, в ту партійну, національну, політичну боротьбу, що розпалювала декого до правдивого одуру, а якої мотивів, пружин, цілей і засобів він не бачив і не розумів? Усе те пригноблювало, лякало його; його сумління, мов коса на камінь, що крок, що хвиля наскакувало на якісь запори і не знаходило ясної стежки. Зразу він мало не вдурів, кидаючися то сюди, то туди і всюди знаходячи якусь недоладність. Поляки побили його на вулиці, коли признався, що він русин; русини дивилися на нього криво, коли не захотів підписати програмової заяви Руської ради головної, а то тому, бо, як сам казав, не зрозумів її. Знеохочений тут і там, він, мов слимак, засунувся в свою халабудку, старався якнайменше показуватися на вулицях, здалека обминав усі такі місця, де чув крик та гармидер і бачив збіговище. Він пильнував, щоб рано, перед восьмою, заки ще вулиці порожні, забігти до своєї канцелярії, запхатися за своє бюрко в самім куті і загребтися за купою книг, виказів, табелів та витягів. Він працював із напруженням усіх сил. Пильний і совісний урядник віддавна, він ніколи не працював так пильно й совісно, як тепер. Ся праця, наказана йому згори, отже, комусь на щось потрібна, була тепер не лише його урядовим обов'язком, але щитом для його сумління, одинокою хвірткою, якою він день за днем шмигав із бурливого революційного та демагогічного клекоту на спокійний, твердий грунт хоч якої-такої праці. Тут він бачив ясно, в своїм хоч тіснім та обмеженім кружку, а там не бачив, не розумів нічого. Не

привиклий до самостійного думання й поступування, він тепер, мов стебелинки, держався тої остатньої решти старого ладу, не можучи освоїтися з новим. Він бачив, як довкола нього, в тій самій канцелярії, де він працював, розривалися всі вузли давньої дисципліни. Новий дух віяв і тут; замість давнішої покірності супроти старших, тепер субалтерни говорили зі старшими запанбрат, а бувало й так, що старший по канцелярії був підвладним свого субалтерна в гвардії народовій або в якім-будь комітеті. Замість недавнього «gehorsamster Diener»[1] тепер лунали всюди, навіть по канцеляріях, окрики: wolność, równość, braterstwo![2]

Особливо його найближчий сусід у канцелярії, той, що займав крісло насупроти нього, обернений до нього лицем і відділений лише широким бюром та купою книг, був тепер його найгіршим мучителем. Йосиф Валігурський, старий ветеран, колись вояк Наполеонового війська, що в 1809 році помагав гонити австріяків зі Львова, а в 1831 р. брав участь у польському повстанні, якимось дивним дивом дістав посаду в бухгалтерії і отсе вже десять літ сусідував із Калиновичем. Знаючи свою минувшину і розуміючи, що його посада висить на волоску, він весь той час мовчав, працював, хилячися, мов віл у ярмі, і тільки украдком, десь-колись злобно блискаючи сірими запалими очима з-під сивих навислих брів на ненависних йому «швабів». Що Валігурський ненавидів швабів усею душею, про се Калинович знав із деяких його уриваних окликів та проклять, що висковзувалися з його уст у хвилях, коли в канцелярії не було ніякого начальства. Зрештою Валігурський держався осторонь від усіх своїх товаришів служби, не звірювався перед жадним із них, і Калинович не без підстави догадувався, що він глибоко погорджує ними всіми. Калинович, чуючи його нехіть, і не пробував ніколи зблизитися до нього; знав лише з оповідань інших урядників, що Валігурський живе дуже бідно десь далеко на Байках, зі своєю дочкою, задля якої він лишився у Львові, не бажаючи тягти її з собою на еміграцію; дехто додавав, що старий, окрім малесенької пенсії за свою урядову службу, дістає ще невеличку пенсійку від французького уряду, прив'язану до ордена Virtuti militari[3], одержаного по якійсь битві з рук самого Наполеона.

[1] Найслухнянішого слуги *(нім.)*.— *Ред.*
[2] Вільність, рівність, братерство! *(польськ.)*.— *Ред.*
[3] За військову відвагу *(лат.)*.— *Ред.*

Та ось у 1848 р. Валігурський нараз змінився. З настанням конституції його хребет випростувався, його очі, навиклі сліпати над урядовою бібулою, набрали огню й живості, його уста розв'язалися і почали сипати ракети та гранати. Він з великим, молодечим запалом кинувся у вир агітацій, брав участь у демонстраціях і перший бентежив віковічний мертвий супокій канцелярії гарячими промовами та окликами, за які перед місяцем можна було ждати безплатного поміщення в Кармелітах, а там і транспорту на Грай-гору в залізних перстенях на руках і на ногах. Він був одним із перших охотників до гвардії народової і, як старий вояк-наполеоніст,, зараз дістав під свою руку цілу роту, яку мав учити муштри. Розуміється, що се вчення, при якому була вся його душа, відсунуло на задній план його канцелярійну роботу; до канцелярії він приходив хіба на годину-дві, та й то ледве понишпорив у книгах, а зате обсипав градом насміхів, докорів та кпин своїх товаришів, особливо тих, що не брали участі в руху. Розуміється, що Калинович був головним жертовним козлом його дотепу.

— Ну, що, молю канцелярійний, книжкова блощице, чорно-жовта стоного! — говорив він до Калиновича, не скриваючи своєї глибокої погорди.— Ще тобі не обридло порпатися в тих затхлих паперах?

— Хоч і обридло, та що робити? — покірно говорив Калинович, давно переставши ображатися грубими ущипками старого вояка.— З чого чоловік хліб їсть, того мусить пильнувати.

— Хліб їсть! Ой ти, худобо! Тобі аби лише жолоб та й паша! Ну, скажи, ти ніколи в своїм життю не подумав, що може бути щось таке на світі, задля чого варто віддати не лише хліб, але й кров і життя?

— Ріжне чоловік думає, пане Валігурський,— нерадо відповідав Калинович.— Одному се дороге, а другому те.

— Ага, а тобі твої шваби найдорожчі! Не можеш того переболіти, що їм руки вкорочено!

І Валігурський починав різким, хоч трохи вже розбитим голосом ревти на всю канцелярію улюблену пісеньку польських конспіраторів:

Гей, шваби-драби, гей, шваби-драби,
Вже ми вас із краю наженем до лаби!
Гей, шваби-драби, ще лиш півгодинки,
Будете тікати, гублячи патинки.

— Не кричіть, пане Валігурський! — благав Калинович, затикаючи собі вуха.— Не кричіть, адже я не шваб.

— А що ж ти?

— Я русин.

— Русин? Я також русин. На Русі родився, в Житомирі. Навіть ліпший русин від тебе. А проте я люблю нашу спільну матір Польщу і працюю для її визволення. Кождий свідомий, інтелігентний русин мусить бути польським патріотом. Іди спитай пана Ценглевича,— се також, певно, русин, а як він любить Польщу!

— Бо польський шляхтич! — буркнув Калинович.

— А ти хам! — накинувся на нього Валігурський.— Русин, що не чує себе поляком, може бути тілько хамом. Тьфу! Не хочу говорити з тобою!

І Валігурський відходив розсерджений. Та Калинович швидко зрозумів, що ся сердитість не була зовсім щира, бо Валігурський, коли по двох-трьох днях знов показався в канцелярії, знов починав жартувати і кпити з нього, все впадаючи в вояцький, грубіянський тон, але все-таки не зриваючи з ним зносин, як не раз можна було надіятися по його різких висловах.

Найприкріше для Калиновича було те, що з іншими товаришами в канцелярії Валігурський не поводився так грубо й різко. Правда, деяких він немов зовсім не знав, не вітався й не розмовляв із ними; зате з іншими, що належали до гвардії і чимраз більше втягалися в політику, говорив, як із товаришами, іноді перекликався якимись короткими, лиш їм зрозумілими словами або шептався про щось у коридорі. Калинович чув себе чимраз більше одиноким у канцелярії і розумів добре, що коли так піде далі, то йому недовго доведеться вигрівати в ній місце.

Та ось від кількох тижнів атмосфера у Львові почала робитися чимраз гарячішою, хоча надворі настала осінь і вже почалися жовтневі сльоти. День у день по вулицях були збіговища, бійки гвардистів із вояками. Звістки з Відня, де вибухло явне повстання, повішено міністра Латура, не позволено війську вирушати проти збунтованих угрів, а особливо звістки з Угорщини, де під проводом Кошута проголошено детронізацію Габсбургів і розпочалася вже кровава війна, наповняли серця польських патріотів гарячкою. У Відні працював генерал Бем, покинувши Львів, і снував смілі плани розбиття Австрії; до Угорщини разом із угорськими вояками, стаціонованими в Галичині, ку-

пами тікали польські охотники, що в виборенні незалежної Угорщини бачили підвалину для визволення Польщі з-під австрійського ярма. Та й у самім Львові клекотіло, варилося щось непевне; загальне роздразнення і напруження зростало і грозило швидше чи пізніше вибухом.

Канцелярія державної бухгалтерії в тих остатніх днях жовтня цілими днями бувала майже зовсім пуста; крім Калиновича, ледве два-три урядники заглядали до неї на пару годин, та й тим, очевидно, не хотілося робити. Вони сиділи мов непритомні, від часу до часу зривалися з місця, бігли до вікна, визираючи на ринок, по якімось часі вибігали зовсім, немов ті старі, понурі, сірі мури давили їх і наповняли тривогою. Калинович лишався сам-один, а скрип його невтомного пера по рапавім папері цвіркотів у самітній канцелярії, мов спів цвіркуна в покиненій хаті. Старий возний Згарський був одинока жива душа, з якою Калинович міг іноді побалакати спокійно, по щирості. Валігурський від двох неділь зовсім не показувався в канцелярії.

III

Згарський лишив Калиновича в препоганім настрої. «Стережіться!» Добре се йому сказати, але як стерегтися? Перед ким стерегтися? Адже ж у мишачу діру не запхаюся, десь мушу показатися між людей, мушу ходити до канцелярії, що день пару разів переходити ринок та головні вулиці міста, посеред соток і тисячів народу. Як же ж тут стерегтися? «Шварцгельбер!» Що се за злочин такий? Ну, так, Калинович чув у глибині душі і сам собі признавався, що він шварцгельбер. Він слуга австрійського уряду, від якого брав пенсію, якому присягав служити вірно. Що ж у тім злого? Адже ж і Валігурський ще в початку року, ще до половини марта сього року був такий самий шварцгельбер. Тобто, може, в його душі сиділо щось інше, що тепер виклювалося наверх. Та Калинович не мав такої широкої вдачі, на дні його душі не було нічого іншого, а до нової матері Польщі, яку тепер накидувано йому з криком, лайкою і погрозами, він ані руш не міг запалати синівською любов'ю. «Ні, се не моя мати»,— повторяло щось неясне в глибині його душі, і він не міг пересилувати себе пуститися разом із іншими в той скажений танець довкола нового божища, в якому отсе вже кілька місяців

крутилася велика більшість мешканців Львова. Так, він, бідний, лишився шварцгельбером навіть тоді, коли сі кольори стали дуже немодними, так само, як у часі чемерок та конфедераток заховав свій дуже немодний білий бюрократичний циліндр.

Зате другий докір, шпіонства, обурював його до глибини душі. Шпіон! Ні, він ніколи не був шпіоном! Не був тоді, коли за те ремесло платили грішми, авансами й ордерами, тим менше мав охоту бути ним тепер, коли за се дуже легко можна було дістати коли не штилет, то хоч півкопи стусанів під бік від роз'яреної, сфанатизованої юрби. Але хто ж і пощо міг пустити про нього таку відомість? Адже ж коли ся відомість дійде до народної юрби, то ся не буде розбирати, чи се правда, чи ні, але готова кождої хвилі розправитися з ним по-своєму. Калинович перший раз почув у отсій канцелярії, як мороз подер його поза плечі. Йому зробилося душно, перо випало з його руки, і голова повисла, знесилена, на в'язах.

Та в тій хвилі він зірвався з місця і скочив на рівні ноги. Що се було? Звичайний клекіт і туркіт на ринку немов притих, і нараз вікна забреньчали і повітря затряслóся від вереску:

— Niech żyje Polska![1]

Але не се так дуже перелякало Калиновича. Серед того вереску, що повторявся раз по разу, все голосніше та завзятіше чути було якесь гупання до такту, мов марш війська, а ще далі, десь на кінці ринку, чути було змішаний вереск, крик, лускіт, немов десь каменищя валилася або дало себе чути землетрясіння.

— Що се таке? Боже! Що се таке? Невже починається?

Крики довкола ратуша не втихали. В коридорах ратуша чути було гуркіт багатьох, може, соток кроків, якісь гомони, якісь острі, міряні оклики, мов голоси команди. Калинович стояв на місці ні живий ні мертвий. Його губи поблідли, очі, вирячені, дивилися на двері, не змигаючи.

«По мене йдуть! По мене йдуть!» — крутилося вихром у його голові. Йому здавалося, що в скаженім вереску внизу чує виразно голоси: «Шпіон! Де той шпіон? На гак шпіона!»

Минали хвилі, для Калиновича хвилі страшенної тривоги. Він, мов приріслий ногами до помосту, стояв на однім

[1] Хай живе Польща! *(польськ.).— Ред.*

місці, не можучи сісти на кріслі, не сміючи ані приступити до вікна та глянути, що там робиться на ринку, ані вийти на коридор та переконатися, чи справді йому грозить яка небезпека. Він тремтів усім тілом і надслухував, запираючи в собі дух.

— Niech żyje Polska! Smierć szwabam![1] — ревли купи народу на ринку.

— Do broni! Do broni![2] — кричали різкі голоси, стугоніли кроки, туркотіли вози.

— Na barykady! Na barykady! Nie dajmy się![3] — чути було оклики з іншого боку. З моря змішаних голосів десь-колись вискакували якісь поодинокі голоси, слова команди, може, промови бесідників, що загрівали людей до бою, а може, голоси розважних, що радили втихомиритися.

— Szpieg! Szpieg! Na latarnię z nim![4] — заверещали нараз десятки голосів у однім місці. Знов вереск, стук кроків, розпучливий писк: «Ależ, panowie!», брутальний регіт юрби і знов вереск:

— Niech żyje Polska!

Та в тій хвилі якийсь новий, могутній гук потряс повітрям. Бум! Бум! Бум! — залунало, і рівночасно на ратушевім дасі затріщали мов зерна величезного граду і з гуркотом покотилися вниз та попадали на кам'яний брук ринку.

— Бомбардують! Бомбардують! — заверещала юрба на ринку. Вереск урвався. Його заглушив стук тисячів кроків, що бігли, гнали, ховалися, хто куди міг, у сіни ратуша, в сіни домів, у бокові вулиці.

А гармати, обнявши провід у тім скаженім оркестрі, бурчали далі. Вони бурчали глухо, десь іздалека, здавалося навіть, не зовсім сердито, але ратушевий будинок почав відчувати якусь дрож. Вікна тихо, але ненастанно дзвеніли, столи і бюрка хиталися, а знадвору доходили лише короткі, сухі стуки: цяп! цяп! цяп! Чимраз частіше, чимраз гарячіше. Се били о стіни кулі та гранати.

Калинович усе ще стояв, ледве живий із переляку, не розуміючи гаразд, що воно діється, і ждучи кождої хвилі нападу на себе.

Але на напад не заносилося. Довкола ратуша, очевидно,

---

[1] Хай живе Польща! Смерть німцям! *(польськ.).— Ред.*

[2] До зброї! До зброї! *(польськ.).— Ред.*

[3] На барикади! На барикади! Не даймося! *(польськ.).— Ред.*

[4] Шпигун! Шпигун! На ліхтар його! *(польськ.).— Ред.*

зробилася пустка: стояти на ринку під кулями було небезпечно. Правда, в ратуші, особливо внизу і на подвір'ї, гуло як у повнім вулеї; сюди збіглася головна часть гвардії та й немало народу, що перед хвилею заповняв ринок. Але той голосний, зачіпливий настрій, який перед хвилею виявляв себе такими криками, тепер пройшов. Лише десь оддалік, по бокових вулицях, що вели до ринку, чути було глухий вереск, гуркіт каміння, тріск ламаних меблів та вигуки команди: се будовано барикади.

А гармати не переставали гуркотіти. Зразу кулі падали на ратушевий дах та котилися звідтам униз; тепер гармати наведено трохи інакше: кулі били в стіни, деякі падали просто на ринок. Ось забряжчало одно вікно в ратуші, далі друге: се кулі почали вскакувати досередини. Ратуш чимраз дужче тремтів і, бачилось, хитався; замість звичайних куль почали летіти гранати, набиті запальними матеріями; вони лускали, впавши, розприскувалися на дрібні скалки і вибухали стовпами огню. Калинович, стоячи в своїм куті, бачив крізь вікно такі огняні стовпи на ринку, де падали ті кулі. В його остовпінні його зацікавив сей вид, мов блискавки серед бурі; він ждав, коли лусне й вибухне новий гранат, і переставав на хвилю думати про себе. Йому навіть заманулося піти до вікна і виглянути на ринок.

Та ледве він рушився з місця, брязнуло вікно в його канцелярії — коротко, різко, мов здоровий пшик гарячого заліза, киненого в воду, і в тій же хвилі затріщала дерев'яна шафа з актами, поставлена в куті недалеко вікна. Калинович зразу не бачив нічого, та по хвилі почув на підлозі канцелярії шелест, мовби там бігала миш поміж паперами. Досить було раз глипнути, щоб у нього серце завмерло і все тіло похололо. Гранат, влетівши якось рикошетом, скісно крізь вікно, відлупив один ріг шафи і випхнув із неї цілу купу актів, а сам, відбившися від шафи, впав на підлогу і крутився по ній, бігаючи довкола, на своїй осі, мов джміль, яким бавляться діти. Зразу він крутився так швидко, що його ледве було видно, і розкидав довкола себе папери; та ось його рухи робляться чимраз повільніші, на горішній його частині видно щось мов чубок із диму, який тоненькою білявою струйкою піднімається вгору, ще кілька оборотів і якихось немов веселих підскоків залізного гостя, він перевертається набік, заточує широке колесо, стукається о ніжку якогось бюра, і в тій

хвилі вибухає величезний огняний стовп, у слідуючій хвилі чути оглушливий лускіт, і вся канцелярія наповняється димом, курявою, шматками порозриваного паперу та трісками полупаних меблів, серед яких, мов шершні, бринять і моментально затихають залізні черепки граната. Все те зчинилося так нагло, в такім якімось шаленім темпі і з такою фатальною логікою, що Калинович не міг ані одної ясної думки захопити в голові. Зовсім безтямно, несвідомо він заскочив у найдальший кут канцелярії, між своїм бюрком і великою піччю, скулився тут і заслонив лице ліктями. Декілька трісок ударило його по голові, але зрештою йому не сталося нічого. Острий, душний дим від горючих паперів протверезив його.

Він визирнув зі свого кута, випростувався і поглянув довкола. Половина канцелярії, та, що ближче вікна, виглядала як дійсне пекло. Вибух граната вирвав часть підлоги, потрощив бюрко, шафу, розсипав і розкидав масу паперів, які тепер горіли гучним полум'ям. Не надумуючися довго і не слухаючи дальшого лускання куль, Калинович ухопив своє пальто й капелюх; держачи їх у руках, вискочив на коридор.

Канцелярія лежала на першім поверсі. Коридор був пустий. Надягаючи на себе пальто, Калинович біг коридором і кричав:

— Горить! Горить!

Його голос лунав по пустім коридорі і відбивався десь далеко в другім його кінці. Добігши до сходів, Калинович побіг униз, на партер, де було чути гомін людей, і все не переставав кричати:

— Горить! Горить!

— Де горить? Що горить? — запитав його якийсь гвардіяк на сходах, заступаючи йому дорогу.

— Бухгалтерія горить!

— Е, бухгалтерія! — з погордою мовив патріот.— Ся нехай горить.

— Але з нею згорить і ратуш! — кричав Калинович, минаючи гвардіяка.

В сінях на сю вість зчинився гомін. Кількадесят людей побігло горі сходами, а Калинович тим часом, замішавшися в юрбу, почав протискатися до брами.

— Не вільно виходити! — крикнув до нього гвардіяк, що разом із цілою лавою інших стояв у ратушевій брамі, загороджуючи вихід.

— Як то не вільно? Я потребую вийти! — протестував Калинович.

— Куди підете? Чи ви вдуріли? Адже тут стріляють!

— Але ж я нічого не винен, за що мають мене стріляти!

Вся лава гвардіяків зареготалася.

— Здурів чоловік! Хоче, щоб кулі мали очі та ще й умілі розрізнити, хто винен, а хто не винен.

— Прошу мене пустити! Я собі піду! Я не можу бути тут довше! — благав Калинович, сам себе не тямлячи зо страху.

— Назад! Геть звідси! — крикнув якийсь старий гвардіяк і пхнув його в груди так сильно, що він аж заточився.

— Ой, боже! Але ж я мушу вийти! — запищав Калинович. Тривога відбирала йому застанову. Він обернувся і щодуху погнав у противний бік, до другої брами. Щоб дійти до неї, треба було перейти через ратушеве подвір'я. Тут під стінами, заслонені від куль, стояли гвардіяки в повній зброї, в рядах, готові вискочити з сеї засідки, з карабінами на плечах. Калинович щодуху перебіг через подвір'я, боячися навіть зирнути на боки, аби його не взято за шпіона, що хоче зрадити гвардійські секрети. Друга ратушева брама була замкнена, лише мала хвірточка в ній була отворена. Але й тут стояла купка гвардіяків на варті. Розпука і бажання вискочити з сеї западні підшепнули Калиновичу одну думку. Він прискочив до гвардіяків, мов спеціально присланий до них із сею новиною, і розказуючим тоном крикнув:

— Панове, ратуш горить! До коновок і сикавок!

— Ратуш горить! Ратуш горить! — заметушилися гвардіяки, тратячи голову, і побігли на подвір'я до свого коменданта. З сеї хвилини скористав Калинович, у однім моменті відчинив хвіртку, вискочив на ринок і нараз зачинив хвіртку за собою. В ратуші чути було глухий гомін, із якого чимраз частіше і лячніше визначувалися оклики:

— Горить! Горить!

IV

Калинович, опинившися на ринку, не мав коли легше відітхнути. Він тривожним зором окинув ситуацію, силкуючися моментально зорієнтуватися, що йому робити далі.

Ринок був пустий. Тут і там цокали та лускали кулі, піднімаючи клубки куряви. Але скоро лише Калинович показався на ринку, зараз його побачили невидимі очі з кількох повідхилюваних брам і десятки голосів загукали:

— Тікайте! Тікайте!

Калинович, не тямлячи гаразд, що робить, пустився бігти попід стіною ратушевого будинку, поки не добіг на ріг. Тут зирнув наперед себе і, побачивши перед собою відчинену браму в камениці Андріолія, скулився, шмигнув через ринок і просто в ту браму.

Камениця, добре звісна йому віддавна, мала перехід вузьким подвір'ям, просто до рогу єзуїтського костьолу. Він надіявся вибігти туди на площу св. Духа, а відси на Сикстуську вулицю, де була його кватира. Одначе й тут йому зустрілася завада. Подвір'я в камениці Андріолія було повне людей; другий вихід був завалений різними меблями, полінами різаного дерева, тротуаровими плитами і іншими причандалами, з яких якраз на вильоті брами сеї камениці, між стіною сусіднього дому і єзуїтським костьолом, будовано барикаду.

— Не можна туди йти! Не можна! — кричали до нього люди, заняті двиганням матеріалів.

— Я вам не перешкоджу! — благав Калинович.— Мені треба додому.

— Еге! — жартували ті.— Так, як тому циганові, що казав: «Або вішай, або пускай, бо мені треба на ярмарок». Тут залізним бобом частують, а йому хочеться додому!

— Яким залізним бобом?

— Хіба не чуєте, як пражать? Адже на площі св. Духа одвах, то відтам вояки хочуть напасти на ринок, а ми їм кидаємо колоди під ноги.

— Ану! — крикнув якийсь комендант і вхопив Калиновича за карк.— До роботи! Несіть!

Калинович скулився ще дужче. Він не смів сперечатися, вхопив поліно на плече та й поніс, протискаючися з ним помалу до виходу. Вузькі сіни камениці подобали на передсінок пекла. Крик, стук, гуркіт тягарів і лускіт стріляння глушили, отуманювали. Калинович чув, як над його головою свистіли кулі, збиваючи штукатуру зі стін. Вихід із камениці також був забарикадований, крім невеликого отвору вгорі; при отворі стояла купка узброєних людей, які від часу до часу стріляли. Калинович переко-

нався добре, що туди вийти і дістатися на Сикстуську вулицю ніяким світом не можна. Не довго думаючи, битий якоюсь лихорадкою, він кинув поліно, яке двигав досі на плечах, і почав швидко протискатися назад, туди, куди ввійшов, тобто на ринок. Тут брама була відчинена, а коли він добрався до неї, стріляння нараз затихло.

— Ратуш горить! — чути було голоси.

— Білу хоругов вивісили! — кричали інші.

— Забили того, що вивісив білу хоругов! — скрикнув хтось біля Калиновича.

— Ні, не забили, лиш ранили. Ади, він хитається!

— Махає білою шматою!

— Післали парламентарів до Гаммерштайна.

— Військо мусить уступити!

— Най ратуш горить, що нам до того?

— Не піддаваймося! Військо мусить уступити!

Такі оклики лунали довкола, і ринок майже моментально заповнився купами народу. З ратуша висипалися узброєні і ушиковані відділи гвардії народової. На рогах ринку товпилися купи народу, гомоніли промови, лунали голосні оклики, мов команда.

— Не піддамося! Най військо уступить! Не покидати барикад! Бачність!

Калиновича вхопила людська хвиля і витиснула в одній хвилі геть на ринок. Та тут він надумався дібратися до Краківської брами та обходами, Вірменською вулицею, вийти на Гетьманські вали, а відси до Сикстуської вулиці. Але й се йому не вдалося. В Краківській брамі стояла барикада до висоти вікон першого поверху, а з-поза неї чути було військову команду. Стиск народу попер його в Трибунальську вулицю, знов-таки до того самого єзуїтського костьолу, якого забарикадований ріг він бачив із вильоту камениці Андріолія.

Тепер йому було наручніше розглянутися. З рогу Трибунальської вулиці він міг бачити, як на долоні, цілу картину, дико-мальовничу, незвичайну, фантастичну, якої, певно, йому й не снилося бачити ніколи. Гвардисти в мундурах, ремісницькі челядники в полотняних куртках із фартухами та засуканими по лікті рукавами звивалися та глотилися, валячи на купу бочки, поліна, тротуарові плити, затикаючи отвори замість цементу подушками, матрацами та сіном. Кількоро люду тягло з веселими окликами якийсь повіз, захоплений на вулиці, від якого іно що

випрягли коней і відігнали властивця й слугу; його як стій перевернули догори колесами і вперли в велику люку, що лишилася ще між барикадою і брамою костьолу. В вікні одної каменицї, що виходила на Трибунальську площу, показалися на першім поверсі розпалені лиця кількох робітників і кричали: «Бачність! Бачність! Геть з-під вікна!» Калинович, що серед сутолоки пробирався все попід стіни, ледве мав час відскочити, коли з вікна першого поверху з пекельним брязкотом гримнув здоровенний старий фортеп'ян.

— Гурра! — заревли радісні голоси на площі.— Отсе музика! Саме в пору! Браво! Браво! Давайте його сюди!

І десятки рук підхопили стару руїну і поволокли на барикаду.

Калинович знов притиснувся до стіни в самім куті площі і стояв, мов остовпілий. Ось вона, революція! Така сама, як ті, про які так багато балакали та писали сього року в донесеннях із Парижа, Берліна, Відня. Барикади у Львові, і він, найвірніший цісарський підданий, також причинився хоч одним полінцем до сеї революційної будови! Що сталося тим людям? Чого вони хочуть, за що б'ються, на що надіються? Він ніколи не розумів революційного запалу, а тепер найменше. Чув лише, що для нього нема виходу, що він тут немов у клітці. Правда, барикада коло єзуїтського костьолу ще не була скінчена. А що, якби протиснутися ближче, видряпатися на неї, поки не стріляють, зіскочити другим боком та драпнути на волю? Шалена думка, бо або з сього, або з того боку могли звернути на нього увагу і почастувати його кулею. А тікати Гетьманською вулицею в напрямі до Академії також було годі, бо й там будовано другу барикаду між стінами Академії й театру. Калинович стояв, обливаючися холодним потом, і ждав, що буде далі. Одинока його надія була, що справа скінчиться спокійно, що більше стріляння не буде, що військо уступиться. Бідний шварцгельбер і сам не міркував, що всю свою надію покладає на побіду революції!

Та майже в тій самій хвилі, коли в його голові ясно сформулювалася ота безглузда думка, залунали від ринку голосні оклики:

— Стріляють! Стріляють! Наших стріляють!

Калинович справді чув кілька далеких вистрілів, але не розумів, що вони значили. Аж пізніше довідався, що воно було. На вежі горючого ратуша стояло декілька гвар-

дистів, що звідси обсервували рухи цісарського війська і давали сигнали своїм. Уставлені біля намісництва, на Губернаторських валах вояки, стрільці з гуцульських гір, бачачи підозрені рухи тих паничів і не дбаючи ні на які переговори та капітуляції, навели на них пару карабінів, узяли їх на ціль, і паф, паф! — гвардисти на ратуші попадали неживі. Решта рятувалася втекою з окликом: «Стріляють!», який в тій самій хвилі підхопила вся юрба на ринку та в суміжних із ним вулицях.

— На барикади! На барикади! Зрада! — ревли купи народу.

— Набік, хто без оружжя! Оружні на барикади! — лунали голоси команди.

Калинович стояв на своїм місці. Правда, коли почувся оклик: «Набік, хто без оружжя», повідчинювано деякі брами і туди поховалися купи безоружних. Але заким Калинович міг дотиснутися до брами, затріщали карабінові сальви, браму затріснено перед його носом, і він лишився надворі. Коло його вух засвистали кулі, мов рій шершнів. Якимось несвідомим рухом він схилився в каблук і поповз, радше ніж побіг, до свойого кута, де хоч сяк-так міг бути безпечним від куль. Його серце билося страшенно, все тіло дрижало, а уста машинально, несвідомо бубоніли все одну фразу, яка невідомо звідки й пощо прийшла йому до голови:

— Моє почтеніе, всечесніший господине!

Тепер на невеличкій площі перед єзуїтським костьолом було не більше, як тридцять люду. Більша часть їх скупчилася біля барикади, яка, хоч невикінчена, все-таки давала їм добрий захист від ворожих куль і ослонювала їх позицію. На барикаді, клячачи на колінах і похилені так, що з противного боку їх було зовсім не видно, стояли її оборонці, числом не більше десятьох: пара молодих студентів, два-три робітники і кілька старих ветеранів. Вони чапіли на своїх становищах і піднімалися трохи вгору лиш урядигоди, щоб вистрілити і знов заховатися за барикаду. Решта оборонців стояла внизу, набивала карабіни та подавала тим, що стріляли. Один смільчак, учепившися якогось гака від вивіски і опираючися одною ногою о ніжку фортеп'яна, сторцем установленого на вершку барикади, займав пост еклерера; він мав таке становище, що був усім тілом заслонений від куль рогом муру, а вихиливши трохи голову, міг бачити добре все, що робилося поза барикадою, і голосними

окликами давав про все знати товаришам. А з-поза барикади вояки в безсильній лютості сипали сальву за сальвою, засипаючи площу кулями, вибиваючи ними всі вікна супротилежних домів та обтрушуючи штукатуру з мурів. Мов майові хрущі весною бринять у теплому вечірньому повітрі і що хвиля в летї б'ються о стіни домів та шибки вікон, так тут бриніли та цяпали о стіни кулі. І за кождою сальвою оборонці барикади піднімали радісні оклики:

— Браво! Браво! Ще раз!

А один підліток, хлопчина п'ятнадцяти літ, з головою круглою, як гарбуз, з рум'яним усміхненим обличчям, по кождій сальві вихапувався з-під барикади на площу з шапкою в руці і, назбиравши її повну куль, шмигав назад до барикади і подавав кулі тим, що набивали карабіни.

— Браво, Броню! Браво! — кричали врадувані оборонці, а він крутився на одній нозі, всміхався цілим своїм рум'яним обличчям та пискливим голосом затягав мазурську пісеньку:

Oj nima to, nima,
Jako djabłu w piekle:
Napije się smoły,
Posiedzi się w cieple! [1]

Калинович мимоволі, зовсім несвідомо всміхнувся й собі на вид сього веселого хлопчика, що отсе знов, підскакуючи та підсвистуючи, бігав по площі і збирав у шапку карабінові кулі, немовби збирав суниці по лісі.

Вояки тим часом, бачачи безхосенність гуртового стріляння, затихли. Завішений руками на гаку на розі шпіон шептав до своїх, але так голосно, що й Калинович у своїм куті міг почути:

— Бачність! Розділилися на партії! Повзуть попід стіни з боків! Пане Валігурський! Вам там видно?

В тій хвилі гукнув вистріл, і куля цяпнула в сам той гак, якого держався відважний шпіон. Може, о півцаля від його руки! Він сплюнув і зареготався, але все-таки не кидав свойого становища. Та увага Калиновича була збуджена його словами, зверненими до пана Валігурського.

---

[1] Ой немає краще,
Як чортові в пеклі:
Смоли він нап'ється,
Посидить у тéплі! *(польськ. діал.).— Ред.*

Як то, і пан Валігурський тут? І він почав очима шукати по барикаді. Недовго й шукав, бо майже в тій самій хвилі, коли шпіон зареготався, почувши удар кулі о гак біля своєї долоні, з противного кінця барикади, з-під самого муру єзуїтського костьолу, гукнув вистріл, а за барикадою почулося глухе стогнання.

— А ти, драбе, куди лізеш? — закричав той, що стрілив.— Маєш за своє! Не лізь!

Калинович пізнав голос Валігурського і аж тепер устиг роздивити добре досить незвичайну навіть у тій пекельній фантасмагорії картину.

На розі єзуїтського костьолу, збудованого з тесаного каменю, над малими входовими дверми на висоті першого поверху міститься за залізною балюстрадою низьке півколесне вікно в глибокій фрамузі. Значно нижче від того вікна, праворуч входу, міститься друга фрамуга, вижолоблена не більше півметра вглиб, і в ній стояла кам'яна статуя матері божої. При будові барикади доведено її з сього боку аж до балюстради над дверима, зірвано балюстраду і вгороджено її в барикаду, укріпляючи нею позицію повоза, який витягнено наверх, покладено горі колесами та привалено камінням. Виважено з її ніші й статую божої матері і привалено нею на барикаді купу всяких дрібних поламаних меблів, скріплених против сили куль околотами соломи, подушками та матрацами. Калинович уже перед тим спостеріг був на вершку барикади, в півколесному вікні костьолу, навалену мов ненароком, мов забуту в тім місці купу околотів. Тепер побачив за сею купою якісь рухи, побачив там якусь людину.

В глибокій віконній фрамузі за купою тих околотів стояв скулений Валігурський. Його позиція була вигідна й небезпечна. Скулившися майже удвоє, він міг мало що не зовсім заховатися у фрамузі над барикадою, а рівночасно окидати очима всю напротилежну сторону площі св. Духа, вилет брами Андріолія і дальші доми. Випростувавшися в фрамузі і ставши однією ногою на статую божої матері, він міг вихилитися головою поза ріг костьолу, оглянути одвах і всю площу і слати й туди свої кулі. І він сидів, мов щур у муці: не видно його, а знаєш, що він з укриття пасе очима довкола. Та ось нараз він піднімається до половини, простягає руку, в якій видно заржавілий старий наполеонівський штуц, у якому первісний крем'яний замок перероблено на капсльовий, і, майже не мірячи, палить

униз і рівночасно знов тоне в своїй криївці, а тільки глухий стогін та німецькі прокляття за барикадою свідчать про ефект його вистрілу. Та рівночасно Калинович побачив, як із горішньої фрамуги простягається вниз його рука з великим пістолетом, як той пістолет відбирає у нього якась інша постать, що, закрита будовою барикади, стоїть у нижчій фрамузі, відки святотатські руки вивалили статую матері божої. Вона стоїть так заслонена, що Калинович майже зовсім не може бачити її. Лише на поклик Валігурського згори вона вихиляється зі своєї фрамуги, підноситься трохи вгору, простягає руку, бере від нього вистрілений штуц і рівночасно подає йому другий, такої самої будови, набитий. І поки Валігурський в своїй засідці починає очима нове полювання і здалека видно лише, як його рука поводить дулом пістолета, то постать унизу, скулена, метушиться над чимось, виконує якісь прудкі рухи; придивляючися пильно, міг Калинович добачитн сліди їх по наглих рухах великої бавовняної хустки, якою була прикрита ся постать. А по хвилі знов вистріл із вікна, знов зойк за барикадою, знов простягається рука Валігурського з пістолетом униз, а назустріч їй вихиляється знизу рука з набитим пістолетом; Калинович бачить: їй-богу, біла, тонка, дрібна жіноча рука!

«Невже його дочка з ним тут?» — подумав Калинович, і його серце забилося чогось, немов до того натовпу сильних та бурливих вражень прибуло ще одно, дике, несподіване, та сильне власне тим, що таке несподіване.

— Се вже осьмий! — мовив згори Валігурський до тих, що стояли внизу і набивали карабіни.

— Браво, Валігурський, браво! — почулися голоси.— Пражте їх! Так їм треба!

— Бачність! — крикнув той, що висів на гаку на противнім боці.— Вони щось нового готують! Бачність!

V

На площі залягла хвилева тиша. Вояки перестали стріляти; біля барикади також було тихо. Якась глуха тривога висіла в повітрі. Мов під час бурі перед страшним вибухом елементарних сил. Усі слухали, дух у собі запираючи, всі почували, що те, що було досі, то була дитяча забавка, а тепер почнеться щось нове, «не з тої бочки», щось рішуче, страшне. Стріляння затихло і по інших

місцях, його не було чути ніде. Тільки на ринку гоготіла велика пожежа, тріщали балки, лускали мурованні склепіння, огняними роями летіли вгору іскри, а дим важкими клубами падав на місто. А здалека, десь по нерівнім містовім бруку гуркотіло щось, стугоніло глухо. Що таке? Кінські копита, чи мірені кроки піхотних полків, що готовилися до штурму, чи щось іще інше? Ті, що боронили барикаду, чули добре, що цісарське військо залізним перснем оперізує середмістя. Найсміліші блідли, але ніхто не покидав становища.

— Прокляття на них! Гармати тягнуть! — буркнув у своїй фрамузі Валігурський.

— Бачать їх татко? — запитав жіночий голос унизу. Се уперве Калинович почув той голос.

— Ні, не бачу, але чую. Мур чує. Мур на тім розуміється, зараз дає знати.

— Бачність! — крикнув той, що висів на гаку.— На одваху готуються до штурму.

Валігурський у своїй фрамузі закляв по-французьки. Се був остатній людський голос, який міг почути Калинович. Ще хвиля мертвої тиші, а потім здавалося, що земля відчинилася і вибухло пекло. Рев гармат, свист куль, лускання гранатів, тріск лупаних мурів, дощок, меблів і всього того, що було навалено у барикаді, якийсь дикий рев, мов буйного вітру, що раптом схопився і рве з корінням столітні дерева, якісь дикі, нестримні елементарні сили розгулялися, немов бажаючи моментально змести з лиця землі отих дрібних черв'яків-людей з їх дрібними ділами. Калинович стояв у своїм кутику заглушений, остовпілий, безтямний. Він зразу зажмурив очі, але в пітьмі, яка тоді огорнула його, блискали якісь велетенські огняні язики, що сягали від землі геть вище кам'яної вежі єзуїтського костьолу, і він у смертельнім переляку зараз же розкрив очі. Ні, огняних язиків не було, барикада стояла ще, але подібна до копиці сіна, розкудовченої сильним вітром. Пір'я з розшарпаних подушок літало по площі, мов густі платки снігу; одна нога з фортеп'яна опинилася насеред площі, недалеко нього, а кам'яна статуя божої матері на барикаді, виведена з давньої рівноваги, стояла тепер майже випростувана, похилена трохи головою наперед, немов женщина, що стоїть над глибокою водою, зазирає вниз у її хвилі і надумується, чи скочити в неї, чи ні. А рев, лускіт, гук не переставав. Кулі свистіли в повітрі, деякі падали

на кам'яний брук, сипали тисячі іскор від удару і з диким пискотом підбивалися вгору і летіли далі.

Півперек площі, скуплені, з карабінами в руках, один за одним безладно й мовчки бігли недавні оборонці барикади. Бігли під градом куль і щезали в гирлі Трибунальської вулиці, в напрямі до ринку. Між остатніми біг підросток Броньо, все ще веселий, рум'яний, немов усі страхіття довкола зовсім не торкалися його. Він на хвилинку зупинився, щоб копнути ногою великий гранат, що, впавши на брук, крутився і бринів, мов великий джміль.

— Дай спокій! Дай спокій! Не руш! — крикнув до нього один із тих, що втікали. Але вже було запізно. Броньо копнув гранат, почувся пекельний гук, бухнуло полум'я, потім дим укрив площу і залускали о стіни відломки граната. Калинович мимоволі аж удвоє скулився в своїй криївці, а коли по хвилі зирнув на те місце, де сталося нещастя, побачив страшно пошматований труп Броня, з відірваною ногою і розбитою на камуз круглою головою; тіло лежало тихо в калюжі крові, а обік нього з розірваним животом, втискаючи до середини кишки, лежав і вився з болю той, що остерігав його перед хвилею.

Се був перший такий кровавий вид, що кинувся в очі Калиновича. Перший раз смерть показала йому своє обличчя в найстрашнішім виді. Та, на превелике диво йому самому, сей вид не зробив на нього такого враження, яке б у іншу пору зробило, здається, саме оповідання про таку появу. Він так уже освоївся з несподіванками і страховищами сього дня, так отупів, що його уява при тім виді падала безсильна, мов пташка в надто великім морозі. Він глядів на трупа і на раненого лише хвилю; кров із обох звільна розливалася чорнявими потічками довкола; стогнання раненого глухо лунали по пустій площі. Неначе в відповідь на них, заглушуючи їх, іще раз гукнули гармати, аж земля затремтіла. Ще раз пролетів огнистий гураган вулицею від Мар'яцької площі аж до єзуїтів. Затріщала, залопотіла барикада і захиталася. Ще один окрик із її верха. Калинович зирнув туди. «Що сталося з Валігурським? — мигнуло в його голові.— Невже він іще там, на своїм місці?»

Валігурський був на своїм місці. Був і не був. Гранат, відбившися рикошетом від рогу костьолу, скочив на барикаду і вдарився о статую божої матері. І в тій хвилі луснув. Розбив на кусні голову статуї, розкинув барикаду. Кілька обломків — не знати, чи з граната, чи зі статуї — трафило

старого Валігурського; він у агонії підскочив зі свойого скорченого сидження в вікні костьолу, простяг високо руку з пістолетом і лицем наперед упав у ту купу руїни, що перед хвилею була барикадою.

— Таточку! Таточку! Що вам? — почувся знизу дівочий крик; скулена постать у дверях костьолу скинула з себе хустку, випростувалася і скочила наперед. Не в добру хвилю. Щось ударило її. Вхопила себе за голову, скрикнула і повалилася наперед. На неї повалився повіз, що досі лежав угороджений догори колесами в барикаду. Падучи згори, він якось зачепився і скотився вниз, обертаючися колесами додолу. Дівчина, таким робом, опинилася під колесами, а тим часом із верху барикади валилися дошки, меблі і всякі обломки, покриваючи, але не займаючи її.

Калинович дивився на все те скляними, непритомними очима. Катастрофа сталася так раптово, моментально, що він не мав коли й подумати про неї. Його очі не могли відірватися від того місця, де щезла дівчина. Що з нею? Чи вона жива, чи вбита? Всяка правдоподібність говорила, що вбита, але в Калиновичевій душі шептало щось, що жива. Ану ж жива? І згине, привалена руїнами? Зомліла і буде задушена? Або вояки підуть по барикаді і потопчуть, багнетами поколють її? Він нараз почав тремтіти всім тілом. Якась невидима сила неначе вхопила його за карк і пхнула наперед, неначе нечутно і невідхильно крикнула йому:

— Що став, як туман? Іди, рятуй!

У нього нараз зашуміло в вухах і зарябіло в очах. Він з якоюсь розпукою глипнув довкола, мов шукаючи рятунку. А довкола було тихо, гармати не гуркотіли, кулі не свистіли. За барикадою, на площі св. Духа, чути було острі, різкі окрики команди. Йдуть до штурму! Ще хвиля, і підуть на барикаду. Швидко! Швидко! І Калинович, не тямлячи нічого, скулений удвоє, блідий, майже непритомний, кинувся до барикади. Кількома сильними рухами він прочистив собі дорогу до повоза, схилився, витягнув з-під нього непритомну, зомлілу дівчину — вона видалася йому легкою, як мала дитина,— і, вхопивши її, мов сніп, наперед себе, кинувся й собі бігти півперек площі до вильоту Трибунальської вулиці.

— Habt acht![1] — чути було команду на розі костьолу, і Калиновичу видалося, що се гукнув хтось саме над його

[1] Струнко! *(нім.)* — *Ред.*

вухом. Він стрепенувся, але, не кидаючи свойого тягаря, не озираючися, щодуху побіг далі. Але дівчина в його руках робилася чимраз тяжчою; властиво се послабала його сила; організм, знеможений масою незвичайних і сильних вражень, опадав на силах. Йому почало дзвонити в вухах; огняні кружала забігали поперед очима; моментально все щезало перед ним, ноги тяжіли, мовби на них були не чоботи, а важкі олов'яні кулі. Тільки якесь дивовижне зусилля волі, сила розпуки попихала його наперед, та й то йому здавалося, що ось-ось упаде. Опинившися перед брамою дому, де тепер реставрація Брайтмаєра, він гримнув ногою до брами і крикнув:

— На милість бога! Відчиніть!

І в тій хвилі брама відчинилася. Пара дужих рук немовби ждала на нього, простяглася і взяла йому з рук його тягар, потягла його самого до сіней і знов замкнула двері. Сталося се так тихо, несподівано і легко, що Калинович у іншім разі був би готов повірити в якесь чудо. Але тепер він не здібний був зібрати двох думок докупи. Ще хвилю стояв у сінях, мов остовпілий, ще торкнули його слух німецькі слова команди на площі, ось тут за брамою, почулися йому численні кроки вояків, що, бачилось, голосно чалапкали в теплій іще крові, розлитій річками по бруку. Та в тій хвилі йому здалося, немов десь там, у його нутрі, луснув пухир, наповнений теплою водою, і та вода легко, лагідно почала розливатися скрізь по його тілі, почала любо лоскотати його коло серця...

Він похилився і всім тягарем свойого тіла впав зомлілий на кам'яний поміст сіней.

VI

В каменицi, де отак не то чудом, не то припадком опинився Калинович, жила на першім поверсі графиня М. Дідичка славного історичного імені, славна колись красою та маєтком, вона вийшла замуж за польського магната, гуляла з ним разом за границею і здобула собі не менше голосну славу своїми любовними авантюрами. Повстання 1831 року покликало її мужа назад до краю, до просторих дібр на російському Поділлі. Загальний запал захопив і його: він узброїв свою двірню й слуг і зробив із них полк, який приніс йому більше слави серед шляхти, ніж пожитку польській справі: він був швидко розбитий і розсипаний,

сам граф дістався до неволі і був висланий на Сибір, а його добра сконфісковано. Графиня ледве здужала врятувати те, що внесла мужеві в посагу, та й се через її гуляще життя за границею було дуже надшарпане. Вона спродала останки, перенеслася до Галичини, купила тут невелике сільце та, пустивши його в оренду, сама жила у Львові дуже скромно. Все одягнена в жалобу, поважна з виду, з білим, як молоко, волоссям, хоч числила ледве 50 літ, вона була тепер гарячою польською патріоткою. Ті, що не знали її шумного минулого, вважали її взірцем чесноти та посвячення, зразком старопольської матрони, що на своїх жіночих раменах держала й леліяла силу й славу Польщі та біля домашнього огнища берегла святі дідівські традиції. А ті, що знали графиню ліпше, мовчали і вдавали, що також вторують похвальним гімнам на її честь. Що їм се шкодило? Навпаки, слава, що окружала ім'я графині, переливала частину свого блиску також на весь шляхетський стан.

Нема що мовити, графиня, живучи отсе вже дванадцять літ у Львові, дбала дуже пильно про те, щоб піддержувати свою славу. Вона швидко, якось непомітно виробила собі ім'я великої філантропки, заступниці та помічниці всіх бідних, а найпаче бідних ветеранів польського війська, бувших повстанців та свіжих конспіраторів. Маючи широкі зв'язки та знайомості не лише в польських, але також у німецьких шляхетських та магнатських сферах, вона справді могла зробити не одну прислугу, особливо в тих часах бюрократичної всевладності та самоволі. Вона не щадила заходів та просьб, вироблюючи одним посади, іншим амністії, ще іншим увільнення з-під поліційного дозору, паспорти на виїзд за границю або дозвіл на пробування в Галичині. Та й звичайних бідних, сиріт, що зголошувалися до неї за підмогою, вона ніколи не відправляла ні з чим, хоча все вміла так устроїти діло, що з власної кишені на всю ту філантропію не видала ані крейцара. Прошаставши замолоду немалий маєток, графиня на старість зробилася скупою. Та, проте, вона вміла запомагати бідних чужими руками: тут напише білетик, особливо до якого міщанина, купця або жида-багача, який на радощах, що «сама графиня» написала до нього власноручно, трусне мошонкою і дасть удесятеро більше, ніж би дав з власного милосердя; а там, коли діло важніше, а усмотрений виконавець її філантропійних інтенцій тугіший на кишеню або вже був

натягнений, вона їде сама, в жалобі, з урочистою міною на лиці і з голосом, повним релігійного намащення. І вже не легко знайти такого твердяка, щоб оперся її просьбі, тим більше, що за кождою просьбою графині, мов люта собака за вуглом, сиділа погроза: через свої зв'язки й знайомості вона могла кождому пошкодити ще легше, ніж помогти, і не один мав нагоду пожалувати, відмовивши колибудь її просьбі. У графині була добра пам'ять, і хто раз чим-будь не догодив їй, міг бути певний, що колись у прикрій хвилі почує на собі її мстиву руку.

Входячи в літа, графиня пристращалася чимраз більше до двох речей: вона робилася набожною, сповідалася щотижня у єзуїтів, молилася цілими днями і взагалі весь час, вільний від виїздів за філантропійними інтересами, присвячувала релігійним практикам; а друга річ — се була охота сватати молодих дівчат і паничів. Роль свахи або посадженої матері була найлюбіша їй з усіх ролей, які могла відгравати ще в житті, певно, любіша від ролі Магдалени-покутниці. Вона сватала всіх своїх молодих своячок і свояків, віддавала замуж молоді вдови та розвідки, а з часом дійшла до того, що брала до себе на виховання го десять або й більше молодих дівчат, сиріт по офіціалістах, ходачкових шляхтичах або урядниках, головно для того, щоб по двох-трьох роках могти віддати їх замуж по своїй волі і вподобі; саму відданицю звичайно не запитувано при тім; вона мала приймити свою долю з рук ясновельможної пані графині, розплакатися, впасти їй до ніг і бути до смерті вдячною.

І не треба думати, щоб графиня бодай при тім поносила якусь матеріальну жертву. Вона брала «на виховання» дівчат не менше п'ятнадцяти літ,— молодших віддавала в теплі руки іншим милосердним людям. Ті вихованиці жили у неї в селі і, нібито вчачися домашнього господарства, робили безплатно всю чорну роботу сільських куховарок, наймичок та робітниць. Зате, віддаючи їх замуж, графиня давала їм «гардеробу», себто пару сорочок та іншого дешевенького жіночого убрання та пару дукатів «на нове господарство»; все було обчислене докладно так, щоб ніяка вихованиця не коштувала більше, ніж приніс її заробіток. Головне віно, яке давала графиня, се була її протекція: вона виробляла посади й аванси для мужів своїх вихованиць, приміщувала їх в данім разі у знайомих панів до «обов'язку» і не забувала за них і потому.

Того дня, коли скоїлося бомбардування, графиня провела весь ранок, як звичайно, на молитві. Коли ж почали стріляти і насупроти її вікон почали будувати барикаду, вона веліла своєму льокаєві Янові замкнути браму, а сама, ставши біля вікна, так, щоб була заслонена муром, а проте могла бачити все, що діється на площі, стояла весь час, шепчучи молитви і визираючи крізь вікно. Декілька куль із площі св. Духа влетіло крізь відчинене вікно до її покою, та се не злякало її; вона була з лицарського роду і не боялася оружжя; за її дівочих часів не перевелася ще мода, що паничі для забави вистрілювали паннам корки з-під черевиків в часі полонезу. Таким робом вона була свідком оборони й упадку барикади, бачила, як упав остатній оборонець, поміщений у вікні єзуїтського костьолу, і дівчина, що сиділа в заглибленні, бачила нарешті вчинок Калиновича. Видячи, як він з дівчиною на руках біжить півперек площі, вона скрикнула нараз до свойого льокая:

— Яне! Живо! Живо! Біжи, відімкни браму і хапай тих двоє до сіней! Живо, бо їх розстріляють на місці!

Ян скочив з ключем до брами і в саму пору втягнув Калиновича й дівчину досередини. Ледве заскрипів ключ, замикаючи браму, на площі почулися голоси команди і гупання кроків цілої компанії вояків. Офіцер, мабуть, добачив іще Калиновича, що втікав із площі, але не бачив докладно, куди і як він щез. Порівнявшися з брамою тої камениці, де жила графиня, він закомандував:

— Compagnie, halt![1]

Компанія стала. Офіцер, покликавши до себе двох капралів, задзвонив до брами. Всередині не було чути нічого, ніхто не відчиняв. Офіцер задзвонив ще раз і почав рукояттю шаблі стукати до брами та клясти по-німецьки. Нарешті брама відчинилася. В сінях стояв Ян у багатій лівері.

— Чим можу служити пану ляйтнантові? — запитав він чемно.

— Хто тут живе? — запитав строго офіцер.

— Пані графиня М...

— Сама?

— Сама.

— Я бачив, що сюди тікали бунтівники, ті, що з барикади стріляли на цісарське військо.

---

[1] Рота, стій! *(нім.)*. — *Ред.*

— Пан ляйтнант помилилися,— чемно, але рішуче мовив Ян.— Пані графиня не має нічого спільного з бунтівниками. Справді перед хвилею я відчинював браму, але лиш на те, аби врятувати життя одного цісарського урядника, якого ще в остатній хвилі бунтівники хотіли розстріляти. Ось він!

І, Ян, відступивши набік, показав офіцерові й воякам Калиновича, що, все ще безтямний і зомлілий, лежав на кам'яній долівці сіней. Розуміється, що дівчини, яку він виніс із барикади, не було ані сліду.

— Прошу поглянути,— мовив далі Ян, нахиляючися над зомлілим.— Під плащем цісарський мундир, на руках нема ані сліду пороху, тілько сліди чорнила на пальцях.

— Todt?[1] — запитав коротко офіцер.

— Ні, зімлів. Мабуть, дістав кольбою по голові. Бачите, циліндр заламаний.

— Gut. Ich werde es melden. Як прийде до себе, задержіть його. Compagnie, marsch![2]

І вояки пішли далі, а Ян замкнув за ними браму. Він увесь час потерпав, щоб Калинович не прочунявся передчасно та не попсував своїми признаннями заімпровізовану ним історію. А тепер аж легше зітхнув та подякував богу, що брехня побідила.

VII

В тій хвилі Калинович застогнав і відкрив очі.

— Де я? Що се зо мною? — запитав він, озираючися довкола.

— Між добрими людьми,— мовив Ян.— Не бійтеся нічого, все буде добре.

Калинович сів на долівці і озирався довкола з зачудуванням. У його голові шуміло, спомини недавно пережитого ще не ожили.

— Де я? Хто ви? — запитав він, знов вдивляючися в Яна.

— Ви в домі пані графині М. Я впустив вас, як ви тікали...

— Ах, так! А де ж та дівчина, що я ніс її?

— Нагорі, у пані графині.

---

[1] Мертвий? *(нім.).— Ред.*

[2] Добре! Я про це доповім... Рота, руш! *(нім.).— Ред.*

— То вона не вбита?
— Здається, ні. Пані графиня тверезить її.
— А вже не стріляють?
— Ні, вже втихло.
— А не будуть шукати за нами?
— Були вже тут. Надіюся, що не прийдуть більше.
— Були тут? Бачили мене?
— Бачили. Та ви не бійтеся нічого. Ваш мундир, ваші руки, замазані чорнилом, а не порохом, переконали їх, що ви не повстанець.
— Господи, тобі слава! — зітхнув Калинович.— Значить, тепер можу йти додому?
— Я не радив би вам. Тепер іще не зовсім безпечно.
— Ах, так, певно! Чуєте? Гуде, тріщить — що се таке?
— Ратуш горить. Вояки стоять довкола і не позволяють гасити. Шукають по домах. Лишіться тут іще троха, потім я проведу вас до вашого дому.
— О, спасибі вам! — мовив Калинович.— А до того мені треба подякувати пані графині за її доброту. Ой!

Калинович на згадку про графиню пробував устати, але почув біль у крижах і йойкнув. Ян поміг йому встати, запровадив його на поверх до свойого покою і, завідомивши графиню про все, приніс йому скляночку вина, сухарів і овочів. Калинович покріпився і, сидячи в кріслі, поки Ян ходив услугувати графині, силкувався впорядкувати свої враження з недавно пережитих страшних хвилин. У нього сильно боліла голова, чувся якийсь глухий біль у крижах і в цілім тілі якесь отупіння, мов після тяжкої праці.

В покоїку, де він сидів, було вже майже зовсім темно. Ввійшов Ян і поставив на столі дві запалені свічки. Слідом за сим відчинилися двері, і ввійшла графиня.

Калинович чемно подякував їй за рятунок, поцілував її руку і просив дозволу вийти і навідатися до свого помешкання. Графиня сіла на кріслі біля стола і оглянула його уважно від ніг до голови.

— Ви якийсь урядник? — запитала вона з виразом розчарування в голосі.
— Так, ясновельможна пані, канцеліст при державній бухгалтерії.
— Ваше ім'я?
— Степан Калинович.
— В усякім разі се дуже гарно з вашого боку, що ви не завагалися посвятити своє становище і наразити своє

життя, коли ходило о боротьбу за наші спільні, святі ідеали.

— Ясновельможна пані графиня вибачать,— мовив Калинович,— я зовсім не думав ні про яку посвяту, ні про яке нараження.

— Ну, так! Чоловік не думає про такі річі, а йде за голосом патріотичного обов'язку.

— Ясновельможна графиня вибачать,— ще раз заперечив їй Калинович,— я зовсім не йшов за ніяким таким голосом. Я вийшов із канцелярії, коли там луснув гранат і запалив папери. Я хотів іти додому, та застав вулицю загороджену барикадою.

— А все-таки ви станули в рядах оборонців.

— Дуже мені прикро, що мушу ще раз спростувати погляд ясновельможної пані. Я не станув ні в якім ряді, але в куті, де б мене не досягли кулі. Я чоловік не воєнний.

— А ся дівчина, яку ви видобули з-під барикади, хіба се не ваша сестра, не товаришка вашої боротьби?

— Ні, ясновельможна пані. Сю дівчину я бачив сьогодні перший раз і навіть не знаю, як їй на ім'я. Догадуюся лише, що вона дочка мойого бюрового товариша Валігурського, який справді стояв на барикаді і стріляв, доки не впав, забитий обломком граната. Тоді вона вискочила з якоїсь криївки, крикнула: «Таточку!» — і зараз упала вниз. Я бачив, як на неї звалився повіз, а що в тій хвилі перестали стріляти, я вирвався зі свого кута, вихопив її з розвалин і поніс — сам не знаю куди.

Графиня зморщила чоло і гляділа на нього остро.

— То ви то все не з патріотизму?

— Ні, ясновельможна пані, не можу того сказати. Я не мішався ніколи в політику.

Графиня всміхнулася якось квасно.

— Хіба ж се політика? Боротьба за найсвятіші ідеали, за вітчину...

— Ясновельможна пані, я австрійський урядник, а з роду русин...

— Ah! Comment il est mal élevé![1] — скрикнула графиня з виразом великого розчарування, не то сама до себе, не то до Яна, що стояв за її кріслом, а по хвилі додала знудженим голосом:

---

[1] Ах! Як він погано вихований! *(франц.).— Ред.*

— Ну, добре, можете собі йти. Дівчиною я займуся. На всякий випадок, коли ви були знайомі з її батьком, то дайте Янові свій адрес. Може, вона захоче побачитися з вами. Adieu![1]

І графиня встала, гордо подала йому два пальці, які він поцілував з низьким поклоном, і вийшла, шелестячи сукнею.

Минув місяць від того часу. Ратуш згорів і з ним усі папери державної бухгалтерії. Калинович пробував на недобровільнім урльопі і нудився страшенно. Привиклий до неважкої, але щоденної і правильної праці, він тепер не знав, що зробити з собою: зразу, коли ще в місті панував пострах стану облоги, він цілими днями сидів запертий у своїм покоїку, читав дещо, пробував навіть писати вірші і зараз же палив усе написане. Пізніше, невважаючи на сніг і сльоту, він ходив по вулицях і нараз спостеріг, що його щось надто часто тягне на Трибунальську вулицю. Чи то були спомини тих страшних годин, які він пережив у куті біля барикади, чи що інше? Він силкувався вмовляти в себе, що має право ще хоч раз побачити ту дівчину, яку з нараженням власного життя вирятував від нехибної смерті. Але задзвонити до брами гордої графині він таки не мав відваги.

Та ось одного дня, коли він вибирався власне на свій звичайний похід, до його дверей хтось застукав. Калинович завмер зо страху; він усе ще боявся, щоб його як-будь не потягнено до одвічальності за нещасну барикаду. Він не знав, що робити; чи замкнути двері і удати, що його нема, чи просити незнайомого гостя, щоб ввійшов. Але двері відчинилися без його запросин, до покою ввійшов Ян у багатій ліберії і подав йому пахучий білетик.

— Пані графиня просять сьогодні на вечір,— мовив він, поклонився і пішов.

Весь той день перебув Калинович серед дивного зворушення. Він ходив довго по вулицях, старанно оминаючи ринок і Трибунальську, кілька разів заходив до кав'ярні, читав газети, та, не можучи нічого зрозуміти, відкладав їх набік. Нарешті прийшов вечір. Убравшися в повну свою параду, Калинович узяв фіакра, бо на вулицях було болото, і, під'їхавши до звісної брами на Трибунальській,

[1] Прощайте! *(франц.).— Ред.*

подзвонив. Брама відчинилася. Ян повів його на перший поверх до покою графині.

В ясно освіченім покої сиділа при столі в фотелі графиня, а обік неї бліда, тендітна панночка, скромно, але елегантно одягнена в чорну сукню.

— Пан Стефан Калинович! — промовив Ян, впроваджуючи Калиновича до покою, і віддалився. Панночка, що сиділа на кріслі біля графині, порушилася якось нервово, немов хотіла встати. Але графиня легенько простягла руку, даючи їй знак, щоб сиділа тихо.

Калинович наблизився і поцілував графиню в руку.

— Панна Емілія Валігурська, пізнаєте? — промовила вона з легким усміхом, обертаючися до нього.

— Якби не слова ясновельможної пані графині, то ніколи б не пізнав,— відповів Калинович і вклонився панночці.

Вона встала, обійшла фотель графині і простягла йому руку. Калинович з дивним почуттям зирнув на ту дрібну білу ручку, по якій ніхто не був би пізнав, що вона так зручно і вправно набивала перед місяцем важкі наполеонівські пістолети.

— Позвольте, пане,— промовила вона трохи горловим, але дуже приємним голосом,— подякувати вам за ваш справді геройський учинок, що врятував моє життя. Оскільки знаю з уст пані графині, був се героїзм поневолі. Тим гірше для вас, що ви натрафили на бідну сироту, яка нічим не в стані відплатитися вам.

— Дуже низько, пані, ціните мене, думаючи, що я, чи то в тій хвилі, коли рятував вас, чи коли-будь пізніше, хоч на момент думав про якусь заплату за се чи то з вашого, чи з чийого-будь боку. А тепер, побачивши вас уперше, я справді щасливий, що мій мимовільний учинок урятував життя такої гідної і гарної особи, як ви.

При сих словах панна почервоніла і в заклопотанні глянула на графиню, та й Калинович почервонів і втупив очі вниз.

— Il n'est pas si mal élevé, comme j'avai songé[1],— промовила графиня, гладячи панну Емілію по голові. Потім вона почала розпитувати Калиновича про його рід, його уряд, його плату, про те, що тепер робить і що думає робити. Він відповідав на її питання попросту, щиро, нічого не

[1] Він не так погано вихований, як я думала *(франц.)*.— *Ред.*

прибільшуючи, і графиня слухала його оповідання очевидно зацікавлена та кивала головою. Потім попросила його лишитися ще півгодинки і повечеряти з ними. Вечеря була дуже скромна, а що графиня при тім не говорила багато, то й досить нудна. За вечерею Калинович сидів против панни Емілії, а графиня між ними, при вужчім краю стола. Графиня заставила Калиновича розповісти ще раз при панні історію пам'ятного дня 1 падолиста, і Калинович чув, що сим разом оповідав цікавіше, ніж перед місяцем, декуди навіть з гумором, так що на лицях обох дам показувався легенький усміх.

— А я пана давно знаю з оповідань небіжчика татка,— промовила панна Емілія.— Дуже часто говорив мені про свойого бюрового товариша. «Одинока щира і чесна душа в нашім бюрі,— так мовляв він звичайно,— лише шкода, що такий забитий шварцгельбер».

— Так, ваш покійний татко часто докоряв мені шварцгельберством, хоча, признаюся по щирості, я ніколи не розумів гаразд, чим тут я заслужив на докори. Я чоловік простий, невчений і неочитаний. Знаю свою бюрову роботу, яка мене годує, і свою присягу, яка мені велить робити точно й чесно. Та й годі. Але се не значить, щоб я поза сими межами не міг розуміти справедливих жадань чи то польського, чи руського, чи якого іншого народу.

— Pas mal dit![1] — мовила графиня, хитнувши головою.

— Я часто просила татка, щоб запросив коли до нас додому того закостенілого шварцгельбера,— мовила далі панна,— але таточко не хотів. Він і не знав...

Вона не договорила і притулила хустку до очей, утираючи сльози.

Графиня встала. Калинович поцілував її в руку, здалека вклонився панні і пішов. Він не знав, що думати про сей свій візит, про його ціль і значення, але почував, що без значення він не лишиться. І справді, по кількох тижнях, десь при кінці лютого 1849 року, він дістав знов запросини від графині, щоб потрудився відвідати її на хвилину. Сим разом графиня прийняла його сама. Вона запитала знов, чим він займається. Калинович відповів, що все ще не має постійного заняття, бо державну бухгалтерію касують і реорганізують. Правда, його не відправлено зі служби і плату, 20 ринських місячно, йому дають, але що

[1] Не погано сказано! *(франц.).— Ред.*

буде далі, сього він не знає. Графиня вислухала його мови і сказала йому попросту:

— Подавайтеся до намісництва.

— Вельможна пані графине,— мовив Калинович,— я вже розвідував. Там усі такі посади, на які я міг би податися, давно вже обсаджені.

— То байка,— мовила графиня рішуче.— Зараз сьогодні лагодьте подання. Не говоріть ні про яку посаду, а подавайтеся. Залучіть які маєте свідоцтва, папери. Зрозуміли?

І, не ждучи його відповіді, вона встала і подзвонила. Явився Ян і подав зачудованому Калиновичеві плащ і калоші.

Калинович подався, хоч не мав ніякої надії на те, щоб його подання осягнуло яку ціль.

VIII

Новий намісник Голуховський був уже звісний як чоловік острий, безоглядний службиста; говорили, що хоче зорганізувати намісництво і загалом усю політичну адміністрацію в краї як свою праву руку і добирає людей здібних, енергійних та рішучих. Калинович не почував у собі таких прикмет: він був добра, терплива та точна рахункова машина, але не жаден адміністратор. І справді, зразу здавалося, що його надії на одержання посади в намісництві зовсім марні. Минав тиждень за тижнем, а відповіді не було ніякої. Калинович ждав зразу терпливо, з тою терпливістю впертого, та при тім пасивного русина, на яку зложилися довгі віки політичної й соціальної залежності та невласновільності. Він пробував через знайомих возних та інших канцеляристів, що служили в намісництві, засягати відомості, як стоїть його справа, але ніхто не вмів сказати йому нічого певного; одно тільки було певне, що всі персональні справи взяв у свої руки сам намісник і жадна, навіть найпідрядніша номінація в політичній службі не робиться без його відома.

Положення Калиновича робилося чимраз прикріше. По скасуванні старої державної бухгалтерії, яку тепер на нових основах перероблювано на крайову фінансову дирекцію, йому грозила перспектива, коли не дістане посади в намісництві і не зголоситься заздалегідь до якої іншої державної служби, лишитися зовсім на леду, без ніякого

удержання, крім малесенької пенсії за дотеперішню 20-літню службу. Кілька разів він збирався йти до графині та просити у неї поради, а в разі чого й протекції, та все щось ледаче спиняло його. Нарешті, вже геть у великім пості, він наважився піти до намісництва, відібрати своє подання й алегати і подаватися куди інде, хоч би до суду. Та, на превелике диво, якраз того самого дня, коли надумав сей крок, одержав із намісництва візвання, щоб того й того дня ставився в повній урядовій параді на аудієнцію до самого намісника.

У Калиновича аж жижки затрусилися. Він увесь тремтів зі страху, що мусить ставати око в око перед таким великим та страшним паном, який йому видавався силою, першою по цісарі, а другою по бозі. Та се не був страх розпуки й безнадійності, а, навпаки, на дні того страху ворушилося радісне почуття, що чей же воно не надарма, що та аудієнція буде великим і щасливим зворотом у його житті.

Завмирало серце у Калиновича, коли того пам'ятного дня входив у браму намісництва і низенько поклонився пишно вбраному портьєрові, що стояв у брамі з золоченою булавою в руці. Ще дужче завмирало його серце, коли, пройшовши пару сходів і довгий коридор, він ввійшов до почекальні перед аудієнційною залою і знов низьким поклоном ушанував слугу, що зажадав від нього завізвання. А вже як завмирало його серце, коли той сам слуга після ряду інших імен нарешті викликав його і відчинив перед ним двері до аудієнційної зали, сього ні словами сказати, ні пером описати. Майже безтямний увійшов Калиновіч до тої зали, оббитої червоними тапетами, з меблями, також оббитими червоним адамашком, з великим бюром, застеленим червоним сукном. Перед його очима зачало колихатися та клубитися якесь червоне море.

Він зупинився недалеко дверей, не знаючи, чи йти далі, чи ні. В тій хвилі з-за червоного бюра встав високий пан з острими та виразними рисами лиця, з носом довгим і острим, як гуцульський топорець, з бакенбардами і виголеною серед них бородою і звільна наблизився до нього. Сей пан міряв його уважно проникливими, не то сердитими, не то згірдними, очима.

— Слухай, Калинович,— промовив нараз високий пан різким, трохи носовим і дуже неприємним голосом,— що ти собі думаєш? Ти з роду русин, був на польських бари-

кадах, кваліфікації не маєш і подаєшся на цісарську посаду до намісництва. По-якому се?

Що досі в Калиновича подирав мороз за плечима, а тепер було йому так, немовби хтось обілляв його окропом. От тобі на! Діждався посади, нічого сказати. Намісник знає про його пригоду з барикадою! Значить замість посади попруть на старі літа в рекрути, як многих інших барикадних героїв. У нього дух заперло. Він стояв німий, блідий і трясся всім тілом.

— Ну, що не відповідаєш на моє питання? — настоював намісник, не зводячи з нього допитливих очей, і очевидно, любуючися його смертельною тривогою.

— Екс... екс... екс...— пролепотів Калинович, але не міг вимовити навіть першого слова.

— Ну, що? Говори сміло! — заохотив його намісник, трохи зм'якшуючи голос.

— Ексцеленціє... я... я... власне... хотів...— вигикував, мов викидав із себе поодинокі слова бідолашний Калинович.

— Ну, що ти хотів?

— Хотів... власне... сьогодні... відібрати своє подання.

— А то чому?

— Бо розміркував... що я... куди мені... до політичної служби...

— А чому ти не розміркував того вперед, заким вносив подання?

— Екс... екс... ексцеленціє... я... я...

Він завагався. Чи згадувати про графиню? Щось немов долонею затикало йому уста. Якась вроджена гордість наложила пута на його язик. Ні!

— Я... я був дурний,— вицідив він.

— Бачу й сам, що ти дурний. Навіть тепер не вмієш вибрехатися. Ну, скажи, нащо мені такого урядника? Де я його подію?

— Ексцеленціє... я не маю претензії на високу посаду... я на найменшій готов щиро й чесно...— осмілився промовити Калинович, у якого лагідніший тон намісника знов збудив деяку надію. Та бідолаха знов не в ті двері попався.

— Слухай, Калинович,— перервав йому намісник остро, морщачи брови,— не говори мені про свою щирість і чесність. Се твої особисті прикмети, до яких мені нема ніякого діла. Для мене головна річ служба. Будеш нечесний у службі—підеш до криміналу. Будеш нещирий у службі—

нажену тебе. Про се нема що й говорити. А мені попереду усього треба людей розумних, енергічних, смілих, кованих на всі чотири ноги, розумієш? Таких, щоб уміли зручно сповняти мої накази і навіть те, чого я їм не наказав. Щоб уміли відгадати мою волю, мою інтенцію. Щоб уміли робити моїм іменем, не наражаючи мене на одвічальність... робити урядово і ховати кінці в воду... щоб уміли в данім разі змовчати, а коли треба, то й потерпіти там, де через се можна відвернути одвічальність від мене. Розумієш? Я потребую таких урядників, щоб були в моїх руках без душі, без волі, без сумління, а проте все мали голову на карку. Розумієш, Калинович?

— Одно розумію, ексцеленціє, що я на такого урядника нездатний,— мовив Калинович.

— Так, маніпула маніпулою й буде,— згірдно буркнув намісник і зробив такий жест, немов хотів відвернутися. Калинович поклонився, щоб іти геть, уважаючи аудієнцію скінченою. Та нараз намісник знов обернувся до нього, немов нагло пригадав собі щось.

— А слухай, Калинович, скажи мені, як то ти бився на барикаді?

— Ексцеленціє, я не бився.

— Не бився? А як же ти вирятував ту панну... як її... Валігурську з розвалин барикади?

— Ексцеленціє, я... я... нехотячи.

Ані один мускул не дрогнув у кам'янім, мов сокира наостренім, лиці намісника, тільки блиск очей зраджував, що він сміявся в душі.

— І що ти зробив тій панні, що вона відтоді плаче і жалується на тебе?

У Калиновича знов мороз подер за плечима.

— Екс... екс... ексцеленціє, я нічого не знаю. Я переніс її зомлілу на руках...

— Еге, переніс на руках! Добре переніс! Тепер дівчина нещаслива, плаче на тебе. Зараз мені йди й заспокій її. А як будеш мати від неї посвідчення, що вона не має до тебе ніякої претензії, тоді приходь сюди по резолюцію. Інакше й бачити тебе не хочу.

Мов п'яний вийшов Калинович із намісництва. Що за нова халепа наскочила на нього? Чого хоче та панна? Що йому робити? Не думаючи, не тямлячи, як і куди, він якось поневолі опинився на Трибунальській і подзвонив до відомої брами. Ян, не кажучи ані слова, попровадив

його до графині. Гикаючись і плутаючися, Калинович оповів їй, чого жадає від нього намісник.

— А ви справді знайшлися негарно, не по-кавалерськи,— остро й холодно мовила до нього графиня.— Ви ж від першого разу могли побачити, що панна Емілія не байдужа до вас, а проте стілький час не навідувалися, зовсім забули про неї. Бідна дівчина, скільки вона наплакалася!

— Вельможна пані графине! — крикнув переляканий Калинович.— Клянуся сумлінням, що я нічогісінько не завважив. Та й де ж би я смів!.. Я чоловік без становища, без роду... вже майже сороклітній... а панна Емілія...

— А от бачите! Прошу, входіть ближче!

Графиня повела Калиновича до салону, де за фортеп'яном сиділа Мільця, хоч і не грала.

— Мільцю! — мовила графиня.— Представ собі, твій пан кавалер нічого й не догадувався!

— Панно Еміліє,— мовив Калинович, наближаючися та цілуючи її руку,— вибачайте моїй сліпоті. Але такого щастя я ніколи не міг надіятися... не смів би...

— Ну-ну, не треба бути знов таким несмілим,— мовила всміхаючися графиня.

— Вельможна пані графине! — мовив Калинович, не випускаючи руки панни Мільці.— В отсій радісній хвилі не відмовте бути нам, сиротам, за матір!

І вони обоє впали перед нею на коліна.

— Боже вас благослови! — набожно промовила графиня, кладучи їм руки на голови.

Не минуло й півгодини, як Калинович знов вертав до намісництва, сим разом уже направду п'яний — п'яний не лише двома келишками вина, випитими у графині з нагоди своїх заручин, але головно п'яний щастям, що так несподівано впало на нього. Він мав при собі лист від графині, який і вручив намісникові.

— Ну, так-то добре! — мовив намісник.— Гратулюю тобі заручини і прийми від мене отсе!

І намісник подав йому срібну табакерку, повну дукатів.

— Се тобі на нове господарство. А зараз по шлюбі одержиш декрет номінаційний на рахункового офіціала з платою 50 ринських місячно. І зараз по шлюбі прийди до присяги. А пенсія числиться тобі від завтра, завтра починається й служба.

Намісник махнув рукою — аудієнція була скінчена.

Отой час від заручин до шлюбу був, певно, найщасли-

вішим часом у житті Калиновича. Все його тішило: і надія мати молоду, таку гарну, таку скромну жіночку, і так несподівано одержана, така корисна і висока в порівнянні з давнішою посада, і нова служба в бюрі, де його шанували, знаючи, що він в ласці у намісника і що намісник сам обдарував його. Та по шлюбі швидко все змінилося.

Властиво не все. Службові відносини Калиновича були добрі, намісник був задоволений з його роботи і хвалив його точність та пильність. Але дома все пішло погано. Незабаром по шлюбі показалося, що Мільця ані не думала плакати та тужити за ним, що всю ту історію вплескала графиня, якій доконче захотілося віддати її за нього замуж і позбутися її з дому. Подружжя було зовсім не дібране, і Мільця швидко дала Калиновичу до пізнання, що він немилий, осоружний їй. Правда, вона тягла супруже ярмо, не маючи куди дітися, але домашнє життя Калиновичів було погане. Не поправили діла й діти, два хлопчики, яких Калинович дуже любив. Мільця взяла їх виховання зовсім на себе і майже не допускала його до них. Вона ненавиділа в ньому особливо його «rusińśtwo» і пильнувала, щоб воно, борони боже, як зараза не прищепилося її дітям. По п'ятьох роках такого життя Калинович почав пити, а застудившися раз якось узимі і набравшися черевного дуру, він, уже хорий, по якійсь домашній сцені непевним кроком пішов до шиночку, випив там чотири гальби зимного пива і звалився без тями додолу. Його занесли додому зомлілого. Лікар, прикликаний милосердними сусідами, тільки головою похитав. Мільця не хотіла й глянути на недужого.

— Так тобі треба, старий собако! — бурчала вона.— Вмирай уже раз. Затруїв ти мої молоді літа, то й не думай, що я буду жалувати за тобою.

Калинович, відзискавши на хвилю притомність, чув ті слова. Він не сказав нічого, закусив губи, щоб не застогнати з болю, повернувся лицем до стіни і сконав.

Його сини виросли на гарячих польських патріотів; про руський рід свойого батька навіть не чули ніколи.

І скільки-то їх, вольних і невольних героїв, пішло отак напропале! Здавна привиклі цінити себе і все своє за ні за що, а бити поклони перед чужим, вони при сильнішім подуві історичного вітру відставали від своїх, а у чужих, яким віддавали свою силу, своє серце й життя, не знаходили ні признання, ні пошани, ні пам'яті. Забуттям покриває також потомність їх діла й могили.

ТЕРЕН У НОЗІ

ОПОВІДАННЯ З ГУЦУЛЬСЬКОГО ЖИТТЯ

Старий, хорий Микола Кучеранюк дожидав смерті.

Ще два тижні тому він уостатнє керманичував на Черемоші, відігнав чотиритаблову дарабу[1] до Кут і відси вернув пішки додому. Нічого йому не бракувало, а проте був блідий, як труп. Увесь вечір він мовчав і сидів перед хатою он там високо на шпилі гори, покурюючи люльку на коротенькім цибусі і німо вдивляючися в розкинене внизу село, в Черемош, що шумливою гадюкою закрутився низом, і в супротилежну могутню гору, покриту темним лісом. Та другого ранку він прокинувся, жалуючись на болючу колотьбу в боці, почав сильно кашляти та трястись у лихорадці. Покликав своїх трьох синів, сказав їм, що буде вмирати, і велів їм скликати найстарших та найповажніших сусідів, щоб міг у їх присутності виявити свою остатню волю. Сини приняли сю відомість досить спокійно та повдержливо, хоч дуже любили батька. Тільки їх жінки та діти підняли крик і лемент, але старий велів їм мовчати та бути спокійними.

— Будьте тихо! — мовив він напівсуворо, а напівласкаво.— Я вмру, хіба ж то яке диво? Нажився немало. Чи хочете, щоб я жив вічно? Рушайте і приладжуйте все, що треба для похорону!

Одна невістка почала щось закидати про лікаря. Старий розсердився не на жарт.

---

[1] Дараба — сплав, збитий із дерев'яних кругляків. Звичайно дараба складається з двох, трьох або й чотирьох таких сплавів, із яких кождий зветься табла (з лат. tabula).

— Не плети дурниць! Шістдесят літ прожив я без лікаря, то й при смерті обійдуся без нього. І що може лікар порадити на смерть? Чи лікарі й самі не вмирають? Рушайте кожде до своєї роботи і не журіться мною!

Ніхто не спротивлявся. По обіді посходилися сусіди, покликано й громадського писаря, який, за приказом старого Миколи, написав його «астамент». Йому зробилося трохи легше, він балакав з людьми і велів своєму наймолодшому синові привезти на другий день панотця, бо хоче висповідатися і запричащатися. Сусіди похвалили сей намір і навіть не пробували сяк чи так захитати Миколову певність, що йому швидко прийдеться вмирати.

На другий день йому погіршало, гарячка стала дужча, тяжкий кашель майже душив його; він зробився на виду чорний, як земля, похудів страшенно, і коли приїхав верхи панотчик, щоб наділити його остатньою релігійною потіхою, він справді виглядав так, немов ось-ось сконає. Сини, похитуючи головами, знай, шептали, що «дедьо», певно, не переживе сеї ночі.

Але вночі йому полегшало. А другого дня він піддужав настільки, що пополудні міг устати і вийти трохи на свіже повітря. Був чудово гарний, ясний і тихий вересневий день. Сонце гріло, але не пекло, повітря на горах було чисте і запахуще, а дзвінкий шум Черемоша з долини доходив як солодка мелодія, як безконечний привіт життя. Старий гуцул усів на старій обрубаній колоді і німо та спокійно вдивлявся у величний краєвид. Високі гірські шпилі, бачилось, моргали до нього; глибокі, тінисті долини обслонювалися темними тайнами. Черемош унизу зі своїми могутніми закрутами, шумливими шепотами і запіненими «гоцами» видавався мов непорушний, мов вилитий із зеленкуватого скла. По його берегах снували тут і там немов червоні, білі та чорні мурашки — то були люди. З плоских дощаних дахів широко порозкиданих хат клубився білий димок. Але Микола глядів на все те безучасно, немов не з сього світу. Не почував уже туги, не тягло його в далечінь; відколи був певний, що незабаром умре, все окруження зробилося йому чужиною.

Та чим більше сонце хилилося над західним обрієм, тим більше почав у його серці ворушитися якийсь неспокій. Напруживши всі свої сили, опираючися на розкішно писаний топорець, він зійшов на найвищий шпиль гори, що захищала його хату від заходових вітрів, сів тут на камені

і полетів очима в протилежнім напрямі, ніж досі. І тут, доки зір засягне, високі гірські шпилі, ліси, долини і звори. Та Миколин зір слідив, бачилось, з якоюсь дивною тривогою за бігом сонця. Він придивлявся кождій легенькій хмарці, що виринала відкись на заході і, запалюючися золотом і пурпуром, звільна плила за сонцем. Підзорливим оком міряв кождий клуб диму, кождий туман пари, що підіймався з лісів і зворів. А коли нарешті сонце затонуло в кроваво-червоних хмарах, мов розпалена куля в воді, він зітхнув глибоко, затремтів, мов від морозного подуву, з трудом підвівся з місця і мовчки пішов додому.

Від того дня минули вже два тижні. Микола все був «при смерті», вважав сам себе чужинцем, відлученим, а все-таки не вмирав. Йому робилося раз ліпше, то знов гірше; іноді цілими днями лежав на постелі і майже не міг рушитися, а потім раптом переставав кашель і колотьба в боці, він міг устати, ходити і навіть зіходити на верх гори і вдивлятися в захід сонця. Лиш його неспокій збільшався раз у раз. Не їв майже нічого, лише десь-колись випивав склянку теплого молока. Його тіло вихуділо, його волосся за тих кілька день побіліло, як сніг, а в очах тліли якісь несамовиті огники. Спати не міг ані вдень, ані вночі, а як інколи вночі сон його зломить, то зараз починає стогнати і хлипати і прокидається, весь облитий потом тривоги. Він не молився, не розмовляв ні з ким, не цікавився нічим і обертався поміж своїми дітьми і внуками, як чужий. Діти, що вперед горнулися до нього і радували його своїм щебетанням, тепер сторонили від нього і боязко шукали собі забави на весь день, якмога десь поза домом, щоб якнайрідше стрічатися з ним.

У неділю він велів скликати сусідів до себе.

— Любі сусіди,— мовив до них, коли всі посідали перед його хатою на стільчиках, колодах або й так просто, на мураві, а він сам напівсидів-напівлежав на джерзі й подушці,— порадьте мені що! Не можу вмерти. Так мені щось тяжко на серці. Все мені здається, що на мні тяжить якась велика провина і не пускає мою душу від тіла. Кілько разів дивлюся, як сонечко сідає за горою, все мені видається, що там хтось золотими ключами замикає браму передо мною. Скажіть, може, я кому з вас догурив і сам про те забув, а він носить на мене гнів у серці?

Люди мовчки зирнули один по однім, а потім мовив один за всіх:

— Ні, Миколо! Ніхто з нас не носить гніву в серці на тебе. Всі ми грішні, а як не вибачимо один другому, то нам і бог не вибачить.

— А проте,— сумно сказав Микола,— мусив хтось, свідомо чи несвідомо, заскаржити мене у пана бога. Адіть, моє волосся побіліло, як сніг, за отсі дві неділі. Мучуся дуже, а вмерти не можу. Щоночі хтось кличе мене геть, а проте щось мов кліщами держить мене на місці. Отак як потемніє, то все чую, як трембіта грає в полонині, і рвуся за її голосом — і не можу.

— Може, жаль тобі світу, дітей, гір, Черемоша? — закинув старий Юра, Миколин ровесник і приятель.

— Ні, Юро, не жаль,— відповів Микола.— Я жив досить. Мої діти, богу дякувати, забезпечені. Гори і Черемош не потребують мене і не можуть дати мені нічого.

— Що ж тебе так турбує? Може, в тебе який старий гріх на душі, а ти затаїв його перед людьми, а він тепер проситься на сповіді і не хоче пустити тебе, поки його не направиш?

— Не знаю, Юро, але мені здається майже, що воно щось так, хоча... Бачиш, я раз мав таку пригоду — давно тому, дуже давно!.. І вона тепер знов тривожить мене. А проте... так, я не говорив про неї нікому з вас, але таки не таїв її перед людьми. Я тричі сповідався з неї, а проте не зазнав полегшення.

— Сповіджся з неї перед нами і перед святим праведним сонцем,— мовив Юра,— то, може, відступить від тебе тота тривога.

— Та то властиво нема що багато й оповідати. Се було ще за моїх парубоцьких часів — уже тому зо сорок літ. Знаєш, Юро, я був тоді найгірший забіяка в селі і найліпший керманич на весь Черемош. У неділю була велика бійка в шинку; багато парубків — здається, що й ти, Юро, сарако,— пішли додому з порозбиваними головами, а одному, мойому найтяжшому ворогові, Олексі Когутикові, догодив я так, що за кілька неділь його поховали. А я сам обірвав лише кілька зовсім неважних гуль та задрапнень і в понеділок, як би нічого й не бувало, пішов на дарабу.

Я й стрик, глухий Петро, збили ще досвіта чотиритаблову дарабу в Жаб'ї і, скоро надійшла повінь, рушили долів Черемошем. Був гарний літній день; на всіх долинках покошено сіно. Запах свіжого сіна і достиглих малин, що звисали скрізь із стрімких берегів понад водою, так і обві-

вав мене. На серці було любо, свобідно та радісно, як рідко.

Петро стояв при передній кермі, я вхопився за задню. Під полудне заплили ми до Ясенова і їмилися біля шинку. Вода була сильна, а ми мали гнати дарабу лише до Вижниці, то й не потребували боятися, що нам перед приходом вода впаде.

На березі, як звичайно, була ціла купа дітей. Вони купалися, кидали камінням, гралися на березі і робили галас. Скоро ми з дарабою їмилися берега, зараз ціла юрба їх повскакувала на дарабу, бігали по ній, гойдалися на кльоцах або скакали з них у воду і випливали на берег. Нам то була не першина, і ми, не кажучи їм нічого, пішли до шинку, випили по чарці і зараз вернули. Не звертаючи уваги на хлопців, відп'яли ми дарабу від берега і зіпхнули на течію. Скоро дараба пішла в рух, хлопчища справді зручно і з голосним вереском поскакали хто в неглибоку воду, хто на річне каміння і подалися до берега, а ми поставали на дарабі, кождий на своїм місці, і взялися за керми, щоб навернути дарабу на головну течію. Може, так минуту я працював кермою, коли втім, підводячи очі, бачу, що на заднім кінці дараби сидить хлопець. Так, як мені в тій хвилі повиділося, міг мати 14 або 15 літ і був одягнений бідно, в брудній сорочці зрібного полотна та в чорнім повстянім капелюсі — звичайно, пастушок. Він сидів тихо, трохи скулений, на кінці кльоца і якось так залюбки вдивлявся в хлюпання зеленкувато-сірої каламутної води поза дарабою, що, бачилось, не бачив нічого іншого довкола себе. Я стояв при кінці керми, може, п'ять кроків оддалік від нього, а що він сидів оберкений до мене плечима, то я не міг бачити його лиця.

— А ти що тут робиш, мой? — відізвався я до нього.

Він не відповів нічого, лише простягнув свою ліву руку і показав на супротилежний беріг. При тім я завважив, що його простягнена і по локоть гола рука була незвичайно біла, якої я ще не видав ніколи у бідного хлопця-пастуха.

— Хочеш на той бік? — запитав я.

Він потакнув головою, не обертаючися і не кажучи ані слова.

— А де ж хочеш висісти? — запитав я ще раз.— Адже бачиш, що той берег тут усюди стрімкий, нема де ймитися.

Не обертаючися і не кажучи ані слова, хлопчище помахав своєю сніжно-білою рукою взад, униз рікою, і здава-

лося, що ані на хвильку не бажав переривати собі оглядання шумливих та шипучих клубів черемошевої води. Мені се було байдуже: чей же, хлопчище знає добре сю воду. Ми плили власне попри громаду дуже неприємних кам'яних брил, що ліниво розляглися по самій середині ріки, мов череда здорових волів у купелі; треба було дуже обережно просмикуватися між ними, то й у мене при кермі була гаряча робота. Крізь клекіт хвиль крикнув я ще до хлопця:

— Як будемо близько того місця, де тобі треба на берег, то скажи нам заздалегідь, щоб ми скрітали дарабу з течії ближче до берега, на плитке місце. Чуєш, мой?

Хлопець знов кивнув головою і все сидів скулений на однім місці.

Ми переплили небезпечне місце і стрілою летіли поздовж ширшого і не дуже глибокого плеса. Я все ще держався за кінець керми, але не робив нею і знехотя дивився на хлопцеві плечі. Нараз він схватився зі свого місця і почав якось поквапно підкочувати штани.

— Хочеш злізати? — запитав я його. Та він знов не відповів мені нічого, але підійшов на сам край дараби, сів на обрубок кльоца, спустив голі ноги до води, вчепився обома руками за кльоц, а потім, опираючися обома ліктями о кльоц і весь похилений над ним, обернувся так, що ляг черевом на той кльоц і почав помаленьку зсуватися з нього в воду. Аж тут побачив я його лице — було мені зовсім незнайоме. Мені повиділося в тій хвилі, що якийсь дивний, холодний і злорадісний усміх заграв по лиці хлопця. Але се тяглося лише хвилиночку. Поки я ще встиг щось подумати, крикнути, рушитися з місця, хлопчище без звука, моментально щез у каламутній воді. Мене обхопила смертельна тривога. Я скочив на край дараби. Я знав, що се дуже небезпечно — скакати з кінця дараби в воду, а ще до того в тім хоч не дуже глибокім місці, але на страшній бистрині, де й найдужчий гуцул не потрафить устояти на ногах. Я думав, що необачний хлопчище зараз винирне, почне плисти або бодай буде пару хвиль бовтатися, боротися з водою і я зможу вирятувати його. Але ні, з хлопчища не видно було ані найменшого сліду. Хвилі весело підштрикували аж на кльоци, плескотіли поміж кльоцами нашої дараби, і вона стрілою і з шумом гнала наперед, а хлопець щез, як слина. Німий і непорушний, весь продрогліий від холодної тривоги, стояв я на краю дараби і впирав очі в каламутну воду — даремнісінько.

— Миколо! — крикнув нараз сердито від передньої керми старий Петро.— Якого дідька ти там робиш? Чи не бачиш, що вода заганяє дарабу поперек ріки? До керми, мой, а то оба підемо під сто чортів!

Я скочив на своє місце, мов пробуджений із глибокого сну, вхопився за керму і почав працювати щосили, але мої очі все ще блукали по широкім плесі, по булькотячій поверхні ріки, чи не віднайдуть хоч якого-будь знаку того хлопця. Та ні, ані сліду!

Та певна свідомість, що ось перед кількома хвилями перед моїми очима і ось тут безпосередньо біля мене так нагло запропастилося молоде людське життя, шпигнула мене в саме серце так, як ще ніколи ніщо в житті. Я трясся всім тілом, як коли б був сам замордував найближчу, найдорожчу мені людину. З жахом обдивляв я берег, чи там дехто не бачив, як топився хлопець? Ні, на березі не було ані живої душі; на дорозі, що бігла з другого боку понад саму ріку, не було також ані живого духа; село вже щезло за закрутом ріки, тілько з невидної дзвініці забамкали нараз дзвони, мов знали, що хтось у селі пожив смерті.

Потім я почав боязно оглядати старого Петра, що стояв біля своєї керми на першій таблі з широко розкряченими ногами і також раз у раз вдивлявся в клекіт каламутної води. Може, він бачив дещо? Та ні, Петро мовчав; він був приглухий і, не бачивши хлопця на очі, певно, не чув і моїх слів, звернених до нього.

Помалу, коли ми відплили вже геть від того нещасного місця, минули Устєріки і дісталися на більшу, безпечнішу воду, я заспокоївся. Я попросту силував себе не думати більше про хлопчища; я вмовляв сам у себе, що я ж тут нічогісінько не винен: я ж не міг знати з духа святого, що дурний хлопчище так собі, ні з того ні з сього та й раптом шубовсне в воду і затоне, як кусень олова, я ж працював власне при кермі і таке інше. Се й заспокоїло мене — бодай так здавалося мені тоді.

Ми вчасно пригнали дарабу до Вижниці, вифасували зароблені гроші, повечеряли, відпочили трохи та накупили, чого було треба додому і ще перед північчю рушили назад у гори, щоб другого дня перед полуднем бути вже дома і йти до косовиці. Йдучи більшою купою, ми гуторили, жартували, оповідали всякі смішні придабашки, і я був особливо в веселім настрої. Розуміється, про втопленого хлопчища я не згадував ані словом.

Так воно тяглося, поки ми не дійшли до Ясенова. Та коли ми почали наближатися до нещасного місця, де наша дорога бігла понад сам Черемош, а здорові скелі лежали, мов бики, посеред клекотячої бистрини, і де вчора затонув хлопець, то мені знов зробилося так важко на душі, як було вчора. Холодний піт покрив усе моє тіло, морозна пропасниця била і телепала мене, я дзвонив зубами і не мав відваги нікому прохожому глянути просто в очі. До знайомого шинку не був би я вступив ні за які гроші: так мені здавалося, що, нехай я лише покажуся там, мене зараз вхоплять і повісять. Я послав старого Петра до шинку і велів йому купити цілу кварту горівки — треба було для косарів, «а я сам,— кажу йому,— не піду туди і зажду на тебе тут». Але скоро я побачив себе одиноким, обхопила мене така шалена тривога, що я, мов одурілий, натис кри-саню на очі і, похиливши лице вниз, як злочинець,погнав навперед себе і не спочив швидше, аж мені в грудях не стало духу і село було вже геть за мною. Аж тут я сів при дорозі і заждав на старого Петра.

Я мусив ждати досить довго. Мені страшенно хотілося випити горівки, багато горівки нараз, щоб нею, мов повінню, залити отой ганебний переполох. Ожиданка ще побільшала мою жадобу. Ось надійшов штильгукаючи старий Петро, буркочучи зовсім не дружелюбні прокляття на таких «молокососів, що скажуть слово і зараз перемінять» і «летять кудись навпроцапи́, як остатні дурні». При сих словах він подав мені фляшку з горівкою. Та коли я відіткав її і притулив до рота вузеньку шийку, наскочило на мене раптом таке обридження перед сим плином, що я мало що не кинув фляшку геть від себе і, здригаючись, подав її назад Петрові.

— На, пий,— сказав я, ледве видушуючи з себе слова,— я сим разом не можу.

Старому не треба було того казати два рази. Він знов пробурчав якусь добродушну лайку на нездар, що цураються дару божого, забулькотів із фляшки просто в горло порядну порцію, заткав потім фляшку корком і притовк його долонею і тоді устромив фляшку в свою шкіряну торбу. А я від того часу не міг і лиця свого навернути на горівку і, хоч не присягав на неї, а проте й досі не міг випити її ані краплини. Відвергло на смерть, на сміх усьому світу!

Троха заспокоївшися, зайшов я додому і постановив собі закинути зовсім керманицьке ремесло і ніколи ані ногою не поступити на Черемош. Та коли я другого дня почув

біля шинку, що в середу піде найближча повінь, то щось із непереможною силою вигнало мене досвіта з хати. Я пішов до Жаб'я на склад дерева, збив дарабу і погнав її знов з дядьком Петром до Вижниці. І знов у Ясенові обгорнула мене та сама дика тривога, яка проймає хіба найтяжчого злочинця, і перевернула все моє нутро. Мов шалений, я бігав очима по воді, шукаючи хоч якого сліду втопленого хлопця, хоч розум мусив говорити мені, що рвуча вода мусила вже або викинути втопленика десь на берег, або занести бог зна як далеко та встромити в яку щілину на дні. Та ні, моя розбурхана уява все показувала мені, що ану ж я ще десь тут близько знайду того хлопця, що ану ж серед ріки виставиться з води його сніжно-біла рука!..

І бачите, сусіди, се був увесь мій гріх і вся моя мука. Все щось тягло мене з неперепертою силою на Черемош, і все, перепливаючи те прокляте місце понижче Ясенова, я мусив зазнавати того самого переполоху та тої самої муки, що й першого разу. Говорять, нібито є такі люди, що їдять аршинник і при тім живуть довгі літа. І мені все здавалося, що я один із таких отрутоїдів, що не можуть жити без вічної передсмертної тривоги.

А проте я не бажав нічого гарячіше, як увільнитися від неї. Коли минуло кілька неділь по випадку, відважився я нарешті заговорити дещо про нього і почав обережно розпитувати в Ясенові, чи не пропав де в кого хлопець у такім віці, такий і такий на подобу? Ні, ніхто не знав і не видав такого хлопця. Я розпитував дещо виразніше, чи того й того дня такий хлопець не втонув у Черемоші? Ні, ніхто нічогісінько не знав про такий припадок. Чи не викинула вода такого трупа? Ні, ніхто не знав про се ані словечка.

Всі ті звістки, замість заспокоїти мене, тим живіше товклися в моїй тямці, немов нерозв'язана жасна загадка. Я помалу розпитував у керманичів, у рибаків, у гуцулів з Красноїлі та з Устерік — ні, ніде не було ані сліду втопленого хлопчища, ніде не було чоловіка, який би його знав, бачив або жалував за ним. Мій перший страх перемінився звільна на глубокий смуток, на безмежне співчуття з тим бідним хлопчищем, якого ніхто не знав і якого стратою ніхто не журився. У моїй душі все пекло якесь невимовне горе при переїзді через те місце, і я нарешті надумав удатися на покуту, йти пішки до Сучави, там висповідатися свого гріха і таким способом заспокоїти свою душу.

На лихо собі, я й сим разом не мав щастя. Піп, перед яким я на сповіді признався до свого гріха, дуже квапився і, очевидно, не мав ані часу, ані охоти випитати мене докладніше. Коли я коротко розповів йому свою пригоду, він буркнув сердито:

— Іди, дурний гуцуле! Ти ж на тім не маєш ніякого гріха. Говори мені достотні гріхи, а не задержуй мене такими дурницями!

Але се запевнення попа, що я в тім не маю ніякого гріха, не заспокоїло мене. Я почав собі розмірковувати, що, видно, вже то так пан біг дав, що я натрафив на такого попа; видно, сам пан біг угнівався на мене і не навернув мене, сараку, на доброго сповідальника!

Отакі гадки не покидали мене і помалу дійшли до того, що я не міг ані спати вночі, ані не мав спокою вдень і суятився, як сновида. Я постановив собі по кількох місяцях піти ще раз до Сучави і там ще раз висповідатися свого гріха. Сим разом натрафив я на старого, добродушного черця, що дуже терпливо вислухав моє оповідання і, коли я скінчив, сказав мені:

— Синоньку, в сьому випадку ти справді дещо троха завинив, хоч і не так багато, як собі надумуєш. Молися богу, а вже він дарує тобі твій гріх і віддасть тобі супокій.

Я молився богу, ах, як горячо! І справді, сим разом здавалося, що помогло. Щоправда, згадки про втопленика я не міг позбутися ніколи, а кілько разів перепливав коло Ясенова, то вся пригода ставала мені живо перед очима, і я не міг перемогти себе, щоб не вдивитися пильно у воду, немов шукаючи якогось сліду по загубленім. Але жасно вже мені не робилося, смуток минувся, і лише від часу до часу щось стискало моє серце, мов коваль кліщами. Я оженився, мав діти, працював багато, і щораз тихіше та тихіше відкликалася в моїх споминах згадка про втопленого хлопчища коло Ясенова.

Та раз вийшло таке, що я за щось посварився з моєю жінкою, в мні заграла кров, і я добре-таки побив її. Се була крепка жінка і остра на язик, почала шарпатися зо мною і лаяти, що слина на язик принесе. Я розсердився і як лусну її топірцем у голову, аж вона без тями покотилася на землю. І тут мене щось кольнуло у серце, я кинув геть топорець, обілляв безтямну водою, спинив кров, що чуріла з її рани. Ну, рана не була страшна, жінка незабаром прийшла до себе, і бійка не пошкодила їй нічого. Адже знаєте,

гуцулка, сарачі, привикла до бійки, а не одна то ще й хвалиться перед своїми сусідками: «Якби мя чоловік не любив, то би мя не бив». І небіжка Марічка ніколи не догурила мені за сю бійку — та й се була одинока наша бійка за тих двадцять літ, що ми прожили вкупі. Але тої самої ночі, якої зчинилася у нас та бійка, ясенівський хлопчище показався мені у сні. Приснилося мені, що пливу дарабою Черемошем, піді мною реве і клекоче каламутна повінь, я щосили працюю коло керми і раптом бачу хлопчища, як він звішує голі ноги з дараби в воду, як обома руками спирається на кльоца, обертається і показує мені своє невимовно сумовите лице та всміхається до мене не то сумно, не то якось злорадісно, а потім тихенько сховзується в воду і щезає в ній безслідно. Я пережив у сні всі ті страшні почуття, що перед тим так довго мучили мене, і пробудився весь облитий потом, січучи зубами. Я почав молитися до бога, але та молитва не йшла мені з серця і не заспокоїла мене. Я хотів заснути і заразом тривожився, щоб іще раз не бачити такого сну. Всю ніч я прокачався безсонний на постелі і кілька день по тім був такий сумний, збитий та стомлений, як із хреста знятий.

Від того часу почав той хлопчище все колись-не-колись набиватися мені на сон. То привиджувався мені, як сидить на краю дараби, скулений і задивлений у каламутну повінь, а іншим разом — як своєю сніжно-білою рукою показує кудись у невідому далечінь або як з якимось невимовним виразом усміхається до мене. І завсіди по такім сні я кілька день ходив, мов утовчений у ступі, нудився і бридився всім довкола, лише Черемош тяг мене до себе і на дарабі вертала до мене сила й охота до життя. Те одно тілько відчував я, і воно що раз більше виростало як певність у моїй душі, що гріху за смерть того хлопця таки ще я не позбувся, що його загублена душа таки ще не заспокоїлася і для того набивається мені на сон. З тою думкою я носився більше як двадцять літ і не міг позбутися її. А коли вмерла моя жінка і зараз тої ж ночі втопленик знов показався мені у сні і всміхнувся до мене ще жасніше, ніж уперед, то я постановив собі зараз по похороні піти до Сучави і там ще раз висповідатися. Знов я застав старого, добродушного черця в сповідальниці. Він вислухав моє оповідання терпливо, подумав довго і промовив:

— Синочку, даю тобі розгрішення, хоч, їй-богу, й сам не знаю за що. Не завдаю тобі ніякої покути, бо ти сам на-

ложив на себе тяжчу покуту, ніж я міг би наложити. Іди со миром!

Та ба, в тім власне була штука! Я пішов, але миру таки не міг знайти. Рідше, ніж уперед, але все-таки від часу до часу показувався мені у сні той хлопець коло Ясенова. Ніколи я не чув від нього ані слова, ніколи не бачив приязного виразу на його лиці. І се завсіди наводило мене на думку, що мій гріх іще не спокутуваний, що душа втопленика ще не заспокоїлася і показується мені у сні лише тому, аби пошукувати на мні якоїсь провини.

А коли перед двома тижнями я плив дарабою до Вижниці і минав Ясенів, то побачив знак. На тім самім місці, де колись, сорок літ тому, хлопчище з моєї дараби зсунувся в воду, побачив я нараз, як із брудно-жовтої повені висунулася сніжно-біла дитяча рука. Морозом ударило на мене, я витріщив очі, і ади, рука знов виринає з води, мов блискавка з хмари, і ніби судорожно хапає за щось — достоту так, як той, що топиться у воді. Раз, другий, третій вихапувалася отак і знов щезала в воді. Ще раз виринула і вхопилася за кінець моєї керми. Я почув виразно, як шарпнула дуже цупко, але в найближчій хвилі сховзнулася помалу зі слизької дошки і щезла в воді. Я стояв, мов окаменілий. Шарпнення відчував я ще в самім дні моєї душі, але більше нічого, ані жаху, ані суму. Я безтямно повертав кермою і ні про що не міг думати. Аж як ми прибули на Вижницю і я зійшов з дараби на суху землю, почув я в собі ту певність, що се була моя остатня плавба на Черемоші, що хлопець кличе мене до себе.

І тепер він показується мені щоночі в сні, і все усміхається до мене жасним усміхом, і не говорить ані слова, і махає сніжно-білою рукою вниз за водою. І тому не можу вмерти, бо його душа ще не заспокоїлася і тому не допускає й мою душу до спокою.

Микола замовк і важко зітхнув. І сусіди мовчали; ніхто не знав, що йому порадити. Нараз заясніло якесь світло на Юровім лиці.

— Слухай, Миколо,— сказав він,— а що, як се не був ніякий достоменний хлопець?

— А то ніби по-якому?

— Нібито, як се була лише якась мара, привид?

— Що ти кажеш? У яснісінький день? Перед лицем праведного сонця?

— Та я не кажу, що се був лихий дух, господи заступи! Ні, Миколо!

— Ну, але чого ж би його згадка так довго мучила мене?

— Га, Миколо, то чоловік ніколи не може знати, що пригоже для його душі. Та й загалом, добро і зло... Не можемо знати, коли щось робимо, чи на добро то нам, чи на зло. То ми лише свою волю знаємо: хочу зробити добре або хочу зле. Се так, се нам каже сумління. Але що довкола нас, Миколо, про се ніколи не можемо бути певні. Не одно видається нам лихом, а воно може бути для нас великим добром. Або й навпаки...

— Се правда, Юро! Але все-таки я не розумію, що то за мара могла бути, коли се не був правдивий хлопчище з тіла і кості.

— Слухай, Миколо, я оповім тобі маленьку історію, що притрафилася мені самому, як я ще був зовсім малий. Може, я мав тоді вісім, може, десять літ. Одного дня — а був гарячий, парний, літній день — захотілося мені і ще кільком сусідським хлопцям, що жили отам у версі, скупатися в Черемоші. З нашого верха до Черемоша не близенько, але нам, дітям, було се байдуже. Ноги на плечі та й гай у долину! Збігли ми з кичери, збігли з другої, ось уже й ріка недалеко. Ще лише через воринння перескочити, потім невеличкий лазок, потім ще воринння, потім рів, потім півперек дороги, ще через одно воринння, зіскочити зі стрімкого бережка на рінь, і тут тобі й чистий, шумний Черемош. Мої товариші бігли наперед, поперескакували, як кози, через одно й друге воринння і сміялися з мене, що я лишився ззаду. Знаєте, як то діти:

— Гаду, гаду! Дідько ззаду!

А я біжу та й кричу за ними:

— Веред, веред, дідько вперед!

І так мені якось гірко, завидно зробилося, що я зібрав усю свою силу, розігнався і скочив собі через ворину. Але якось попав не на добре місце, бо за вориною хтось кинув суху тернову гіллячку, і я саме на неї наскочив босою ногою, і здоровенна терняка вбилася мені в п'яту, мов кавалок гонталя.

— Ой-ой-ой! — скрикнув я зненацька від болю.

— Га-га-га! — зареготалися мої товариші і побігли далі, кричачи-пустуючи: — А ми борше! А ми борше!

Я закусив зуби, а тут мене немов пече щось, аби зрівнятися з ними; шарпнувся бігти їм наздогін, але не міг зро-

бити ані двох кроків, бо почув від терна такий біль у нозі, що аж мене за серце стисло, мов кліщами. Я мусив зараз присісти на стежці і оглянути скалічену ногу. Терен забився глибоко в п'яту; шпичка, відломавшися від сухої гілки, вломалася при самій шкірі, так що нігтями не було за що вхопити, щоб витягти терна. Я мусив насамперед намазати п'яту слиною, розм'ягчити її і обмити, а тоді витягнув шпильку, яку на такі пригоди носив завсіди при собі застромлену в пазусі сорочки, мусив нею добре роздовбати те місце в п'яті, де всадився терен, мусив розпорпати шкіру, поки терен не почав рухатися і я, холитаючи ним, не видобув його настілько догори, що міг захопити його тупий конець нігтями і витягти його з п'яти. Ну, для мене се не була ніяка дивниця, але все-таки се потягло кілька минут. Тим часом мої товариші добігли вже до ріки, поскидали з себе шмаття і з радісним криком та верескком поскакали в чисту, неглібоку воду. Я ще сидів на стежці і довбав свою п'яту та з завистю чув їх радісні голоси, чув, як вони у воді хлюскалися та били ногами або з вівканням оббризькували себе долонями. Та ледви я встав і пустився бігти до них, почув я нараз іздалеку якісь тривожні окрики. Хтось на дорозі, але досить далеко від купальників, кричав щосили:

— Діти, геть із води! Діти, геть із води! Повінь надходить!

Але діти в купелі так були заняті своїм плюсканням та вівканням, що й не почули того крику. Я лечу, як тілько можу пробитою ногою, запинаюся на перелазі і в поспіху беркиц догори ногами в рівчак, зриваюся увесь захляпаний і перескакую через рів, вибігаю на дорогу, і моїм очам являється страшенний вид. На півхлопа заввишки котиться буро-жовтий вал у ріці, займаючи всю рінь від берега до берега, і валить швидко, як буря, долів Черемошем з громовим гуркотом. Десь там у полонині нагло прорвалася хмара, в тіснім видолинку збовдурилася вода, несучи з собою кльоци, свіжо з корінням вирвані смереки та річне каміння, з гуркотом і клекотом гнала вдолину. Вже була ось-ось близько, а мої товариші все ще не спостерегли, що надходить небезпека. Я кричу щосили, і аж тепер вони спостерегли, позривалися у воді і, мов одубілі, поставали, придивляючися страшному водяному валові. Та се тривало лише хвилину; в найближчій хвилині вал

наскочив на них, проглинув їх, як пару галушок, і покотився з ними далі в безвісти.

— Се правда, Юро,— промовив Микола,— і мойого стрика хлопець,— знаєш, старого Гедеменюка одинак — також тоді пропав. Пам'ятаю се добре, але...

— А погадай про той терен, Миколо! — перервав йому Юра.— Як він мене заболів і запік у самім серці! А проте, коли я пізніше роздумував над ним, то властиво він урятував мене від смерті. Якби я був разом з моїми товаришами добіг до Черемоша, то був би, певно, й пропав разом з ними. Так само мені видається твоя історія і твій гріх. Молодим парубком ти був п'яниця, забіяка і марнотратник. Зневажити, поганьбити або й побити безневинного чоловіка, знасилувати дівчину — се для тебе було так легко, як випити чарку горівки. Най тобі бог відпустить гріхи твоєї молодості, але не одному ти тоді допік до живих печінок... І мені... Тямиш, як то не раз бувало?.. Бог мені свідок, я давно простив тобі, бо пізніше ти зробився таки добрим і порядним чоловіком. Але тоді, Миколо, хто бачив твої пиятики та біятики, той поневолі мусив подумати собі: «Коли сей парубок так піде далі, то кепський буде його конець; скінчить або від чийогось топірця, або на шибениці». І не було кому дати тобі стрим, Миколо, бо твій неньо вже не жив, а неня була стара та податлива, а може, й не знала, що ти виробляєш поза домом.

— Ну, не знала! — буркнув під носом Микола.— Де би не знала! Цілі ночі плакала, на коліна передо мною падала, по руках мене цілувала, щоб я отямився. Та куди мені було до розуму промовити! Ой боженьку, боженьку! Так-так, я був ніби глухий і сліпий, як кінь, що зірвався з припону. Ну-ну, Юро, говори далі!

— Ну, бачиш, сам тепер видиш, що не брешу,— мовив далі розважливо Юра.— А нараз ти зробився зовсім іншим чоловіком, перестав пити, перестав заходити до шинків, водитися з п'яницями та опришками, перестав навіть сміятися голосно,— тямиш, як то ти тоді любив сміятися, аж на столі чарки дзвеніли, а найсміліші ватаги блідли? А потім ти оженився і запрягся до праці... Ані пізнати було першого Миколи. А ми богу дякували та все гадали, що то твоя жінка так напутила тебе, бо інакше й не вміли собі пояснити того. Аж тепер бачу, Миколо, що то ми всі помилялися.

Микола слухав бесіди старого Юри з напруженою увагою. Десь-колись заблискувала в його очах радісна іскорка, немов якісь давно порвані нитки в його душі розмотуються, порядкуються наново.

— Бачиш, Миколо,— говорив далі старий Юра по короткій мовчанці.— Отсе, як ти оповідав нам свій гріх, раптово набігла мені на тямку отся дитяча пригода з терном у нозі. Адже й ти так само безтямно летів на свою загибель. А бог не хотів тобі дати загинути. Знаєш, як то ще наші діди та батьки говорили: «Коли бог хоче чоловіка поправити, то не мусить з неба злізати та прутом бити». Він має в руках тисячі способів і все цвігне чоловіка в таке місце, де в нього найбільше боляче. То він і тобі вбив такий терен у сумління, що ти мусив почувати його шпигання весь свій вік. Скоро лиш одною ногою полівиш, щоб зійти на пагубну дорогу, ого, вже тебе той терен зашпигає, і ослабить, і заглушить твою лиху силу. Розумієш тепер, що значить сей гріх, Миколо? Се не був гріх, се була ласка божа, що являлася тобі як болюче тернове шпигання. Се не був ніякий хлопчище, що втопився там коло Ясенова і якого ніхто не бачив, ніхто не знав. Твоє власне сумління вичарувало тобі ту примару, щоб дати тобі спасенного штурканця. І добрий був штурканець, Миколо, зробив своє гаразд. Ти повинен дякувати богу за той штурканець. Се ти не бачив, як там, на Черемоші, втопився якийсь бідний, невідомий хлопчище,— се ти бачив таку осторогу для своєї душі. Дякуй богу, Миколо, що зі своєї ласки послав тобі сей знак; що розкрив тобі очі, аби ти бачив його і приняв у свою душу. Кождий з нас не раз у життю бачить такі знаки божої остороги, але не кождий видить їх, не кождий відчуває в них палець божий, і тому так багато людей залітає в пропасть. Недаром говориться про таких у євангелії: «мають очі і не видять, мають вуха і не чують». А ти можеш уважатися щасливим, що ти провидів і прочув у саму пору.

Смерклося. Сини занесли Миколу до хати. Він не говорив більше нічого, і здавалося, що весь потонув у глибокій задумі. Швидко заснув, а коли другого ранку сини заглянули до нього, він був уже небіжчик. Його лице роз'яснилося і виглядало, як образ спокою і задоволення. Видно, й душа його перед смертю знайшла здавна пожаданий мир.

БАТЬКІВЩИНА

(Присвячую високоповажаному Федору Вовку на спомин нашої спільної мандрівки 1904 р.).

I

Нашого товариша Опанаса Моримуху прозвали ми ще в гімназії Батьківщиною — не на честь популярної газети «Батьківщини», яка тоді ще не виходила, а з іншої причини. Він мав звичай, коли говорив про свойого батька, називати його батьківщиною; так само матір позаочі називав материзниною, стрийка — стрийщиною і загалом любив жартома перекручувати або, як він казав, «підплішувати» мову. Він степенував: добрий, ліпший і ліпшіший; силкувався написати цифрами число кількаднадцять, міцно обстоював за численням днів узад: нині, вчора, позавчора, якóсь, позаякóсь; боровся з учителями за різницю між словом «повітря», яке вважав рівнозначним із німецьким die Pest — чума, і «повітя», що мало значити die Luft,— одним словом, був незвичайний майстер від язика. Він один у цілій нашій гімназії вмів не тільки говорити по-бойківськи, бойківськими словами, формами й акцентом, але знав характерні нюанси говору майже кождого села в околиці Дрогобича. Він приніс і пустив у курс такі діалектологічні перли мазурського говору з Рихтич, як «zaprzyj dźwirże», що мало значити «запри двері», і «wyżeni imienie na zagumienie», що мало значити «вижени худобу(«іміня» в підгірському діалекті) на пасовисько». Він був добрий ученик і добрий товариш, загально люблений задля свойого доброго гумору, дару удавання різних голосів та висловів та незліченної сили приказок та дрібних оповідань і анекдотів, якими в хвилях веселості щедро пересипував свою мову.

Його батько, старий Моримуха, був, як казали, заможний селянин із Колодруб, невеличкого наддністрянського

села. У нас тамошніх селян називають заболотеями, бо вони живуть на рівнині, яку часто заливає Дністер, серед багон та болот, а на дорогах, які ведуть через їх села, болото, як кажуть, не висихає ніколи. «У нас болото святеньке,— говорив було Опанас,— як розчинять з одною паскою, то кисне аж до другої». «Заболотеї» визначаються також своїм строєм: не носять гунь, ані суконних свит, тільки довгі, майже до самої землі, полотнянки.

— У нас, як котрий сват виросте високий,— говорив було Опанас,— а в стані тонкий, а одягне таку полотнянку, а в половині перепереже вузьким ремінцем, а зігнеться вдвоє, витягаючи ноги з болота, то виглядає зовсім так, як ціп: ціпивно хтось держить у руці, а билень кінцем загруз у болоті.

— А чи правда то, що в вас ті полотнянки перуть, як на Панталима, то аж знов на Панталима? — питаємо було жартуючи.

— Неправда! — з комічним обуренням відповідає Опанас.— У нас ніхто не бачив, аби полотнянки прали. Носить доти, доки нижній конець не обігниє з болота. Тоді на колодку, відмірить п'ядь та й сокирою цюк-цюк! І полотнянка йде на когось меншого замість нової, а більший дістає нову. І так її все направляють, доки з полотнянки не зробиться лейбик. Сей дістає найстарша бабенція, що сидить за комином і пряде клоччя.

Ми, бувало, боки зриваємо, регочучись із тих Опанасових вигадок, а Опанас байдуже собі, і не скривиться, мов щирісіньку правду говорить. Які були відносини Опанаса до батька й матері, ми якось не могли зміркувати. Правда, він позаочі називав їх жартуючи «батьківщина» та «материзнина», але ніколи ми не чули, щоб він справді кпив із них або нарікав на них. Тільки збоку знали ми, що старий Моримуха був чоловік заможний, але дуже скупий. У нього не було більше дітей, Опанас був одинак. Моримуха дав його до гімназії тільки наслідком зусильного намагання священика та вчителя, але силкувався надгородити собі ту шкоду не лише тим, що вишукував йому якнайдешевшу й найпоганішу кватиру, привозив йому скупо сухого хліба та бульби або ячмінних круп без омасті, але навіть пізніше, коли Опанас заробляв собі приватними лекціями пару гульденів у місяць, не соромився щопонеділка випрошувати в нього пару «дудків» то на тютюн для себе, то на топку солі, то на обарінки для вуйча-

ників та тітчаників дома. І Опанас давав, а для малих вуйчаників та тітчаників і сам купував то калачі, то цукерки, то дешеві забавки та передавав додому.

Раз тільки витягли ми в нашого Опанаса невеличке оповідання про його батька, та й то треба було його від нього, як то кажуть, кліщами витягати. То так було. Одного понеділка старий Моримуха чомусь не міг приїхати до Дрогобича і передав цілотижневий провіант для сина через якогось сусіда, розповівши йому, де й як має шукати синової кватири. Приходить сватоk до нас на кватиру з кобелею в руці та й питає крізь вікно:

— А ци тут Каганців Панаско?

Ми поприходили зі школи, а Опанаса ще не було.

— Каганців? — перепитуємо.— Тут живе Опанаско, але не Каганець, тілько Моримуха.

— Ну, та той, той, той сам. У нас його називають Каганець.

— Ба, та чому? Через що? — питаємо ми зацікавлені.

— Е, та то би довго повідати, а мені нема коли. От нате, тут йому тато футраш передав. Виберіть із кобелі, бо кобеля моя.

— Та розповіджте-бо, чому старого Моримуху називають Каганцем? — налягаємо ми.

Але сусід уже взяв кобелю, натиснув стару солом'яну крисаню на потилицю та й, обертаючися йти геть, каже:

— Питайте Панаска, він вам скаже, а я не маю коли.

Та й пішов. А коли Опанас прийшов зі школи, ми зараз до нього, як пси до діда на перелазі.

— Чому твого старого називають Каганцем?

— А ви відки се знаєте?

— Та був тут ваш сусід, приніс тобі футраш та питав, чи тут Каганців Панаско?

— Ну, то було його питати, відки мою батьківщину прозвали Каганцем.

— Ми питали. Він велів запитати тебе.

— Ей, дайте мені спокій!.. Я такий голодний, як коли б у мні дно випало, а вам чорт зна чого захочується.

— І ми голодні. Та поки обід буде — говори.

— Говоріть ви; я послухаю.

— Ні, зараз кажи, чому твою батьківщину прозвали Каганцем?

— Та чому? — нерадо мовив Опанас.— То колядники збиточники. Прийшли колядувати під наші вікна, а тато не мав дрібних.

— А може, не хотів дати? — втрутив хтось.

— А може, й не хотів,— згодився Опанас.— Досить, устав з лави та й стукає до вікна, нібито не треба. А колядники кричать: «Татусю, та ж то різдво Христове, раз у рік свято! Годиться колядників приймати». А тато каже: «Вже були трої».

— А то, певно, неправда була? — втрутив знов хтось збоку.

— Та, може, й неправда. Або я знаю! — згодився Опанас.— А колядники не хочуть уступитися. А тато до них: «А будете колядувати за каганець вівса?» Як почули колядники таку ціну, то зразу в сміх, потім помуркотіли щось поміж собою, а потім крикнули: «Будемо!» — та й заколядували.

Опанас урвав, мов нараз похопившися, що задалеко забіг у своїм оповіданні.

— Ну, як заколядували? — питаємо.

— Або я знаю,— каже якось несміло Опанас.

— Знаєш, знаєш! — кричимо.— По носі тобі видно, що брешеш! Зараз говори, як заколядували.

— Але ви будете з мене кпити.

— Ні, слово честі, що не будемо.

— Або з моєї батьківщини.

— Ні-ні, говори сміло!

— Та як заколядували! Там між ними був такий цупкий на вигадки, так той затягнув, а всі за ним, та так мов сокирою рубають.

Бог предвічний народився,
Прийшов днесь со небес;
Моримуха так, як пес,
Розвередився.

Тріе цари ідуть со дари;
Парубки, співаки,
Раз у рік колядники
Колядували.

Тріе цари, де ви йдете?
Та й ідіть далі в світ,
Бо у мене грошей ніт,
Дармо ревете.

Звізда ясна об'явилася...
А я вам хіба дам
За колядку співакам
Каганець вівса.

Слава богу, вже й пісні конець!
Нам овес, а ти пес,
Та вже будеш вік увесь
І сам Каганець.

— Ну, але вже колядники не дожидали того вівса. Вибігли до них татуньо з палицею, а вони лиш поза хату злопотіли, як коні. І ще тої самої ночі та нова колядка пішла скрізь по селу, і відтоді татуня прозвали Каганцем. Уже вони до попа і до війта на скаргу ходили, та що з того, ще їх наганьбили, а того, що їм приліпили злі язики, вже до смерті ніяка людська сила їм не відійме.

Опанас розговорився, та коли скінчив і замовк, ми могли зміркувати, що йому й самому немило було, що так розбалакався. Кілька день по тім він був якийсь квасний та незадоволений і на всякі питання відповідав нерадо, просто кажучи, відбуркувався. Так і видно було, що сам собі вразив якесь болюче місце і не міг дарувати собі того. Була у нього якась тиха амбіція, що, раз ображена, огороджувалася мовчанкою, особливо коли та враза доторкала його улюбленої «батьківщини».

З часом я переконався одначе, що назвою «батьківщина» він обіймав не так своїх родичів та свояків, як радше щось неособове, хоч не можна сказати, щоб абстрактне. Я мав нагоду раз під час вакацій загостити до нього додому. Після мойого рідного Підгір'я його рідне село, положене на болотистій Дністровій долині, серед лоз та очеретів, видалося мені страшенно нецікавим та одноманітним. Низенькі хати, низенькі плоти, коряві верби, чорні вільхи понад берегами грузьких річок і рівнина-рівнина, попоретинана бездонними болотами, стругами та охабами,— все те якось давило мою душу, навівало сум і нудоту. А мій Опанас бігав по тій сумній околиці оживлений, веселий, щасливий, що я й пізнати не міг того тихого, малоговіркого та задуманого хлопця, яким він був у Дрогобичі. Він увесь день тягав мене по вбогім садку довкола своєї батьківської хати, оповідав мені історію кождого дерева, кождого корчика, кождого рівчака і кождої кладки. Він знав кожду стежку на непереглядній наддністрянській сіножаті, кожду баюрку і кождий закрут ріки, знав, у якім очереті гніз-

дяться дикі качки, а де можна знайти достиглі ягоди смородини. Кожду грушку на межі, кожний корч жостелі серед тернини над річкою, кожний кетяг калинових ягід, навислий над водою, і кожду темно-багрову «павку» на очереті він вітав радісними окриками, як старих знайомих. І всюди він умів щось цікаве оповісти, з кождою дрібницею в'язався якийсь момент його життя. «Отут ми тої і тої осені зловили журавля на нічлізі. Отут моя батьківщина торік чепила величезного щупака: жид у коршмі, не торгуючися, дав два папірки. Отуди треба йти навпростець до Луки... Отут мені раз трапилося те й те». Він не вгавав весь час мойого побуту, був невтомний, бігаючи зо мною скрізь і оповідаючи про все, а все було цікаве-прецікаве для нього. Сей мій невеличкий побут у його селі дав мені ключ до розуміння його вдачі, його тихої і глибокої пристрасті, що була, можна сказати, основною нотою його життя. Я ще ніколи не бачив хлопця, щоб так горячо любив свій рідний куток, так зжився з ним і весь жив у нім, і мене дивувало тоді лиш одно: як можна було так усею душею прив'язатися до такого мізерного, сумного, однотонного та нічим не визначного місця, як ота його славетна «батьківщина».

II

Я пішов на університет двома роками швидше від Опанаса Моримухи, та й потім якось не зійшовся з ним ближче. Я знав лише, що він здав матуру, на жадання свойого батька записався до духовної семінарії, хоч не почував у собі ніякісінької охоти до духовного стану, та швидко якось виступив із семінарії та переписався на філософію. Якось по році я довідався припадково, що обоє старі Моримухи померли, так що Опанас лишився одиноким спадкоємцем своєї батьківщини. Швидко потім я зовсім стратив з очей Опанаса. Він якось щез зі Львова, і ніхто з його ближчих знайомих, у кого я перепитував за ним, не міг сказати мені нічого про те, куди він подівся. В першій хвилі я подумав було, що він покинув університет, до якого його нічогісінько не тягло, і пішов на село, на батьківське господарство. Я вже збирався «на хибив-трафив» написати йому лист і поздоровити його з улюбленим сільським життям, коли одного разу здибав у Львові кількох селян із того села і почав розпитувати їх про Опанаса.

Вони зразу не розуміли, про кого я питаю, а далі один, догадливіший, гукнув:

— А, се ви про Панаска! Про Каганцевого Панаска! Ого, зійшов пан Панаско на пси.

— Е, ні, куме,— перебив йому другий.— Неладно так казати. Хто ще знає, що з ним сталося. Я гадаю, що він подався на пана.

— Як же се так? — запитав я. — Один каже, що зійшов на пси, а другий, що подався на пана?

— Та то на одно вийде,— мовив перший селянин, очевидно, більше жартливої вдачі.— Бачите, скоро вмер старий Каганець, Панаско приїхав і аби вам слово сказав кому, порадився, чи що, а він просто до жида та й бух! — продав йому усю свою батьківщину.

— Та й ще як продав! Запівдармо! Так, як би хотів із рук позбутися! — з жалем крикнув другий.

— Се правда. Якби був до нас обізвався, ми були б йому дали без торгу десять тисяч. Бо там, пане, маєтки були! А жид за п'ять тисяч узяв. А скоро гроші в жменю, наш Панаско сів на ту саму жидівську таратайку, якою приїхав, та й дмухнув із села.

— Наші люди аж тоді довідалися про його вчинок, як виїздив. У селі крик зчинився. Повибігали з хат баби, чоловіки, кленуть Панаска, гукають за ним: «Юда! Юда! Батьківщину продав!» Далі молодші за грудки, за камінці, давай шпурляти за ним та все кричать: «Юда! Юда!» А стара Безкрилиха вискочила зі свого обійстя, стала серед дороги перед його фірою та кричить: «Панаску! Їдеш уже? Та чекай, іди на цвинтар, вели відкопати тата та покласти по-людськи, бо він у гробі перевернувся!» Але фірман-жид штовхнув стару дишлем у груди, перевернув у сніг, бо то зимою діялося, та й погнав світами. І відтоді вже ми не бачили Панаска і не чули, що сталося з ним.

— Та вже певно, що добра йому не буде! — задумано мовив другий селянин.— Де ж би пан біг міг благословити такого чоловіка!

Отся відомість була для мене такою несподіванкою, що довго я попросту не міг отямитися... «Як-то,— думалось мені,— той Опанас, що, бачилось, так усім серцем і всею душею прилип був до своєї батьківщини, жив у ній думками і жив нею,— він мав би ні з сього ні з того продати її, та й ще жидові?» Відомість була неправдоподібна, дика, та проте сумніватися про її правдивість не було ніякої мож-

ності. Я пробував вдумуватися в її причини, та не міг нічого придумати. Вчинок Опанаса був для мене загадкою, над якої розв'язанням я мучився досить довго, та, не догадавшися нічого, покинув думати, хоч у глибині душі якось не важився з повним переконанням повторити окрику: «Юда! Продав батьківщину!»

III

Від того часу минуло десять літ. Доля кидала мене в різні боки, водила по різних закутках нашого краю і робила зо мною всілякі експерименти, чи, як кажуть, держала зо мною тверду школу. Одна її лекція завела мене в один із найглухіших закутків наших гір, до села, позбавленого всякої комунікації, доступного звичайно хіба верхи або зимою саньми, затесаного між великими лісами, крутими горами і рвучою гірською рікою. В чудовій, затишній долині, обставлене темними стінами лісів, лежало невеличке сільце, радше подібне до пустельницького скита, ніж до новочасної оселі, тим хіба новочасне, що в ньому невилазно гніздилася зовсім не ідилічна біднота, бруд, убожество та темнота. Сільце з невеликою церковцею на однім горбику і з просторою та невимовно брудною коршмою внизу при одинокій вулиці, що заразом була ложищем маленького гірського потоку, тулилося, як сирота, одним своїм кінцем до чорного бору, другим губилося в яру над рікою. Від хаток, не отінених ніякою садовиною, крім верб та смерек, вибігали дві-три стежки на супротилежну гору, внизу покриту худими вівсяними нивками, а далі обгорілими пеньками недавно спаленої «пасіки»[1] та корчами ялівцю. Сі стежки — то була одинока комунікація, що вела з сього світом забутого закутка далі на Бескид і в Угорщину.

Мені приходилося їхати з Угорщини і минути те село, не зупиняючися. Ми їхали верхи з провідником — угроруським парубком із одного пограничного села. Ми поспішали, щоб на вечір добратися до найближчого місточка, та наш план перемінила ріка. Минулої ночі в горах упав сильний дощ, і коли ми доїхали до ріки, ми побачили здоровий, жовто-каламутний вал, що зі скаженим клекотом,

[1] Пасікою називають у горах місце, де весною вирубано, а восени спалено ліс, щоб навесну на тому місці засіяти «збіжжя», себто овес.

пінячися, б'ючись о береги та котячи по своїому дну з глухим гуркотом грубе каміння, сунувся вниз, перериваючи всяку комунікацію нашого села з дальшим світом.

Коли ми почали з'їздити над сам бережок ріки, з одної хати вийшов чоловік і, побачивши нас, почав махати нам обома руками і кричати щось. Хоч і як недалеко було від нас до нього, але за ревом та клекотом води ми не могли розібрати ані одного слова.

— Що-що? — закричав з усеї сили мій провідник.

Чоловік переліз тим часом два перелази, відчинив ліску і вийшов на вулицю проти нас.

— Та куди там їдете? — запитав він, не здоровкаючися з нами.

— Хочемо на другий бік,— мовив провідник.

— Та не видите, що вода велика?

— Та видимо. А не покажете нам, куди тут переїхати?

— Хіба перескочите,— мовив чоловік, здвигнувши плечима.

— Як то? — запитали ми обидва враз.

— А так, що броду не є.

— А може, де міст?

— Моста не є.

— А може, добра кладка?

— Кладки не є.

— Ну, а так переїхати не можна?

— Каміння несе. Коням ноги потре.

— Ну, то що ж нам робити?

— А перечекати, аж вода впаде.

— А коли впаде?

— Чей, завтра.

— Значить, доведеться ночувати,— мовив я, обертаючися до провідника.— Не знаєте, де би тут переночувати?— додав я, обертаючися до місцевого чоловіка, бачачи, що мій провідник стоїть заклопотаний та чухає потилицю.

— Та де би? Хоба в коршмі.

Я зирнув питаючим оком на свого провідника. Сей усе ще стояв, держачи за поводи наших коней, і одною свобідною рукою чухався по потилиці.

— Ну, що, Михайле? — запитав я, бачачи, що він не говорить нічого.

— Та нічого, прошу пана.

— Підемо ночувати до коршми?

— Як пан знають. Я не піду.

— А то чому?

— Я вже раз ночував там та й заклявся не ночувати більше.

— А то чому?

— Тут, прошу пана, найкусливіші блощиці на всі гори.

Відповідь була коротка і переконуюча. Я обернувся знов до місцевого чоловіка.

— А не можна би проситися до вашого єгомостя на ніч?

— У нас нема єгомостя. До нас доїздять що дві неділі на відправу.

— А може, до якого газди?

— Та не знаю. Може би... Лиш не знаю, у кого би?

А потім, подумавши хвилину, він додав:

— Хоба би у нашого навчителя.

— У вас хіба є навчитель?

— А є.

— То, значить, є й школа?

— А є. Вже п'ять літ маємо чколу.

— А де ж той ваш навчитель?

— Та недалеко. Он тут за коршмою.

І він показав нам дорогу. Було справді недалеко. По дорозі, йдучи стежкою понад потоком, що заступав місце головної сільської вулиці і якого берегом провідник проводив коней, я встиг розпитати у чоловіка, що їх навчитель молодий іще чоловік, живе сам, нежонатий, не виїздить майже нікуди з села, що у нього не буває ніхто чужий і що громада досить задоволена з нього, бо вчить дітваків пильно, не б'є в школі та й і з людьми людяний: у всьому порадить і не одного й грішми порятує, хоч сам живе бідно. Отак розмовляючи, ми дійшли до «чколи», що стояла на крутому березі над потоком. Заїзду до неї не було ніякого, тільки стежка горі невеличким пустим огородом. Школа була така ж сільська хата під соломою, як і інші, збудована хіба остільки відмінно від селянських, що складалася з двох половин, переділених вузькими сіньми. Одна половина з трьома вікнами до городу — се була шкільна зала, а друга з двома вікнами — помешкання вчителя. Перед сею половиною огород був скопаний, засаджений яриною, з-між якої тут і там виростали гарні щепки яблунь та груш; пліт отінювали густі корчі насадженої малини, порічок та «веприн»[1]. В однім куті стояла альтанка, отінена густим

[1] Агрус.

диким хмелем та обсаджена смерічками. Смерічки, засаджені в два ряди перед дверима, по п'ять у кождім ряді, заступали місце ганку. Двері були заперті, але вчителя ми застали в альтані. Пора була літня, вакаційна, і шкільного заняття не було; він, очевидно, порався в своїм городі, а тепер відпочивав у альтані та покріплявся квасним молоком і чорним житнім хлібом.

Я ввійшов до альтани й поздоровив його. Він мотнув головою, не відповідаючи нічого на моє поздоровлення і не встаючи з місця. Я попросив його переночувати мене і мойого провідника. Він видивився на мене якимось тупим поглядом і, не перестаючи жувати, дивився досить довго, не говорячи ані слова. Я стояв у вході і дивився на нього з заклопотанням, не знаючи, як мені бути. На поміч мені прийшов селянин, що припровадив мене.

— Та вже, пане навчителю, будьте ласкаві! Я би й сам переночував паничя, але, знаєте, в мене тісно. А в коршмі не хочуть, бо там блощиці.

Учитель поклав ложку, встав і, не кажучи до мене ані слова, вийшов з альтани та пішов до перелазу, за яким стояв мій угро-руський провідник з парою коней.

— Ти відки? — запитав він.

— Та з Волівця.

— А багато взяв від панича?

— Та два ринцьки[1].

— А заплатили тобі?

— Та заплатили.

— Ну, то сідай на коня і їдь додому. Ще маєш час доїхати.

— Та чому ні? До ночі доїду до своєї границі, а там я вже як дома.

— Ну, то добре. На, маєш шустку[2] на тютюн. Їдь, а я вже панича проведу, куди треба буде.

Я з не меншим, як досі, зачудуванням слухав тої розмови і дивувався, як се так пан учитель, не розвідавшися гаразд, розпоряджається моїм провідником. Я наблизився до нього і сказав:

— Мені би треба до Турки.

— Добре-добре, най він їде,— відповів якось байдужно учитель, навіть не обертаючися до мене. І мій провідник

---

[1] Гульдени.

[2] Шустка (шістка) = десять крейцарів.

поїхав. І місцевий селянин, поклонившися, пішов собі додому. Ми лишилися самі.

— Позвольте вам представитися,— сказав я, знов наближаючися до нього.

Він усміхнувся якимось силуваним сміхом.

— Ніби я не знаю тебе! За першим разом пізнав. То хіба ти не пізнав мене.

Я придивився йому, та не міг пізнати. Се був чоловік на вид 35 літ з довгою чорною бородою, трохи згорблений, у літній полотняній блузі і в таких самих штанах, з якимось не то меланхолійним, не то заляканим і непритомним видом. Його очі немов уникали вашого погляду, але тоді, коли він не чув на собі вашого погляду, вони спочивали, вперті десь у одну точку, в якусь далечінь, немов відси визирали когось. Я глядів, та не міг пізнати його. Він якось скривився, далі здвигнув плечима і похилив голову.

— Ну та й не диво. Давно ми бачилися. А ти навіть у мене в хаті був. Моримуха Опанас, тямиш?

— Та не може бути! — скрикнув я.— Опанас! Ні, нізащо не пізнав би! Та господь з тобою! Відки ти тут узявся? Вчителюєш? І в такім глухім закутку! І стільки літ я не чував про тебе... Ну, ходи, оповідай, що з тобою?...

Я засипав його питаннями, та він похилив голову і якось спідлоба дивився на мене, немовби або не вірив у щирість мойого зацікавлення або міркував над тим, як би викрутитися від моїх запитань.

IV

Увечері при лампі ми сиділи в кімнаті вчителя і розмовляли. У мене знайшовся чай та цукор, пан учитель роздув огонь та розігрів окріп, і ми згадали старий школярський звичай, попиваючи гарячий чай та закусуючи хлібом та бриндзою. Моримуха їв з апетитом, слухав моїх оповідань, та сам говорив мало. Оповідаючи про спільних знайомих, учителів та товаришів, я пильно дивився на нього, силкуючися пізнати давнього Опанаса, та все щось немов перепинювало мені, заслонювало знайомі риси, показувало в привичнім для мене обличчі якісь чужі, невідомі мені риси. Я мав таке враження, немовби в житті того чоловіка пройшла якась широка й глибока борозна, якою відорано його минуле від теперішнього. Кілька разів мені

здавалося навіть, що в заляканій чи апатичній душі сього нового Опанаса ворушиться щось, блимає якийсь огник, що рад би освітити сю дивну борозну, що якісь питання, якісь признання снуються у нього на язиці, раді зірватися та вилитися, але якась таємна сила зупиняє, прогонює їх назад у глибину його душі. Я постановив собі допомогти тим боязким пташкам зірватися і вилетіти, постановив, як кажуть, легенько потягнути Опанаса за язик.

— А я недавно був у твоїм селі,— закинув я несподівано.

— В моїм,— з якоюсь дрожжю в голосі відповів Опанас. І, сумно всміхаючися, додав: — Де там у мене яке село? Хіба те моє, де я тепер.

— У твоїм рідним,— поправив я.— Там, де твоя батьківщина була.

— Минулося-забулося!

І він махнув рукою і звісив голову.

— Ну, але тебе там люди не забули. Хоч ніхто не міг сказати мені, куди ти подівся.

— Благословляють мене?

— Не можу сказати, щоб так дуже,— мовив я.— А все-таки не можуть вийти з дива, що тобі сталося, що ти так, ні сіло ні впало, продав свою батьківщину. А особливо я здивувався. Адже я знав, як ти любив її.

Опанас кинувся, мов ужалений.

— Ти знав! Що ти знав? Ти міг знати лише частину. А проте...

Він знов махнув рукою і звісив голову.

— Ну, Опанасе, скажи по правді, що се з тобою сталося? Так ти якось ні з сього ні з того щез із нашого горизонту, так безслідно пропав... А ще потім та нагла продаж батьківщини...

— Се не потім було, а дрібку перед тим,— нервово, мов зачеплений за болюче, втрутив Опанас.

— Ну, то вже чи потім, чи перед тим, а все-таки загадка. Я довідався про смерть твоїх старих і думав, що ти пішов сісти на грунті та господарювати. Вже збирався писати тобі на село, коли якось припадком довідався від селян, що ти продав усе...

— Ще до того жидові! — додав він з гірким усміхом.

— І вибрався кудись. Зрозумієш і сам, що я не знав, що й думати про се.

— І що ж ти думав?

— Нічого не думав. Зупинився на тім, що тут якась загадка, якої самою логікою не розв'яжеш.

— А інші товариші що?

— Якось не доводилося ні з ким говорити про тебе. Ти в товариствах ніколи не бував.

— Ну, певно, забули! — мовив Опанас.— І добре так.

— Але скажи, що таке тобі сталося? Йшов у один бік і раптом звернув з дороги та й гаття! Немов якась киценька перебігла тобі дорогу.

Опанас аж підкинувся, мов ужалений.

— Киценька! Ти тямиш її?

— Кого?

— Адже ти отсе згадав про неї. Значить, знаєш щось. Догадався! Чи, може, чув що від когось? А може, вона сама?..

І він з жахом впер в мене очі.

— Вибачай, Опанасе, але я, бігме, не розумію тебе. Про кого я згадав? Хто такий вона сама?

— Киценька.

— Що за киценька?

— Як-то? Не тямиш Киценьки? І не знаєш моєї історії?

— Та нічогісінько ж. І про яку се ти киценьку?

— Не тямиш? А, правда, ти не бував у Суберльової.

— Був пару разів.

— Ну, то, може, пригадаєш. А втім...

Я пригадав собі кав'ярню Суберльової, що була на розі вулиць Вірменської і Гродзіцьких. Се була нічна кав'ярня з дамською обслугою, свойого часу ославлене місце гулянок золотої молодіжі. Я заходив туди рідко, і то лише вдень, тому й не диво, що назва Киценьки не сказала мені нічого.

— Там була одна панна,— мовив якось нехотя Опанас.— Свого часу славна була. Її звали Киценькою. Брюнетка, з розкішним волоссям, з чорними, блискучими очима. Лице — кров з молоком. Зуби чудові. На устах усміх такий, що аж за серце хапав. Голос — у розмові, не в співі, бо вона мало співала,— але такого голосу я не чув ніколи. Та й загалом уся вона, кождий її рух, кожда рисочка, кожде слово, кождий позирк її очей — усе в неї було таке, що я від першої хвилі забув себе, все в неї мені видавалося невиданим і нечуваним, таким, якому нема пари в світі. Недаром кажуть, що закохання — слабість, манія. Коли я побачив її, почув її голос і усміх, на мене найшла така

хороба, і то в такім сильнім ступені, що я навіть здумати не міг того, щоб їй опертися. Знаєш, що я звичайно не був ласий до жіноцтва, ані надто чутливий. Але тоді се наскочило на мене раптом з такою силою, що я цілком стратив застанову. Так, мовби з лісової гущавини нараз вийшов на лісову пожежу. І я станув без власної волі, без сили, без тями. Чув, що судьба заглянула мені в очі і що не втечу від неї.

Опанас зупинився. Він аж задихався, наговоривши стільки одним духом. На його блідому лиці запалав гарячий рум'янець, мов і справді випечений пожежею. Він говорив з очима, втупленими в землю, немов углиблявся в своє внутрішнє життя і боявся глянути мені в очі, щоб я крізь них не заглянув йому в душу. Помовчавши трохи та сьорбнувши чаю, він заговорив знов, проти свого звичаю сквапно, уривано, немов ловлячи образи, що неслися по овиді його душі, мов дощові хмари.

— Я не був частим гостем у Суберльової. Але раз засидівся до пізнього вечера. Сиджу за газетою, коли підвів очі, побачив її. Витріщив очі, мов сам собі не вірив. Зачудування — се було перше і найсильніше чуття, яке опанувало мою душу. «Невже?», «Чи справді?» — такі питання вертілися в моїй голові, мов сухе листя в осінньому вітрі. Я сидів і дивився на неї. Коли вона проходила поміж столами, мої очі бігали за нею, як вірні собаки за паном. Коли наближалася до мене, мене кидало в жар, пробігало дрожжю. Коли вона щезала, я сидів, мов оглушений, і ждав її. Минала година за годиною; у мене навіть не ворушилася думка в голові, щоб іти кудись. Йти? Куди йти, коли тут був увесь світ, було сонце, було життя? Десь коло одинадцятої прийшли деякі товариші, вже добре підпиті, з голосним реготом, веселі, співучі. Вони позасідали при двох столах, замовили цілу масу коньяків, а побачивши мене, притягли мене до себе. Вона ввійшла, несучи замовлені коньяки.

— А, Киценька! — закричали вони і почали тиснутися до неї.— Servus[1], Кицю! Як ся маєш? Здорова була! Wie gehts?[2]

Десятки рук простяглися до неї, одні брали чарки з коньяком, інші тислися до її грудей, рук, плечий, стану,

---

[1] Форма привітання, буквально «ваш слуга» *(лат.).— Ред.*
[2] Як живеться? *(нім.).— Ред.*

доторкалися її, щипали її. Я весь тремтів, стояв мов обсипаний приском. У мене в голові шуміло, немов мене оглушено довбнею. А вона йшла спокійно, байдужна на всі безсоромні рухи, дотики та окрики. На її лиці грала якась маєстатична усмішка, немов увесь отой п'яний гармидер не досягав до її п'ят, не міг доторкнутися до неї, ані тим менше опоганити її. Я також узяв чарку з її рук і почув при тім, як її очі спочили на мені. Я затремтів увесь, кров ударила мені до голови, і та чарка коньяку полилася в моє нутро, мов огненна течія. Я якось безтямно зажадав іще одної «колійки», а далі не тямлю, що діялося зі мною. Знаю лише, що у мене в кишені було двадцять гульденів, із яких я другого дня не знайшов ані цента, що ми ревли пісень і перекидалися цинічними жартами, що вона сиділа у мене на колінах і торгала мене за вуса, а я плакав, цілував її руки і безтямно белькотав:

— Киценько! Життя моє! Киценько!

Хто, коли й як завів мене додому, роздяг і поклав до ліжка, я й досі не знаю. Я прокинувся другого дня аж десь над вечором з тріскучим болем голови. В горлі щось пекло, в ухах шуміло, і я не міг отямитися, де я і що було зо мною. Та коли нарешті я зволікся з ліжка і вимочив голову в воді, мені почала вертати пам'ять прожитої ночі. Я не почував ні сорому, ні жалю, не міркував ні про що, хіба про те, що у мене нема грошей, щоб і сеї ночі бачити її, бути з нею. Та се була невелика ще турбота. Я одним позирком обміркував, що з мого гардеробу можна продати, щоб добути гроші. Книжки, розуміється, без ніякого міркування пішли зараз «на гебраїку». Пішов і годинник. О десятій я вже сидів у кав'ярні і знов мучився: і горів, і тремтів, дивлячися на неї. Вона ходила поміж столами, гарна, маєстатична, ані сліду втоми, перепою, невиспаної ночі не було видно на її непорочно чистім, дитячо-невиннім лиці. На мене вона якось не дивилася, а може, тілько робила такий вид, немов не бачить, не пізнає мене. Я просидів отак мовчки до першої години, пив одну чарку по другій і не осмілювався заговорити до неї, та й вона не чіпала мене, хоч тут, то там поблизу мене лунав її сріблистий сміх, коли до неї заговорювали або зачіпали її знайомі паничі. По першій я вийшов із кав'ярні і пішов додому.

Почалося для мене життя від ночі до ночі. Я покинув ходити на університет, покинув думати про себе, про свою будущину, жив тілько тим, що бачив її, ловив вухом її сміх

та її слова, думав про неї. Після тої першої ночі я не пробував заговорити до неї, та й вона, бачачи, що я не п'ю і не сиплю грішми, не цікавилася мною і немов і зовсім не добачала мене. Та мені про се було байдуже. Я не був заздрісний, коли інші жартували з нею, обіймали, щипали або цілували її. Я, бачилось, навіть не любив її так, як люблять закохані. Я тілько почував невідхильну потребу щодня бачити її, так, як почуваємо потребу світла та повітря.

V

Ми допили чай, але спати нам не хотілося. Мені цікаво було дослухати до кінця Опанасову драму, в якій для мене виявлялася чимраз яркіше вся його тиха, та глибоко пристрасна натура. А Опанас, очевидячки, рад був, що може перед кимось висповідатися, що знайшов слухача, який розуміє його і симпатизує з ним. Він потер долонею чоло, поглядів на мене якийсь час недовірливо, немов боявся мойого осуду, але, не бачачи на моїм лиці нічого такого, що могло би знеохотити його, відвернувся знов очима до кута і почав тихим голосом:

— Сказати тобі по правді, все те, що далі сталося зі мною, се був якийсь такий чортівський танець, що я й досі не приберу йому назви. Іноді мені здається, що то був сон, що я відтоді й досі сплю і ось-ось прокинуся таким самим студентом, яким був тоді, коли побачив Киценьку. А іншим разом я готов вірити в чудо, в призначення, в чари, в що хочеш,— так неправдоподібним видається мені все те, що тоді сталося зі мною. Зрозумієш, що й оповісти тобі всю отсю історію не зумію докладно. Мабуть, не одно важне діло шмигало поуз мене, а я й не завважував його, і навпаки, моя увага не раз серед того шаленого виру подій зупинялася на маловажних дрібницях, на привидах, із яких потім годі було зліпити щось ціле та природне.

Почалося з того, що одного дня я одержав із дому телеграму: «Приїжджай зараз. Твій тато». Щось немов торкнуло мене в душі, коли я прочитав ті слова. Але телеграму я одержав о дев'ятій годині вечером, саме коли вибирався до кав'ярні Суберльової, щоб пасти свої очі видом Киценьки. У мене тремтіли руки. Я кинув телеграму на стіл, не думаючи про неї, натиснув шапку на вуха, бо надворі ревла та свистіла хуртовина і била в очі снігом, і побіг вулицями. У мене було ще в кишені кілька гульденів, одержа-

них за продаж годинника. За півгодини я сидів уже в кав'ярні серед клубів диму та п'яного гамору, пив чорну каву, читав газети, а властиво глипав іноді очима на друковані сторінки, а сам ненастанно глядів на двері, якими мала ввійти вона. Але минула десята — вона не приходила, минула одинадцята — її не було, минула дванадцята — Киценьки ні слуху ні духу. Я сидів, мов у гарячці, пив одну чарку за другою, в голові у мене шуміло, перед очима скакали друковані букви з газет, які я держав у руках, та думки не клеїлися в моїй голові. Нарешті по важкій боротьбі з самим собою я зважився запитати у одної з тих панночок, які услугували сьогодні, що сталося з Киценькою.

— О, вона вже не прийде сюди! — весело відповіла панна, сідаючи біля мене і дмухаючи мені дим із своєї папіроски просто в очі.

— А то чому?

— А вам цікаво знати?

— Авжеж цікаво.

— А мені не цікаво оповідати.

— А чого треба, щоб вас зацікавити?

— Го-го, багато дечого треба. А поперед усього два келишки коньяку, щоб добре бесідувалося.

Я велів принести два келишки коньяку. Вона стукнулася зі мною, пригубила свою чарку, а решту вилила на тацку. Я також лише пригубив і не пив.

— Отже, що сталося з Киценькою?

— Нема її.

— А де ж вона?

— А нащо вам знати?

— Треба.

— А пощо треба? Так вам вона сподобалася?

— Та вже чи сподобалася, чи ні, а треба.

— Е, ні, я на таке не пишуся. Кажіть, подобалася вам чи ні?

— Авжеж сподобалася.

— І ви закохані?

— Смертельно.

Мої уста сміялися, а за серце стискало щось, мов кліщами.

— А, коли смертельно... Але пийте! Чому не п'єте?

Я випив.

— Ще два коньяки! — гукнула вона кельнерові.

— Пан велять? — запитав мене кельнер, не дивлячися на неї.

— Так,— сказав я машинально, не зводячи з неї очей.

Вона знов дмухнула мені димом із своєї сигаретки просто в очі.

— Смертельно! Бідний хлопчина! І за що властиво? Ну, скажи, за що ти любиш її?

— Або я знаю? Так якось трапилося. Але де вона?

— Може, дома.

— Чому не прийшла сюди?

— Бо її відправлено. А може, й сама виступила. Сього не знаю.

— А де вона живе?

— Тут же на другім поверсі.

Мене мов штовхнуло щось. Я готов був у тій самій хвилі відіпхнути свою розмовницю, зірватися з місця і без тями бігти кудись, бігти до неї, щоб лиш побачити її, бути на хвильку близько неї. Та все-таки я переміг себе, зробив байдужне лице, покликав кельнера, заплатив і вийшов. Опинившися на вулиці, я мимовільно обтер собі піт із чола і важко відітхнув, мов вирвався з-під тяжкого тягаря. Потім я пішов вулицею навмання, силкуючися зміркувати, що властиво сталося і що значить для мене ся новина? Вона покинула службу в кав'ярні. Чому? Ну, се байдуже. Але вона без служби. Може, в прикрім положенні? Може, її прогнано, скривджено при виплаті? Може, у неї стара мати, дрібні сестри та брати, яких вона мусить удержувати? Мені набігали на ум різні положення, де дівчина, нібито пропаща, являлася героїнею, що жертвувала свою дівочу честь на удержання своєї рідні. Я постановив собі навідатися до неї, розпитати у сторожа про її обставини, віддати все, щоб допомогти їй. Я укладав собі ріжні плани, як доступити до неї, зблизитися до неї, здобути її довір'я, і з тою постановою зайшов додому, розібрався напотемки і ліг спати.

І спав твердо десь до другої пополудні. Мене збудило сильне стукання до дверей. Листоноша із телеграмою. Я відчинив, підписав рецепис, машинально розірвав телеграму, прочитав: «Приїжджай зараз. Твій тато!» Я здивувався. Що се таке? Я ж уже дістав таку телеграму. Чи се та сама, надана через помилку другий раз? У нас поштар іноді нап'ється та перепутає висилку. А коли ні, то що се значить? Чого два рази те саме телеграфують? Чого приїздити тепер,

зимою, в таку хугу? Залізнична стація у нас мала, від неї чотири милі дороги саньми, у мене нема й одежі такої, щоб можна було пускатися в таку дорогу. Що се може значити? Я тер долонею чоло, мучився думками, напився води і заснув. А коли прокинувся десь коло п'ятої, одинокою моєю думкою була Киценька. Що з нею? Як добратися до неї? Де здибати її? Про телеграми я й не думав. Зібрався, замкнув покій і вибіг на місто. Пообідавши, я побіг на Вірменську і почав ходити поперед каменицею, надіючися здибати Киценьку, коли буде входити або виходити з брами, а тоді вже,— що тоді буде, я й не брався думати, але чув у своїй душі якусь незламну постанову, якусь непохитну певність, що тоді здобудуся на якийсь рішучий крок.

Десь коло сьомої вона вийшла, гарно одягнена, в барвистім капелюсі з великим струсячим пером. У мене завмерло серце. Я поклонився їй, але підійти до неї, заговорити не було ані думки. Вона злегка кивнула мені головою і пішла, гордо випрямлена, вулицею. Я йшов за нею в віддаленні яких двадцятьох кроків. Я не зводив очей із її капелюха, мов моряк із Полярної звізди. Мене потручували, мені ставали на ноги, сніг замітав мені очі, та я не зважав ні на що. А вона озирнулася раз, озирнулася другий раз і, очевидно, все пізнавала мене. Що діялося в моїй душі в ту пору — страшно подумати. Одинока думка: невже вона т а к а? Ся думка, така натуральна в данім випадку, вистарчала для мене за ціле пекло. Я біг за нею, весь тремтячи, задиханий, безтямний, а вона, здавалося, йшла все швидше, віддалялася від мене все більше, вибирала самі найлюдніші вулиці, потім вийшла на ринок, пройшла одним боком, вийшла на Трибунальську. Її капелюх чимраз частіше тонув у потоці чужих темних постатей і нараз щез зовсім. І я побіг наперед, кинувся сюди й туди — нема Киценьки. Мов шалений, бігав я по всіх суміжних вулицях, довкола ринку, по Галицькій, по Мар'яцькій площі,— ніде не було її. Щезла, мов парою розвіялась. Сніг ліпив чимраз дужчий. Коло десятої почали вулиці пустіти. Я ще якийсь час ходив, мов вартовий, перед брамою тої каменици, де жила вона, але даремно ходив: Киценьки не було ані сліду. Мабуть, вернула додому швидше. А може, знайшла де інший обов'язок, що зупиняв її всю ніч? Але де? Нічних кав'ярень таких, як Суберльової, у Львові більше не було. Я даремно ламав собі голову і по дванадцятій,

весь розбитий, утомлений, мокрий і зіпрілий, вернув додому. Сторож, відчиняючи мені браму, набурчав на мене, що раз у раз волочуся так допізна, а тут телеграфний посланець розбивався за мною.

«Що за лихо з тими телеграмами?» — подумав я і махнув рукою, мов обганяючися від влазливої мухи. Але вдумуватися в положення моєї батьківщини я не мав ані часу, ані охоти, ані сили. Я роздягся, весь продрог у нетопленій хаті і, обвинувшися ковдрою та накинувши ще на ковдру все моє мокре убрання, я лежав, дзвонячи зубами та трясучися, мов у пропасниці, поки важкий сон не наліг на мої повіки.

Рано я прокинувся з сильним болем голови. Я мав таке чуття, що хтось довбнею б'є мене по тім'ю. Важко стогнучи, я підвів голову і тільки по хвилі розібрав, що хтось сердито стукає до моїх дверей. Я зволікся з ліжка, босими ногами пішов до дверей і відчинив. У клубах морозної пари, що бухнула до покою, стояв возний від телеграфу.

— Я вже думав, чи вас не вбито або чи ви не загоріли?— мовив він.— Півгодини стукаю до дверей, та й годі вас добудитися.

І він подав мені дві телеграми.

— З одною я вчора не міг вас дождатися,— пояснив він.— Надіюся, що нема там нічого пильного.

Я підписав оба рецеписи, дав возному двадцять крейцарів, затулив обі телеграми в жменю і, січучи зубами, замкнувши двері, закопався знов під ковдру. Якась невимовна млість опанувала мене, якесь ослаблення не то тіла, не то волі. Я лежав, як колода, грівся. Ворухнути рукою або ногою видавалося мені величезною, надсильною працею. З телеграмами в жмені я швидко заснув, не розгортавши їх.

Що було далі, не тямлю. Мов крізь сон, пригадуються якісь люті стукання, якісь голоси, якісь холодні руки, що стискали мене, мов кліщами, а далі все заволікає сіра, непрозора мряка.

VI

Опанас помовчав хвилю, передихнув, обтер піт, що виступив йому на чоло, і, зирнувши несміло мені в очі та переконавшися, що я не дрімаю, почав оповідати далі.

— Я прокинувся в шпиталі. Мені сказали, що я пролежав без тями два тижні. Безтямного спровадили мене сюди. Коли сторож, почувши стогнання в моїм покої, покликав поліцію, ся виважила двері і веліла забрати мене до шпиталю. Обі телеграми і пару листів, що прийшли були в часі моєї хороби, знайшов я обік себе в шухляді нахткастлика. В одній телеграмі були слова: «Благословляю тебе, твій тато», а в другій відомість про смерть мойого тата. В листі наш громадський писар доносив мені про те, як мій тато, а зараз по нім моя мама, занедужали на тиф, як обоє бажали конче бачити мене перед смертю, посилали післанця за післанцем до телеграфу, як тато, не діждавшися мене, вмер, а за ним до трьох день умерла й мама. Тепер, з поручення начальника громади, доносив мені, що мою рідну хату опечатано, що тато при свідках полишив для мене все своє добро, що про се вже заявлено до суду, і взивав мене, щоб я якнайшвидше зголосився обняти в посідання свою батьківщину.

Я читав ті документи і дивувався. Мені здавалося чомусь, що все те мені відоме, що я сам був там, ішов за похороном свойого батька, приняв благословенство від матері і перебув усе те, що повинен був перебути при такій нагоді. І ніщо тепер не ворушилося в моїм серці при тій вісті. Так відразу й вийшло, немов усе те так і мусило статися, і власне тепер, у сю пору. Я почув навіть якесь облегшення, мов на мені порвалися якісь пута, що в'язали мене, і мов тепер я буду міг свобідно полетіти кудись, розпочати щось таке, про що перед тим навіть не смів подумати. Про Киценьку я неначе зовсім забув — вона не існувала для мене, в голові не ворушилася про неї ані одна думка.

Я пролежав іще кілька день у шпиталі, поки міг вийти на світ. Та скоро тілько я вийшов на вулицю, і мене обхопило холодне січневе повітря, і в очах замигтіли діамантові відблиски снігових зірочок, розіскрених сонцем, я в тій самій хвилі почув, як думка про Киценьку, непереможне бажання летіти до неї, шукати її, кинути їй до ніг усе, що маю, віддати себе їй увесь без огляду опанували всю мою істоту. Ще нетвердими кроками я поспішив на Вірменську і почав вартувати перед брамою, відки надіявся виходу Киценьки. Пару годин я ждав даремно, перемерз і пустився ходити по вулиці, коли нараз на розі наткнувся на Киценьку. Вона йшла з ринку. Я з неописанною тривогою

поклонився і став, неначе вкопаний. Вона зиркнула на мене, всміхнулася, зупинилася, подумала щось, потім приступила до мене і мовила коротко:

— Ходи до мене!

Я жахнувся, немовби ось тут коло мене вдарив грім. Та проте я машинально пішов за нею. На другім поверсі у відчинених дверях вона ждала на мене зі свічкою в руці. Я зупинився в нерішучості. Вона взяла мене за руку і потягла за собою, шепнувши одно слово:

— Ходи!

Я ввійшов. Вона замкнула двері і попросила мене зняти пальто і сісти собі. Її помешкання складалося з просторого, ясного покою й ніші, де стояло її ліжко. Покій був уряджений як салоник, обставлений зі смаком, хоч без виставності. На мене дихнуло любе тепло, не знаю, чи від натопленої печі, чи від її особи. Вона скинула з себе пальто і опинилася переді мною в елегантній вовняній сукні, скромно і зі смаком зачесана. На її лиці не видно було ані сліду заклопотання. Поверталася свобідно, з тою властивою їй маєстатичною грацією, що так хапала мене за серце. Повештавшися по помешканню, поправивши перед дзеркалом волосся і кокарди під шиєю, немов хотячи дати мені хвилю часу отямитися, вона станула передо мною і, вдивляючися мені в лице, з таємничим усміхом запитала:

— Любиш мене?

Я не відповів нічого, тілько вхопив її руки і почав покривати їх поцілунками. Сльози ринули мені з очей, закапали на її руки.

Вона сіла біля мене на кріслі і пригорнула мене до себе, притулила мою голову до своїх грудей. Я тихо хлипав.

— Ну-ну, цить, дурненький! — мовила вона.— Я все знаю. І чого б було не прийти зараз тоді, як тобі Наталя казала? Треба було конче простудитися і йти до шпиталю?

Я з жахом поглянув їй у лице.

— Кажу ж тобі, що все знаю. Про тебе було в газетах. І про те, що твої старі померли.

Я тілько в тій хвилі догадався, що телеграми і лист, які я знайшов у шпиталі, були порозпечатувані. І як се я в першій хвилі не доглянув сього? А вона встала, поправила огонь у печі і лампу на столі і знов стала переді мною.

— Ну, скажи що. Чого тобі треба від мене?

— Нічого,— відповів я.— Я щасливий тим, що ти дивишся на мене.

— Ха-ха-ха! — засміялася вона.— От іще дивачина! Ну, але скажи, що думаєш робити тепер?

— Не знаю. Нічого не думаю.

— А багато лишили тобі старі?

— Не знаю. Грошей, певно, ніяких, але господарство, поле...

— Кілько ж се може бути варто?

— Не знаю. Три-чотири тисячі.

— Гм!

Вона пару разів пройшлася по покою, немов обмірковуючи щось, а потім знов стала переді мною.

— І що ж ти думаєш робити з тим?

— Не знаю.

— Може, схочеш іти на село, осісти на грунт? А може, й від мене зажадаєш, щоб я йшла з тобою, зробилася селянкою і годувала гуси та свині?

Я з переляком видивився на неї. Таке жадання видалося мені чимось бездонно абсурдним та неможливим.

— Ну, скажи-бо! Говори! Думай!

І вона обома руками потермосила мене за плечі.

— Зроблю все, що звелиш,— прошептав я.

— Так? Ну, се гарно. За се люблю тебе. На!

І вона нахилилася і поцілувала мене в чоло. Від дотику її уст у мене мов огняні мурашки забігали попід шкірою.

— Слухай же! — мовила вона, знов сідаючи біля мене і пригортаючи мою голову до своєї груді лівою рукою.— Подобаєшся мені. Хочеш їхати зі мною?

— Куди?

— В світ. Я не думаю сидіти в тім проклятущім Львові. Тут мені не місце. Тут я Киценька і ніщо більше. А мене тягне до чогось вищого. Чую в собі силу, талант, огонь. Хочеш допомогти мені вирватися з сеї проклятої нори?

— Все віддам, щоб допомогти тобі!— скрикнув я з запалом.

Вона скоса з усміхом дивилася на мене.

— А ти навіть гарний, коли не киснеш. Люблю такий запал у молодих хлопців. Дай уста.

І вона вхопила обома руками мою голову, прихилила до себе і поцілувала мене в уста. Я стратив пам'ять. Якась невимовна розкіш наповнила моє серце. Думалось, що зомлію, що минуся в тій хвилі.

— Слухай же,— мовила вона далі.— Віднині за тиждень їду геть зі Львова. Мушу, не видержу довше. Коли

хочеш їхати зі мною, будь готов до того часу. Віднині за тиждень. Увечері. Ось тут. Зліквідуй свої діла, продай свою спадщину, чим дорожче, тим ліпше. Роби, як знаєш. Віднині за тиждень, вечером, ось тут жду на тебе. Не прийдеш від завтра за тиждень, уже мене тут не буде, і ніхто не знатиме, де я. Якби не ти, якби не те, що ти подобався мені від першого разу, і якби не ота пригода з тобою, що попала в газети, я була б уже виїхала перед тижнем. Отже, чуєш? Розумієш? На, поцілуй мене і йди тепер і роби, як знаєш. Я не силую тебе, але ждатиму. Хочеш закуштувати щастя зо мною, то приходь. Добра́ніч!

Я поцілував її в уста, в руки і вийшов, позбавлений доразу власної волі, вийшов її невільником. Моя доля була запечатана, і я не міг навіть подумати про те, щоб боротися зі своїм призначенням.

VII

Опанас замовк. Я підвів очі і глянув на нього. Його лице було смертельно бліде, з очей градом котилися сльози.

— Опанасе! — скрикнув я.— Годі тобі! Тебе занадто розворушують ті спомини. Ходім спати, а то ще занедужаєш.

— Ні, не бійся,— відповів він.— Не занедужаю. Навпаки. Ти не знаєш, яку полегшу на серці робить мені те, що можу раз поділитися тими споминами з кимось іншим. Десять літ я мовчав і носив їх, мов камінь, на серці. То вже тепер, коли твоя ласка і коли... Але ти, може, втомлений з дороги, спати хочеш?

— Ні, зовсім ні! — запевнив я.— Та й хіба би чоловік деревом був, щоб твоє оповідання не прогнало йому сон з очей.

— Но-но, без компліментів! — осміхнувся він, обтер очі і веселим голосом говорив далі.

— Мені зрештою небагато й лишилося оповідати. Кінець історії нецікавий, можна й наперед догадатися його. Я зараз на другий день поїхав у село, оглянув свою батьківщину і заходився шукати купця на неї. Певна річ — потиху. Селяни всі радили мені вертати в село, господарювати, але ніхто не знав, що кипіло в моїй душі. Залагодивши потрібні судові формальності, я продав місцевому орендареві всю свою батьківщину за п'ять тисяч. Лице го-

ріло мені з сорому, серце краялося, коли я підписував контракт, але у мене не було вибору: над усім панував образ Киценьки. Думка про те, що се її воля, її наказ, що вона жде мене зі своїми палкими обіймами й огнистими поцілунками, зі своєю ненаглядною красою й грацією,— ся думка переважала все. І коли по доконаній продажі я, мов злодій, виїздив із села, я прощався з ним без сліз, без жалю; я чув тілько звиток з п'ятьма тисячоринськовими банкнотами на грудях, а серце було повне Киценьки. І коли обурені селяни на від'їзнім обкидали мене лайками, прокляттями та жменями болота, я кулився та хилився, мов під громом, але не почував ніякого жалю, ніякого гніву, ніякого сорому. Киценька заслонювала мені весь світ, замінювала всі почуття, заповнювала всі бажання.

Був остатній вечір перед визначеним нею реченцем її від'їзду. З якою душевною мукою біг я на Вірменську! Ану ж одурила! Ану ж від'їхала без мене! Що тоді? Передо мною рознимала чорну пащеку якась страшна безодня. Опинившися на розі Вірменської, я зирнув угору, на її вікна. Ах, вони були освітлені! — значить, не виїхала! Як вихор, полетів я горі сходами, застукав до її дверей і, не дожидаючи голосу, влетів до покою. Вона сиділа на великім куфрі в подорожнім убранні, з очима, оберненими до дверей. Її лице було бліде-бліде, очі горіли.

— Ось я! — скрикнув я, переводячи дух.— І ось тут — на!

І я поклав перед нею п'ять тисячоринських банкнотів. Вона всміхнулася і махнула рукою.

— Сховай се! Я ждала тебе. Бачиш, я готова до дороги. Подзвони на сторожа, щоб покликав фіакра.

Я подзвонив і розпорядився, а потім обернувся до неї.

— А якби я був не приїхав, запізнився о півгодини, то ти була б від'їхала без мене?

— Розуміється,— сказала вона коротко.

Я взяв її руку. Вона була холодна, як крига.

— Що тобі таке? Ти хора? — запитав я її.

Вона не відповідала.

— Киценько! Життя моє! — скрикнув я.— Скажи мені, ти ненавидиш мене? Нерада, що я прийшов? Хотіла їхати сама, без мене? Коли так, то на тобі гроші і їдь. Я не маю ніякої претензії.

Я подав їй гроші. Вона легким рухом руки відсторонила їх, потом усміхнулася — як мені здавалося, крізь сльо-

зи — і своїм звичаєм, узявши мою голову в обі долоні і пригорнувши її до себе, поцілувала мене в чоло і мовила:

— Який ти дурненький! І не вгадав. Знаєш, я вже почала було сумніватися, чи ти приїдеш. Думала, що твоя батьківщина переможе в твоїй душі мій образ. Ну, а якби ти не був приїхав, я була б, розуміється, від'їхала, але з одним наміром.

— З яким?

— Се вже мій секрет.

— Скажи мені його.

— Пощо?..

— Пощо? Щоб я знав.

— Про мене. З наміром на найближчій стації або за стацією кинутися під колеса залізниці.

Я з жахом обняв її, немов хтось силкувався вирвати її у мене.

— Киценько, а то чому? — скрикнув я.

— Ну, у мене не було іншого виходу. Так і пам'ятай собі: сьогодні ти своїм прибуттям урятував мене від неминучої...

Кінець сього речення я заглушив своїми поцілунками.

Десять минут пізніше ми сіли на фіакра і поїхали до залізниці.

— Куди ж ми їдемо? — запитав я.

— А тобі що до того? — відповіла вона різко.— Їдемо, куди я хочу. Ти тепер мій, і я роблю з тобою, що сама захочу, доки...

— Доки що?

— Доки не кину! Ха-ха-ха! Страшно тобі?

— Ні, не страшно.

— Любиш мене проте?

— Люблю.

— Ну, гляди ж! У мене тверда школа.

Ми надоспіли якраз на кур'єрський поїзд до Відня. Вона взяла два білети другої класи, ввіткнула щось у руку кондукторові, і, коли поїзд рушив, він запер за нами купе. Тоді Киценька кинулася мені на шию і, цілуючи мене, мовила:

— Ну, тепер починається наша шлюбна подорож!

У Відні ми стали рано. Я був безтямний, ошоломлений, а вона — мов зовсім нічого. Покликала пакера, заговорила до нього чистісіньким віденським діалектом, щоб замовив нам фіакра, і ми заїхали до якогось готелю. Там нам дали

дві гарні кімнати, і в них я прожив з Киценькою чотири дні — чотири найщасливіші дні мойого життя. Що я буду тобі описувати те, що пережив тоді! Такі річі не описуються, а хто їх не пережив сам, той не відчує ніякого опису, а головна річ, кождий із тих щасливців, яким випадають на долю подібні дні, переживає їх по-своєму. Киценька розсипала передо мною всі чари своєї краси, свого доброго, справді золотого серця, свого незвичайного розуму. Кожда хвилина мойого побуту з нею відкривала мені в ній щось нове, принадне, любе. Ані одна хмариночка, ані одно непорозуміння, ані одна брутальна чи цинічна рисочка не закаламутила того світлого, чистого образу, який зложився в моїй душі в її подобизну. Все і всюди вона була супроти мене така суцільна, натуральна і, бачилось, непорочна душею, а при тім весь спосіб її поводження виявляв стілько простоти й делікатності, що я тілько тоді пізнав, до якої висоти може цивілізація піднести людину, а спеціально жінку. І я всім своїм єством поклонився тій цивілізації і поклявся служити їй усе своє життя, ширити хоч ті слабі її промінчики, які здужав захопити. А дивлячися на Киценьку і любуючися нею, я в душі запитував себе, відки се і яким правом я, бідний рутенець, приходжу до того, щоб розкошуватися такою перлиною людського роду?

Було щось загадкове, таємниче в її поведінці, якісь наглі скоки, мов непереможні пориви якоїсь темної сили. Я кілька разів запитував її, благав, щоб відкрила мені свою душу, поділилася зо мною всім тим, що тисне й турбує її. Вона якось милосердно всміхалася при тих словах, гладила мене попід бороду та говорила:

— Ну-ну, ти, дурненький! Годі тобі.

А потім сяде до фортеп'яна, вдарить кілька акордів і затягне пісню. Співала і грала чудово — бодай я ні перед тим, ні потім не чув нічого кращого. Особливо любила одну пісеньку — може, й сама зложила її...

Вдень мене любить
Сонце в просторі,
Я ж покохала
Нічної зорі.

Вдень мене сонце
Цілує в очі,
Серденько ж прагне
Темної ночі.

Якби я мала
Над сонцем силу,
Я б його вклала
В темну могилу.

Я б заміняла
Сонце за свічку,
Всі дні б віддала
За одну нічку.

А проспівавши, кинеться до мене, цілує, і пестить, і приговорює:

— Розумієш се? Розумієш? Знаєш, яка я? Ну, то не допитуйся далі.

Я не розумів, не хотів розуміти нічого понад те, що давала мені хвилина. Одно тілько я прочував, що таких хвилин ніякому чоловікові в світі, а тим менше мені, не могло судитися багато.

Отим-то мене майже зовсім не здивувало, коли збудившися п'ятого дня, я не застав Киценьки на її ліжку і коли покликана моїм дзвінком Zimmermädchen[1] сказала мені, що «die gnädige Frau ist verreist»[2]. Правда, у мене при тій відомості зробилося на душі так, немов наді мною раптом погасло сонце, але зараз же потім прийшла рефлексія і почала шептати мені: «А ти ж як думав? Воно лише для тебе світить? І для тебе сходило? Будь рад, що й стілько бачив його!»

Якийсь час я снував по покоях, мов неприкаяний, не знаючи, що робити, за що взятися. Потім, глянувши на її нахткастлик, я побачив на ньому лист із написом на конверті «Fidelio». Се мене вона назвала тим романтичним іменем. Я отворив той лист і прочитав. І раджу тобі також прочитати його. Нехай він сам говорить за себе. Тим більше, що я тепер і не потраплю висловити тобі й сотої части того враження, яке він тоді зробив на мене. Ось на тобі його. Бачиш, я справив собі на нього срібну пушку, одиноку люксусову річ, яка є у мене. Бо се ж найбільша моя святість, одинока пам'ятка жінки, що раз на все заповнила мою душу. Читай і міркуй сам, що маю судити про неї.

І він із окремої шухлядки свого столика виняв невеличку, гарно зроблену пушку, відчинив її і виняв із неї

---

[1] Служниця *(нім.).— Ред.*
[2] Ласкава пані від'їхала *(нім.).— Ред.*

маленький листок у незапечатаній коверті. Заким подати його мені, він притулив його до уст.

— Ще чути запах тої перфуми, яку вживала вона тоді,— мовив Опанас і по короткій мовчанці додав: — Знаєш, я не забобонний, але поклав собі в душі таке вірування: доки від сього листа чути її перфуму, доти я певний, що вона живе, і, значить, доти можу надіятися, що вона ще верне до мене.

Я розгорнув листок, писаний дуже гарним жіночим почерком на моднім перед десятьма роками листовім папері, і прочитав ось що:

«Дорогий мій Fidelio. Пора нам розійтися. Я їду, куди кличе мене моя доля. Не сердься, що виїжджаю без прощання. Вір мені, так буде ліпше. І не винувать мене, що користуюся грішми, які ти подарував мені. Беру їх, як доказ твоєї любові. Я дала тобі за них те, що могла дати наразі, і вважаю себе надалі довжницею. Надіюся, що прийде ще час мені поквитувати тебе. Вірю в твою вірність і щирість, що ти не обвинуватиш і не будеш пошукувати мене. Се зрештою і не придалося би ні на що. А тепер слухай моєї ради. Вертай назад до свого рідного краю. Кінчи студії, здобувай собі життєве становище. І доки у тебе в душі не вигасне спомин про мене, не забувай хоч до року написати мені пару слів на адресу: A. Z. № 12. Wien VIII, poste restante. Як живеш, чим займаєшся, чи жонатий — чуєш, се доконче — і яка твоя адреса. Чи дістанеш коли яку відповідь від мене, чи ні, а ти не забудь написати. Се потрібно. А тепер бувай здоров! Ти спиш солодко. Цілую тебе в чоло. Твоя Киценька.

P. S. Наш готелевий рахунок я вирівняла. Тобі на дорогу і на перші потреби лишаю в твоїй валізці сто гульденів. Більше не можу. Ну, до побачення!»

— Ось тобі й уся моя драма,— мовив, зітхаючи, Опанас, коли я, дочитавши лист, зложив його і віддав йому, а він знов обережно поцілував його, сховав до пушки, а пушку до столика.

— Ну, і що ж ти зробив потім? — запитав я.

— Зробив усе так, як веліла вона. Не шукав за нею, поїхав із Відня, а зрікшися раз на все всякої думки про кар'єру, пішов зі Львова до Станіславова, скінчив там учительську семінарію, зробив іспит і отсе вже п'ять літ учителюю тут у горах та сію потроху зерно цивілізації в темнім закутку.

— А до неї пишеш?

— Раз на рік. Коротко, без чутливості, подаю лише реляцію із мого життя, свою адресу і поздоровлення та й годі.

— А дістав коли відповідь?

— Ніколи. Ані слова.

— І не знаєш, де вона, що з нею?

— Нічогісінько не знаю. І байдуже мені. Люблю її, живу споминами про неї — і досить мені. І ті спомини підтримують мене в тяжких злиднях. А з-поза туманів невідомого все мов її біла рука киває до мене і чується її останнє слово: «До побачення!»

Опанас замовк, задумався. Лампа почала погасати. Ми полягали спати.

Другого дня по снїданні обидва ми вибралися в дорогу. Опанас провів мене до місточка, куди було треба. Він був замислений, але спокійний, оповідав про свої заходи коло просвіти селян та їх економічного піддвигнення, про свою ненастанну боротьбу з властями. Про Киценьку не було ані згадки.

VIII

Минуло звиш п'ятнадцять літ від того часу. Я знов стратив із очей Опанаса, тим більше, що на два чи три мої листи до нього не одержав відповіді. Аж літом 1904 р. я побачився з ним на вічі галицьких і буковинських учителів. Він значно постарівся, посивів, запустив велику бороду, але все-таки держався просто, був статний і крепкий, говорив сміло. Давнього заляканого погляду, меланхолійного зітхання не було ані сліду. Се був, очевидно, чоловік, який знав, що і пощо робить, а чуючи за собою совісну і позитивну працю, глядить кождому сміло в очі. Ми привіталися сердечно, умовилися, де маємо здибатися по вічі, а зійшовшися ввечері при склянці пива, розбалакалися.

— Ну, що там твої гори? — запитав я Опанаса.

— Го-го, мої гори! — відповів він.— Такі вони мої, як твої. Я вже давно з гір. Від того часу, як ми бачилися,— осьмі мої переносини.

Ми побалакали про ті переносини та ще про дещо, та Опанас, видно, ждав від мене якогось питання, на яке у нього готова була відповідь. А не можучи діждатися того

питання від мене, він нарешті нахилився до мене і притишеним голосом запитав:

— Ну, а про неї не питаєш?

— Про кого б то?

— Ну, а про Киценьку.

— Що ж про неї питати? Хіба сталося щось нове?

— Авжеж сталося. Вона вернула до мене. Я вже був у К., недалеко Дрогобича. Одного вечора приїздить до мене фіакер і на ньому дама, вся в чорному, закрита чорним серпанком.

— Здоров був, Fidelio! — скрикнула ще з воза. Голос її був мов переламаний, але я пізнав її відразу.— Ось бачиш, я до тебе!

Я поміг їй злізти з воза. Властиво я зніс її майже зовсім на руках. Була легенька, як дитина. Коли станула на землі, я почав цілувати її руки.

— Ну-ну, дай спокій! — мовила вона.— Я приїхала до тебе вмирати.

І при тім вона відкинула заслону зі свойого лиця. Було бліде, з випеченими на щоках рум'янцями. Уста були бліді, очі горіли. Я взявся потішати її, хоч у самого серце, мов кліщами, здавило.

— Ні вже, синку, не балакай нічого! — мовила вона.— Я же знаю, пощо приїхала. Доки була сила, я розсипала її по світу. Доки була краса, я чарувала нею. Доки було здоровля, я шафувала ним. Я жила — що вже казати? А тепер приїжджаю до тебе вмирати. Приймеш? Не бійся, я довго не потягну.

У мене сльози бризнули з очей.

— Е, ти, бачу, ще не позбувся сентиментальності. Ну-ну, дай спокій! Встигну ще набриднути тобі. Моя хороба така, як той чех казав: «Ne boj se, Mařiška, já tê budu pomaleňku riza!»[1]. Я для того й носила її з собою отсе вже три роки, щоб не надто докучати тобі. А гарно тут у тебе! Треба буде піти та роздивитися по кладовищі та винайти собі місце спочинку до вподоби.

Вона говорила майже весело, хоча по кождім реченню уривала і важко дихала. В грудях чулося легесеньке харчання. І кожде її слово, кождий отакий тон із її грудей різав мене по серці.

---

[1] Не бійся, Маріе, я тебе буду помаленьку різати *(чеськ.)*.— *Ред.*

Прожила у мене ще вісім місяців. До самого кінця держалася на ногах, була весела, хоча говорила вже майже лише шептом. На мої намови, щоб узяла шлюб зі мною, відповідала все одним рішучим «ні». Мусила б показати мені свою метрику (спалила її давно), виявити своє дійсне ім'я й прозвище, а сього не зробить ні за що. Я називав її Галею, і вона полюбила се ім'я. Хто вона була, відки й якого роду, се лишилося тайною, яку вона й понесла з собою в могилу. На тихім сільськім кладовищі в тіні прастарої липи я похоронив її відповідно до її волі в простій дерев'яній домовині, в тій одежі, яку сама собі приготовила на смерть. Ані хреста, ані надгробного каменя на своїй могилі не веліла класти. «Життя дало мені все, що могло дати, нехай же й смерть бере все, що може взяти»,— говорила вона.

— Дивне діло боже отака жінка,— додав Опанас по хвилі роздуми.— Глядиш на неї збоку — пропаща. І сама вона не вважає себе нічим ліпшим. А піди ж ти, яка сила в ній! Одним своїм позирком, одним, може, навіть несвідомим, рухом, одним недбало киненим словом може зіпхнути чоловіка в безодню і підняти його та попхнути до праці, до посвяти.

— Не всякого чоловіка, Опанасе,— додав я.— А скільки-то було таких, перед ким твоя Киценька весь свій вік розсипала чари своєї краси, та перли своєї грації, та блиски свого розуму, і все-таки не попхнула їх нікуди. Все це було для них «аки усерязь злат в ноздрех свиній»: перли сипалися перед ними лиш на те, щоб вони могли топтати по них. На се треба мати також певну здібність, треба мати, ще так ска́жу, в своїй душі свою «батьківщину».

1904 р.

ЯК ЮРА ШИКМАНЮК БРІВ ЧЕРЕМОШ

І

Юра Шикманюк прокинувся з глибокого, важкого сну. Заспаними, підпухлими очима він почав поводити, нагадуючись, де він і що з ним діється.

Довкола було тихо, а сам Юра лежав у глибокім сутінку. Не відразу можна було й пізнати, що се таке довкола нього. Тільки прочунявшися зовсім і вдивившися добре перед себе, він пізнав, що лежить під оборогом, заритий усім тілом у сіні, поринаючи навіть головою в гущавині м'яких, пахучих стебелин. Він підвів голову і зирнув крізь невеличку щілину між острішком оборога і натоптаним у ньому сіном. Крізь щілину видно було шматочок заходового неба, і той шматочок був червоний, як кров.

— Сонце заходить! — пробуркотів Юра.— Саме в добрий час я пробудився. Але то сон твердий був!

І він, усе ще не рушаючися з місця, почав протирати очі, ліниво виймати стебла соломи з вусів, із-за пазухи, і раптом йому пригадалося все, що з ним було вчора й сьогодні і що завело його сюди уверх, далеко від села, на відлюдну поляну і заставило його проспати цілу божу днину, від самого ранку — робучу літню днину, довгу, як гуцульська недоля.

Вчора він був у Косові, ставав до права з Мошком Галапасом (се було таке прозвище, а направду Мошко називався Готтесман) і програв. Іще вчора він хоч про людське око був господарем, властителем хати і грунту отам унизу над Черемошем — маленької хати і трьох прутів грунту,— а все-таки мав щось, мав де притулити голову. А бодай так могло здаватися збоку. А сьогодні він не має нічого, крім того, що на собі, крім отсього старого сардака, широкого череса та важкої керманицької сокири за чересом.

Навіть отся полянка, і отсей оборіг, і отсе сіно, де він лежить,— усе чуже, і він заліз сюди крадькома, зарився в сіно, ховаючись від людського ока, і дожидає, поки зовсім смеркнеться, щоб аж тоді встати зі свойого леговища і йти вниз, у село, і зробити те, задля чого він учора ніччю верхами та лісовими стежками причвалав сюди з Косова.

Йому не лишилося нічого на світі, і він не бачить перед собою ніякої мети життя. Він удівець — жінка вмерла два роки тому, і з нею розбилося все його життя. У нього був один син, уже давно жонатий і відділений; Юра дав йому п'ять прутів поля, дещо маржини, хату й обійстя, а собі лишив ще три прути край села, поклав там хатчину і доживав свойого віку з жінкою. Гей, доки жила небіжка, доти ще було сяк-так. Старим багато не треба. Юра заробляв у бутинах[1], то ходячи з дарабами[2] до Кут,— стара поралася коло хати, і все йшло добре. І син, і невістка, і їх діти часто навідували їх, доглядали, допомагали не раз у роботі, хоч не без того було, щоб і самі не покористувалися від старих чи то зайвим крейцаром, чи хлібом, чи молоком. Звичайно, старим багато не треба, а у сина дрібні діти, а хазяйство невеличке.

Та коли вмерла стара, все якось урвалося, мов з батога тріснув. Юра почув себе одиноким і безутішним у своїй малій хатчині. Всюди йому чогось не ставало, з кождого кута зівала на нього пустка, кожда найменша річ у хаті й на обійсті «давала йому пуду!» Не те, щоб він боявся, щоб «небіжка навідувалася вночі»... Юра твердо вірив, що се можливе, і бажав сього навіть, але ні, вона не навідувалася. Він — не можна сказати, щоб любив її за життя — говорив із нею часто з фуком, не раз і побивав, а вона хоч не руками, то язиком часто допікала йому до живих печінок. Та проте він привик до неї так, як до темної та тісної хатчини, до твердої постелі, до витертого, старенького сардака або до тої сокири, що від тридцятьох літ своїм гловим топорищем мозолила йому руки. А тепер її не стало — і він нараз почув довкола себе порожнечу, в його житті виломилася велика щерба, і крізь ту щербу, мов вода з бербениці крізь шпару, втекло все те, чим жив він досі, держався на світі.

— Що ж, сараку Василю,— мовив він до свойого сина по похороні старої,— нема нашої мами. Що будім робити?

[1] Де рубають дрова в лісі зимою — при рубці дров.
[2] Дараби — сплави.

Він мав на думці себе самого, бо знав, що у Василя своя хата, а в ній жінка й діти і що Василь зі смертю матері не стратив нічого.

— Що ж, неню,— відповів Василь,— божа воля. Дай їм боже царство небесне, а нам, живим, прожити, доки бог позволить.

— Та тобі то так,— мовив Юра,— але мені!

Він хитав головою, не знаходячи слів на виявлення того, що, мов колінами, натолочувало його серце.

— Та ви, неню, не журіться! — якось мляво потішав Василь. — Адже ви ще не самі на світі. В селі — не в лісі, люди не звірі. А ми, славити бога, також не за горами.

— Так, синку, так,— мовив Юра.— І я то не раз мовлю, що не треба журитися, гріх бога гнівити. Та що, коли та жура обгорнула мене, як кожух узимі, сама мене держить і не попускаєся. Чи я в хаті, чи на обійстю, чи на ріці,— вона все зо мною.

— Ви би, неню, перебралися до нас. Вам гляба самому жити. Вас нуда лоточить. У нас, серед дітей, вам буде веселіше.

— Добре, синку, мовиш. Я й сам так думав, але не смів тобі се казати.

Юра стрепенувся, лежачи в сіні та згадуючи той час, який він прожив у синовій хаті. Його губи віддулися, лице зморщилось, мов від якоїсь дуже квасної або пекучої страви. Гей, зазнав же він лихої години за ті три місяці, що вибув у своїх рідних! Син ще як син, зразу навіть дуже впадав коло батька, який обіцяв йому віддати на вжиток своє поле, а при своїй смерті записати його найстаршій унучечці. Але невістка зараз від першого дня не злюбила старого. Він їй заважав на кождім кроці, смітив у хаті, стогнав уночі крізь сон і будив дітей, марнував гроші, ним самим зароблені, не хотів бавити її дітей. Далі-далі дійшло до того, що неньо дарма хліб їсть, та й то їсть багато, що він сварливий та впертий, що з ним не можна витримати в хаті. Василеві жінка раз у раз товкла, що він без потреби запросив батька до себе, що старий житиме ще бог зна доки, що у них і без нього тісно в хаті, що свойого поля батько, вмираючи, й так не забере з собою до гробу,— значить, чи сяк, чи так, а воно спаде на них.

— Дурна ти,— гримав на неї Василь,— ану ж запише на церков або продасть? А у нас діточок, богу дякувати,

більше, як тих прутів: прийдеться ділити, то й по одному не стане. Татова пайка дуже би нам придалася.

— Ну, то кажи йому, нехай запише їх тобі зараз. А то держи старого в хаті, бог знає доки, а йому наостатку сяде муха на ніс, одуріє та й таки запише кому іншому або продасть і прогайнує, а ти станеш як дурень.

Василь зразу опинався, але жінчині докази таки почали промовляти до його розуму. При тім ненастанна хатня гризня, яку піддержувала жінка, дражнила і його, і не без того було, щоб і він не раз не буркнув на батька або іншим способом не дав йому пізнати свойого незадоволення. Тимто й не диво, що, коли раз син заговорив з батьком про запис решти поля, сей накинувся на нього з докорами:

— Так, синку, так! Добра твоя рада. Віддай, діду, бук, най тебе пси рвуть! Добре кажеш. Запиши нам решту того, що маєш, а ми тоді сядемо тобі на карк. О, ні, небоже! Ще я не зсунувся з глузду. По моїй смерті — добре, буде все твоє, коли будеш шанувати мене. Але мусиш, небоже, троха вкоськати свою жінку. Я ще, богу дякувати, не сліпий, не каліка, задармо вашого хліба не їм і хотів би дожити свого віку в спокої. Я з небіжкою, твоєю мамою, вік звікував, трафлялося зле й добре, а такого пекла, як у твоїй хаті, я не зазнав ніколи. Кажу тобі, небоже, що то мені не подобаєся. Я такому не звик терпіти. Не схочете шанувати мене, я собі знайду світа й без вас, притулюся між чужими людьми. Аде тоді вже, небоже, не нарікай на мене, коли по моїй сметрі ані не понюхаєш із моєї праці нічого.

Може, Юра думав своєю погрозою налякати невістку; може, й Василь думав те саме, передаючи жінці батькову відповідь. Але Василиха була не з тих.

— Я так і знала! Я так і знала! — верещала вона.— Він то собі наперед уложив: ми його будемо держати, годувати та обпирати, а він буде тут вередувати та вислугуватися нами, а потім покаже нам фігу. Але ні, не діжде того, старцунище! Я його й на очі не хочу бачити! Зараз нехай мені забираєся з хати! Зараз мені геть, аби й духом його тут не пахло!

Даремні були уговкування, навіть погрози Василеві. Жінка мов одуріла і не спочила доти, доки не викидала батькового манаття геть за ворота і не загрозила йому сокирою в разі, якби хотів показатися в її хаті. Завзята була невістка — недаром походила з багацького «фудульного»

роду і хвалилася тим, що її небіжчик батько три роки був у опришках.

Гірко заплакав старий Юра, вигнаний із синової хати. Він позносив своє манаття назад до своєї хатчини кінець села, що за той час його побуту у сина стояла пусткою, а потім, почувши себе ще більш одиноким і опущеним серед її голих стін, вийшов на подвір'я, замкнув двері і, звісивши голову, потяг шукати потіхи й розради в шинку у Мошка.

Від часу жінчиної смерті Юра частенько заходив до Мошка. Правда, не можна, щоб він і давніше не знав сюди дороги, а все-таки давніше було якось не те. Зайде бувало Юра до шинку, вип'є чарку горілки, купить пачку тютюну, перекинеться кількома словами з Мошком або з деякими знайомими, яких притрафом застане в шинку, та й іде далі за своїм ділом. Не тягло його сидіти тут, не мав про що балакати з жидом, а про те, щоб він міг коли приятелювати з ним, звіритися перед ним з того, що в нього на серці, Юрі навіть на думку не спадало. Мошко був йому хоч ніби знайомий, «свій жид», але зрештою зовсім байдужний, далекий від його душі й думок.

Самота, що холодними кліщами вхопила його за серце по смерті жінки, почала чимраз частіше гонити його до шинку. Не того, щоб йому хотілося пити, заливати черв'яка горілкою. Юра ніколи не пив надміру, навіть загалом рідко вживав горілки — рідкий чоловік між гуцулами. Але йому любо було посидіти тут, де все вешталися живі люди, чути було їх гомін та вигадки, де люди сиділи спокійно, пили, не кваплячись, говорили, не поспішаючи ні до якого діла. А серед тих людей нараз почало чимраз живіше вирисовуватися в Юровій душі лице Мошка. Немов він уперве, наново пізнав його, немов Мошко нараз повернувся до нього якимсь новим, небаченим досі лицем. Якісь теплі ноти співчуття почув Юра в Мошкових словах, і вони були для його душі тим, чим після літнього гарячого дня буває зимна роса для прагнущої ростини. Найбільше дивувало Юру те, що Мошко зовсім не набивався йому зі своїм співчуттям, не заскакував коло нього, не запобігав його ласки. Він був немов зовсім байдужний, говорив мало, немов знехотя, але Юра тим сильніше відчував у його словах те тепло, ту прихильність, якої ніколи не був би надіявся від Мошка, прозваного в селі Галапасом.

— Що чувати, Юро? — запитував його Мошко звичайно по привітанні.

— У мене, Мошку, лиш тілько чувати, що в вухах шумить.

— Болить вас голова?

— І без болю голови шумить. Моя біда в дуди грає.

— Не треба собі того до голови брати, Юро,— лагідно говорив Мошко.— Гріх так убиватися за померщими.

— Та хіба я... А господи! — якось немов захлипуючись, скрикував Юра.— Таже я то знаю: померщим дай, боже, царство небесне. Але що мені живому робити? Так, як би мені хто перед очима світ на гудз зав'язав. Не чуюся ні в силі, ні в охоті ні до чого. Так мені здається, що якби хто мене різав, то би кров не текла.

— Бог ласкав, Юро! Треба то перемагати. Життя має своє право. То вам туск серця ймився, я то знаю. І у мене таке було, як мене були до війська взяли. Хоч руки на себе наложи! Туск — то страшна річ. Я гадаю, що вам би найліпше було перемінити місце. У вашій хаті все вам нагадує небіжку.

— Все мені пусткою смердить, Мошку! Ані вдень робити, ані вночі заснути не можу.

— Конче переберіться десь у іншу хату, бодай на якийсь час.

— Син мене до себе кличе.

— Гм,— мовив Мошко та й уривав. А Юра також мовчав, а випивши чарку горілки, сідав за столом і мовчки слухав, що говорили люди в коршмі, іноді потакував і вмішувався в розмову, а іноді сидів зовсім мовчки. А як нікого не було в шинку, Юра сідав при відчиненім вікні, або на сінешнім порозі, або на призьбі перед коршмою, глядів на дорогу, що йшла поперед самими дверима, числив прохожих, що йшли дорогою, проводжав очима верхових або возових проїжджих аж геть до закрута, де вони ховалися за стрімкою скалою, або, коли на дорозі було пусто, впирав очі в широкий, шумний Черемош, що здоровенною гадюкою закручувався зараз за дорогою по широкім зарінку, розливався насамперед широким бродом, а далі, проти самої коршми, стіснений скісно вбік здоровою кам'яною кашицею, звужував свою течію, бився сердито о стіни кашиці, бурлив, та клекотів, та рвався бистро наперед, щоб кільканадцять кроків нижче закрутитися широким виром, розлитися широкою та глибокою кубанею, а ще нижче утворити гучний запінений гоц, де стіснена прибережними скалами і перегачена дерев'яним язом вода, скажено ревучи, кидалася запіненою лавою на якого півтора метра

вниз. Юра не раз цілими годинами німо й непорушно вдивлявся в сей невеличкий, а такий різноманітний закрут Черемошу. Ненастанний поквапний рух води, клекіт та хлюпотання хвиль, гуркіт посуваного ними каміння, підскоки клубків піни, а від часу до часу вид гуцулів і гуцулок, що, підбираючи одіж вище колін, переходили бродом через ріку,— все те якось немов заповняло його порожню душу, увільнювало її від муки власного думання й почування, було любе та розкішне, мов тепла купіль. Мошко в такі хвилини не докучав йому розмовою, не випитував його, не натручувався зі своїми радами, був мов приятель, що онімається доторкнутись до хорого, щоб не вразити його в болюче місце.

Коли одного дня Юра сказав йому, що переходить жити до сина, Мошко не сказав нічого, тільки якось значуче похитав головою.

— Що, гадаєш, що мені зле там буде? — запитав Юра, завваживши се.

— Я нікому злого не бажаю,— відповів Мошко.— А Василь — ваш син. Ви найліпше знаєте його, то й найліпше можете зміркувати, чи вам буде добре.

— Не буду бога гнівити! Василь усе був добра дитина. Та й поміркуй сам: своя кров! До кого ж батькові прихилитися, як не до рідної дитини?

— Ой так-так! Говоріть ви своє! — вмішався в розмову один чужосільний гуцул, що саме відпочивав у коршмі.— Хіба не знаєте, що казали старі люди: «діти, доки малі — мозола голові, а як доростуть, то й хату рознесуть». У батька-матері серце все хилиться до них, але у них воно, бре, куди інше хилиться!

Живучи у сина, Юра рідко бував у Мошка. Раз тому, що Василь жив уверху, якої півмилі від села, то й до Мошка далеко було; а друге тому, що в новій хаті Юра зразу справді почув був ніби нове життя в собі й довкола себе. Але Мошко не спускав його з ока, пильно, хоч усе мов знехотя, розвідував про нього, а здибавши його іноді припадково чи то на дорозі, чи то на ярмарку в Косові, вітався з ним приязно, говорив з ним про всякі посторонні речі, обережно обминаючи зачіпати питання про те, як йому живеться у сина. Юра також не говорив про се нічого, і так вони розходилися.

Аж тепер, викинений невісткою з Василевої хати, він ішов до Мошка, повний жалю й пересердя.

— Ну, що, Юро? Що чувати? — запитав його Мошко по привітанні.

— Та що, нічого! — мовив Юра, сідаючи і ховаючи під покришкою тупої байдужності все гірке й болюче, що клекотіло в його серці.

— Ви вже не у сина? — нараз запитав Мошко.

Юра стрепенувся, мовби хтось зненацька пальцем штиркнув його в око.

— А ти відки знаєш? — огризнувся він якось сердито.

— Що я знаю? — м'яко, як звичайно, відповів Мошко.— Якби я знав, я би вас не питав.

Юра ще хвилю мовчав, ще хвилю боровся з тим гірким, важким та могучим, що клубилось, і вилося, і вертіло в його душі. Та нараз йому не стало сили, і він, закривши лице руками, заридав, захлипав, як дитина, заголосив, як за труною.

— Не пожалували мойого сирітства! Не пошанували сивого волоса, ні! — приговорював він.— Марш, старий, із хати! Задармо хліб їси! Ко́пнули, як собаку! Викинули, як віник охаблений! Ой смертонько моя, чому ти за мене забула? Чому мене не забереш із сього світу, аби-сми їм не заваджав? Та й ще то їх у очі коле, що маю того дрібку поля та й отсю халабуду! Дай нам, старий, се зараз, то можеш сидіти, а ні, то руш, забирайся! Віддай своє остатнє і здайся зовсім на нашу ласку. Вже ми тобі потому живо кінця доїдемо. Зазнаєш розкошів у сина й невістки. Будеш свої пальці гризти, а сльозами запивати.

Він упав на лаву, похилив голову на стіл і довго плакав, хлипаючи і не втираючи сліз, що цюрком лились і капали зі стола. Мошко не говорив нічого, порався коло шинквасу, лише час від часу зітхав важко.

Нараз Юра підняв голову, видивився на нього, потім устав і наблизився, немов якась таємна сила тягла його до Мошка.

— Слухай, Мошку! — мовив Юра.— Ти чоловік письменний. Чи стоїть у ваших книгах що про таке... про таких дітий, що так збиткують свойого рідного вітця? Адже я думаю, що пан біг мусить ховати щось для них... мусить порахувати їм се... мусить — чи як ти кажеш, Мошку?

— У нас, Юро, про таких дітей таке написано, що аж страшно читати,— мовив Мошко.— Але я хотів би вам щось інше сказати.

— Ну, що? Кажи!

— Я так гадаю. Що ми, один з другим грішні люди, будемо над тим міркувати, як там пан біг покарає сей чи той гріх? Пан біг старий господар, він знає, що хто в нього варт і кому що належиться. А ми міркуймо кождий про себе. Адже й на нас без божої волі ніщо не паде. Ну, як упало, то значить, що бог так хотів. Може, ми на таке заслужили? А може, пан біг хоче випробувати нас? Адже знаєте, що залізо кладуть у вогонь, аби з нього щось викувати. А чоловіка пан біг кладе в нещастя, аби з нього було щось добре. Чи не правду я кажу?

Юра витріщив очі. Він чув не раз подібні слова з уст панотця, але тоді вони не робили на нього ніякого враження; він не розумів, а властиво не приймав їх до своєї душі, бо не відчував їх душею. Та тепер, в устах отсього простого жида, шинкаря Мошки Галапаса, вони вразили його, як щось нечуване і зовсім нове. Він почав вдумуватися в них і зараз почув, як його біль притупив своє вістря і його жалощі стратили своє жало. А Мошко говорив іще довго, все тим самим тоном, беручи приклади із письма святого і з власного життя. Юра випив кілька чарок горілки і сидів у коршмі до вечора. А вечором, коли вже смерклося, Мошко запросив його до вечері, велів постелити йому в ванькирику і лягати спати. Юра опирався — він, відколи жив, не ночував ніколи в коршмі,— та подумавши, що тепер йому треба би знов вертати до своєї пустки і ночувати самому, переміг себе і заночував у Мошка.

Тиждень по тім, у саму неділю, при війті, присяжнім і громадським писарі Юра зробив з Мошком такий контракт. Мошко обіцявся годувати Юру до самої смерті, шанувати його, як свояка, і по смерті похоронити його як слід по-християнськи, а Юра за те записав йому по смерті свою хату й свої три прути поля. Юра Шикманюк став, як кажуть гуцули, Мошковим г о д о в а н ц е м.

Угода з Мошком була така, що Юра мав жити в своїй хаті, робити, що йому схочеться, або й не робити нічого, а Мошко мав давати йому все удержання, їду, по чарці горілки рано, в полудне і вечір, топливо взимі. Коли Юра захоче, може ночувати в коршмі; що заробить, чи то в лісі, чи на ріці, то його.

Юра підписав угоду (тобто подержав за перо, бо був неписьменний, і позволив підписати себе при людях) з якоюсь сердитою радістю, як чоловік, що понукає цирульника вирвати йому якнайшвидше болючий зуб.

— Отак! — мовив він.— Так моєму синочкові треба! Нехай знає, як батька шанувати! Нехай собі не острить зуби на батькове добро. Бери, Мошку, бери віднині! Ори, сій, коси, най його зуби болять, най розсядеся з зависті! Я, батько, я йому того зичу за його й його жінки добре серце. Як він мені, так я йому. І ви, люди добрі, будьте свідками! На вашім свідомі все роблю і гадаю, що бог мені кривого слова за се не скаже. Адже сам бог казав, що всохне рука, яка підносилася на батька,— правда, Мошку? Вами свідчуся, люди добрі, що отсей Мошко, бачите, жид, нібито нехрещений, не нашої віри чоловік, а показав мені в моїй біді більше серця, більше приятельства, ніж моя власна кров. За те й записую йому все, що маю. Най має і його діти, най хоч вони згадають добрим словом Юру Шикманюка!

Але сей завзятий настрій Юри проти власного сина швидко змінився. Одно те, що Василь, довідавшися про батьків поступок, не тріс із зависті, не кричав, не плакав, не лаявся, не прибіг ані перепрошати, ані ганьбити батька, а лише махнув рукою,— се вразило Юру, коли йому се переказали сусіди. Якби його син був кричав, плакав та розщибався, він був би почував дику радість; якби син був прибіг до нього з плачем і перепросинами, він був би відіпхнув, вигнав, поганьбив його; але син зовсім не показував по собі нічого, лишився байдужним, і се забило Юрі цвяха в голову. «Що ж то він собі міркує? — думав Юра.— Не жаль йому того добра, що мало бути його, а тепер жидівське? Не сором йому, що батько, замість знайти у нього захист, зробився жидівським годованцем?» Юра не міг придумати ніякої відповіді на сі питання, сам себе силував сердитися на сина, бурчав і проклинав його з його родиною, але робив се якось нещиро; він чув на дні душі жаль за своїм добром, що має перейти в жидівські руки і замість його внучатам дістатися тим пейсатим жиденятам, що раз у раз наповняли коршму й її найближче окруження своїм біганням, криком та шваркотанням. Юра соромився своєї похіпливості, соромився селян, що хоч не показували йому ніякої ворожнечі (поява таких годованців у Гуцульщині, на жаль, дуже часта), то все-таки — і се почував Юра — зробилися супротив нього холодні, байдужні, рідко заговорювали його, а деякі й зовсім обминали його, чинилися, мов не бачать, не пізнають його. А коли кілька неділь по своїм записі Юра уперве появився в церкві, люди відступалися від нього; на тім місці, де він звичайно стояв, зро-

билося довкола нього досить широке колесо, в якому він стояв сам, мов виклятий або заражений. І в додатку пан-отець тої неділі виголосив проповідь про любов до рідної землі і про великий, неспасенний гріх, який стягає на себе всякий, хто легкомисно марнує ту землю, віддає її в чужі, нетрудні руки, зневажаючи сим і кров та піт батьків, дідів і прадідів, що боронили та обробляли сю землю, і кривдячи власне потомство, якому він уймає хліб від рота і замикає спосіб будущого доробку. Юра при тій проповіді стояв, мов на розпечених шинах, зараз по херувимській пісні вийшов із церкви і, не здоровкаючись ні з ким, не обзираючись, затиснувши крисаню на очі, пішов до своєї хати, заперся в ній і, не рушаючися з місця, просидів до самого вечора. Тепер її пустка не разила його; тепер він рад би був сховатися в найглибших лісах, у найтемніших дебрях, аби не бачити ні Мошка з його жиденятами, ні Василя з його жінкою й дітьми, ні того поля, ні тої хати, ні тої дурниці, яку зробив із записом, ні того сорому й жалю, що пік його душу.

Але Юра звільна привикав до свого положення, перемагав у собі все, не ходив у село, ані до церкви, нипав коло своєї хати або йшов на заробіток десь у сусідні села. Доки Мошко був з ним добрий і ласкавий, він не дбав ні про що. Мошко своїм звичайним, спокійно-приязним способом умів усе додати йому відваги й певності і кождого разу підпирав свої докази надпорядковою чаркою горілки. До тих Мошкових доказів та до горілки Юра почав привикати чимраз більше, а коли Мошко нарешті натякнув йому, що він не обов'язаний давати йому більше, як три чарки денно, Юра не змагався і платив за горілку тими грішми, які мав зароблені. Він почав було складати ті зароблені гроші — зразу на кожух, далі задумав зібрати хоч 100 ринських і справити до церкви євангеліє за душу небіжки жінки. Але привичка до горілки почала звільна перемагати його постанови, і з зароблених та зложених грошей капало чимраз більше в Мошкову кишеню. І поки капало, Мошко був добрий та ласкавий, потішав Юру в його гризоті, картав тих гуцулів, що виявляли йому маловаження або нехіть, картав навіть Юрового сина за погане поводження з батьком, і Юра почував себе мов за високим, густим плотом, у безпечному захисті й опіці.

Тільки здоров'я його почало щось не статкувати. Проживши 67 літ, він досі не зазнав слабості, крім декількох,

ран на своєму тілі, одержаних чи то при небезпечній лісовій роботі, чи в коршемних бійках. А тепер — не знати, чи від гризоти, чи від Мошкової горілки, чи від чого іншого,— з ним почало робитися щось недобре. Йому відхотілося їсти, в голові шуміло, в горлі пекла вічна згага, руки й ноги тряслися, сон його не брався, а як часом було засне на хвилину, то його мучать такі страшні та «жесні» сни, яких він перед тим не видав ніколи і після яких звичайно прокидався напруго, з криком, весь облитий холодним потом. Він весь згорбився, зробився блідий і майже жовтий, його зовсім покинула охота до праці, і він звичайно цілими днями сидів на призьбі своєї хатчини, та слухав шуму в своїх вухах, та тупо, безучасно дивився, як Мошкові діти бігали по його подвір'ї, поралися в його загороді, а Мошкові наймити та наймички робили на його полі.

Одного літнього дня, коли він отак сидів та туманів на своїй призьбі, перед ним неначе вродився його син Василь.

— Йик ночували, дєдю? — промовив він, цілуючи батька в руку.

Юра дивився на нього витріщеними очима і не знав, що відповісти.

— Госпідку любий, як ви виглядаєте, дєдику! — скрикнув Василь.— Ви хорували?

— Хоч би був і вмер, то ти би, певно, не був довідався до мене! — з гірким докором мовив Юра.

— Що ж, дєдю, ви розсердилися на мене, покинули нас, то як би я смів докучати вам? Та й то, якби ви, не дай, боже, хорували, то я би... Але я не чув нічого... Адже ви ще в неділю були в Жаб'ю...

— Ну, а чого ж тепер приходиш?

— Та нічого, дєдику. Таки мені стужилося за вами. Госпідку милосердний, таже ви мені ро́дич! Таже мене бог буде карати...

— А буде, певно, що буде за твоє добре серце до мене. Тепер ти мені й дєдику, й се, й те, а що було торік?

Від часу, як Юра розстався з сином і записався Мошкові, минув уже рік з окладом. Василь стояв перед батьком і не зводив з нього очей.

— Торік, дєдику? Хіба ж я вам сказав коли півслова непоштивого та прикрого?

— Та що з того, що ти не казав, а твоя жінка говорила за тебе й за себе.

— Що ж, я жінці язика не зав'яжу, яку її бог сотворив, така є. Але у неї, дєдику, душа ліпша, як її язик. Ви то самі знаєте, кривди вона вам не зробила ніколи, тільки що тим язичищом молола. Ну, та дістала вже вона за своє...

— Ну, то що? — закинув нараз Юра, спідлоба позираючи на сина і відповідаючи більше на своє власне внутрішнє запитання, ніж на Василеве.— Гадаєш, що мене тепер знов завабиш до себе? Ні, небоже! Я вже стара ворона! На полову мене не завабиш. Та й нащо я тобі тепер потрібний? Адже знаєш, хату й грунтець я записав Мошкові, більше не маю що роздавати, а голіруч я вам непотрібний.

— Ні, дєдику,— мовив спокійно Василь,— я на ваш грунт не зазіхаю, ані вас до себе силувати не хочу. Робіть, як знаєте, як вам ліпше. Але я мав би до вас одно запитання.

— А що таке?

— Що з вами дієся? Чи ви нездорові? Виглядаєте, як з хреста зняті.

— А що, літа приходять. Старість не радість.

— Торік ви ще не такі були. Чи, може, де здвигалися при роботі, або перемерзли, або що?

— А хто знає! Я не тямлю,— нерадо буркнув Юра.

— Знаєте, дєдику, там по селу всіляке говорять, а я слухаю, і в мене серце краєся. Адже ви мені тато, я ваша дитина, я повинен дбати за вас на старість.

— О, гарно дбаєш! Бодай і твої діти так дбали за тебе! — з пересердям крикнув Юра.

— Не кленіть, дєдику, хоч я й не заслужив нічого ліпшого. Але скажіть по правді, відколи се з вами поробилося?

— Та що таке? Що поробилося? Нічого зо мною не поробилося! — сердився Юра.

— Та тут уже сердьтеся не сердьтеся, а що живі очі видять. Та й люди скрізь по селі говорять...

Василь зам'явся.

— Ну, що говорять? — спитав Юра.

Василь оглянувся, а потім, сідаючи на призьбі поруч батька і нахиляючися ротом близько його вуха, мовив полушептом:

— Що Мошко задає вам якоїсь трутки в горівці.

Юра поблід, як труп, схопився з призьби, затремтів усім тілом і знов сів на своє місце. Він не міг стояти на ногах, у його грудях щось клубилося й душило його в горлі.

— Що ти кажеш? — промовив він ледве чутно.

— Те, що чуєте. Десь одна наймичка підгледіла Мошка вночі, як сипав із якоїсь флящини якісь кроплі до тої фляшки, в якій держить для вас горівку і з якої не дає нікому, крім вас.

Настала важка мовчанка. Юра чув, як щось стискає його за серце. В ухах у нього шуміло, мов чотири вітряки. Серце товклося прискорено, аж боляче в грудях. Ціле тіло дрижало.

— Я би вас одно просив, дедику,— мовив далі Василь.— Я зладжу візок, сідайте, поїдемо до Жаб'я до дофторя. Най вас огляне, скажете йому, як вам є,— що він на се повість.

Юра пристав на се. Поїхали. Лікар, старий практик, лиш глипнув на Юру і буркнув:

— П'єш?

— Та бог має що та й за що пити, панчику пишний! — мовив Юра, кланяючись.

— А чого ж приходиш?

— Та то не я, то от син...

— А йому що?

— Та йому, богу дякувати, нічого, він лише задлі мене.

— Задлі тебе? А то як?

Тут Василь виступив наперед, поклонився і почав говорити, що чув у селі.

— Слухай, хло! — мовив сердито лікар.— Ти мені харамана не гни! Знаєш, то кримінальна справа, якби показалося се правдою. Присягнеш на те?

— Та госпідку! — мовив переляканий Василь.— Я сам при тім не був, видіти не видів, то як мені присягати?

— А ті, що тобі се говорили, присягнуть?

— Або я знаю? Присяга — страшна річ. Хто сам на очі не видів...

Лікар довго оглядав Юру, велів йому роздягтись, навіть сорочку скинути, клав його на лавці, обертав на різні боки, стукав у груди і в плечі, оглядав язик, розпитував і крутив головою, бурчав та плював, а далі велів дати собі ринського і відіслав Юру додому.

— Стидайся, старий! Маєш сина, маєш унуків, а записуєш себе жидові! Зараз верни до сина, з жидом не заходи собі більше, його страви не їдж, його горівки не пий, а заживай оте лікарство, що я тобі запишу. А за тиждень прийди знов.

Юра послухав, не говорячи Мошкові ані слова, перебрався до сина, але за тиждень, ані за місяць до лікаря не ходив. Він заживав лікарство, чув, що йому ліпше, руки й коліна перестали трястися, а йти до лікаря то знов треба наслухатися проповіді та й заплатити хоч корону. Пошкодував грошей.

Мошко також приняв Юрові переносини зовсім спокійно. Не ходив за ним, не розпитував, не переказував, але кілька день по його відході зробив із його хати хлівець на свої телята, збирав із поля, косив сіно і господарював на Юровім полі, як на своїм. А восени почали Василь і невістка намовляти Юру, аби розв'язався з жидом. «Обчисліться при людях, що видав на вас, зверніть йому, а грунтець і хату нехай віддасть». Юра пішов з тим до Мошка, але сей чемненько відповів йому, що він уже подав до суду, аби грунт і хату записано на його власність.

— Ба, а се по-якому?

— Ви мені записали, Юро.

— Я тобі? Але ж аж по моїй смерті. А поки я жию, то я своїй дідизні пан.

— А мій кошт, що я видав на вас?

— Я тобі зверну.

— Що ви мені будете звертати? Я вам не зичив. Я давав на рахунок грунту і видав більше, ніж той грунт варт.

— Мошку, що ти говориш? — скрикнув Юра, мов ужалений.

— А ви що собі гадаєте?

Перемовилися Юра з Мошком кількома острішими словами. Вибіг Юра з коршми і побіг до писаря, дав йому «баночку» і просив написати до суду на Мошка. Писар скаргу написав і вислав. Минала осінь. Жид зібрав з Юрового поля, виорав коло хати під огородину, переробив хату на стайню. Минула зима, минула весна. Жид почав орати на Юровім грунті. Юра з Василем зігнали жидових робітників зі свого поля. Жид вивів провізорію і виграв, Юру засудили на 10 банок коштів. Минуло ще пару місяців. Нарешті Юра діждався терміну в суді на свій позов. Станув Юра в суді, станув і Мошко. Розповів Юра всю справу, але промовчав про свою слабість та про чутку, що його Мошко потроху труїв, промовчав, бо боявся, що се кримінальна справа, а йому веліли би присягати. Мошка потвердив Юрові зізнання, показав контракт, легалізований у нотарія, показав рахунок того, що видав протягом року на удержання

Юри, і показалося, що він видав ще більше, ніж варт був той грунт з хатою. Судія не входив ближче в розбір рахунку, не придивлявся, чи по правді оцінено Юрів грунт, йому досить було, що на однім і на другім документі була громадська печатка та підписи війта, присяжних і таксаторів. Даремно Юра божився, що Мошко не видав на його удержання й десятої часті того, що тут зараховано, що його грунт варт учетверо більше, ніж його оціновано. Суддя признав Юрову скаргу неоправданою і відіслав його, коли хоче, до дальшого процесу. Юра вийшов із суду розбитий, зломаний. Його син узявся потішати його.

— Ви, дєдику, не журіться. Що то значить косівський суд? Овва! Ми ще до Коломиї ходімо, а як там не знайдемо правди, то й до самого Львова, навіть до самого цісаря трафимо. Впадемо перед ним на коліна і все розповімо. Най цісар знає, як тут пани судять!

Юра хитав лише головою і не відповідав нічого. Де вже йому до Львова та до цісаря! Е, якби у нього давня сила! А тепер він старий, гостець по костях ходить. А Мошко має всюди плечі. Він багатир, надрав з гуцулів і не дбає. За ним адукати, за ним судії потягнуть, а за бідним гуцулом хто? Адже в Мошка таких самих годованців, як він був, ще тепер три в селі, а ось перед місяцем один умер, та й то не такий харлак, як він, а багатир на все село. Самої полонини за день не обійдеш! І все то тепер Мошкове. Що Юрі мірятися з Мошком!

— Знаєш що, синку,— мовив Юра до Василя, коли вони по нещасній розправі зайшли до шинку і поснідали.— Їдь ти собі з богом додому, а я піду до Коломиї.

— Самі підете?

— А що ж! Пошукаю й собі адуката. Там, кажуть, є така щира душа. Допитаюся до нього.

Василь не догадувався, що в Юри зовсім не адукат на думці, повірив батькові, лишив його й поїхав додому. А Юра, проблукавши до вечора по Косові, над вечором вибрався з міста в той бік, як до Пистиня. Кілька знайомих гуцулів, що вертали з Коломиї, здибали його за містом на горбі коло каплиці, побалакали з ним, розпитали, куди й за чим іде. Юра все розповів їм. Але, дійшовши до лісу, коли зачало смеркатися, скрутив управоруч, лінією вниз, на Старий Косів та Монастирське, перехопився, ніким не спостережений, на противний верх і верхами, знайомими плаями та стежками, оминаючи людські оселі, зимарки та до-

роги, де можна було надіятися людей, поспішав до свойого села. Не спочиваючи ані хвилі, він над ранком опинився на версі, відки видно було його село. Тут, вишукавши на одній полянці оборіг з торішнім сіном, виліз на нього, зарився в сіно і, перекусивши та випивши горілки, заснув після тяжкої втоми і проспав увесь день.

II

Смеркалося. Кровава заграва, що, розітлівшися на заході, обхопила була все небо, починала звільна погасати, бліднути, зразу на сході, потім на середині неба, і лиш де-де огнистими платами висіла на хмарах та палала пурпуровою пожежею на снігових шпилях далекої Чорногори. Відтам потягало холодним вітром. Віковічні смереки від часу до часу вибухали голосним шумом, мов прокидалися з тужливої полудрімоти, і, неначе величезні птахи, напруго шелестіли всім пір'ям, зриваючися до лету: се одна-друга хвиля полонинського буйного вітру, що тяг горою понад верхами, впадала вниз і вривалася в їх темну гущавину.

Юра йшов довгий час верхом, плаєм, лишаючи село по лівій руці. Він уважно роззирався довкола. Черемош, що гадюкою вився здовж села, щез уже під густим завоєм мряки, білої, як молоко, і гладкої, як простелене полотно. Із хат, розкинених по верхах та збоччях гір, вився клубами дим, але голосів ніяких із них не було чути — вони були далеко від Юри. В селі видно було декуди світло. Нараз із одного верху затужила голосна трембіта; з другого верху їй відповіла друга; у Юри мороз пішов поза плечима. Перша трембіта заголосила знов — аж надто добре звісну йому мелодію — знак, що там, де трублять, у тій хаті хтось умер. Юра напружив зір і слух, щоб зміркувати, де се. Він зупинився на хвилю, слухав, а потім покивав головою.

— А-йи, а-йи! Не як, лиш так, що Олекса Пилип'юк. Мусить так, що він умер. Мошків годованець. Другий до місяця. І так само з ним було, як зо мною. Здоров чоловік був, а нараз ноги під ним почали дилькотіти, голова трястися, пам'ять його покинула, їсти відхотілося. Зовсім так, як мені. А-йи, певно, що се вже йому вічну пам'ять трембітають.

Він обхопив рукою топорець за своїм поясом і пустився йти далі. Звернув наліво, на стежку, що вела до села, і,

роззираючись уважно, аби не здибати нікого, гуторив сам до себе:

— Нема старшої ради, нема! Вже як-сми наважився, так мусю зробити. То людоїд, не чоловік. За такого й гріха не буду мав. А втім, що? Нехай мене карають, нехай вішають! Хіба мені жаль життя? Що воно варто? Тепер як мене нетрудний обдер із усього! Але я помстюся! За своє й за людське! Досить нажерся, досить накривдився. Я більшу штуку вдам, як пани. Я покараю такого, що його їх кара не досягає. Я буду для нього карою божою. Нехай інші каються, на нього дивлячись.

Стежка скрутила в ялівцеві та смерекові корчі, серед яких де-де здіймалися вгору великі смереки, останки колишнього могутнього лісу. Ті корчі в слабому сумерку пізнього вечора лежали на збоччі гори, мов здоровий плат чорного сукна. Юра поринув у них, мов малесенька комашка в мохнатому пуху. Він ішов звільна, щупаючи перед собою стежку костуром та ногами, обутими в шкіряні постоли. По якімось часі корчі минулися і стежка вибігла на сіножать та тяглася нею понад глибоке, дуже сточисте провалля, на якого дні грізно шумів невеличкий гірський потік. Його шум та гуркіт ішов, бачилось, десь із-під землі, бо ані потоку, ані дна провалля, заваленого густою пітьмою, не було з гори видно. Юра йшов неначе вузенькою кладкою, завішеною між темним, ще лиш декуди рум'янцем відтіненим небом і далеко темнішою безоднею. Він тепер розмахував костуром і не переставав додавати собі духу.

— Ні, не буду мав гріха! Бог мене простить. Я не йду для рабунку. Я не хочу його ані остілько, що палець завинути. Борони мене боже! Я лише за свою й людську кривду. Адже, ади, труїть людей хрещених, як мухи! Живі очі видять, що труїть. Хіба ж Пилип'юкові було вмирати? Або Герасим'юкові? Господи, таже то арідник, не чоловік! То луципер якийсь! І ади, яким іще добрим чиниться! Гадав би хто: от людяний жид! Але вже чинися, не чинися — понині того стало! Як бог на небі, а я ось тут, так за півгодини буде по тобі! Аус, Мошку! Молися богу, нехай тебе там милує, а тут твоє не життя більше. Я з тобою по судах тягатися не буду. Ані до Коломиї, ані до Львова, ані до цісаря. Запізву тебе до старшого судії і до старшого цісаря. До того, що над усіми нами судія і цісар. Там станемо оба, там будемо правдатися. Там не поможуть ані

печатки громадські, ані свідки, ані адукати. Там, сараку, всьо ясно буде, як на долоні. Там відразу буде видно, хто кого кривдив!

І він ішов, стискаючи в мозолистій руці обух свойого топірця.

Йшов і не бачив, як по обох його боках, невідступно крок у крок із ним, ішли два велетні, вищі головами над смереки, а незримі смертним очам. Він говорив сам до себе, інколи в думці, інколи півголосом, а не чув розмови своїх таємних невідступних товаришів. Один із них був білий, другий чорний; одного голос був сумний, жалісний, мов голос сопілки, загублений серед непроглядної, безлюдної полонини, а голос другого був хрипливий, насмішливий, брутальний та зневажливий.

Чорний демон. А що, розумієш тепер, до чого воно йде?

Білий. Давно зрозумів; болить моя душа.

Чорний. І віриш, що не потрафиш відвернути сього чоловіка від його наміру?

Білий. Вірю в ласку й доброту того, хто сотворив його й мене.

Чорний. Тхе! Се не відповідь на моє питання. Хованшся за творця, щоб не признатися до своєї слабості.

Білий. Моя слабість з його волі. Так само, як твоя хвилева перемога.

Чорний. Не плети дурниць! Моя перемога! В чім вона? Чи я боровся за неї? Чи я силкувався ловити сю душу в свої сіті? Скажи сам. Будь щирий і признай, що моя сила, моя, як кажеш, перемога — се властиво лише логіка життя, його обставин і подій, що се така сама елементарна сила, як те, що сонце сходить і заходить, що по літі наступає осінь, що звір їсть звіра або ростину. Я тут не борець, не переможець, а тілько інтелігентний свідок, математик, що підводить суму, та іноді — га-га-га! — tertius gaudens[1]...

Білий. Твоя об'єктивність у тім процесі така сама брехня, як і інші твої щирі признання. Ти так, як той грач, що від часу до часу кидає вольти, щоб підправити своє щастя, а все божиться, що грає зовсім справедливо.

Чорний. Га-га-га! Як ти се підглядів? Що ж, грача, за яким добачать кидання вольт або викидають із гри,— а ти сього не можеш зробити зо мною...

---

[1] Третій, що радіє *(лат.)*.— *Ред.*

Б і л и й. В премудрій економії творця ти потрібний, та його шляхи темні перед нами так само, як і перед очима смертних.

Ч о р н и й. Ну-ну! Не мучся імпонувати мені темними фразами. Дещо троха тих темних шляхів ми таки розуміємо. За стілько міліонів літ навчились бачити дещо далі свойого носа. А коли ти не навчився, то тим гірше для тебе. А на творця вини своєї недотепності не скидай. Отже, синоньку, вертаючи до твойого порівняння з фальшивим грачем... Чи моя гра вірна, чи фальшива, але се одно певне — усунути мене з сеї віковічної гри за людські душі ти не можеш. Ані сам від неї втекти не можеш.

Б і л и й. Не моя воля.

Ч о р н и й. Та й сором був би вам, правда? Ну, але, маючи те переконання, що я граю фальшиво,— тобі лишається...

Б і л и й. Лиш одно...

Ч о р н и й. Лиш одно? Я думав, що лиш двоє.

Б і л и й. Дивитися фальшивому грачеві на пальці і демаскувати його вольти.

Ч о р н и й. Або — га-га-га! — пробувати й собі іноді кинути невеличку вольту, щоб поправити щастя на свою користь. Що? Не добре я кажу? Адже клин клином вибивають.

Б і л и й. Се не в моїй удачі.

Ч о р н и й. Кажи краще: не моя голова в тім.

Б і л и й. І нема потреби. Бо неправда твоя, що сума життєвих сил і подій усе верне на твою користь. Неправда, що, сумуючи ті явища життя, ти являєшся tertius gaudens. Ти вмієш сумувати лише часткові явища і підводити лише часткові суми, але сума сум, великий інтеграл безконечного диференційного рахунку життєвого невідомий тобі. Тим-то твої радощі короткі, а твої побіди дуже куцоногі.

Ч о р н и й. А все-таки в тебе болить душа, дивлячись на них.

Б і л и й. Болить, бо й я слабий твір, бо й мій обрій обмежений, бо й мені велено боротися зі злом у його дрібних і найдрібніших об'явах, а кінцеву побіду чи кінцеве рішення боротьби полишив для себе той, що держить у руках усі почини й усі кінці.

Ч о р н и й. Держить або й не держить. Ну, та не про те річ. А про те, чому ж не борешся з тим, що ти називаєш

злом і що я в отсьому випадку називаю лише простою консеквенцією всього попереднього? Коли вона тобі видається злою, грішною, болючою, то ну-ко, поборись із нею! Як хочеш! Ввійди в душу сього чоловіка і здуси в ній сю пристрасть, що володіє нею!

Б і л и й. Я не бог.

Ч о р н и й. Або збуди в його серці які інші почуття, щоб відвернули його від сього наміру.

Б і л и й. Я вже пробував се зробити і ще попробую, як буде відповідна хвиля.

Ч о р н и й. Або промов йому до розуму! Скажи йому, що Мошків шинок при самій дорозі і що, лише він допуститься злочину, його зараз і зловлять.

Б і л и й. Се його не відверне. Я вже бачу наперед, що він, сповнивши злочин, або й зовсім не буде ховатися, або сховається так нехитро, що його зараз же знайдуть і він при першому допиті признається до всього.

Ч о р н и й. А може, скажеш йому, що в коршмі якраз у ту пору ночуватиме судія з Косова, той сам, що засудив його вчора.

Б і л и й. Думаю, що він був би в стані піти й тою самою сокирою розрубати голову й судії.

Ч о р н и й. Невже думаєш? Ей, у такім разі була би гарна справа! Варто, щоб я сим покористувався! Бачиш, я немов прочував, що з сеї поїздки пана судії може вийти щось доброго для мене, і, хоча він їхав до Жаб'я і мав намір аж там заночувати, я зламав йому колесо перед Мошковою коршмою і змусив заночувати тут. От се буде гарно! Надмухаю сього Юру добре, а як Мошко застогне під ударами його барди, розбуджу пана судію і пхну його до шинкової кімнати... Будуть два гриби в борщ. Спасибі тобі, синку, за добрий натяк.

Б і л и й. Ну, а що, як ти помиляєшся в своїм рахунку? Як Юру в селі здиблють знайомі і він стратить відвагу на вбійство?

Ч о р н и й. Я поведу його поза селом: кладкою поконець села за Черемош, потім заріччям поза хати аж до броду, що просто перед Мошковим шинком, а з броду просто в задні двері коршми.

Б і л и й. А я пригадаю служниці, щоб засунула задні двері; Юра потермосить дверима і наробить стуку.

Ч о р н и й. Забуваєш, що Юра старий Мошків годованець і здавна має застромлений під порогом дерев'яний

ключ, яким у кождій хвилі може без ніякого стуку відсунути засув і ввійти до середини.

Б і л и й. Я зупиню декількох п'яниць у коршмі, щоб Юра, входячи, здибався з ними.

Ч о р н и й. Се вже, любчику, іншим часом зробиш. Сьогодні, глянь сам, уже тепер коршма зовсім пуста. Робочий день був, усі гуцули потомлені. Остатні п'яниці пішли з шинку і поплелися додому. Мошкова жінка з дітьми спить у другій половині.

Б і л и й. Онде дорогою з Жаб'я йдуть ярмаркові до Коломиї.

Ч о р н и й. Ідуть і пройдуть і не зупиняться коло Мошкової коршми. А та друга громадка, що йде пару сот кроків за ними, зупиниться ще коло броду напувати шкап'ята і прийде перед коршму саме тоді, як усе буде зроблене і лишиться лиш одно — зловити Юру на гарячім учинку.

Б і л и й. Ге! Роби, як знаєш! Я ще спробую від себе робити, що зможу.

І він своєю долонею доторкнувся широких грудей Юри і своїми небесними очима зирнув у понурі, завзятою злобою заіскрені Юрові очі.

І нараз стало Юрі якось дивно, якось боязно, і сумно, і жалко на душі. Боязно, немовби він отсе з живого світу, з-поміж людських веселих осель входив у величезний, темний, непрозорий ліс, де повно гнилих вивертів, де холодно й вогко, де нема інших стежок, крім тих, що протоптали хижі, дикі звірі, де не чути пташиного співу, лиш сичання гадюк, де замісто зелені й цвітів скрізь видно лише пліcень та огидливі гриби, а замісто веселого стрекоту сверщків чути глухе стогнання лісових велетнів та якесь іще важче, жалібніше не то стогнання, не то крик нещасних заблуканих людей. І сумно йому на душі, немовби й сам він у тім безмежнім лісі мусив блукати та пропадати до судувіку. І жалко йому себе самого, свойого села, своєї рідні, свойого дотеперішнього чесно прожитого віку, жалко всього, з чим зжився і зрісся він досі і що тепер немов назавше мусить покинути. Перед ним стала його хата, осяяна сонцем, і моргала на нього своїми маленькими, підсліпуватими вікнами, немов хотіла сказати: «А ти куди, Юро?» І двері його хати порушилися на чопах і заскрипіли своїм дивно знайомим, любим скрипом: «Юро! Покидаєш нас?» А тут із-поза вікон, із-поза дверей визирають кучеряві, біловолосі головки Василевих дітей, а Юрових унучат, і кричать —

одні радісно, а інші тривожно: «Дідуню! Дідуню! Куди ви йдете? Пощо покидаєте нас?»

Юра йшов невеличкою сіножаттю, що простяглася між столою гори, з якої він зійшов, і гостинцем, що йшов поперек села. Він був саме поконець села. Йшов звільна, оглядався якось непевно, його очі що хвиля бігли по білому полотні шутрованого гостинця в село, зупинялися край кождої хати, при кождих воротах, ждали хвилину, чи не покажеться в них хто. Та ні, ніхто не показувався. Юра переліз через перелаз, вийшов на гостинець, зупинився, потім у противний бік — тихо і мертво довкола. Лиш на безмісячному небі ярко палають зорі.

Знічев'я мацнув себе Юра долонею по лиці — долоня була мокра. Він і сам того не тямив, коли й як із його очей закапотіли теплі сльози. Але на його серці від тих сліз не полегшало.

— Ні вже! Годі жалувати! — пробуркотів він.— Що варто моє життя? І кому я на що здався у світі? А таку гадину забити, то ціле село буде мені дякувати. Не одна душа буде за мене бога просити. Гайда, далі! Лиш обережно, може, й не побачить ніхто! А побачить — овва! Раз мати родила.

І він перейшов гостинець півперек, вийшов на невеличку стежку, що простяглася білою смужкою по зарінку, потім губилася серед великого круглястого каміння близько ріки і перекидалася на широкий, подвійним поруччям обставлений бер[1], що, зіп'ятий понад Черемош, переходив на другий берег і, бачилось, упирався своїм кінцем у темний смерековий ліс, який покривав напротилежну високу та стрімку гору і темною лавиною скочувався майже аж до самого русла ріки. А під бером ревів та клекотів Черемош. Над водою стояла легка сива мла, крізь яку де-де проскакували, мов граючись, хвилі. В тім місці ріка звужувалась, а що посеред води лежало багато великого каміння, то хвиля билась о те каміння і відскакувала вбік, гнала в різні боки бистринами та вирами і в однім місці, декілька таких течій лучилося докупи, під самою кладкою в шаленому розгоні натрафляла на великий плоский камінь і перескакувала через нього, творячи над ним неначе величезний дзвін із срібної піни і кришталю. Юра звільна йшов по кладці. Надслухував. Дрібні хвилі, що плюскотіли коло берега, мов цікаві діти дзюботіли до нього: «Куди йдеш?

[1] Бером називається в Гуцульщині велика з поруччями кладка, по якій можуть переходити не лише люди, а й коні.

Куди йдеш?» Мокрі каменюки посеред води, раз у раз обризкувані водою, вистирчали де-де з сивої мряки та поблискували до звіздяного, безмісячного неба, мов розтоплене скло. Великі, грізні хвилі серед того каміння ревли та товклися сердито. Юрі здавалося, що чує в них сердитий крик власного серця: «Не дарую нехристові! Най буде, що буде!» Та коли дійшов до найбільшої бистрини, до того місця, де хвилі, ревучи та розбиваючись, скакали через великий камінь і творили над ним неначе дзвін зі срібної піни і кришталю, то в фантастичній сутіні йому видалося, що там із клекоту та шуму виринає голова якогось велетня з розвіяною білою бородою і реве до нього несвітським голосом: «Юро, куди йдеш? Юро, вернися!»

На нього вдарила ціла хмара холодної водяної пари, що раз у раз уносилася з сього клекоту. Мороз пройшов по його тілі, і він, натискаючи лівою рукою крисаню на голові, а правою держачись поруччя, пустився підбігцем по кладці, що під його прискореними кроками почала вся хитатися.

— Юро, куди йдеш? Юро, вернися! — ревло і клекотіло з глибини Черемоша, але він, не слухаючи, погнав стежкою понад ріку. По кільканадцятьох кроках стежка поринала в темній гущавині вільшини та ліщини. Навислі гілляки хапали Юру за крисаню. Мокре від роси листя било його по лиці, і кождий такий удар проймав його дрожжю. Під ногами де-де попадало сухариння, що хапалося за його ноги, хрустіло під постолами, іноді грозилося звалити його з ніг. Не бракувало й каміння, яке на таких стежках лежить звичайно не там, де йому треба, немов навмисно накладене так, аби необачний мандрівець поночі зшибав собі пальці та розбивав коліна. Але Юрі все те було байдуже. Він ішов, не озираючись, зціпивши зуби і похиливши голову наперед, притискаючи до правого боку звішений на лікті свій важкий керманицький топір.

І оба незримі велетні, що супроводили Юру, ішли крок у крок за ним, не знаючи ніякої перешкоди. Вони знов розпочали розмову нечутними для Юри голосами.

Ч о р н и й. Ну, що, твоя проба вплинути на його психологію потерпіла блискучу невдачу? Ти плачеш?

Б і л и й. Мої сльози — то знак моєї власної слабості. Але господь сильний.

Ч о р н и й. Міністер, якому не стало власного концепту, ховається за корону. Але се знак, що політика того мі-

ністра банкротує. Корона звичайно проганяє таких міністрів.

Б і л и й. Господь волен зробити зі мною, що хоче, бо я в сьому ділі робив, що міг.

Ч о р н и й. Чи там у вас не було кого розумнішого, щоб господь послав його на се діло?

Б і л и й. В сьому питанню чую твої гордощі. Уважаєш, що ти сам дуже премудро заходився в сьому ділі.

Ч о р н и й. Признання з твоїх уст дуже мене радує, і навіть, знаєш, почуваю якесь чортівське милосердя над тобою. Так рідко мені трапляється бачити вашого брата заплаканим. Що мені даси, коли я попробую відвернути сього гуцула від його наміру?

Б і л и й. Чортівське милосердя на нашім ринку не має ніякої ціни. Се фальшива монета, за яку не купиш нічого.

Ч о р н и й. А однако — давай поб'ємось о заклад, що я потрафлю відвернути його від сього убійства.

Б і л и й. Пощо мені битися з тобою о заклад? Чи думаєш, що я й сам не бачу тисячі способів, якими можна би зробити се?

Ч о р н и й. Ого! Тисячі! Ану, скажи хоч один!

Б і л и й. Нащо простішого? В сій хвилі розриваю клявзи на Шибенім, і, поки він дійде до броду, в Черемоші вода прибуде так, що йому ніяким світом не буде можливо перебрести, і Мошко може спати спокійно.

Ч о р н и й. Го-го, любчику! Говориш на вітер! А добре знаєш, що сього не можеш зробити. Сам бачиш, скілько тепер гуцулів ходить по Черемоші з остями за рибою. Прорветься в тій хвилі клявза, то, певно, з десяток людей пожило би смерті. Як на твою економію, то се була би дуже глупа заміна: десять гуцулів за одного Мошка. Такі концепти лиши вже мені.

Б і л и й. Стежкою з полонини іде саме Микола Мартюк, Юрів кум і приятель. А що, як я зупиню Юру ось тут на кілька мінут, дам їм зустрінутися обом, а тоді, певна річ, Микола не покинеться Юри і Юра при свідку не буде міг зробити свойого діла.

Ч о р н и й. Ану, попробуй. Але вибачай, коли я також натисну одну свою пружинку.

Гущавина корчів, якими йшла стежка, скінчилася. Юра вийшов на невеличку сіножать, обгороджену воринням. Він почував якесь ослаблення від довгого і швидкого

ходу, хотів присісти на камені, спочити хвилину. Але, зирнувши на воринні, пізнав свою власну сіножать, яку він іще торік косив і яку тепер скосили Мошкові наймити. Онде серед огорожі стояв високий стіжок пахучої трави, тільки що вчора накиданий і довершений. На вершку острівки ще висіла зелена віха з вільхового пруття; на воринні де-де видно було ще клаптики сіна, що позачіплялися при киданні стіжка. Юра аж зубами заскреготав, побачивши се.

— Моє добро! Моя кровавиця! І вже нетрудний засів, і вже панує, розкошує! І сміється з дурного гуцула, що так легко дав себе одурити. Гей, мой! Не смійся! Ще не знати, чиє завтра. Ще твій сміх може дуже гірко скінчитися. Ще в Юри рука дужа, а в руці сокира. Гей, мой-мой-мой! Не побоявся ти бога скривдити мене, то вже й я не побоюся віддати тобі за своє. Та й не лише за своє — за всіх людей, за всю громаду!

І Юра, натискаючи крисаню на чоло, прискореним ходом, майже бігцем, погнав далі.

Ч о р н и й. Ну, стежку з полонинами щасливо минули. Тепер хоч би Юра сів спочивати, то вже з Миколою не зустрінеться, бо Миколі дорога відси на кладку, а не на Мошків брід. Вишукуй, небоже, зі своєї тисячі способів якийсь інший, розумніший.

Б і л и й. Я вже вишукав.

Ч о р н и й. Ого! Так живо! Ну, а можна знати, який він?

Б і л и й. Знатимеш на місці. А тепер поміркуймо лише, яке значіння може мати те, коли би Юра дійсно вбив Мошка.

Ч о р н и й. Га-га-га! Пускаєшся на філософію! Значить, з твоїм третім способом дуже крухо.

Б і л и й. Я поклав його богу на коліна. А поки що мені здається, що на сьому вбійстві ти зробиш далеко гірший інтерес, ніж я.

Ч о р н и й. Ге-ге! Не вдалася штука! Хочеш збридити мені мій інтерес. Але на таку полову мене не зловиш.

Б і л и й. А все-таки подумай! Адже в отруюванню своїх годованців Мошко не винуватий.

Ч о р н и й. Говори-плети! Не винуватий кримінально. Але своєю горівкою з недогоном хіба він справді не отруює їх?

Б і л и й. Він тепер, коли всі в коршмі полягали спати, сидить і читає біблію і молиться.

Ч о р н и й. Ти сам дуже добре знаєш вартість його молитви і його побожності. Ти напустив на нього страх смерті. При загальнім обрахунку се йому потрутиться, а в результаті лишиться зеро.

Б і л и й. Глянь, у його душі виринають добрі наміри.

Ч о р н и й. Як у літню спеку клубляться білі хмарки над Чорногорою. Дощу з них не буде.

Б і л и й. А Юра — по доконанім убійстві минеться його завзяття, пропаде його злість, він покається.

Ч о р н и й. Так-так! І висповідається, і розгрішення одержить, і запричащається, а потім його, святого та праведного, повісять. Знаю-знаю. А все-таки результат буде дві смерті — і дві душі.

Тим часом Юра йшов, поспішаючи. На небі Віз почав уже хилитися до заходу. Наближалася північ. Стежка відбігла досить далеко від Черемошу, який глухо стогнав за корчами під своєю джергою з сивої мряки. Ліворуч Юри стояла чорною стіною височезна стрімка гора, покрита смерековим лісом. Здалека з супротивного боку знов заскиглила трембіта; Юрі здавалося, що незримий далекий трембітар подає йому просто до вуха вістку про чиюсь смерть. Села, відділеного від Юри Черемошем, відси зовсім не було видно. Та ось стежка повернула вбік, перебігла ще дві-три сіножаті, перескочила два-три перелази і урвалася на зарінку перед самим Мошковим бродом. Черемош тут розіллявся широко. Ліворуч було плесо гладке, мов дзеркало, та дедалі воно, ширшаючи, морщилося, рябіло дрібнесенькими хвильками, мерехтіло, мов пересипаючися срібним пісочком, і шуміло якось глухо, втомлено, немов ріка, зітхаючи, спочивала по шаленім розгоні попередніх бистрин та клекотів. Тільки декуди на рябому тлі того броду видно було рівномірні ряди більших і жвавіших хвиль, що маршірували одна за одною, мов довгі ряди гуцулів, утомлених довгою дорогою. Се були ті місця, куди йшла глибша течія води і де ріка навіть у найбільшу посуху сягала дорослому гуцулові до колін.

Юра зирнув на брід. Тисячі разів на своїм віці він переходив сюди, нічого не думаючи, не вагаючись і не жахаючись. А тепер жахнувся. Брід видався йому широким-широким, удвоє, вдесятеро ширшим супроти звичайного. Мошків шинок, що стояв зараз за бродом край дороги на підвищенім горбику і глипав на нього своїм одиноким, підсліпувато освітленим віконцем, видався Юрі далеким-

далеким. Перехід через Черемош — се ж для нього перехід із одного життя, з того, в якім він зріс і постарівся, в якесь інше, невідоме, далеке і страшне. Що то жде його там? Кого він там зустріне? З ким доведеться йому жити, де і як умирати? В якій землі зложить він свої старі кості? Хто оплаче, а хто прокляне його смерть? Юрі мимоволі закрутилися сльози в очах, але він обтер їх кулаком і сів на великім гладкім камені серед зарінка та почав розмотувати на ногах волоки, щоб роззутися з постолів.

«Та що мені з того, як умирати та де спочивати? — думав він.— Хіба не все одно? Віку мойого й так небагато, а тілу однаково гнити чи отут на цвинтарі, чи там де-будь на тюремнім «гофі»[1]. Он Юра Драгарюк не то був, що я, багатир був, та й молодий, та й дужий, та й що? Не завагував положити свою голову, аби помститися на своїм ворозі. А тепер про нього й пісню співають...»

І, розмотуючи волоки, він півголосно, на монотонну нуту почав муркотіти собі під вус:

Ой зазулька прилетіла та й єла кувати;
Збирається тяжка ровта[2], щось іде шукати,
Кували ми дві зазулі, дві разом завили;
А як вийшли до Бордючки, так Николу ймили.
Але в моїм огороді та явір зібгався;
Ой ймили Николика, Юрина сховався.
А зазулька прилетіла, зачала кувати;
Але дали від Бордючки до Юрини знати.
Убита ми доріженька в городі на просо;
Ой прибігла та Бордючка до Юрини босо.
Як ся село називає: «Жаб'є чи Ворохта?
«А ти, Юро, ісховайся, бо йде тяжка ровта!»

Юра урвав пісню і сплюнув. «Ну, завтра тут у селі буде також щось подібне. Набіжать жандарі з Жаб'я, зіб'ють ровту коло Мошкового шинку, будуть кричати, радити, висилати людей на ріжні дороги, але я вже буду далеко. Я вже буду доходити до Кссова — ба ні, не доходячи до Косова, зараз на Монастирськім перебреду Рибницю, та й півпереки, горі горою, та на пистинський гостинець, а там я пан! Там я безпечний. Ніхто мене не бачив у селі,

---

[1] Тіла повішених закопують під шибеницею на тюремнім подвір'ї.

[2] Ровта — мабуть, з німецького die Rotten — купа народу, що йде в погоню за злочинцями.

ніхто й не погадає на мене. Нехай собі ровти ходять та шукають! Нехай жандарі та пани перепитують по селі, чи не мав Мошко яких ворогів! Чи мало він їх мав? Кождий його годованець був його ворог, не лиш я один! А міг і хтось чужий, переходячи вночі коло шинку, забити жида для рабунку, а потім сполошитися та втекти! Мені байдуже. Нехай собі ламають голови, як знають!»

Нечутний для нього регіт його чорного товариша залунав над його головою. Юрі від того демонського реготу лиш мороз пішов поза плечима. Він підкотив штани вище колін, забрав постоли з онучами й волоками, зв'язав їх разом і прив'язав до лівої руки вище ліктя, взяв на локоть правої руки сокиру, в долоню палицю, якою мацав перед своїми ногами воду й каміння на дні, і, сплюнувши ще раз, ввійшов у ріку.

Вода була бистра й дуже холодна. Юрові ноги, зігріті довгим ходом у шкіряних постолах та грубих суконних онучах, сильно почули той холод, немовби нараз були обуті в ледові черевики. Особливо верхня верства річної течії видалась Юрі дуже студеною і відразу обхопила його ноги в тім місці, де були перев'язані волоки, різала там, мов острими бритвами, стискала обі ноги немилосердно, мов тісно закручені залізні кайдани.

— Цураха на тебе, іршена![1] — буркотів Юра.— Отосми студена!

І звільна, обережно переступаючи з ноги на ногу, він почав брести ріку. Перед його очима щез другий берег Черемошу в сивій мряці, а дрібні, мов із темно-зеленого скла вилиті, хвилі мерехтіли звільна, далі швидше, швидше, ширше, ширше, десь у безмежну далечінь. Здавалося, що той Черемош розливається чимраз більше, що гори розсуваються перед ним, ліси та чагарники біжать, мов отари чорних овець, спуджені вовком, а за ним жене рівне, зелено-скляне, злегка кучеряве плесо отих хвиль, і воркоче, і шумить, і стогне глухо... А серед того плеса не пеньок котиться, не дрібна комашка борикається, але він сам, Юра Шикманюк, похилений на свою паличку, важко підіймаючи заморожені ноги, бреде, бреде, визирає берега і не може знайти його.

А оба незримі товариші не покидали його ані на хвилю.

---

[1] І р ш е н и й — хрещений; сей епітет надають гуцули залюбки не лише людям, але також своїм коням та воді.

Крізь шум Черемошу знов залунали їх голоси, нечутні для Юри.

Ч о р н и й. Сказавши по правді, я й зовсім не знаю, чого б тобі так убиватися за тим жидом і за тим гуцулом. Згине жид, то й так не твоя страта, а пропаде гуцул, то чи він же один? Сам бачиш, скільки їх пропадає день у день.

Б і л и й. Справді бачу.

Ч о р н и й. Та й то ще з гуцулом твоя справа не зараз програна. Його зловлять на гарячім учинку; він не буде мати нагоди ані можности вибріхуватися, признається до всього, покається, а як при тім вийдуть наверх Мошкові нечисті справи, то ану ж його й не засудять на смерть?

Б і л и й. І не засудять.

Ч о р н и й. І він у в'язниці житиме іншим життям. Почуття сповненого злочину струсить його душу, отворить йому очі на те, що треба чоловікові чинити, як терпіти горе, як любити інших... тьфу!

Б і л и й. Се справді так буде.

Ч о р н и й. А Мошкова смерть — се властиво чиста страта для мене. Що мені з його душі? З його одинокої душі! Він цінний для мене не як індивід, а як чинник розкладу й зопсуття на ціле село, на все около.

Б і л и й. Зовсім вірно міркуєш.

Ч о р н и й. Значить, його смерть — навіть потрійна страта для мене.

Б і л и й. Ов, аж потрійна!

Ч о р н и й. Авжеж. Ось поміркуй! Умираючи тепер, він не буде міг робити свойого ремесла завтра, позавтрі і далі-далі, рік за роком. Значить, міра його індивідуальних злочинів буде тепер менша, ніж би була завтра, позавтрі, за рік чи за десять літ.

Б і л и й. Певнісінько.

Ч о р н и й. Далі. Коли він згасне зараз, то й міра зла та зопсуття, причиненого ним усьому околу, буде менша.

Б і л и й. Очевидячки.

Ч о р н и й. А нарешті, коли він упаде жертвою вбійства, згине з руки месника-гуцула, то подумай лише, який острах піде по інших, подібних до нього!

Б і л и й. І справді. Не вадило б навіть тобі подумати про се.

Ч о р н и й. Га! Ти кепкуєш собі з мене.

Б і л и й. Не кепкую, лише вповні згоджуюся з тобою.

Ч о р н и й. Згоджуєшся! Так що се, я твій дурень, щоб

ти згоджувався зо мною? Коли-бо я з тобою не згоджуюся!

Б і л и й. Я й не прошу тебе згоджуватися. Але те, що ти отсе виложив мені, зовсім вірне, і я пристаю на те.

Ч о р н и й. Але я не пристаю! Я не хочу сього вбійства! Я кепсько обчислив свої користі. Я не допущу до сього.

Б і л и й. Воля твоя. Знаєш, що я боротися з тобою за підпахи не буду.

Ч о р н и й. А може й хотів би, та знаєш, що не переборешь.

Б і л и й. А ти ось пробуй перебороти Юрову постанову.

Ч о р н и й. Думаєш, що не переборю? Ось підожди лише! Я тобі покажу, що я ліпше знаю гуцульську вдачу, ніж ти!

І він, мов різкий вітер, пошумів понад рікою вгору, против її течії.

А Юра помалу, обережно брів по воді. Мусив іти помалу, бо був саме в найглибшій течії, де вода сягала вище колін і де, схибивши кілька кроків униз за струєю, можна було попасти в глибшу воду, в бистрину таку, що сягає по пояс і в якій і наймічніший чоловік не вдержиться на ногах. А тоді прощайся з життям! Ухопить вода, понесе просто на кашйцю, на величезне остре каміння, що інженери динамітом розсаджували, а далі на ревучий гоц,— навіть кістки цілої в чоловіці не лишиться після такої мандрівки. Обережно, Юро, на броді! Обережно! Смотри добре палицею воду й дно! Держи стежку просто, як до шнуру! Черемош — не брат, жартувати не любить!

А тут усе йому та Драгарюкова співанка по голові вертиться, довкола вуха бринить, мов комар. Ось Драгарюк ховається по доконанім убійстві.

Але кует ми зазуля з верби вище плоту;
Але сховався Юрина вечер у суботу.
Ой він добре сокотився, аби не спіймали,
Аби його не в'язали, здоровля не псували.
Ой виросли на горбочку дві березки білі;
Ой той Юра сокотився чотири неділі,
Сокотився й п'ятий тиждень аж у полонині,
А на шестім сам ставився Юра в Коломиї.

«І я так зроблю! — міркує собі Юра.— Коли на мене впаде пізнака, то що ж? Не буду таїтися та відпиратися.

Що зробив, те й відпокутую. Вже як на те йду, то треба на всякий конець гадку мати».

Він перебрів уже глибоку течію і вийшов на трохи мілкішу воду. Дрібнесенькі хвильки журчали йому коло ніг. Холоду вже не було чути так докучливо; ноги, здавна привичні до Черемошевої води, отерпли. Від вітрового подуву розвіялась сива мла над водою; другий берег Черемошу показався вже ось-ось недалеко, білявою каменястою пасмугою, а посеред неї, мов підсліпувате око, миготіло одиноке освітлене вікно — те вікно, за яким — Юра знав се напевно — сидів тепер над своїм жидівським молитовником Мошко, відмолюючи опівночі гріхи, яких наробив за день.

Нараз плюснуло щось у Черемоші, якраз перед Юрою. Сильно плюснуло. Потім закрутилося по воді широким колесом. Потім ударило Юру по ногах чимось не дуже твердим, тупим, гладким та слизьким. Потім посунулося попри його голі ноги широкою, гладкою й слизькою площею, викрутилося ще раз колесом у воді і посунулося вдруге попри Юрові ноги.

— Ай, госпідку! — скрикнув Юра.— А се що таке?

Та в тій же хвилі він догадався. Юра, як і кождий гуцул, був завзятий риболов і відразу пізнав, що при його ногах в'ється велика риба.

— Мой-мой-мой! Се, певно, головатиця![1] — буркнув він і, не надумуючись довго, присів напочіпки, доторкаючись полами сіряка до поверхні води, і талапнув обома руками наосліп у воду. Головатиця крутилася на однім місці, мов приголомшена або затруєна. Юра лапав сюди й туди руками, замочив їх аж по лікті, але йому було байдуже. Він увесь тремтів — та вже не з холоду, не з ожиданки того страшного, що мало статися там, на другім боці ріки,— тремтів лиш одним сліпим бажанням — спіймати рибу, що так несподівано та дивно наскочила йому під ноги.

— Бідничка! Бідничка! — приговорював він до риби, мов до заблуканої овечки, що, тікаючи від ведмедя, забилася в густе терня та гложжя.— А що ж тобі сталося,

---

[1] Головатиця — найбільша і найціннша риба, що водиться в Черемоші. Вона належить до породи лососів (Salmo Hucho), доходить звиш до 1 метра довжини і визначається тим, що з усіх галицьких гірських рік живе лише в Черемоші. Крім Черемошу, вона живе ще в гірських ріках Штирії, Тіролю та Хорватії, що з Альп ідуть до Дунаю.

що ти так дурієш? Певно, хтось штиркнув тебе вістю, та не зумів придержати, і ти вирвалася від нього, а тепер дурієш з болю? Ну-ну-ну, чекай, чекай!

Головатиця не переставала кидати собою та крутитися при Юрових ногах, поки Юрі нарешті-таки не вдалось налапати рукою на дерев'яний держак ості, що обома залізними зубами була вбита в хребет головатиці. Юра був старий практик і вірно догадався, що якийсь недосвідний рибак мусив зранити сю рибу, та не зумів удержати її. Може, не встиг добре притиснути її вістю до дна, а може, не надіявся такої штуки. Головатиця, зранена, тріпнулася напруго, зламала держак ості і погнала з водою, та тепер з болю не могла витримати в глибокому плесі і викарбулялася на брід. Налапавши рукою зламане держалко ості, Юра вправним рухом обернув рибу головою від себе і притис її щосили до дна. Головатиця замахала хвостом, широким, як добрий праник, але вирватись уже не могла.

— Ну-ну-ну, бідничка! — приговорював лагідно Юра.— Ну-ну-ну, не штрикай[1], бог би тебе мав! Ади, де тебе дзябнув! — мовив він, водячи другою рукою по хребті головатиці.— Аж у нижній половині! Тому-то ти й вирвалася. Ну, але у мене не вирвешся! Агов! Та чекай же! Де твоя голова? Ага, гезде, гездечки! Та бог би тебе мав, нівроку з тебе! Виросла ти собі нічого! Мало не на п'ядь завгрубшки. Ади, ади, ади! Де лише твої зіви? Ага, гезде, гезде, гезде! Так, небого! Тепер ходи з нами!

Юра порався коло риби звільна, обережно, вміло. Він бачив, що вість, якою була скалічена головатиця, замала і заслаба на таку велику штуку і за сам обломок тої ості він не здужає підняти її з води. Тим-то він, натиснувши її одною рукою до дна вістю, другою обняв її хребет там, де він доходив до голови, і, застромивши з одного боку великий, а з другого вказівний палець рибі в зіви, здушив її за горло і тільки так обома руками по якімось часі попробував витягти її з води. Риба була велика, майже на метр довга; Юра ще ніколи в своїм житті не спіймав такої головатиці. Хоч і як ослаблена раною від ості та душенням, вона все-таки ще била сильно хвостом і оббризкала Юру водою від ніг до голови. Але Юра не зважав на се. Закусивши губи та зажмурюючи очі під водяними бризками, він щосили стискав рибі горло одною

[1] Штрикати — в гуцульськім говорі — скакати.

рукою, а другою, держачи обломок ості, притиснув головатицю до своїх грудей. Три рази він мусив підсувати її вище, щоб вона своїм хвостом не досягала води та не бризкала його. Держачи отак головатицю майже в обіймах, мов дитину, що своїм роззявленим зубатим ротом доторкалася його бороди, Юра, не питаючи напряму, широкими кроками чалапкаючи в воді, подався до берега. Правда, тут він уже був на мілизні, та й берег був недалеко. Але йому було боязко лиш одного: ану ж поховзнеться, впаде і пустить рибу! Або ану ж риба і так як-будь вирветься, витріпнеться з його рук! І він поспішав до берега, біжучи тим швидше, чим мілкішу воду чув під ногами.

Тільки вийшовши на сухий зарінок і відбігши ще кільканадцять кроків від краю води, він зупинився. Був мокрий, задиханий. У його руках ще кидалася риба, яку він тепер спокійно кинув на мураву перед собою. Аж тепер почав придивлятись їй, наскільки се було можливе в темряві зоряної, безхмарної ночі. Бачив лише, що риба була велика, така велика, якої він іще ніколи не спіймав і навіть не бачив. Хіба чував від батьків, що колись були в Черемоші такі головатиці, що як рослий гуцул візьме її обіруч за зіви і підійме її голову рівно зі своєю головою, то її хвіст досягає до землі. Але відколи прийшли прусаки і почали з гір пускати дику плавачку та потому клявзи, відтоді в Черемоші головатиць мало, та й то малих; на три, на чотири п'яді — то вже геть велика рахується. А отака, як ся, то хіба де раз на кілька літ чутка піде, що сей або той рибак убив, та й то часто прибріхують! Юра майже очам своїм не вірив. Він придивлявся дивовижній рибі, перевертав її з боку на бік, любувався її рухами та підскоками, зовсім не думаючи про те, що живина мучиться, конає в болю, душиться, винята з її природного живла. Предковіцьке почуття ловецького задоволення опанувало тепер його душу вповні.

Та за кілька хвиль у ній заворушилися інші ряди думок.

— Адже ся риба варта щонайменше п'ятку![1] — буркнув він.— Е, що п'ятку! Ну-ко, піди хто та злови таку головатицю! Адже іншим часом і десятку дай, то не дістанеш. Ніяк не дістанеш!

---

[1] П'ятка — 5 гульденів; десятка — 10 гульденів.

І він узяв рибу на руки, як дитину, і поколисав її, бажаючи зміркувати її вагу.

— За доброго підсвинка важить! Е, що, за річного, годованого! То собі рибка! От би Гарасим Попівчуків поцмокав, якби побачив! І хто знає, чи не його то здобич? Там із гори видно було якихось з лучиною — певно, він іще з яким до спілки вибралися та й на таку головатицю наскочили, а тепер стоять на березі, та чухаються в потилиці, та охкають, що таке диво випустили! А ба! Так, видно, судилося! Не їх мала бути риба, лише моя. Недаром кажуть: не того риба, хто дзьобне, а того, у кого вона в дзьобні[1].

Тільки тепер мигнуло в голові Юри нове питання: що властиво робити йому з сею рибою? Адже ж не для себе він уловив її, не на те, щоб її з'їв він сам, і Василь, і його жінка, й діти. Про се Юра ані не думав. Очевидно, треба продати її. Але кому? Занести завтра до Жаб'я? Ге-ге! Нехай би но здибали його жандарі та побачили рибу, та ще й скалічену вістю! Мався би він пишно! І рибу би взяли, ще й його би на пару діб до арешту запакували! А може, понести до панотця? І се не погано. Але панотець — ми вже знаємо, який він. Скаже: «Добре, занеси там до кухні, ми вже порахуємося». І що буде? Рибу з'їсть, а потому колись, як йому схочеться, дасть дурному гуцулові банку-дві, а найбільше три. «Ні, панотчику! Моєї головатиці ви не побачите на очі! До Мошка занесу!»

І тут нараз урвалося пасмо його думок. Він став, мов остовпілий. Коли його думка ненароком наскочила на Мошка, йому нараз пригадалося все-все, що було так недавно, а тепер, аж до отсеї хвилі, раптом немов зовсім щезло, розплилося. Адже він ішов до нього? Господи! Адже він ішов з певним, непохитним наміром! Де той намір? Що з ним сталося? Юра мацнув себе лівою рукою по мокрій правій, по тім місці, де у нього недавно була сокира — ого! Сокири не було ані сліду! Юра аж руками об поли вдарився. «Ах, сокира там, у ріці! Впала тоді, коли я ловив головатицю. Гов, треба піти та пошукати її».

Він поступив кілька кроків до Черемошу і зупинився. Сива мряка з-над водяного дзеркала щезла вже зовсім. Небо затемнілося, покрилося хмарою. Під її темною паломою Черемош виглядав чорний, мов грізне, розбулькотане смоляне озеро. Не видно було ні броду, ні кашиці, ні за-

[1] Дзьобня — гуцульська перетикана торба.

кругу, лише широку, чорну пасмугу, з якої йшов глухий клекіт. Шукати броду, а на броді сокири в такій темряві не було що й думати. Юра затремтів, зупинився і пробував свердлувати очима темне озеро, та надарма.

І знов нова думка шибнула йому в голові. Пощо йому тепер сокири? Аби йти до шинку і зарубати Мошка? А хто ж тоді купить у мене головатицю і заплатить за неї десятку? О, так, Мошко певно заплатить. Він має способи, має знайомих панів, що від них дістане ще більше. Йому жандарі нічого не скажуть. Гайда до Мошка!

І Юра вернув назад, на те місце, де, все ще підкидаючись, на муравнику лежала головатиця. Він намацав її, вирвав із її хребта вість і, відломивши держалко, сховав залізні зубці в свою дзьобню, а потім, знявши з себе сардак і обвинувши ним рибу, подався до шинку.

III

Ай-ай-ай! Тото клопотів зійшлось сього вечора на Мошкову голову! Вчора, вернувши з Косова, де виграв свою справу з Юрою, застав першу новину, що його годованець Пилип'юк умер. Се би ще байка, але Пилип'юкові «роди», сердиті на Мошка за те, що мав забрати Пилип'юкове поле й полонину, по всім селі трубили, мов у дзвони дзвонили, що Пилип'юк умер не своєю смертю, що Мошко отруїв його. Вже побігли гінці з тим доносом до Жаб'я й до Косова, вже з Жаб'я були коло трупа жандарі, розпитували та розвідували по селі та веліли не ховати покійника, дожидати судово-лікарської комісії. Мошко зі свойого обов'язку кинувся було до хати, де лежав мрець, хотів робити порядки, що слід для похорону, але де тобі! Прогнали його, ще добре, що не побили. Даремно він клявся та присягався, що в отруєнні Пилип'юка чує себе невинуватим, що зовсім спокійно жде комісії, не боїться слідства... Його запевнення приймали наругою, криками та прокляттями. Мошко пішов до священика, згодив у нього похорон, просив поховати покійника з найбільшою парадою і заплатив, що слід. Додав іще п'ятку на поминки та сорокоусти і просив священика, аби своїм словом успокоював нарід: нехай не вірять пустим байкам про отруєння Пилип'юка, нехай спокійно ждуть комісії, яка викаже найліпше Мошкову невинність.

Своєю дорогою, думка про комісію зовсім не потішала Мошка. Певна річ, виразної, явної отрути Пилип'юкові

він не давав і щодо сього був безпечний. Але горілка, якою щедро угощав свойого годованця — по думці зробленого з ним контракту,— була трошечки підправлена... трошечки, а чим, се вже його шинкарський секрет. Щоб комісія, щоб старий жаб'ївський доктор наскочив на слід того секрету і щоб навіть той секрет був безпосередньою причиною смерті старого Пилип'юка, се видавалось йому неправдоподібним. А все-таки хто знає? При тім його лякала інша річ, далеко страшніша. Ану ж хтось із Пилип'юкових свояків, що за життя старого не дбали за нього, а тепер так побиваються його смертю,— ану ж хтось із них навмисно задав йому отрути, щоб увалити Мошка в біду! Самі отруїли його і самі наробили репету. Хто розголосив, той розпоросив! Мошка проймав циганський піт при такій думці. Адже, не дай, боже, якби се оказалося правдою, то його положення може бути страшенне. Він один заходився з Пилип'юком, годував і поїв його, він один мав інтерес у його смерті, він запевняв прилюдно, що Пилип'юк не отруєний, а тепер на тобі! Нема й балакання, що його зараз арештують. І се ще буде найліпше, бо якби його не арештували, то Пилип'юкові свояки самі уб'ють його, коли не вдень, під час похорону, то зараз першої ночі. А потім слідство, шукання, допити — і в'язниця, в'язниця, в'язниця! А що таке слідство в гуцульських горах против жида, на якого кождий має щось на пеньку, де з тисячі суперечних та недокладних зізнань і сам чорт не добуде правди і де на кожду сплетню, на кожду нісенітницю можна знайти десять свідків, у яких при добрім заході вмовиш, що захочеш, і які потім готові заприсягти, що все се бачили на власні очі,— ой, Мошко знав се дуже добре! Адже й сам він не раз мочав пальці в таких справах, помагав заплутувати найпростіші справи, щоб і чорт у них не знайшов ладу, працював щиро над тим, щоб цісарське правосуддя зводити на манівці. А що, як тепер йому доведеться спійматись у ті самі сильця! Пилип'юкові свояки багаті, не пожалують кошту та й заходу, щоб обмотати, обчорнити, обвинуватити його. Певна річ, і він не одинокий на світі, і за ним, на його користь піде в рух машина — велика, довгорука машина жидівського кагалу. Що-як-що, а вже пропасти йому не дадуть. Про те щоб він міг бути засуджений, нема чого й думати. В крайнім разі, коли б усе складалося на його некористь, в остатній хвилі всі акти пропадуть із канцелярії, як се

вже не раз бувало в подібних випадках, а тоді, по довгих місяцях, розпочинай усе слідство наново! Ну, так, але до того часу ти, Мошку, сиди в криміналі! Ай-ай-ай! Скільки біди, скільки клопоту! Чи не ліпше зібратися зараз та тікати? За одну ніч можна перехопитися через Чорногору — Мошко знає полонинські стежки — і бути на Угорщині. А там безпечно можна переждати часи першого заколоту. А там проясниться, видно буде, чи можна вернути спокійно, чи, може, й зовсім перенестися туди, шукати за горами нового осідку, нового поля діяльності.

Але ні, Мошко відкинув сю думку. Хто ще знає, чи є чого полошитися? Побачимо, що скаже комісія. Його втека була би найліпшим доказом на користь його ворогів. Утік — значить, почувався до вини. Се значило би для нього повну руїну. Стратити все, що здобув досі тяжкими заходами, довголітнім паньканням з отсими дикими гуцулами. Лишити жінку, дітей серед сеї тічні! Ні, наразі нема ще потреби. Якби справді грозило щось гірше, то у всякім разі буде ще час. Адже зараз на місці не арештують його, а хоч арештують, то й то ще не амінь, ще й тоді можна буде знайти способи до втеки.

Весь день Мошко бігав по селу, порозумівався із іншими жидами, яких у селі жило щось сорок родин, нараджувався та розсилав післанців то до Жаб'я, то до Косова, до Кут, до Коломиї. Справу обговорено на жидівській нараді основно, з усіх боків, на всякі кінці, і зараз же молодше жидівське покоління, особливо жонота, пішло шниряти по селу, тягти за язики баб, жінок, дітвору, виловлювати та доносити старшому кагалові всякі погрози, догади, надії, свідоцтва та будущі зізнання гоїв. У селі клекотіло; готовилася війна, а нехибним її знаком було те, що всі жиди нараз зробилися незвичайно чемні, приємні, людяні та братерські супроти гуцулів. А над усім тим клекотом, що йшов унизу, на вузькій Черемошевій долині, час від часу пролітав меланхолійний стогін трембіти, якою по черзі трембітали легені на пригорі коло одинокої хати, де лежало мертве тіло покійного Пилип'юка.

А вечором Мошкові новий клопіт! Із Косова над'їхав судовий ад'юнкт. Він мав якесь приватне діло до Жаб'я, та в остатній хвилі перед від'їздом пан радник, начальник косівського суду, одержавши донесення про наглу смерть Пилип'юка, поручив йому взяти з Жаб'я лікаря і перевести обдукцію померщого. Пан ад'юнкт поспішав на ніч

до Жаб'я, та нещастя хотіло, що якраз проти Мошкового шинку колесо в його возі зламалося, і то так, що сільські майстри не могли направити його до ночі. Пан ад'юнкт рад-не-рад лишився у Мошка на ніч, а візника вислав верхи до Жаб'я, щоб зараз дав знати лікареві, аби сей завтра вранці приїхав сюди для переведення обдукції. З інструкції пана радника знав пан ад'юнкт, що заходить підозріння в отруєнні Пилип'юка і що підозріння паде на одного жида, але на котрого жида, сього пан радник у поспіху не сказав. І от пан ад'юнкт із чистим сумлінням заночував у Мошка, а привчений своєю практикою, вважав найвідповіднішим у розмові зі своїм господарем і з гуцулами зовсім не згадувати про се, що має поручення перевести обдукцію мертвого тіла. Правда, він завважав заклопотане лице Мошкове і навіть знаки безсумнівного остраху його й усеї його сім'ї при його вступленні в шинок, але удавав, що не бачить нічого, і силкувався бути веселим, жартувати та дрочитися з жидами.

— Ну, Мошку, я до вас на ніч! — мовив він, скидаючи з себе запорошений дорожній плащ.— Маєте що на вечерю, бо я голоден?

— Ох, що пан сендзя будуть вечеряти? У мене всего єсть.

— Я не хочу всего, Мошку. Мені лише пару пстружків свіженьких по-жидівськи звари.

— Пстружків! — меланхолійно осміхаючися, мовив Мошко.— Ох, де ж я пану сендзі візьму пстружків? Я ще сам сего року хіба стілько бачив пструга, що раз навесні в Жаб'ю.

— Як то! — з комічним пересердям крикнув пан суддія.— Над Черемошем сидиш і пстругів не маєш? Тьфу! Та ні, се не може бути! Я мушу сьогодні на вечерю мати пструги! Роби, що хочеш, а пструги мусять бути!

— Дай боже, щоб були! — мовив Мошко, й собі ж силуючися на жартливий тон.— Але у мене слаба надія. Нема пстругів у нашім Черемоші. Вибили кльоци, а що було решта, то вилапали гуцули.

— А що ж ти за жид, щоб від гуцула не дістав усього? Зараз вишли рибаків, нехай ідуть на ріку. Ніч погідна, може, зловлять. І знаєш що, Мошку? Я обіцяв пану радникові привезти йому головатицю. Накажи їм, аби мені конче, але то конче, зловили головатицю. Розумієш?

— Розуміти я розумію, але...

— Нічого але! Ніякого але я не чую й не слухаю! Так мусить бути, та й по всьому! А тепер давай горівки та й що маєш закусити, бо я голоден, як вовк. І зараз мені ванькир випорожни і постели, а чисто! Без мух, без блощиць, без стоніг, без мурашок, без вужів і іншого вашого дробу, розумієш? Бо я змучений до смерті, спати хочу! І жадної мені мови, ані розмови, ані балаки ні-ні-ні! Розумієш? Отже linksum! Marsch![1].

Мошко знав добре пана судію, знав його жарти і його в основі добре серце, але пан суддія в своїй добродушності не знав Мошка, не знав особливо того, яким важким камінням на Мошкову душу падали його жарти. Іншим разом він жарт відбив би жартом, на запитання, де ж ті пструги і та головатиця, відповів би, що рибаки всю ніч ходили і нічого не зловили. Але сьогодні? Легко було пану судії говорити: посилайте рибаків! Та чи такий тепер настрій у селі, щоб який-небудь гуцул пальцем рушив, аби допомогти Мошкові, сповнити його просьбу? А з другого боку, Мошко, хоч не чув нічого і не допитувався про ціль прибуття пана судді, але знав, серцем і перепудженими нервами відчував, що він прибув для сеї справи, держить у своїх руках його долю, і рад би був усею душею зробити для нього все можливе, заспокоїти всі його бажання, задоволити всі його забаги. Він знав, що все се може йому дуже придатися, може заважити на вазі його цілого життя, і йому страх не хотілося обертати дійсно в жарт жартливі накази пана ад'юнкта. Він метнувся робити, що можна, вислав одного наймита в село до рибака Попівчука, обіцюючи йому п'ятку за десять пстружків і десятку за головатицю, але наймит швидко вернув з короткою відповіддю, що: «Попівчук грошей не хоче і на рибу сеї ночі не піде». Так і знав Мошко, що така буде відповідь. До інших рибаків не було що й ходити, се були або свояки, або приятелі Пилип'юків. Мошко попробував іще остатнього способу, післав обох своїх наймитів у ріку, і їм справді удалося зловити сачком пару кленьків. Урадувався Мошко рибками, мов не знати яким добром, велів жінці зварити їх і з тріумфальним видом подав їх на вечерю пану судії.

— Га-га-га! — реготався суддя, побачивши рибу і не дуже й розбираючи, що се не пстружки, а клені.— А видиш, Мошку, що як тебе притиснути, то ти таки до чогось

[1] Вліво зворот! Руш! *(нім.).— Ред.*

придалий. Недармо каже гуцул, що жид лише печений добрий. Нема пстругів та й нема, а як його приперти до стіни, то таки й пструги вродилися.

— Най пан сендзя їдять на здоровля! — радісно мовив Мошко.

— Ну, але тепер то я вже зовсім серйозно наказую, аби мені на завтра була головатиця. То є не мені, а для пана радника. Чуєш, Мошку?

Історію з паном радником пан ад'юнкт, розуміється, видумав. Ніякої інструкції про головатицю радник йому не давав. Але у пана радника була молода, гарна жінка, до якої пан ад'юнкт, старий кавалер, почував гаряче «поползновеніє» сердечне; а ся пані радникова не раз у розмовах жалувалася, що отсе вже третій рік живе в Гуцульщині і стільки наслухалася про ті головатиці, а ще й досі їй не траплялося навіть на очі бачити сеї риби, не то що мати її на свойому столі. Се згадав пан ад'юнкт іще сьогодні надвечір, коли, з'їхавши з Буківця[1], уперве почув шум Черемошу. «От би було гарно,— подумалось йому,— вертаючи завтра до Косова, привезти пані радниковій гарну головатицю в дарунку!» В його уяві малювався солодкий усміх, з яким пані радникова буде дякувати йому за пригістник, і задля того сподіваного усміху Мошкові прийшлося проводити безсонну ніч. Пан ад'юнкт, смакуючи рибки, прилагоджені Мошковою жінкою, чимраз більше запалювався думкою про головатицю.

— Слухай, Мошку! — говорив він, усміхаючись, але з безсумнівним притиском у голосі.— Не викручуйся мені, не говори нічого, не бреши та не тумани, бо головатиця мені мусить бути на завтра! Маєш цілу ніч часу. Про мене, хоч сам іди з жінкою й усіма бахурами в воду, а щоб мені завтра рано головатиця ось тут лежала, на столі! Та й то не мала, а порядна, хоч на три п'яді! А не буде, то нещастя твоє. Воліло би тебе не бути на світі!

І пан ад'юнкт моргнув на Мошка, немов натякаючи на щось таємне та страшне. Він то собі на жарт, се у нього був звичайний жест, яким він пуджав жидів, живучи в тій певності, що у кождого жида на сумлінні стільки гріхів та злочинів, що сам він уважає себе гідним шибениці і що, значить, торкни йому насліпо пальцем у сумління, дай йому

---

[1] Буковець — висока гора в с. Ясенові, через яку веде гірська дорога з Косова до Жаб'я.

одним жестом пізнати, що знаєш про нього щось негарне, а напевно збудиш у його сумлінні переполох та тривогу. Мошко знав сей жест, не раз приймав його за жарт, але сьогодні той жест заморозив його душу, кинув його в дрож і в гарячку. Тепер він не сумнівався, що «пан судія» приїхав у справі Пилип'юка, що знає про кинене на нього підозріння, що пструги й головатиця — се не прості собі пструги й головатиця, але перша, нібито невинна, форма хабара, що «пан судія» власне для того не згадує про ціль свойого прибуття, аби ніхто не міг йому закинути, що ночував у підозреного і вимагав від нього дарунків. З розпукою в серці Мошко почав тепер розуміти, що від тої головатиці залежить для нього дуже багато, залежить, може, все його добро, навіть життя. І тим страшніша була його розпука, коли холодний розум чимраз ясніше говорив йому, що роздобути головатицю сеї ночі без якогось надзвичайно щасливого випадку йому буде зовсім неможливо.

Він ще раз післав слугу в село, обіцюючи двадцять банок за головатицю, але його висміяли. Він післав жінку до інших жидів, щоб ті ужили своїх способів на гуцулів, щоб роздобути на завтра головатицю. Обіцяли, але надії великої не робили. Вода в Черемоші занадто велика, рибаки при такій воді рідко коли приносять головатицю. Надто жінка, вертаючи з села, принесла ще одну неприємну новину: Юра Шикманюк учора, програвши справу в Косові, не вернув із сином додому, але пішов до Коломиї; два гуцули, що вертали з заробітків, бачили його на горі за Косовим на пистинським шляху. Мошко зразу якось не звернув уваги на сю відомість.

— Нехай собі йде! — буркнув він, махнувши рукою.

Було вже пізно вночі. Суддя давно спав у ванькирі на жидівських перинах. Мошкова жінка з дітьми спали в кухні. Мошко, замкнувши шинок і погасивши світло, пішов до своєї кімнати, якої вікно виходило на подвір'я, далі на Черемош. Але йому не хотілося спати. Перелічивши зароблені сьогодні гроші, він якийсь час сидів у задумі. Що то воно буде завтра? І чим-то скінчиться ота історія з Пилип'юком? І чи роздобуде Дувид та Сруль головатицю для пана радника? І як буде держати себе війт у сій справі — чи потягне руку за Мошком, так, як у справі Юри Шикманюка, чи, може, за Пилип'юками? Адже се його свояки!

Але згадка про Юру Шикманюка надала Мошковим думкам відразу інший напрям. Учорашня побіда в суді тепер ані разу не тішила Мошка. Тьфу, паскудство! Щоб виграти сю паршиву справу, треба було аж двох фальшивих паперів: фальшивого рахунку видатків й фальшивої оцінки Юрового грунту. Треба було панькатися з війтом, підпоювати таксаторів. А яка з того користь? Ану ж Юра справді витягне справу до Коломиї, зведе на місце нову комісію, зажадає присяги? Присяги Мошко боявся, як огню, та й знав, що вона тут небагато б і помогла йому. Ні, з сього може вийти погана справа.

А найгірше те, що Юра тепер буде Мошковим ворогом. Як він дивився на Мошка, виходячи з суду! Адже його погляд різав Мошка без ножа! Чому він не вернув із сином додому? Чи справді так йому сквапно було до Коломиї? А коли сквапно, то чому відіслав сина додому, чому не їхали оба до Коломиї? Юра неписьменний, а Василь письменний, був у війську, знає в Коломиї, де, що й куди, знає ліпше й суд, і адвокатів. Ні, без нього Юра сам не вибрався до Коломиї! Не на те він лишився в Косові, а сина відіслав додому, щоб самому йти до Коломиї! Що жаб'ївські бачили його за Косовим на пистинськім шляху — хто знає, може, він навмисно вийшов туди і ждав, поки подибле кого знайомого, щоб у село пустити чутку, що він пішов до Коломиї? Юрові очі, запалені ненавистю і холодною, непохитною злобою, так і стояли в Мошковій уяві. Ой ні, се не Коломиєю, не процесом і не адвокатом пахне! Юра, видно, щось інше надумав! Юра не пішов до Коломиї! Він потайки, верхами та відлюдними стежками, вернув до села. Юра не дарує йому — не так хати й грунту, як радше своєї ганьби, що був жидівським годованцем, а потім і своє стратив, і годованства позбувся. Юра тепер Мошків ворог, буде чатувати на нього, певно, надумав помститися на нім — кроваво, дико, без застанови і без милосердя, як лише гуцул уміє мститися!

Якимось диким вихром закрутилися в Мошковій голові думки, образи, висновки, поки не дійшли до того кінця, до тої ясної, непохитної певності, що властиво тепер, може, в отсій хвилі, найбільша небезпека грозить Мошкові від Юри,— Мошкові й усій його родині. О, бо гуцул у таких хвилях помсти дикий, кровожадний, не знає розваги, ані милосердя. Сидячи на лаві конець стола, Мошко при сих думках мов зомлів, одубів, отетерів із наглого переляку.

Щось душило його за горло, тисло в грудях, висаджувало очі з голови, спирало дух. Коли б так у сій хвилі почувся був стук до вікна або до дверей, коли б двері були нараз відчинилися і в них показався Юра — Мошко, без сумніву, був би в тій хвилі вмер із самого страху.

Але довкола було тихо, спокійно. Черемош шумів глухо; з пригірка від Пилип'юкової хати ще раз застогнала трембіта і затихла. Мов хміль по тиці, так Мошкова душа по тій тиші п'ялася вгору, шукала собі в ній опори, скріплення. З тяжким зусиллям він підвів руку і обтер собі нею чоло — воно було покрите краплистим, холодним потом; потім він іще раз простягнув руку і присунув до себе грубу, в шкіру оправлену книгу — першу-ліпшу, що лежала скраю. Він розгорнув її — се була псалтиря, гебрейська, стара, з заялозеними, пожовклими картками, друкована грубим квадратовим друком. Майже не тямлячи, що й як робить, Мошко ще ближче присунув книгу до себе і обернув на неї свої безтямні очі. Зразу очі скакали по буквах, мов гуцульський віз по камінню, але звільна пароксизм переляку втишувався, квадратові букви почали немов оживлюватися, набирати виразу, в'язатися в слова й речення, і Мошко звільна, мов дитина, що вперве береться читати, або мов реконвалесцент, що вперве по тяжкій слабості береться ходити, почав складати слова в речення, речення перетворювати на образи і ссати, пити всею істотою зі святої книги при помочі тих речень і образів щось немов у спеку холодну, погожу воду.

«Боже, боже мій, почуй мене! Пощо ти покинув мене?

Далеко від рятунку слова моїх прогріхів. Боже мій, кликатиму тебе вдень, і ти не почуєш, і вночі, і се буде мені мов безумство.

А ти живеш у святім, хвало Ізраїлева; на тебе надіялися батьки наші, надіялися, й ти вирятував їх; тебе покликали, і вибавилися; на тебе надіялись і не засоромилися.

А я черв'як, а не чоловік; наруга людям і нікчемність перед людьми. І всі, бачачи мене, наругалися з мене, говорили ртами та похитували головами...»

Що се було? Мошкові здавалося, що в його нутрі живе щось окреме, незалежне від нього, щось сильне, остре, жорстоке, що водить його очима по сих словах і обертає важку, болючу машину в його голові, а та машина, мов чародійсь-

ка ліхтарня, освічує найтайніші закутки, найглибші безодні його нутра і показує йому там усяку погань, усякі страховища і всякі кари. Показує йому його самого в образі немилосердного гордяка, то знов у образі збитого, окровавленого та поруганого злодія, зловленого гуцулами на гарячім учинку, то знов у образі отруйника, що ніччю з дрожжю в руках досипає отрути до напою, а потім хтось дає той напій пити його жінці, його хорій дитині замість ліку, а він бачить се і хоче бігти, вирвати їй з рук погане питво або хоч крикнути, остерегти її — і не може рушитися, не може крикнути. І знов він бачить себе одиноким на світі, погордженим, випхненим із людської громади, і ніби його мучить страшенно та самота, і він біжить кудись, довго, без духу, без тями, озирається навколо, шукає, шукає людського лиця, живої людини. Та дарма! Кругом пустиня, безлюддя, мертве каміння та ще мертвіші білі кості. Ах, лиш одну живу людину побачити! Почути людський голос! Знати, що світ іще не вимер, що я не остатній живий чоловік на землі!

Мошко нараз прокинувся з полудрімоти, що насіла була на нього. Чи се йому снилося, чи справді хтось стукнув сінешніми дверима? Ні, мабуть, снилося. А може, жінка... гов, а се що? Знов щось зашелестіло в сінях — чап-чап... Клямка брязь... Звільна відчиняються двері, звільна, широко, і в дверях, мов намальований, розхристаний, мокрий стоїть Юра Шикманюк.

Мошко хотів крикнути, схопитися з місця, тікати, ревти та кликати помочі, але не міг рушитися, не міг видобути з горла найменшого голосу. З рознятим ротом, вибалушеними очима, закляклими на книзі пальцями він сидів, блідий, як стіна, закаменілий, безтямний.

— Добрий вечір, Мошку! — промовив Юра, не то всміхаючись, не то любуючись видом жида, полумертвого з переляку.

І, не дожидаючи Мошкової відповіді, Юра почав наближатися до стола, придержуючи правою рукою щось немале, обвинене сардаком і притиснене до його груді. Мошко в безсильнім переляку ледве здужав підняти одну руку і закрити собі нею очі, з його горла вирвалося щось мов глухий стогін. Юра зневажливо засміявся.

— Ха-ха-ха! Перелякався, Мошку? Чуєш, що скривдив мене, що варто би тобі за се іншого пригістника, ніж я отсе приношу. Ади!

І він розвернув сардак, виняв із нього головатицю і, держачи її обіруч за голову, замахнув нею і положив її на столі, мов довгий, вузький полоть солонини.

— А що? Бачив коли таку? — тріумфально, радісно мовив Юра.

Мошко все ще мовчав, не міг прийти до себе. Він глядів тепер на головатицю такими самими не то переляканими, не то зачудованими очима, як уперед на Юру. Він силкувався пригадати щось, щось таке, що в'язалося з головатицею, але не міг. Страшна хвиля, яку він пережив отсе, змела все попереднє з його мізку, мов хуртовина змітає купу сипкого піску. Лише механічно, з купецької привички, він промовив нарешті:

— Ну, що хочеш?

— А що даси?

Мошко звільна приходив до себе. Він устав з місця, приступив ближче, доторкнувся до головатиці. Холодний дотик слизького риб'ячого тіла вернув йому всю пам'ять.

— Дай десятку! — мовив Юра.

Мошко затрясся. Він бачив сповнення своїх надій, які ще недавно так турбували його, пригадав собі своє положення, з якого отся головатиця була для нього дошкою рятунку, і ціна, якої зажадав за неї Юра, видалась йому смішно дрібною. Він скривив уста до сміху.

— Слухай, Юро! Лиши мені ту рибу. Вона мені дуже потрібна — розумієш, дуже потрібна. Іди тепер спати, а завтра ми сторгуємося.

— Ого-го! Я на таке не пристаю! Я не лишу головатицю на обіцяне. Чи ще ти не досить мене дурив? Гадаєш, що я зовсім глузду не маю і дам водити себе, як кітка за стеблом? Зараз мені гроші сюди, а ні, то беру рибу.

Юра говорив піднесеним, сердитим голосом. Мошко тривожно наблизився до нього.

— Пст, Юро! Тихо, тихо! Тут за стіною пан спить.

— Що за пан?

— Пан сендзя.

— Ну, то що? То я не смію упоминатися за своїм? — мовив Юра бутно, але понизивши голос.

— Тихо, Юро! Не говори, не кричи, бо сам не знаєш, що говориш. Якби ти знав, яке добро ти зробив мені... Ой, якби ти знав! То ти жадав би за сю головатицю не те, не десятку! Слухай, Юро, що я тобі скажу! Ану, признай-

ся мені по правді, чому ти відправив учора свойого Василя з Косова самого?

— Бо я хотів іти до Коломиї.

— А чому ж ти не пішов до Коломиї?

— Бо так мені випало.

— Що тобі так випало?

Юра махнув рукою.

— Ет, не питай, а говори про діло! Купуєш головатицю чи ні?

— Чекай, Юро, чекай, чекай, чекай! Я говорю про діло, сто раз важніше, ніж головатиця. Що таке головатиця? Що вона варта? А ти послухай, що я тобі скажу, чому ти не пішов до Коломиї. Тому, бо потайки вернув сюди в село. А чого вернув? Бо хотів забити мене. Напасти вночі і забити. Правда, Юро? Скажи, що неправда!

Тепер на Юру прийшла черга остовпіння та переляку.

— А ти відки се знаєш? — ледве прошептав він голосом, здушеним зі зворушення.

— А видиш, що знаю! — мовив Мошко.— І ти не смієш відпертися, бо знаєш, що моя правда. Я ворожбит, правда, Юро? Ну, а де твоя сокира, Юро?

— Там... у Черемоші, де я ймив отсю головатицю.

— А видиш, Юро, чому я засміявся, коли ти зажадав за головатицю десятку? Чому я казав: якби ти знав, що вона варта? Я знав, що вона варта, що вона, може, врятувала мене від смерті. Що якби ти зажадав за неї сто, тисячу ринських, то й то не було би задорого. Я засміявся, бо зрозумів, який ти дурень, Юро! Старий, а дурний дурень! Ішов мене забити, а не знав, що у мене пан сендзя ночує і що я можу при першім шелесті зловити тебе і віддати в його руки.— Мошко брехав тепер усею силою пари, мов кінь галопує, зірвавшися з припону, бажав зовсім отуманити, ошоломити Юру.— І ще тим дурень, бо не знав, що я виграв справу в Косові не на те, аби тебе скривдити, а лиш, аби показати тобі, який ти дурний та нерозумний, заходячи з Мошком у процес. А мені ані твоєї хати, ані твого грунту не треба. Чуєш, Юро? Ось на́ тобі за твою головатицю: тут маєш той контракт, що ми зробили на твоє прогодування... не хочеш, як хочеш! А ось той рахунок моїх видатків, що я виложив на тебе,— бачиш, роздираю його перед твоїми очима! А ось тото ошацування твойого грунту, що було читане в суді,— на. Все тобі дарую, щоб ти не казав, що Мошко одурив і обдер тебе. Не віриш? Думаєш,

що я даю тобі якісь фальшиві папери? Ну, візьми їх, а завтра підемо до панотця, нехай він тобі прочитає та й скаже. Я при нім повторю те, що кажу тепер. При нім і спалимо ті папери, то, може, тоді повіриш, що Мошко не є твій ворог. Добре?

— Та... нехай і так буде. Але... Мошку!

— Що таке?

— Скажи, бійся бога, що се тобі сталося? Відки се в тебе... таке... взялося?

— То за отсю головатицю, Юро. За те, що ти приніс її мені сеї ночі. Розумієш?

— Ні, не розумію.

— Ну, то й не розумій. Я ж кажу, що ти старий дурень. А тепер іди спати.

— Та куди мені тепер іти? До Василя далеко, а я весь мокрий.

— Візьми собі мою суху бекешу та й джергу,— ось тут у комірці лежить, іди до стодоли та й зарийся в сіні. А мокре все тут поскидай. Там огрієшся.

І Мошко взяв зі стола лампу і пішов до сіней посвітити Юрі, поки сей переберется в сухе. А бачачи се, білий велетень, що поруч чорного стояв під хатою і був свідком цілої сцени, в сердечнім зворушенні щиро стиснув обі долоні свого чорного товариша. Та сей при дотику білих, світляних рук ангела підскочив високо обома ногами, зробив страшенну гримасу, що виражала нестерпний біль, і, вириваючи свої руки з дружнього стиску, шарпнувся взад усім тілом так напруго, що аж вивернув козла в повітрі і запоров рогами в шутер на подвір'ї.

— Дурню! — скрикнув він люто.— І якого дідька ти в сантименти впадаєш? І зараз стискатися лізеш! Ніби не знаєш, що мені твій дотик пече гірше пекольного огню!

Ангел усміхнувся.

— Ах, вибачай! Я й забув. Я лише хотів погратулювати тобі, що ти гарно виконав мій план.

Ч о р н и й. Твій план? Роззяво! Плаксо! Ти здібний видумати якийсь план! І гратулювати берешся, не тямлячи значіння того, що бачиш очима.

Б і л и й. Та вже певно, що твойого диявольського значіння не тямлю. Мені й байдуже до нього.

Ч о р н и й. То-то й є! Ти своїми підсліпуватими очима бачиш тут лише побіду добра, ідиллю.

Б і л и й. Може, бачу дещо й більше.

Ч о р н и й. Може! Говори-плети! Якби бачив, то, певно, не ліз би гратулювати мені. Не присвоював би собі мойого діла.

Б і л и й. Я й не чиню сього. Я лише кажу, що ти гарно виконав той план рятунку обох сих душ, який я перед тим поклав на божих колінах.

Ч о р н и й. Рятунку! Га-га-га! Чудовий план! Щоб змінити постанову Юри, треба було збудити в його душі низький інстинкт захланності, жадобу зиску. Щоб наклонити Мошка до великодушності, треба було струсити до дна його душу жахом смерті. А результат? Мошко лишиться живий, в понятті Юри він буде ворожбитом, добрим чоловіком і добродієм. При помочі головатиці він піддобрить собі судію, так що той при обдукції буде дивитися крізь пальці на ріжні симптоми, завважені лікарем, і, сконстатувавши брак арсеніку, заспокоїться зовсім і оголосить Мошкову невинність. І життя в селі піде далі своєю чергою.

Б і л и й. А все-таки Юра житиме з сином, і віддасть своє добро внучатам і ті будуть любити його. І, голосячи добре діло Мошкове, він уменшить у селі суму ненависті против жида. А Мошко не забуде тих хвиль, пережитих сеї ночі.

Ч о р н и й. І, думаєш, поправиться?

Б і л и й. Називай се, як хочеш,— а все він буде поводитися, тямуючи сю хвилю.

Ч о р н и й. Овва! Під острахом! Силуване добро.

Б і л и й. Господь ріжними дорогами тягне людей до добра. Одних страхом, других жадобою зиску, інших особистою амбіцією, ще інших подразненим самолюб'ям; лише неведика часть робить добро з чистої, високої любові до добра. Божа річ цінити, яке добро вартніше. Моя річ— допомагати по змозі, щоб сума добра між людьми все більшала та більшала.

Ч о р н и й. Еге ж, еге! Вийшов сівач на поле сіяти, та й сіяв, кидаючи насліпо одно зерно на стежку, друге в терня, третє в буйну пирійку, в надії, що хоч якась частина зійде, і виросте, й достигне, і дасть стосотні плоди. А я собі сію свій кукілець розумно, з гарним обрахуванням. Де не можу зовсім заглушити твоєї пшеничкн, там хоч запоганю її.

Б і л и й. Що ж, роби, як знаєш і як мусиш! Поборемось!

Львів, д[ня] 9 цвітня 1903

КОМЕНТАРІ

До двадцять першого тому Зібрання творів І. Франка у п'ятдесяти томах увійшли оповідання, написані протягом 1898—1904 рр. Повністю подаються збірки «Полуйка і інші бориславські оповідання» (1899), «Староруські оповідання» (1900), «З бурливих літ» (1903), дві останні — з передмовами. Інші оповідання друкуються в хронологічному порядку. Твори «Історія одної конфіскати», «Із галицької «Книги битія», «Терен у нозі», вперше опубліковані німецькою мовою і згодом видані в автоперекладі українською мовою, подаються тільки за українськими виданнями.

Готуючи твори до перевидання, І. Франко робив у тексті виправлення, переважно правописного або мовностилістичного характеру, іноді окремі доповнення та уточнення. Найсуттєвіші виправлення наводяться у коментарях.

ПОЛУЙКА І ІНШІ БОРИСЛАВСЬКІ ОПОВІДАННЯ

До збірки «Полуйка і інші бориславські оповідання» увійшли три твори: «Полуйка», «Ріпник» (друга редакція) і «Вівчар».

ПОЛУЙКА

(Оповідання старого ріпника)

Вперше надруковано в журналі «Киевская старина», 1899, кн. 5, с. 261—282, під псевдонімом *Мирон*. Передруковано в збірці «Полуйка і інші бориславські оповідання», Львів, 1899, с. 1—29.

Текст оповідання, опублікованого в збірці «Полуйка і інші бориславські оповідання», містить, порівняно з текстом першодруку, ряд мовностилістичних і правописних виправлень. Відновлено діалектизми, замінені в тексті «Киевской старины» їхніми літературними еквівалентами, тобто слова «та», «сажені», «прокопаєш», «горілка», «чіплятися» та ін. виправлені на «тота», «сяжні», «прокоплеш», «горівка», «покажеся», «му», «наверха», «буде течи», «касієр», «дусить», «що хвиля». Окремі слова і речення замінено іншими, доповнено або знято зовсім: «тільки бери» — «лиш бери»,

«крики, співи, бійки» — «крики, співи, пиятики, бійки», «спи» — «спище», «так само відразу копати» — «так само копати» та ін.

1904 р. оповідання перекладено польською мовою і надруковано у краківській газеті «Naprzód» (20, 23—26 серпня); «Połujka (Szkice z Borysławia). Za zezvoleniem autora przekł Egm. W.». Через чотири роки польський письменник В. Оркан опублікував свій переклад «Полуйки» в антології: Młoda Ukraina. Wybór nowell. Zebrał i tłumaczył Władysław Orkan. Warszawa, [1908], с. 3—25.

Подається за збіркою «Полуйка і інші бориславські оповідання».

«Киевская старина» — український щомісячний науково-художній журнал ліберально-буржуазного напряму. Виходив російською мовою у Києві протягом 1882—1906 рр. Іван Франко неодноразово друкував тут статті і художні твори.

«Młoda Ukraina» — упорядкована В. Орканом (1875—1930) антологія перекладів українських новел і оповідань, до якої ввійшли твори І. Франка, О. Кобилянської, В. Стефаника, О. Маковея та інших українських письменників. Вийшла у Варшаві 1908 р.

РІПНИК

[*Друга редакція*]

Це друга редакція оповідання «Ріпник». Вперше надрукована у кн.: «Полуйка і інші бориславські оповідання», 1899, с. 30—88, з такою авторською приміткою: «Було друковано в «Друзі» 1877 р. і окремо відбиткою в збірці «Борислав». Тут друкується значно перероблене».

У другій редакції «Ріпника», порівняно з першою (надрукованою в 14-му томі нашого видання), обставини, у яких діє ріпник Іван, набули більшої типовості. Посилено соціальне тло твору: дещо сентиментальну кінцівку його замінено трагічною — герой оповідання став жертвою капіталістичної експлуатації і загинув.

Подається за збіркою «Полуйка і інші бориславські оповідання».

«Друг» — літературно-науковий журнал-двотижневик. Виходив у Львові в 1874—1877 рр. Спочатку мав «москвофільський» напрям. З приходом до його редакції І. Франка (1876) та М. Павлика став органом демократичної молоді.

ВІВЧАР

Вперше надруковано у кн.: «Полуйка і інші бориславські оповідання», 1899, с. 89—96.

1902 р. твір з'явився польською мовою («Owczarz») у львівській газеті «Monitor», 3 серпня, с. 5—6, а 1907 р.— німецькою мовою у віденському журналі «Ukrainische Rundschau», № 1, с. 27—33. Польський, німецький і український тексти ідентичні.

Подається за збіркою «Полуйка і інші бориславські оповідання».

«Monitor» — польська прогресивна щотижнева суспільно-політична газета. Виходила у Львові в 1896—1914 рр.

«Ukrainische Rundschau» — українознавчий журнал, що видавався німецькою мовою у Відні з 1903 до початку 1915 р. Перші три роки журнал редагував прогресивний український публіцист Роман Сембратович (1876—1906).

ЩУКА

Вперше надруковано в журн. «Літературно-науковий вісник», 1899, кн. 1, с. 5—12, разом з поезією «Мамо-природо...» і оповіданням «Odi profanum vulgus» під спільним заголовком «В плен-ері. Вірші і проза Івана Франка». Того ж року ці три твори вийшли окремим відбитком.

Передруковано з незначними мовностилістичними змінами у збірці «На лоні природи і інші оповідання», Львів, 1905, с. 77—86.

Подається за збіркою «На лоні природи і інші оповідання».

«Літературно-науковий вісник» — художній, науковий і публіцистичний журнал. У період, коли до його редакції входив Іван Франко (1898—1906), мав демократичне спрямування.

ODI PROFANUM VULGUS

Вперше надруковано в журн. «Літературно-науковий вісник», 1899, кн. 1, с. 12—36, разом з поезією «Мамо-природо...» і оповіданням «Щука» під спільним заголовком «В плен-ері. Вірші і проза Івана Франка». Передруковано в збірці «На лоні природи і інші оповідання», Львів, 1905, с. 87—117.

Назва оповідання («Ненавиджу низьку юрбу») являє собою початковий рядок оди Горація «До хору дівчат і хлопчиків».

У тексті збірки порівняно з текстом журналу автор виправив: «щоби» на «аби», «него» на «нього», «від сего» на «від того», «чимсь» на «чимось», «котримсь» на «котримось», «дванайцять» на «дванадцять», «на ділі» на «направду», «наслідник» на «наступник», «встид» на «стид», «звісний» на «відомий», «обширний» на «просторий», «строєний» на «отроєний», «ходив тут ночувати» на «ходив сюди ночувати», «такий а такий» на «такий і такий» та ін.

Подається за збіркою «На лоні природи і інші оповідання».

Бісмарк Отто фон-Шенгаузен (1815—1898) — німецький державний діяч, дипломат.

Гладстон Уїльям-Юарт (1809—1898) — англійський державний діяч, лідер ліберальної партії. Багато років (до 1894) був прем'єр-міністром Великобританії. Провадив політику колоніальної експансії в Азії та Африці.

Конго — країна в Екваторіальній Африці, яка у другій половині XIX ст. була загарбана Францією і Бельгією. Нині — дві держави: Народна Республіка Конго (із столицею Браззавіль) і Республіка Заїр (із столицею Кіншаса).

Буланжер (Буланже) Жорж-Ернст (1837—1891) — французький генерал, політичний авантюрист. У 1886—1887 рр.— військовий міністр. Намагався встановити військову диктатуру у Франції, очолив шовіністичний рух (буланжизм).

Битва під Грюнвальдом — битва між польсько-литовською армією під командуванням польського короля Владислава II Ягайла (1348—1434) і військом Тевтонського ордену, яка відбулась 15 липня 1410 р. Закінчилась розгромом німецьких рицарів.

«...Нас возвышающий обман...» — рядок із вірша О. С. Пушкіна «Герой» (1830).

Верлен Поль (1844—1896) — французький поет, один з основоположників символізму. Його твори перекладав І. Франко.

«Les sanglots longs...» («Протяжний плач...») — рядки з вірша П. Верлена «Осіння пісня».

ІСТОРІЯ ОДНОЇ КОНФІСКАТИ

Вперше надруковано німецькою мовою під заголовком «Die Geschichte einer Konfiskation. Ein galizisches Lebensbild» («Історія одної конфіскати. Картини з галицького життя») в тижневику «Die Zeit», 1899, 10 червня, № 245, с. 164. 20 липня 1899 р. з німецького тексту зроблено польський переклад, надрукований у газеті «Głos Pokucki» (Коломия); «Konfiskation. Obrazek galicyjski (Przekład z «Die Zeit»)».

Українською мовою в перекладі автора вперше надруковано в збірці «Сім казок», Львів, 1900, с. 77—92.

Засудження псевдопатріотизму, демагогії і кар'єризму польських газетярів в українському тексті звучить гостріше.

Подається за збіркою «Сім казок».

«Die Zeit» — громадсько-політичний і науково-мистецький тижневик ліберально-буржуазного напряму. Видавався у Відні у 1894—1904 рр.

Бреннів меч — за легендою, меч вождя галльського племені сенонів Бренна (338 р. до н. е.), який з величезним військом підступив до стін Рима. Йому запропонували багатий викуп, і коли зважили золото, Бренн із словами: «Vae victus!» («Горе переможеним!») — кинув на терези свій меч.

«Бабуся львівська» — мається на увазі польська реакційна газета «Gazeta Lwowska». Виходила у Львові в 1890—1914, 1918 рр.

«Народний часопесик» — «Narodna czasopys», додаток до «Gasety Lwowskiej».

«Перегляд масляний» — «Przegląd społeczny», польський науково-літературний і громадсько-політичний журнал, один з органів селянської («людової») партії. Виходив 1886—1887 рр. у Львові.

«Шмата народова» — «Gazeta narodowa», польська газета, виходила у Львові в 1862—1915 рр. Спочатку мала ліберально-демократичний напрям, згодом перейшла на консервативні позиції.

«Фуражер львівський» — «Kurjer Lwowski», польська щоденна ліберально-буржуазна газета (1883—1926). Коли її співробітником був Іван Франко (1887—1897), підтримувала польський і український демократичний рух у Галичині.

«Сінник польський» — «Dziennik Polski», польська реакційна газета, виходила 1869—1906 рр. у Львові.

Гартман Едуард (1842—1906) — німецький філософ-ідеаліст.

СТАРОРУСЬКІ ОПОВІДАННЯ

Збірка «Староруські оповідання», видана трьома випусками 1900 р. видавництвом товариства «Просвіта», складається з восьми оповідань: вип. 1. Переднє слово. I. Оповідання про смертну трубу і чотири скриньки. II. Оповідання про однорічних царів. III. Оповідання про царя Аггея. IV. Оповідання про лакомого опікуна; вип. 2: V. Оповідання про половчина. VI. Оповідання про чоловіка, що почизав богу; вип. 3: VII. Оповідання про розбійника Флавіана. VIII. Оповідання про каменяра Евлогія.

ПЕРЕДНЄ СЛОВО

Вперше надруковано у вид.: І. Староруські оповідання. Вибрав і переповів І. Франко. ІІ. Справоздання з діяльності т-ва «Просвіта»..., Львів, «Просвіта», 1900, № 238, кн. 3, с. 3—5.

«Просвіта» — львівська культурно-освітня громадська організація (1868—1939), заснована 1868 р. у Львові. Спочатку діяльність «Просвіти» мала ліберально-буржуазний характер. З кінця XIX ст. більшість «Просвіт» стали осередками буржуазного націоналізму.

Кирило (827—869) і Мефодій (бл. 815—885) — братипроповідники православної християнської релігії, так звані першовчителі слов'ян. З їхньою діяльністю пов'язаний розвиток писемності у слов'янських народів. Кирилу, зокрема, належить створення слов'янського алфавіту кирилиці.

Царгород — давньоруська назва столиці Візантії Константинополя, заснованої 326 р. на місці давньогрецької колонії Візантій. З 330 р.— столиця Римської імперії. В 1453 р. місто завоювали турки і перейменували його в Стамбул.

...повісті та пісні... про премудрого Акіра, про Девгенія...— пам'ятки перекладної літератури Київської Русі (XI— перша половина XIII ст.).

І. ОПОВІДАННЯ ПРО СМЕРТНУ ТРУБУ І ЧОТИРИ СКРИНЬКИ.
ІІ. ОПОВІДАННЯ ПРО ОДНОРІЧНИХ ЦАРІВ.
ІІІ. ОПОВІДАННЯ ПРО ЦАРЯ АГГЕЯ.
ІV. ОПОВІДАННЯ ПРО ЛАКОМОГО ОПІКУНА

Вперше надруковано у вид.: І. Староруські оповідання. Вибрав і переповів І. Франко. ІІ. Справоздання з діяльності т-ва «Просвіта»..., Львів, «Просвіта», 1900, № 238, кн. 3, с. 5—16.

Подається за першодруком.

Филеем — Віфлеєм (нині Бейт-Лахм), невелике місто поблизу Єрусалима.

«Києво-печерський патерик» — пам'ятка оригінальної літератури Київської Русі, збірка житійних оповідань про Києво-Печерський монастир, його окремих будівників, живописців і ченців. Створений переважно в першій чверті XIII ст. і містить деякі вірогідні історичні відомості. Найдавніші рукописні збірки датуються XV ст.

V. ОПОВІДАННЯ ПРО ПОЛОВЧИНА.
VI. ОПОВІДАННЯ ПРО ЧОЛОВІКА, ЩО ПОЗИЧАВ БОГУ

Вперше надруковано у вид.: Новий закон будівельний для сіл, поменших міст і містечок. У додатку «Староруські оповідання». Вибрав і переповів Іван Франко, Львів, «Просвіта», 1900, № 239, кн. 4, с. 1—8.

Подаються за першодруком.

VII. ОПОВІДАННЯ ПРО РОЗБІЙНИКА ФЛАВІАНА. VIII. ОПОВІДАННЯ ПРО КАМЕНЯРА ЕВЛОГІЯ

Вперше надруковано у вид.: Про спис людності (конскрипцію). В додатку Староруські оповідання, ч. V і VI [1]. Переповів І. Франко. Львів, «Просвіта», 1900, № 245, кн. 10, с. 1—9.

Подаються за першодруком.

Тебаїда — йдеться, очевидно, про місто Фіви, яке в XIII ст. до н. е. було столицею Єгипту.

Александрія — місто на території нинішньої Арабської Республіки Єгипет, порт на Середземному морі. Засноване у IV столітті до нашої ери Олександром Македонським, воно було одним з важливих економічних, культурних та наукових центрів античного світу.

Юстин (Юстініан; 483—565) — візантійський імператор. Провадив політику, спрямовану на реставрацію рабовласницьких відносин та встановлення необмеженої влади імператора.

ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ І ВОРОЖБИТ

Вперше надруковано в журн. «Літературно-науковий вісник», 1901, кн. 1, с. 40—44.

1903 р. побачило світ у перекладі російською мовою в херсонській газеті «Юг», № 1557. Перекладач невідомий.

Подається за першодруком.

Потоцький Микола (1595—1651) — польський магнат, коронний гетьман Польщі. Керував придушенням селянсько-козацьких повстань 1637 і 1638 рр. на Україні.

ІЗ ГАЛИЦЬКОЇ «КНИГИ БИТІЯ»

Вперше надруковано німецькою мовою у тижневику «Die Zeit», 1901, 13 квітня, № 341, с. 17—18, під назвою «Die galizische Schöpfungsgeschichte. Ein politische Märchen aus Galizien» («Із галицької «Книги битія». Політична казка з Галичини»). Того ж року в доопрацьованому автором вигляді надруковано українською мовою в газеті «Громадський голос», 9 травня, під заголовком «Галицька історія про сотворення світу». Під назвою «Із галицької «Книги битія» надруковано в кн.: Франко І. «Місія. Чума. Казки і сатири». Львів, 1906, с. 172—176.

Написано 1901 р.

Між німецьким і українським текстами є відмінності. Так, після слів: «дві тисячі Юд» у німецькому тексті не було «Іскаріотських»; словам: «в совіті нечестивих» у німецькому тексті відповідало «in der Ratsversammlung», а реченню: «А репрезентація, одинока, дідична, природна репрезентація краю, хто?» — «Wer ist aber die Landesrepräsentation?» У реченні: «Розкошуймо тим чуттям і сміло глядімо в очі в сій Європі» друга половина наявна лише в українському тексті.

Подається за збіркою «Місія. Чума. Казки і сатири».

---

[1] Нумерація «V—VI» помилкова, повинно бути VII—VIII, бо п'яте і шосте оповідання надруковані в попередній книжці (№ 239).— *Ред.*

«Громадський голос» — газета, орган Русько-української радикальної партії в Галичині. Виходила у Львові з 1895 р. Спочатку мала прогресивний характер. У кінці 90-х — на початку 900-х років тут друкували свої твори І. Франко, М. Павлик, В. Стефаник, Л. Мартович та ін. Після 1917 р. перейшла на буржуазно-націоналістичні позиції.

Бадені Казимир (1846—1909) — австрійський реакційний діяч, намісник Галичини у 1888—1895 рр., міністр-президент Австро-Угорщини (1895—1897). Був лютим ворогом визвольного руху. Відомий кривавими розправами під час виборів у Галичині 1897 р.

Пінінський Леон (1857—1937) — польський реакційний політичний діяч. У 1898—1903 рр.— намісник Галичини.

«Κρυπταδια» — повна назва збірки «Extrait de Κρυπταδια. VIII, Paris, 1902. H. Welter, éducateur. Weimar, Imprimerie Polyglotte. Folklore de l'Ukraine. Usage contes et legendes, chansons, proverbes et jurons».

В ТЮРЕМНІМ ШПИТАЛІ

Вперше надруковано у збірці «Панталаха і інші оповідання». Львів, 1902, с. 139—159.

До збірки входять також оповідання «Панталаха», «Хлопська комісія» і передмова (друкується в 33-му томі нашого видання), в якій, зокрема, зазначається: «Остатнє оповідання («В тюремнім шпиталі».— *Ред.)* написав тепер (тобто в 1902 р.— *Ред.)* на основі конспекту, зробленого ще в 1880 році,— може, в іншім тоні і іншім освітленні, піж би я зробив се тоді. Епізоди тюремного життя, оповідані тут, певно, в значній мірі належать уже до історії, се остатні сліди старих, доконституційних відносин, а фігури такі, як Панталаха, дід Гарасим та герої «Хлопської комісії», також витвори старого панщизняного ладу; я передав ті епізоди, не мудруючи та не вдаючися в ніяке філософування про їх значення. Нехай їх фактична основа говорить сама за себе» (с. V—VI).

У перекладі російською мовою, підписаному криптонімом *А. Р.*, оповідання з'явилося 1909 р. в журналі «Бодрое слово», № 6 (березень); 1910 р. — в російській газеті «Голос провинции» (м. Умань), 10, 12, 13 вересня. Автор перекладу — П. Горянський.

Подається за першодруком.

«Бодрое слово» — російський літературний і громадсько-політичний журнал. Виходив двічі на місяць у Петербурзі в 1908—1910 рр.

«Голос провинции» — російська щоденна газета прогресивного напряму, виходила у 1910—1911, 1914 рр. в Умані, друкувала переклади творів І. Франка, М. Коцюбинського та інших письменників. 1911 р. була закрита, з 1914 до 1916 р. виходила під назвою «Голос Умани».

Горянський Павло — товариш Михайла Косача, брата Лесі Українки, з яким він у 80-х роках вчився в Дерптському (нині Тартуському) університеті, пізніше вчителював у Криму, перекладав твори М. Коцюбинського, Лесі Українки.

Бригідки — тюрма у Львові за часів І. Франка.

У КУЗНІ

(Із моїх споминів)

Вперше надруковано в збірці «Добрий заробок і інші оповідання», Львів, 1902, с. 115—136.

Подається за першодруком.

...мойого батька...— Якова Івановича Франка (1802—1865), коваля із села Нагуевичі на Львівщині (тепер село Івана Франка).

Кошутська війна — тобто буржуазна революція 1848 — 1849 рр. в Угорщині, одним з керівників якої був угорський політичний діяч Лайош Кошут (1802—1894).

Оповідання про того святого...— легенда про святого Валентія, яка стала основою і для поеми І. Франка «Святий Валентій» (див. четвертий том нашого видання).

У СТОЛЯРНІ

(Із моїх споминів)

Вперше надруковано в журн. «Літературно-науковий вісник», 1902, кн. 9, с. 223—240. Передруковано 1905 р. в збірці «На лоні природи і інші оповідання», с. 161—185.

У «Передньому слові» до збірки оповідань «Рутенці», виданій в 1913 р. у Львові (надруковано в 15-му томі нашого видання), Франко згадує про дрогобицький період свого життя, зокрема, про перебування в домі Кошицької, зображене у творі «У столярні».

У тексті збірки «На лоні природи...» автор виправив окремі слова; «невдоволений» — «незадоволений», «незримий» — «невидимий», «заміцно» — «занадто міцно», «чертки» — «криски», «невтомний» — «невтомлений», «шерсткий, а м'який» — «та м'який». Подекуди твір зазнав глибших змін. Наведемо кілька прикладів. До редагування: «...ся ворожба була першим жбихом холодної води на гарячі мрії молодого Гучинського, коли взагалі у нього були які мрії, а не сама лише холодна спекуляція на столярську робітню»; «на вежі церкви святої трійці... радісно грали дзвони»; незвичний для нього запах гарячої крові»; «Чемеринський, порушавши сивими вусами, обернувся до пана»; «оповідав, як у місті заробляється і пускається гроші» тощо. Після редагування: «...гарячі мрії Гучинського, якого тягла до Кошицької, мабуть, її вигода і енергія, а не сама лише холодна спекуляція...», «На вежі церкви святої трійці грали дзвони», «незвичайний для нього запах крові», «порушавши чорними вусами», «як у місті заробляють і пускають гроші».

Подається за збіркою «На лоні природи і інші оповідання».

Італійська кампанія 1859 р.— австро-італо-французька війна, яка закінчилася повною поразкою австрійців у битві при Сольферіно.

З БУРЛИВИХ ЛІТ

До збірки «З бурливих літ» входить передмова, оповідання «Різуни» та «Гриць і панич».

ПЕРЕДМОВА

Вперше надруковано у кн.: Франко І. З бурливих літ. Львів, 1903, с. VII—XVI.

Подається за першодруком.

...надруковано по-польськи ...в скороченні.— Йдеться про оповідання «Bohater mimowoli», що становить собою початок другого розділу повісті І. Франка «Lelum i Polelum» і надруковане у вид.: «Lwowianka dla wszystkich. Kalendarz na rok 1890», Львів, 1889, с. 37—45.

...Повістку «Гриць і панич», друковану в «Літературно-науковому віснику» 1899 р. ...— Насправді оповідання «Гриць і панич» було надруковано в 1898 р. («Літературно-науковий вісник», кн. 6).

...«Герой поневолі» буде поміщене в другім томику...— Другий том збірки «З бурливих літ» не вийшов.

Кальварія — містечко біля Перемишля, місце прощі.

...Поеми «Панські жарти»...— Поема надрукована в другому томі даного видання.

Федорович Владислав (Володислав) Іванович (1845—1917) — поміщик, голова (1873—1876), пізніше — почесний член «Просвіти», громадський діяч і публіцист буржуазно-націоналістичного напряму.

Вікно — село нинішнього Городенківського району Івано-Франківської області.

Бірче — населений пункт поблизу залізниці Львів — Самбір, недалеко від села Порічного нинішнього Городецького району Львівської області.

...Йосифа Якубовича...— Йдеться про шляхтича з Жохатина Саноцького повіту, учасника повстання 1846 р.

Осташевський-Баранський Казимир — польський історик другої половини XIX ст.

Шнюр-Пепловський Станіслав — польський історик другої половини XIX ст.

...в Сяноцькім...— Йдеться про Санок, місто в Польші, центр Саноцького повіту.

Самбір — місто на кордоні з Саноцьким повітом, нині районний центр Львівської області.

Турецький повіт — правильно Турківський, від назви села, а нині міста Турка Львівської області.

Госляр Юліан (1820—1852) — революційно-демократичний діяч, один з організаторів повстання 1846 р. в Галичині, учасник революції 1848—1849 рр.

Комарники — село нинішнього Турківського району Львівської області.

Lomna — можливо, йдеться про Лімну, село нинішнього Турківського району Львівської області.

Лютовиська — село нинішнього Старосамбірського району Львівської області.

Бібліотека Оссолінських...— Йдеться про Оссолінеум — культурно-освітній заклад у Львові, заснований 1817 р. графом Юзефом-Максиміліаном Оссолінським (1748—1826), польським бібліографом та істориком. В складі Оссолінеума було два основних відділи — бібліотека і музей.

Бем Юзеф Захарія (1794—1850) — польський політичний та військовий діяч, генерал. Брав участь у польському повстанні 1830—1831 рр.

Вибрановський Роман — полковник, який командував Національною гвардією у Львові в 1848 р. Здійснював реакційну проавстрійську політику, за що пізніше одержав від австрійського уряду чин генерала.

Гвардія народова — польська військова організація з головним осередком у Львові, заснована для підтримки австрійського уряду під час революції 1848 р.

Рада народова — реакційна організація, засинована для підтримки австрійського уряду під час революції 1848 р. у Львові.

Борисикевич Іван (1815—1892) — ліберально-буржуазний громадський діяч у Галичині.

РІЗУНИ

Лист Маньки з Городецького до Касі з Янівського передмістя

Вперше надруковано в збірці «З бурливих літ», Львів, 1903, с. 1—37.

Подається за першодруком.

Городецьке — в минулому предмістя Львова.

Капуцин — чернець католицького ордену капуцинів (відгалуження ордену францісканців), заснованого 1525 р. в Італії і пізніше поширеного у багатьох країнах. Капуцини діяли і на Україні, головним чином на Волині.

Янівське, Байки — в минулому передмістя Львова.

Городок — місто у Львівській області на залізничній лінії Львів — Перемишль.

Стрвяж (Стриговір) — річка і село в Старосамбірському районі Львівської області.

Болозва — населений пункт Самбірського району Львівської області.

Тарновський округ (правильно Тарнувський) — один з округів Західної Галичини, найбільше охоплений селянськими повстаннями у 1846 р. Центром округу був Тарнув — нині місто на півдні Польщі, в Краківському воєводстві.

Куфштайн (Куфштейн) — містечко в Тіролі, на березі річки Інн (Австрія), біля якого знаходилась відома австрійська тюремна фортеця Герольдсек.

ГРИЦЬ І ПАНИЧ

Вперше надруковано в журн. «Літературно-науковий вісник», 1898, кн. 6, с. 245—322, з підзаголовком: «Оповідання з бурливих років 1846—1848». Передруковано в збірці «З бурливих літ», Львів, 1903, с. 39—179.

У тексті твору, що увійшов до збірки «З бурливих літ», порівняно з першодруком виправлено: «село Н.» на «село Ступосяни», «йшла до Сянока» на «йшла до Лютовиськ», «щоби поводився» на «щоб сей поводився», «будь осторожний» на «будь обережний»,

«тону» на «згука», «до голови» на «на гадку», «21 лютого» на «25 лютого» і т. д.

Деякі місця в оповіданні подано в новій редакції. В окремих випадках автор їх розширив, в інших скоротив, напр.: «...булькотів з-під льоду» — «...булькотів з-під льоду і на кінці села вливався до так само замороженого Сяну»; «...через головний верх та й границя» — «...через полонину та на Бескид, та й границя»; «Хочете замуж іти? — Баба зрозуміла ті слова, всміхнулася беззубим ротом.— Замуж? О, а хто ж мене, синоньку, візьме?» — «Хочете замуж іти? — Замуж? О, а хто ж мене, синоньку, візьме?» та ін.

В архіві І. Франка, що зберігається у відділі рукописів Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР (ф. 3, № 337) є автограф уривка четвертого розділу оповідання «Гриць і панич», що починається словами: «...вояків, забрати оружжя...» і закінчується рядком: «Ах, таточку, якби ви почули, як він говорить! Яким по...».

1902 р. твір з'явився угорською мовою у перекладі Ю. Жатковича (Hriez es az urfi. Elbeszélése az 1846—1848 zivatoros évekból. K. Budapesti, 1902).

Подається за збіркою «З бурливих літ».

Жаткович Юрій (1855—1920) — український історик ліберально-буржуазного напряму, перекладач творів І. Франка, В. Стефаника та інших письменників угорською мовою.

Йосифінські інвентарі — списки землеволодінь та їхніх власників, складені за наказом австрійського цісаря Йосифа II (1741—1790).

Шпільберг, або Грай-Гора — за часів австрійської монархії в'язниця для політичних і карних в'язнів у моравському місті Брно (Чехословаччина), яка існувала між 1740—1855 рр., відзначалася жорстоким режимом для в'язнів.

Дембовський Едвард (1822—1846) — польський революційний діяч, філософ, літературний критик.

Шеля Якуб (1787—1862) — польський селянин, один з керівників селянського повстання в Галичині 1846 р. Очолював повстанський загін, що діяв у Тарновському і Ясельському повітах.

Меттерніх Клеменс (1773—1859) — австрійський реакційний державний діяч. Відстоював феодально-абсолютистський лад, політику соціального і національного гноблення, зокрема населення Західної України.

Стадіон фон-Вартгаузен Франц Серафим (1803—1853) — австрійський реакційний політичний діяч, у 1846—1848 рр.— цісарський намісник у Галичині.

Оломуц (Оломоуц) — місто в Північній Моравії.

Бардіїв — містечко у Східній Словаччині.

Гаммерштайн (Гаммерштейн) — командуючий австрійськими військами у Галичині. Жорстоко придушив повстання у Львові 1—2 листопада 1848 р.

Вибух явного повстання на Угорщині...— Йдеться про події революції 1848 р. в Угорщині.

Пешт — частина міста Будапешта (столиці Угорщини), відділена від другої частини — Буди — річкою Дунай.

ОТЕЦЬ-ГУМОРИСТ

Вперше надруковано в збірці «Малий Мирон і інші оповідання», Львів, 1903, с. 73—127. Написано того ж року.

Російською мовою оповідання з'явилося в перекладі М. М. в журналі «Знание — сила, сила — знание» (Спб.), 1906, № 7-8, с. 32.

В архіві І. Франка є автограф уривка оповідання (ф. 3, № 365), який починається реченням: «...до екзекуції тремтів цілим тілом і корчився немов і сам дізнавав такого ж болю...» і закінчується словами: «...котра справді мусить показатися загадочною». В цьому уривку згадується товариш малого Мирона, Якубок, образ якого має багато спільних рис з образом Волянського в оповіданні «Отець-гуморист».

Подається за першодруком.

М. М. — Марія Олександрівна Малих (1879—?), видавець революційної літератури в Росії. Створене нею в 1901 р. видавництво друкувало окремі праці К. Маркса, Ф. Енгельса, В. І. Леніна, кращі твори письменників світу. Діяльність «фірми Малих» позитивно оцінював В. І. Ленін.

«Знание — сила, сила — знание» — російський громадсько-політичний журнал прогресивного напряму, який виходив 1906 р. в Петербурзі за редакцією М. Малих. Вийшло тільки 8 номерів.

Василіани — ченці василіанських уніатських монастирів, заснованих у Литві, на Західних землях Білорусії та України після запровадження Брестської унії (1596). Василіани мали тут (а у XVIII ст. і на землях Східної України) свої школи, де панували схоластично-єзуїтські методи навчання.

Нормальна школа — початкова міська школа в Австро-Угорщині.

Кульпарків — тут мається на увазі психіатрична лікарня, яка за часів І. Франка знаходилась у передмісті Львова.

«Dichtung und Wahrheit» — Йдеться про твір Й. В. Гете «З мого життя. Поезія і правда» (4 частини, 1811—1833), у якому, крім автобіографічних матеріалів, змальовано також тодішню епоху і подано характеристики сучасників великого поета.

ГІРЧИЧНЕ ЗЕРНО

(Із моїх споминів)

Вперше надруковано у збірці «Малий Мирон і інші оповідання». Львів, 1903, с. 129—161. Написано цього ж року.

У передмові до збірки (друкується в 34-му томі нашого видання) пишеться: «Оповідання, зібрані в отсьому томику, в більшій мірі від інших мають автобіографічний характер. Вони показують у загальних нарисах хід виховання сільського хлопчини перед 30—40 роками, починаючи від перших проблисків власного думання, а кінчаючи найвищими ступенями середньої школи. Матеріалом послужили всюди мої особисті спомини, які в оповіданнях «Отець-гуморист» та «Гірчичне зерно» переходять майже зовсім у мемуари...» (с. VII).

Подається за першодруком.

Турчинський Юлій (Юліан) (1839—1913) — маловідомий польський письменник, учителював у Галичині. Написав драму «Кейстут», роман «Трагедія життя».

Антоневич Микола (1840—?) — викладач перемиської гімназії, «москвофіл», депутат галицького сейму.

Верхратський Іван Григорович (1846—1919) — український природознавець, філолог, громадський діяч ліберально-буржуазного напряму.

Бандрівський Кароль (1855—1931) — товариш І. Франка по дрогобицькій гімназії, пізніше співробітник «Друга», «Громадського друга», деякий час керував друкарнею Наукового товариства ім. Шевченка.

«Громадський друг» — перший український революційно-демократичний літературний і політичний журнал, який видавали у 1878 р. у Львові І. Франко та М. Павлик.

Фредро Александр (1793—1876) — польський драматург-комедіограф, жив і помер у Львові.

Дзержковський Йосиф (1807—1865) — польський прозаїк, драматург і журналіст.

Захаріясевич Ян Хризостом (1825—1906) — польський прогресивний письменник-публіцист.

Лозинський Валерій (1837—1861) — польський історик, письменник і публіцист.

Мецішевський Гілярій (1802—1855) — польський публіцист.

Спомини Бенвенуто Челліні — популярна автобіографія італійського скульптора, ювеліра і письменника Бенвенуто Челліні (1500—1574), перекладена багатьма мовами світу.

«Оберон» — казково-романтична поема німецького поета Крістофа-Мартіна Віланда (1733—1813), написана 1780 р.

Кляйст (Клейст) Генріх фон (1777—1811) — німецький драматург-романтик.

Клейст Евальд (1715—1759) — німецький поет.

...я вам позичу Пікквіка... — Тобто роман Ч. Діккенса (1812—1870) «Посмертні записки Пікквікського клубу».

«Гамбурзька драматургія» — твір німецького письменника і теоретика мистецтва Готгольда Ефраїма Лессінга (1729—1781), в якому він обгрунтовував теорію реалістичного мистецтва.

Кок Шарль Поль де (1793—1871) — французький письменник, автор бульварних романів «Жоржета» (1820), «Мій сусід Раймон» (1822) та ін.

Сю Ежен (1804—1857) — французький романіст.

Шпіндлер Карл (1796—1855) — німецький письменник, автор історичних повістей.

Гофман Ернст Теодор Амадей (1776—1822) — німецький письменник-романтик.

Ріхтер Йоганн Пауль (відомий під псевдонімом Жан Поль; 1763—1825) — німецький письменник — гуморист і сатирик.

«Махабхарата» — визначна пам'ятка давньоіндійського героїчного епосу.

Бопп Франц (1791—1867) — німецький учений-санскритолог, засновник порівняльно-історичного мовознавства, перекладач «Махабхарати».

«Фауст», «Вільгельм Телль», «Іфігенія в Тавріді» — драматичні твори Й. В. Гете.

Мейєр Конрад Фердінанд (1825—1896) — швейцарський поет і новеліст.

ГЕРОЙ ПОНЕВОЛІ

Вперше надруковано в журн. «Літературно-науковий вісник», 1904, кн. 1, с. 13—39; кн. 2, с. 105—120. Першим варіантом твору є оповідання «Bohater mimowoli», що становить собою початок другого розділу повісті І. Франка «Lelum i Polelum» (надруковано в 17-му томі нашого видання). Доопрацьований письменником пізніше, цей розділ став матеріалом для створення оповідання «Герой поневолі».

Подається за текстом «Літературно-наукового вісника».

Головна руська рада — політична організація української буржуазної інтелігенції та верхівки уніатського духівництва в Галичині проавстрійського напряму (1848—1881).

Кармеліти — члени католицького чернечого ордену, заснованого в XII ст. в Палестині (від назви гори Кармель). Тут — будинок монастиря ордену кармелітів у Львові, перетворений один час на тюрму.

Цеглевич Каспер (1807—1887) — польський революційний діяч, писав вірші революційного змісту польською і українською мовами.

Звістки з Відня, де вибухло явне повстання... — 6 жовтня 1848 р. у Відні почалося повстання, яке знаменувало початок буржуазної революції в Австрії.

Латур Теодор (1780—1848) — австрійський реакційний діяч, військовий міністр, граф. Під час повстання у Відні 1848 р. був страчений повстанцями.

Голуховський Агенор (1812—1875) — австрійський реакційний діяч, тричі був намісником Галичини. Належачи до польської шляхти, всіляко сприяв полонізації Галичини і гнобленню українських народних мас.

ТЕРЕН У НОЗІ

Оповідання з гуцульського життя

Вперше надруковано німецькою мовою 1904 р. у тижневику «Die Zeit», 16—21 березня, № 527—532, під заголовком «Ein Dorn im Fusse. Eine Erzahlung aus dem Husulenleben» («Терен у нозі. Оповідання з гуцульського життя»).

Оповідання написано на початку 1902 року німецькою мовою і тоді ж надіслано до редакції «Die Zeit». 4 лютого 1902 р. редактор тижневика Г. Габельфельд звернувся до І. Франка з листом, у якому високо оцінює твір, вбачаючи в ньому гарний приклад українського мистецтва, і просить автора скоротити «описові місця» (див.: Franko I. Beiträge zur Geschichte und Kultur der Ukraine. Ausgewählte deutsche Schriften des revolutionären Democraten (1882—1915). Unter Mit arbeit von O. I. Bileckyj und I. I. Bass, herausgegehen und eingeleitet von E. Winter und P. Kirchner. Academie — Verlag, Berlin, 1963, c. 248—257).

Очевидно, Франко пішов назустріч проханню редакції і скоротив текст, знявши описи природи і всю другу частину твору, яку просто переказано у виносці від автора.

Українською мовою в автоперекладі вперше надруковано в журн. «Літературно-науковий вісник», 1906, кн. 9, с. 346—354, кн. 10, с. 6—12, під назвою «Терен у нозі». В українському

варіанті розповідь ведеться від автора, а в німецькому — від імені оповідача, сільського священика, якого покликали на сповідь до Миколи Кучеранюка. Порівняно з українським текстом німецький виглядає як попередній начерк твору.

1907 р. Франко обробив сюжет оповідання «Терен у позі» у віршованій формі, написавши першу частину поеми під такою ж назвою, а в 1913 р.— другу (див. п'ятий том цього видання).

Подається за текстом «Літературно-наукового вісника».

Жаб'є — село на березі Чорного Черемошу (нині село Верховина Івано-Франківської області).

Верхній Ясенів — село над Черемошем (нині Верховинського району Івано-Франківської області).

Виженица — місто при впадінні річки Виженки в Черемош (нині Чернівецької області).

Устеріки — село на берегах Чорного і Білого Черемошів (нині Верховинського району Івано-Франківської обл.).

Красноїлів — село в Карпатах (теж Верховинського району).

Сучава — місто над річкою Серетом, де був монастир, місце прощі.

БАТЬКІВЩИНА

Вперше надруковано в журн. «Киевская старина», 1904, кн. 11, с. 296—335. У 1905 р. з деякими текстовими змінами передруковано в «Літературно-науковому віснику», кн. 1, с. 10—30, кн. 2, с. 99—110, де зазначено місце і дату написання: «Дидьова, 30 серпня 1904 р.». 1911 р. оповідання ввійшло до збірки «Батьківщина і інші оповідання». К., с. 7—46. Тут до твору подано присвяту Ф. Вовку і таку примітку:

«Отсе оповідання, написане літніми місяцями р. 1904, в часі вакаційного побуту в гірських селах Мшанці Старосамбірського і Дидьові Турецького повіту при нагоді етнографічної екскурсії в Бойківщину, в якій супроводив д. Федора Вовка, було восени того самого року друковане в «Киевской старине» російсько-українським правописом, т[ак] з[ваною] романівкою і з численними помилками в тексті. Задля обмеженого числа читачів того журналу в російській Україні, а тим більше в Галичині, моє оповідання друковане також у «Літературно-науковому віснику» в початку 1905 р., тут і там відоме дуже мало, і се спонукає мене подати його ширшій публіці в новім поправленім виданні» (с. 7).

У передмові до збірки, що містить також оповідання «Вугляр», «Вільгельм Тель», «Геній», «Гершко Гольдмахер», «Гава і Вовкун», «Пироги з черницями», «Задля празника» (друкується в 42-му томі нашого видання), датованій 9 листопада 1910 р., І. Франко пише, зокрема, про цей твір: «На чолі збірки кладу оповідання «Батьківщина», один з найпізніших моїх белетристичних творів, друкований первісно в «Киевской старине» офіціальним тодішнім правописом, т[ак] зв[аною] романівкою із численними помилками, а потім фонетикою у «Літературно-науковім віснику» 1905 р.» (с. 6).

У тексті «Літературно-наукового вісника» порівняно з попереднім виправлено: «батьковщина» на «батьківщина», «материзна» на «материзнина», «назад» на «узад», «боки зриваємо» на «рака лазимо», «тільки» на «тілько», «пучка солі» на «топка солі», «у мні»

на «у мєні», «оповісти» на «оповідати», «оттуда» на «оттуди», «гаряче» на «горячо», «одного разу» на «одного ранку», «півдарма» на «півдармо», «таратайка» на «тарадайка», «фурман» на «фірман», «учинок» на «поступок», «доводилося» на «приходилося», «хиба» на «хоба», «трохи» на «троха», «хапав» на «хопав», «хвороба» на «хороба», «площадь» на «площа», «степені» на «ступені», «добачала» на «добачувала», «становище» на «положення», «перепутає» на «переплутає» і т. д. Окремі місця зазнали глибшого втручання. Так, наприклад, у реченні: «Вижени худобу («іміня» в підгірському діалекті) на пасовисько» опускаються слова в дужках, робляться уточнення: «селянин із Колодруб, невеличкого наддністрянського села» — «селянин із Колодруб чи з якогось іншого наддністрянського села», «обарінки для вуйчаників та тітчашників» — «обарінки для малих дітей», «Злагодивши потрібні судові формальності, я продав місцевому орендареві всю свою батьківщину» — «Злагодивши потрібні судові формальності, я прийняв оферту місцевого орендаря і продав йому всю свою батьківщину». Якщо в першодруці у старого Моримухи «не було більше дітей, Опанас був одинак», то в тексті «Літературно-наукового вісника» Моримуха мав «ще кількоро дрібних дітей, Опанас був найстарший». Відповідно змінено: «Старі Моримухи померли, так що Опанас лишився одиноким спадкоємцем своєї батьківщини» на «Старі Моримухи померли, поховавши перед тим усіх своїх дітей, так що Опанас лишився одиноким спадкоємцем...». Виправлено також звертання Опанаса до оповідача, свого старого товариша — дружнє «ти» поступилося офіційному «ви». Вік Опанаса у тексті «Літературно-наукового вісника» збільшився на один рік (36 замість 35), зросла сума, за яку Опанас продав свою батьківщину,— вже не п'ять тисяч ринських, а шість, і т. ін.

Готуючи ж оповідання до друку в збірці «Батьківщина і інші оповідання», письменник майже повністю відновив текст першодруку, залишивши тільки деякі виправлення: «топка солі», «фірман», «півдармо», «хороба», «площа», «оттуди» і виправивши помилки, наявні у тексті «Киевской старины». Проте у збірці текст дещо відмінний від тексту «Літературно-наукового вісника». Зокрема, виправлено «щоб» на «аби», «мотиви» на «причини», «пануючий» на «основний», «у нас не є єгомосця» на «у нас нема єгомосця», «доїжджають» (у першодруці — «доїжджають») на «доїздять», «положення» (у першодруці — «становище») на «стан», «віддатись їй увесь» (як і в тексті «Киевской старины») на «віддати себе їй», «першого класу» на «другого класу», «шептом» на «шепотом», «до посвячення» на «до посвяти».

Подається за текстом збірки «Батьківщина і інші оповідання».

Вовк Федір Кіндратович (1847—1918) — український буржуазний етнограф, антрополог і археолог.

«Батьківщина» — політична і наукова газета ліберально-буржуазного напряму, що видавалася «народовцями» в 1879—1896 рр. у Львові.

Колодруби — село на лівому березі Дністра (тепер Миколаївського району Львівської області).

Лука — село на лівому березі Дністра (тепер Городенківського району Івано-Франківської області).

Станіславів (Станіслав) — колишня назва Івано-Франківська.

ЯК ЮРА ШИКМАНЮК БРІВ ЧЕРЕМОШ

Вперше надруковано в журн. «Літературно-науковий вісник», 1906, кн. 1, с. 5—21; кн. 2, с. 224—243; кн. 3, с. 444—457, де зазначено дату написання: «Львів, 9 цвітня 1903 р.».

Подається за першодруком.

Косів — місто на річці Рибниці (тепер Івано-Франківської області).

Кути — місто поблизу Косова над Черемошем.

...Юру засудили на 10 банок коштів...— Тобто на 10 гульденів. Банка — гульден (золота, пізніше срібна монета в ряді країн Центральної Європи в XV—XIX століттях), велика банка — 10 гульденів.

Пистинь — село на річці Пістинці, поблизу Коломиї (тепер Косівського району Івано-Франківської області).

Монастирське — околиця Косова.

ПОЯСНЕННЯ СЛІВ

А б д у́ к ц і я, обдукція — судово-медичне обстеження, розтин
А б н е г а́ ц і я — самозречення
А б с т и н е́ н ц і я — стриманість від чого-небудь
А д а м а́ ш к, адама́шок — квітчастий шовк
А д і́, а д и́ — вигук: диви, глянь
А д ' ю́ н к т — тут: помічник судді
А л е г а́ т и — довідки, документи, додані до заяви
А л я́ р м — тривога
А р і́ д н и к — чорт
А р с е́ н і к (арши́нник) — латинська назва миш'яку
А с и с т е́ н ц і я — супровід
А́ у с — кінець

Б а л а б у́ с т а — господиня, дружина, жінка
Б а́ н у ш — кукурудзяний куліш
Б а́ р д а — велика сокира
Б а́ т я р — гультяй, волоцюга
Б а́ х у р і — дітваки, пустотливі діти (зневажливе)
Б а ц — старший вівчар
Б а́ ч н і с т ь — увага, обережність
Б е́ р б е н и ц я — невелика діжка
Б е́ р л о — скіпетр, ознака царської влади монарха
Б е с а́ г и, б и с а́ г и — подвійна подорожня торба для сідла; два мішки, зв'язані мотузкою
Б і б у́ л я с т и й — грубуватий
Б л я́ г а — брехня, пустомовство
Б о в т — жердина, якою полошать рибу
Б у д з — овечий свіжий сир
Б у́ к и — кії, паличчя
Б у́ т н о — гордовито

В а н ь к и́ р — невеличка бічна кімнатка, відокремлена стіною від великої кімнати
В а р ц а́ б — лутка, підвіконня
В а х л я́ р — віяло
В е р б е́ л ь — швидкі барабанні удари
В и б а л у́ ш е н і — витріщені (очі)
В и́ д і л — управа, рада
В и л а б у д а́ т и с я — видряпатися, видертися з чогось
В и́ л е г і т и м у в а т и с я — засвідчити документально свою особу
В и п а́ п л я т и — нерозважно, необережно сказати
В и́ р е ц и т у в а т и — продекламувати
В і́ в к а н н я — вигукування, виск
В і д п у с т — проща
В і т р і о́ л ь — сіль сірчаної (сульфатної) кислоти
В о л о́ к и — ремінні або вовняні мотузки в постолах, які обмотували ноги аж до колін
В о р и́ н н я — огорожа з тонких довгих кругляків (жердин)

Гала́бурда — бешкет
Га́льба — півлітрова склянка, кухоль
Гарба́рня — шкіряний завод
Гебраїка — давньоєврейська мова
Гладу́щик — глиняний глек
Гло́говий — глодовий
Гло́титися — тіснитися
Гля́ба — важко
Гой — зневажлива назва іновірних, зокрема християн, у євреїв
Голо́тека, голо́теча — пусте, голе місце
Го́нталь — великий цвях
Го́стець — ревматизм
Гоц — водоспад
Гратулюва́ти — поздоровляти, вітати
Гу́нцвот — негідник
Гу́ня — верхній одяг із сукна, різновид свити

Дараба — пліт
Деклінація — відхилення; дієвідміна
Делінквент — засуджений до страти
Де́рга, дже́рга — вовняна ковдра
Дзюба́к — кирка
Дилькотіти, дилькота́ти — дрижати, труситися
Ди́мавка — держално ковальського міха
Дистинкція — витонченість у манерах, уміння поводитись у товаристві
Дихави́ця, дихави́чний — астма
Дне́вник — щоденна газета
Догу́рити — допекти, дошкулити
Дур — черевний тиф
Драб — ледащо, волоцюга

Еклéрер — спостерігач
Експло́зія — вибух
Екстермінаційний — винищувальний
Еремі́т — пустельник

Жа́сний, же́сний — страшний, жахливий
Жбих — жбан
Жентиця — сироватка з овечого молока
Жи́вло — усе живе, живуще
Жи́вність — пожива, харчі; свійські тварини, птахи та ін.
Жо́вна — дятел
Жо́стіль — жостір, крушина
Жу́па — копальня

Зáкіп — пробна яма при добуванні нафти
Закрато́ваний — загратований
Закри́стія — кімната в костьолі чи в церкві, де зберігаються церковні речі
Залу́бні, залу́беньки — сани
Запрезентува́ти — представити, познайомити
За́пусти — зарослі
Зарінок — рівне місце біля річки, поросле травою, де влітку у свята збирається сільська молодь
Зацу́катися — затятися на слові, упертися
Зизоо́кий — косоокий
Зимарка — на Гуцульщині хата на полонинах
Зимни́ця — гарячка, пропасниця
Зи́ндра — іскра
Зіви — зябра (у риб)
Зіпнути — ревнути, крикнути, дихнути останній раз

Ілува́тий — м'який
Іми́тися, йми́тися — взятися, зловитись, вхопитись за щось
Інавгураційний — вступний, початковий
Інтéнція — намір, бажання
Інтéрес — справа, діло
Їршений — хрещений

Ка́зня — тюремна камера
Ка́мениця — мурований будинок

Камера́льний — казенний, державний
Ка́муз — дрібні шматки
Ка́нтички — збірки кантів, релігійних пісень
Канцеля́ст — канцелярист
Капца́н — бідняк
Кару́к (карюк) — столярний клей
Каса́рня — казарма
Касино́ — клуб військових; гральний будинок або ресторан з естрадою
Каши́ця, коши́ця — дерев'яна чи кам'яна гребля, побудована для того, щоб вода не розмила берега
Ква́дранс — чверть години
Карантин — карантин
Квати́рка — чверть літра
Квита́руш — квитанційна книжка
Ки́бель — відро, цебер (параша)
Кима́ччя — паличчя
Кип'я́чка — неочищена нафта
Ки́чера — лісиста гора з голою вершиною
Кішниця (кошниця) — плетений хлівець
Клень — риба головень з породи коропів
Кля́вза — гатка, шлюз
Кляка́ти — ставати навколішки
Кля́пи — клапани, вентилі
Кляча́ти — стояти на колінах
Кльоц — колода, брус
Кобе́ля — кошик із рогозу
Ко́вбель, ко́вблик — риба пічкур (піскар)
Ко́внір — комір
Коли́ба — городжена або збита з дощок хатина в горах, якою здебільшого користуються чабани
Ко́лійка — залізниця; черга
Ко́льба — приклад рушниці
Комірне — плата за найману кімнату, куток; піти в комірне — стати квартирантом
Коміть головою — вниз головою
Конверса́ція — розмова
Ко́новки — відра особливої форми, у яких носять воду
Консеквéнція — наслідок, результат
Концéпт — вигадка, задум, план
Корепети́тор — те саме, що й репетитор
Коркóші — плечі
Корч — кущ
Коц — груба вовняна ковдра
Кошара — тут казарма для робітників
Крайза́мт — повітовий уряд
Кра́сий — строкатий, рябий
Кра́тка, крата — грага
Криж — хрест
Крийвка — схованка
Кримінал — в'язниця
Криса́ня — повстяний капелюх із широкими полями (крисами)
Круцифікс — хрест із розп'яттям
Куба́ня, кубань — ковбаня, глибоке місце в річці
Курма́ння — брудний одяг, лахи
Ку́фер — чемодан, скриня для білизни або одягу
Ку́чма — хутряна волохата шапка

Ла́ба — лапа
Ландсдрагони — кінне військо в колишній Австрії, кінні стражники
Легітимаційний — законний, узаконений
Лéйбик — короткий одяг без рукавів
Леп — земляний віск
Ли́лик — кажан
Ли́нва — мотузка
Лібе́рія — ліврея
Ліventа́рі (спотворене інвентарі) — списки землі, опис майна
Ло́каль — приміщення
Лотр — розбійник, негідник
Лю́фа — дуло, ствол вогнепальної зброї

Лямпарт — леопард, переносне гуляка
Магéрка — повстяна шапка
Маєстáт, маєстатúчний — велич, величний
Майстерштік — пробна робота після закінчення навчання у майстра-ремісника
Мамóна — у древніх сірійців бог наживи, багатства; переносно: віддаватися Мамоні — служити фальшивим ідеям
Маржúна — худоба
Маркітно — сумно, ніяково
Матерізна, матерізнина — спадщина, одержана після матері
Матýра — випускний іспит після закінчення середньої школи
Мóздір — пристрій на зразок невеличкої гармати, з якого стріляють у свята
Моклякúй — болотяне місце
Мýрини — негри, люди з чорною шкірою
Мýшля — черепашка

Навпрóцапи — наввипередки
Нагварятися — лаяти, нарікати
Най — нехай
Налóговість — хвороблива звичка до чогось; давка
Нахткáстлик — нічний столик
Нехáрний — неохайний, брудний
Нýрка (нурця) давати — пірнати

Обáрінок — бублик, крендель
Обíйстя — садиба, двір
Оборіг — піддашшя на чотирьох стовпах для зберігання сіна та ін.; кількість сіна, що вміщується під такою повіткою
Обсервáція — огляд, спостереження
Одвáх — гауптвахта
Одéнки — стіжки, рештки соломи в скирті
Óкап — острішок
Оклáд — надбавка
Омáсть, омáста — жир
Опінія — громадська думка
Опóка — тверда, легка гірська порода
Орнáт — риза католицького ксьондза
Оспáлість — сонливість, недостача енергії
Острівка — дерев'яний каркас у стозі, зроблений, щоб вітер не розвіяв сіна
Отцéзія — прийми
Офіціалíст — службовець, економ у панському маєтку, дрібний чиновник
Офіцúна — крило будинку, флігель
Охаблéний — стертий, непотрібний, проклятий
Ощípок — вівсяний корж
Ошацувáння — оцінювання

Пáвка, пáвха — спалах
Паленúще — згарище
Пáкер — носильник (на залізниці)
Палóма — шматок полотна
Папляníна — пуста балачка
Пас — паспорт
Пáци — удари
Пéнзум — обов'язкове завдання
Пенітéнт — той, що кається на сповіді
Півцáля — півдюйма (цаль — дюйм, близько 4 см)
Під — горище
Писарúстий — смугастий
Плáвачка — сплавлюване дерево
Пленіпотéнт — виборний від сільської громади, який мав уповноваження вести громадські процеси, заступати громаду перед владою і паном
Плéсканка — риба
Плиткúй — неглибокий, мілкий
Помáна — мара, привид
Посвячення — самопожертва

Постенфі́рер — начальник жандармського поста в австрійській цісарській жандармерії
Потента́т — всесильний, могутній
Пра́ник — рубель для качання білизни
Пра́совий — той, що стосується преси
Предиле́кція — нахил
Притра́фом — випадково
Причя́кнути — присісти
Провізо́рія — судовий процес (за землю)
Пропіна́ція — державна монополія на горілку
Прут — вузенька ділянка (землі), міра довжини (3,5 метра)
Пстру́ги — форель
Публі́ка — сором, ганьба, осуд
Пу́мекс — пемза
Пу́ду давати — лякати, страшити
Пу́рец — пан
Пу́шка — скринька

Ра́ниш — ринський, колишня австрійська монета
Рапа́вий — шорсткий, віспуватий
Рапа́вка — ропуха, жаба
Ра́та — термін сплати, а також частина плати (орендної, боргу та ін.), що припадає на певний термін
Ра́фа — залізо на обручі для коліс
Рахмістр — спотворене «вахмістр»
Ревере́нда — попівська ряса
Резолю́тний — рішучий, сміливий, енергійний
Реконвалесце́нт — видужуючий
Рецепіс — розписка
Рецитува́ти — голосно читати, говорити напам'ять, вголос
Рече́нець — термін
Ржо́нца — управитель
Рінь — дрібненькі камінчики, жорства, гравій на березі річки
Ріпник — робітник на нафтових промислах
Рі́щя (ріще) — хмиз
Ро́вта — рота, натовп людей
Рога́чка — шлагбаум, міська застава на дорозі для збору податку за проїзд
Розри́вка — розвага, відпочинок
Розпосо́чити — побити до крові, закривавити
Розсі́л — квас, юшка
Розщиба́ти — кидатися на всі боки
Рустика́льний — селянський, мужичий

Са́льва — залп
Самотрі́ск — пастка, сильце
Сара́ка, сара́чі — бідолаха, сердяга
Сарахкоті́ти — мигтіти, блищати
Сарда́к — коротка тепла селянська одежа з грубого сукна
Се́ндзя — суддя
Си́кавка — пожежний насос
Сикомо́ра — фігове дерево
Ска́за, сказ — огріх, порок, вада
Скарда́ніти — збідніти, зубожіти
Скинд я́чка — стрічка, що прикрашає голову дівчини
Скит — монастир, місце перебування ченців
Ски́па — суха тріска
Склеп — крамниця
Скрі́бати — повернути
Скри́пти — рукописи, боргові записи
Скри́тка — тайник
Скру́пулі — докори сумління
Ску́ска — спокуса
Слебезува́ти — читати по складах
Смок — казковий дракон, змій
Со́пух — смердючі випари, газ
Сорока́тий — строкатий

Спо́рий — чималий, товстий; довготривалий
Справоздáння — звіт, звідомлення
Стаціонований — той, що стоїть на постої, на квартирі
Стáція — квартира, постій
Стектúся — сказитися
Стúранка — затирка
Стиск — натовп
Страчýк — у народному повір'ї стрaчена душа, нехрещена, вбита покриткою дитина
Стрик, стрий — дядько (брат батька)
Стрийчáники — дядькові сини
Стричóк — зашморг
Стрій — одяг
Стріп — дах, покрівля, трикутний отвір в причілку стрiхи
Струг — потік (рвучкий)
Струпíшілий — спорохнявілий, зотлілий
Струсячий — страусячий, страусовий
Суб'єкт — продавець
Субалтéрн — підлеглий
Сýма — тут: пізня католицька відправа
Суплéнт — кандидат
Суперióр — ігумен монастиря
Суспендóваний — звільнений з посади
Сутерéн — підвал, підземелля

Таксáтор — оцінювач майна
Тáука — піднос, таця
Терміна́тор — учень, що вчиться ремесла
Тéртиця — різана дошка або рейка
Тічня́ — зграя собак або вовків
Толерувáти — терпіти
Трúна — стерте сіно або солома
Тýрма — отара (овець), гурт, череда
Туск — жаль, туга

Ýрльоп — відпустка
Урльопники — солдати-відпускники

Фаєрáнт — вечірня година, коли закінчується праця
Фáна — корогва, прапор
Фáцет — зневажлива назва жартівника, несерйозної людини
Фéлер — помилка, хиба, вада
Фестýнок — фортеця, тюрма
Фіра — віз
Фірер — військовий підстаршина в колишній австрійській армії
Фондрáусер — чужостороння людина
Фрас — лайка: чорт, біс, лихо
Фудýльний — зарозумілий, гордий
Фук — крик, галас, сварка; з фуком — сердито
Фýкати — дути, віяти, дмухати
Футрáш — харч

Харамана́ гнути — плести дурниці, дурити
Харлáк — миршавий, хирлявий, нужденний

Цаль — давня міра довжини (2,4 *см*)
Цéнзор — тут староста класу
Церáта — клейонка
Цівка — дуло рушниці
Цинóбер — кіновар (фарба)
Циркýл — округа, колишня адміністративна одиниця в Австрії і Східній Галичині, складалася з кількох повітів
Цурáх, цурáха — нівроку
Цюпа, цюпка — тісна кімната, тюремна камера
Цюпáсом — етапом
Цáпати — черпати, брати помалу, доїти

Чапíти — знітитися, сидіти скорчившись

Чемéра, чемéрка — верхній чоловічий одяг
Чéрес — широкий ремінний пояс з кишенями для грошей та інших речей
Чир — страва, приготована на воді з вівсяного або житнього борошна

Шафувáти — розкидатися
Швáб — глумлива народна назва німця у колишній Галичині
Швальцгéрбер — переносно: людина, лояльна до австрійської цісарської держави
Шинквáс — прилавок у шинку, корчмі з горілчаним барилом
Шáкта — зміна
Шкамáття — дрантя, тріски
Шлябáнт — шлагбаум, застава на дорозі
Шляг, шляк — удар, апоплексія; шляк трафив — параліч розбив (лайка)
Шпихлíр — громадська комора для зерна та іншого збіжжя, гамазей
Шрýбстак — прилад для ремісничої роботи
Штайрáнт — податкова управа
Штрáмеле — єврейська святкова шапка
Штýц (ер) — рід старовинної далекобійної рушниці
Шувáр — лепеха, татарське зілля
Шýтер — дрібне каміння з піском, жорства, щебінь

Яз — гребля
Ямáр — робітник нафтопромислу, що працює в ямі (нафтовій копальні)

СПИСОК ІЛЮСТРАЦІЙ

Іван Франко. Фото. 1910 . . . . . 4—5
Обкладинка збірки «Полуйка і інші бориславські оповідання». 1899 . . . . . 224—225
Обкладинка збірки «З бурливих літ»». 1903 . . . 224—225
Автограф уривка з твору Івана Франка «Гриць і панич» (ІЛ, ф. 3, № 337) . . . . . 256—257
Титульна сторінка збірки «Батьківщина і інші оповідання». 1911 . . . . . 256—257

ЗМІСТ

ОПОВІДАННЯ

Полуйка і інші бориславські оповідання 7
Полуйка. Оповідання старого ріпника 7
Ріпник [Друга редакція] 25
Вівчар 64
Щука 70
Odi profanum vulgus 77
Історія одної конфіскати 98
Староруські оповідання 110
Переднє слово 110
I. Оповідання про смертну трубу і чотири скриньки . . . 112
II. Оповідання про однорічних царів 114
III. Оповідання про царя Аггея 115
IV. Оповідання про лакомого опікуна 121
V. Оповідання про половчина 122
VI. Оповідання про чоловіка, що позичав богу 127
VII. Оповідання про розбійника Флавіана 128
VIII. Оповідання про каменяра Евлогія 133
Хмельницький і ворожбит 142
Із галицької «Книги битія» 146
В тюремнім шпиталі 150
У кузні. *(Із моїх споминів)* 159
У столярні. *(Із моїх споминів)* 171
З бурливих літ 189
Передмова 189
Різуни. *Лист Маньки з Городецького до Касі з Янівського передмістя* 197
Гриць і панич 217
Отець-гуморист 288
Гірчичне зерно. *(Із моїх споминів)* 316

Герой поневолі 333
Терен у нозі. *Оповідання з гуцульського життя* 375
Батьківщина 391
Як Юра Шикманюк брів Черемош 424
КОМЕНТАРІ 473
Пояснення слів 492
Список ілюстрацій 499

Академия наук
Украинской ССР

Институт литературы
им. Т. Г. Шевченко

ИВАН
ФРАНКО

Собрание сочинений
в пятидесяти томах

Художественные
произведения
Тома 1—25

Том 21

Рассказы
1898—1904

(На украинском языке)

Друкується за постановою
Президії АН УРСР

Редактор
В. І. Мазний
Художній редактор
С. П. Квітка
Оформлення художника
О. Г. Комяхова
Технічні редактори
М. А. Притикіна,
І. М. Лукашенко
Коректори
В. М. Божок,
Ю. І. Бойко

Інформ. бланк № 2956.

Здано до набору 16.10.78. Підп. до друку 27.04.79. Формат 84×108/32. Папір друк. № 1. Літ. гарн. Вис. друк. Фіз. друк. арк. 15,75+3 вкл. Ум.-друк. арк. 26,76. Обл.-вид. арк. 27,36. Тираж 44 900 прим. Зам. 8-431. Ціна 3 крб. 10 коп.

Видавництво «Наукова думка».
252601, Київ, МСП, Репіна, 3.

Книжкова фабрика ім. М. В. Фрунзе
Республіканського виробничого об'єднання
«Поліграфкнига» Держкомвидаву УРСР,
Харків, Донець-Захаржевська, 6/8.